

Háló 1.

Sorozatszerkesztő:
MIRÁK KATALIN

Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról

1945–1990

Szerkesztette
MIRÁK KATALIN

Budapest, 2010

A kiadvány megjelenését
a Magyarországi Evangélikus Egyház támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármely másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

Tanulmányok © szerzők, 2010
© Luther Kiadó, 2010

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
Budapest, 2010
Felelős kiadó: Kendeh-Kirchknopf Péter
Olvasószerkesztő: Petri Gábor
Borítótér: Tordai Róbert

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben,
a nyomda alapításának 128. esztendejében.
Felelős vezető: Fazekas Péter vezérigazgató
Telefon: 66/887-400
<http://www.gyomaikner.hu>
E-mail: knernyomda@gyomaikner.hu

ISSN 2061-7682
ISBN 978-963-9979-08-6

Tartalom

Előszó	7
MIRÁK KATALIN A kezdet kezdetén...	10
 TANULMÁNYOK	 11
CSEPREGI ANDRÁS Új közösség felé? Tényfeltárás, emlékezés, személyes felelősségvállalás	13
MIRÁK KATALIN Az evangélikus tényfeltáró munka története, magyarországi háttere és a tényfeltáró bizottság működése (1990–2010)	47
BALÁS ISTVÁN A magyar egyházak mozgástere a proletárdiktatúra idején (1948–1989)	89
KERTÉSZ BOTOND „Egyház a szocializmusban” – az NDK evangélikusegyházai és az állambiztonság	195
ITTÉS ÁDÁM A protestáns világszervezetek (KBK, EVT, LVSZ) a „Világosság” rezidentúra fényében	229
 MELLÉKLETEK	 273
A MAGYARORSZÁGI EVANGÉLIKUS EGYHÁZ ELNÖKSÉGÉNEK NYILATKOZATA (2005. MÁRCIUS 3.)	275
KÖZGYŰLÉSI ÉS ZSINATI HATÁROZATOK (2005–2009)	276
5/2005. (V. 20.) országos közgyűlési határozat tényfeltáró bizottság létrehozásáról	276
5/2007. (III.23.) zsinati határozat a tényfeltáró bizottság működési rendjéről	276
A tényfeltáró bizottság működésének rendje	276
21/2009. (V. 16.) zsinati határozat a tényfeltáró bizottság jelentésének elfogadásáról	278

22/2009. (XI. 27.) zsinati határozat a tényfeltáró bizottság munkájáról	278
A TÉNYFELTÁRÓ BIZOTTSÁG BESZÁMOLÓI, ELŐTERJESZTÉSEI, ÉVES JELENTÉSEI (2006–2009)	279
IFJ. ZÁSZKALICZKY PÁLNÉ, DR. BALÁS ISTVÁN, DR. KERTÉSZ BOTOND A tényfeltáró bizottság 2005/2006-i zsinati jelentése (2006. május 19.)	279
DR. KERTÉSZ BOTOND Beszámoló a tényfeltáró bizottság tagjaként végzett munkáról (2006. szeptember – 2007. október)	283
MIRÁK KATALIN Beszámoló a tényfeltáró bizottság tagjaként végzett munkáról (2006. szeptember – 2007. október)	284
DR. KERTÉSZ BOTOND A tényfeltáró bizottság zsinati előterjesztése (2007. november – 2008. április)	296
MIRÁK KATALIN A tényfeltáró bizottság zsinati előterjesztése (2008. november – 2009. május)	298
MIRÁK KATALIN Beszámoló jelentés a tényfeltáró bizottság munkájáról (2009. május–november)	301
MIRÁK KATALIN A tényfeltáró bizottság zsinati jelentése (2009. november – 2010. február)	303
FÜGGELÉK	305
Fogalomtár	307
Névmutató	310
A kötet szerzői	319

Előszó

A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Közgyűlése 2005 májusában állította fel az úgynevezett ügynökkérdés vizsgálatára az MEE Tényfeltáró Bizottságát. Ennek a több szempontból is úttörő lépésnek közvetlen oka az volt, hogy az év elején az interneten megjelent egy 219 nevet – közöttük evangélikus neveket is – tartalmazó ügynöklista. Feltétlenül szükségessé vált a bizottság felállítása, hogy ezt az egyházunk számára oly fájdalmas ügyet ne engedjük át, ne szolgáltatassuk ki a sokszor nem is titkoltan egyházellenes szándékkal megszólalóknak. A bizottság megalakulása után haladéktalanul elkezdte a munkát, amelyről évente beszámol egyházunk zsinata előtt. Kezdetről fogva egyértelmű volt, hogy a bizottság kutatási eredményei nemcsak egy szűkebb körre, vezető grémiumra, hanem egyházunk teljes nyilvánosságára tartoznak. A munka most jutott abba fázisba, hogy az eddigi eredmények publikálása elkezdődhet. Így lép most ezzel a sorozatindító kötet a nyilvánosság elé a tényfeltáró bizottság. Ezt a bevezető – a tényfeltáró kutatás körülményeit, összefüggéseit bemutató és a vele kapcsolatos alapvető elvi kérdéseket tárgyaló – kötetet követik majd 2010 őszétől az egyes ügynökök tevékenységét feldolgozó továbbiak.

A rendszerváltás óta a magyar politika és a közvélemény igen ellentmondásos módon bánt az állambiztonsági múlt feltárásával. Az újabb és újabb tisztázási szándékokat, melyek őszinteségében nem kételkedhetünk, nem követhette olyan összegzés, mely egyértelművé tette volna: ki mit tett az előző rendszer éveiben. Az egyértelmű feltárás egyik akadályaként lehetett a források részleges megbízhatatlansága. A rendszerváltást megelőző években Magyarországon épp elég idő maradt számos dokumentum megsemmisítésére, az adatok átrendezésére, meghamisítására. Ez kiváló lehetőséget kínált mindazoknak, akik a fennmaradt dokumentumok hitelességét is relativizálni akarták, s ezáltal az egész ügy diszkreditálására tettek kísérletet. A következetes feltárás másik akadályaként pedig nyilvánvalóan az volt, hogy az előző rendszer számos korifeusa a rendszerváltást követően demokratikusan legitimálódott, így bátran gondolhatták, hogy az 1990 előtti tevékenységük minden eleme – a titkosszolgálati is – vállalható. Az egyházi tényfel-

tárás nem törekedhet a fenti mulasztások pótlására, szándéka „csupán” annyi, hogy bemutassa: miként vált egy viszonylag kicsi, de nagy múltú és komoly intellektuális erővel bíró közösség a kommunista rendszer áldozatává, egyes tagjai pedig hogyan lettek – különböző indokok alapján és nagyon eltérő mértékben – a rendszerrel aktívan együttműködővé.

A tényfeltáró bizottság munkája kezdettől fogva kettős megítélésben részesül egyházunkban. Némelyek azon az állásponton voltak, és vannak ma is, hogy az egyházban ezekről a kényes és nehéz kérdésekről nem lenne szabad beszélni. Nem lenne szabad a megbélyegzés veszélyének kitenni az egykor ügynökké lett püspököket, teológiai tanárokat, lelkészeket, világi tisztviselőket. Tekintettel kellene lenni az illető helyzetére, érzékenységre, még meglévő jó hírére. És abban a közösségben, amelyik a bűnbocsánat hirdetője, a feltétel nélküli megbocsátás jegyében fátylat kellene borítani a múltra. Mindehhez okkal tehetjük hozzá, hogy amikor a közelmúltat a sokféle feltehető kérdés és vizsgálható szempont összefüggéséből ezt az egy tevékenységet kiragadva mutatjuk be, óhatatlanul torzíttuk a történeti megismerés teljességét. Az egyes érintett személyek élettörténete, egyházi szolgálata ugyanis messze nem azonosítható belügyi együttműködésének történetével. Mindemellett lehetett tisztességes családfő, sokak számára áldott szolgálatú világi munkatárs vagy lelkipásztor és igehirdető, termékeny teológus. A tényfeltáró kutatás megállapításai végeredményben majd csak ebben a kiteljesedett, a történész munkája összetettségében feltárolt összképben nyerhetik el végső helyüket. Éppen ezért a jelen kötetben vázolt kutatásból egyenesen következik a 20. század viharos magyar történelmének minél szélesebb körű, tisztázó és gyógyító feltárásának szándéka és támogatása.

Ugyanakkor nem lehet csak azokra tekintettel lenni, akik ügynökké lettek, de azokról megfélemlíteni, akik az ügynöki tevékenységet folytató testvéreink miatt pályájukon, emberségükben, szolgálatukban, időnként még tisztességükben is hátrányt szenvedtek. Sajátos igazságtétel lenne az, ha Justitia mérlegének egyik serpenyőjét leszerelnénk. Másrészt az ügynöki tevékenység soha sem csupán egy vagy néhány ember ellen, hanem minden esetben az egész egyház ellen is irányult. Az egyházban mint Krisztus testében minden tag közösségben van egymással is. Ahogy Pál apostol írja az Első korinthusi levélben: *„És így ha szenved az egyik tag, vele együtt szenved valamennyi, ha dicsőségben részesül az egyik tag, vele együtt örül valamennyi. Ti pedig Krisztus teste vagytok, és egyenként annak tagjai.”* (12,26–27) Tehát az egész közösség ügyei ezek, közös múltunk mindannyiunkra ható története, amely – ha a rosszindulatú vagy szenzációra éhes sajtó esetleg nem is teregetné ki – megterhel bennünket, szolgálatunkat hiteltelenné, közösségünket gyengélkedővé, egymás iránti bizalmunkat – az előző rendszer szándéka szerint – bizonytalanná teheti. Az egyháznak a múlttal való közösségi szembenézése kötelesség, amire Isten ad erőt és reménységet.

A másik gyakran feltett kérdés az, hogy vajon az ügynökkérdés-e manap-

ság az egyház legfőbb gondja. A válaszuk egyértelmű. Nem, nem ez a legfőbb gondunk. Szolgálatunk feltételeinek javítása, az evangélium hirdetése, a magyar társadalom számos betegségének gyógyításában való részvétel sokkal fontosabb a tényfeltárásnál. De ahhoz, hogy ezt a küldetésünket hitelesen, jó lelkiismerettel teljesíthessük, szükség van a múltunkkal való szembenézésre. Még akkor is, ha ezt mások nem teszik, vagy messze nem ilyen következetességgel, mint a Magyarországi Evangélikus Egyház. Szomorú tény, hogy a rendszerváltás idején, amelyről meggyőződéssel valljuk, hogy Istentől kapott alkalom – bibliai szóval kairosz – volt, elmaradt az egyenes beszéd, az őszinte szó, a bűnvallás, amelyre válaszként megszülethetett volna a megbocsátás szava. És éppen a bűnbocsánat bizonyossága szabadíthatna fel bennünket múltunk bevallására. Azt gondoljuk, hogy húsz évvel ezelőtt a rendszerváltás lélektani cezúrája alkalmat kínált, hogy múltunknak ezt a fájdalmas örökségét valóban múlttá tegyük széles társadalmi körben éppúgy, mint az egyházban. Helyre nem hozható mulasztás, hogy érintett testvéreink – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – nem éltek, és így nem élhettek egyházunk sem ezzel az alkalommal.

Azt reméljük, hogy mindazok, akik olvassák a tényfeltáró bizottság tagjainak tanulmányait ebben a kötetben és a majd sorra kerülőkben, nem haraggal, hanem részvétellel és megbocsátásra is kész lelkülettel gondolnak azokra, akik végső soron maguk is áldozatok. Áldozatai lettek saját gyengeségüknek, sebezhetőségüknek és egy embertelen hatalomnak, amely eszközözzé tette, becstelen módon markában tartotta őket, és amelynek hosszú árnyéka még mindig rájuk vetül. Ezeket a testvéreinket és egész egyházunkat Isten megbékélést és gyógyulást munkáló kegyelmébe ajánljuk!

2010 húsvétján

A MAGYARORSZÁGI EVANGÉLIKUS EGYHÁZ
ORSZÁGOS ELNÖKSÉGE

ZSINATÁNAK ELNÖKEI

Ittész János
elnök-püspök

Dr. Korányi András
lelkési elnök

Próhle Gergely
országos felügyelő

Muntag András
nem lelkési elnök

A Magyarországi Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottsága e kötettel indítja el kiadványsorozatát, amelyben az ügynökmúltnal kapcsolatos kutatómunka eredményeit hozza nyilvánosságra. Járatlan út ez egyházunk számára, és más követendő magyarországi egyházi példa sem áll előttünk. A bizottság maga is megtapasztalja az ismeretlen út nehézségeit, mert bár a témával kapcsolatos értékrendje egységes, a munkacsoport tagjai nem feltétlenül értenek egyet minden részletkérdésben. Mindegyikük elsősorban saját tudása és szakterületének nézőpontjai, módszerei alapján ír, s véleményéért maga vállalja a felelősséget.

Jelen kötet bevezetőül szolgál. A pártállam állambiztonsági szolgálatai és az egyház kapcsolatának általános történeti kérdései mellett a téma teológiai összefüggéseit és jogi vonatkozásait is tárgyalja. Mindezzel előkészíti a sorozat további köteteiben közlésre kerülő egyes hálózati esetek jobb és teljesebb megértését is.

A sorozatcím – *Háló* – számos értelmezést megenged. Ki-ki eldöntheti, hogy a kívülről szőtt állambiztonsági hálózat elsődleges és nyilvánvaló jelentésén túl észreveszi-e a belső megkötözöttség rejtettebb hálói is. A végeire talán érthető lesz az is: a tényfeltáró munka nem „ügynök vadászat”, hanem az egyház megtisztulásának egyik lehetséges eszköze.

Idős lelkész testvérünket idézve ilyen kutatásra és kiadványra egyáltalán nem lenne szükség, ha valóban „*egyház volnánk*”. A szavak megszégyenítően igazak, mégis: egyház vagyunk, és voltunk az elmúlt évtizedekben is, különböző hálókból vergődő egyének közössége. A végső mélybe merüléstől pedig csak a legfőbb Emberhalász hálója ment meg bennünket. Csak általa leszünk valóban egyház a jövőben is.

Féltő aggodalommal, mégis reménységgel bocsátjuk most útjára a bizottság első nyilvános publikációját. Nemcsak az Úrban, aki e munkához erőt és bátorságot ad, de magunkban, egymásban és az egyház közösségének bölcsességében is bízva. Talán megtesszük végre, ami rajtunk áll. Szembenézzünk önmagunkkal s egymással.

A tényfeltáró bizottság lelkes tagjaként vállaltam azt a feladatot, hogy megkísérlem megfogalmazni az egyházi tényfeltárás teológiai reflexióját. A tényfeltárás nyilvános és hivatalos folyamatának kezdete, 2005 májusa óta gyakran és joggal jelentkező igény, hogy a pártállam állambiztonsági irataiban az evangélikus egyházunk tagjainak érintettségére utaló adatok nyilvánosságra hozatala „egyházhoz méltó” módon történjék. Hogy egészen pontosan mit jelent ez a kritérium, azt még nem sikerült sem kellő részletességgel és világossággal, sem pedig a szükséges közösségi felhatalmazással megfogalmazni. Öt éve ehhez még a konkrét tapasztalatok is hiányoztak, mára többet tudunk a tényfeltáró folyamat kihívásairól és lehetséges buktatóiról. A teológiai reflexiót olyan problémafelvető és orientáló tanulmánynak számom, amely segítséget nyújthat annak tisztázásához, hogy mit jelenthet az „egyházhoz méltó” tényfeltárás.

A feladat igen bonyolult. Számos közismert vagy talán csak kisebb körben érzékelt problémára kell tekintettel lennem úgy, hogy mondanivalómat követhető gondolatmenet szerint, ésszerű terjedelmi korlátok között rendezzem el. Mivel távolról sem egyértelmű, hogy a tényfeltárással kapcsolatos teológiai reflexiónak pontosan mire kell reflektálnia, meg kell mutatnom azt a problémahalmazt, amelyet a teológus lát és teológiailag értelmez. Ebből fakadóan számos olyan nem teológiai problémát fogok részletezni, amelyek a probléma megfogalmazásához nélkülözhetetlenek: ha nem foglalkozunk ezekkel a kérdésekkel, akkor a teológiai reflexió steril marad, a levegőben lóg. Hiányérzet keletkezhet továbbá azokban az olvasókban, akik a tényfeltárás által érintett minden fontos teológiai téma tárgyalását várják tőlem. Ennek az elvárásnak nem felelhetek meg: azokra a témákra összpontosítok, amelyek a tényfeltárás útján való egyházi-közösségi továbblépésünk szempontjából ma a leginkább égetőnek látszanak.

Mindezek mellett a tárgyalt témáknak szentelt figyelmem sem teljesen arányos. A személyes felelősségvállalás problémája és teológiai reflexiója kerül inkább az előtérbe, míg hozzá képest a megbocsátás és a kiengesztelődés lehetőségéről kevesebb szó esik. Ezt az aránytalanságot most abban a re-

ményben vállalom, hogy később talán lesz alkalmam a megbocsátással és a kiengesztelődéssel a hozzájuk méltó keretben foglalkozni.

Az elmondhatóság és az érthetőség szempontjából kulcsfontosságú lehet a gondolatmenet első lépése, a nyitó gondolat. Hosszas töprengés után végül úgy döntöttem, hogy az egyházhoz méltó tényfeltárásról úgy beszélek, mint ami abszurd problémát igyekszik megoldani, abszurd kihívásra próbál meg válaszolni. Az „abszurd” jelzőt viszont kettős, az egyszerű értelmével szemben kritikus értelemben is használom. Egyfelől olyan tapasztalatokra és eseménysorokra utalok vele, amelyekről a történetek szereplőinek beszélnie nehéz, szinte lehetetlen, mert a történet bizonyos elemei számukra érthetetlenek. Az „abszurd” jelző alkalmazásával azt fejezem ki, hogy átérzem az emlékezés nehézségeit. Az együttérzés ugyanakkor nem jelenthet azonosulást: elfogadom, hogy a történet aktív vagy szenvedő (az esetek többségében mind aktív, mind szenvedő) szereplője számára a saját története bizonyos mértékig érthetetlen marad, ez az ítélet viszont nem lehet az én értelmezési kísérletem végső mércéje. Ebben az összefüggésben az „abszurd” jelző azt jelenti, hogy bonyolult, nehezen értelmezhető, mert egyesek számára érthetetlen, de mégis olyan, amit elszánt értelmezési kísérlettel kell megközelíteni.¹

A tényfeltárást mint abszurd problémát három lépésben exponálom:

- abszurd alaptörténet;
- a dokumentumok kutathatóságának abszurd feltételei;
- a pártállami múlt egyházi feldolgozásának abszurd elemei.

A harmadik lépés képezi az írás fő részét, amelyben a személyes felelősségvállalás és az annak nyomán lehetővé váló kiengesztelődés tematikáját járom körül. Ebben a szakaszban először a személyes felelősségvállalás biblikus, hitvallási és egyháztörténeti forrásaira utalok mint örökségünknek azokra a kincseire, amelyekkel ma is élhetnénk. Örökségünk számbevétele után pedig hat kérdésben járom körben azt a problémát, hogy vajon miért érvényesül számunkra olyan kevésbé ez a kincset érő örökség, illetve mit nyerhetnénk abból, ha rá mernénk bízni magunkat erre az éltető örökségre. A kérdésekre adott válaszkísérletekben végig összekapcsolódik, szinte egyszövetűvé válik a problémák felmutatása és a rájuk adott teológiai reflexió.

Az írást lezáró összegzésben hét javaslatot fogalmazok meg, melyek egyéni-közösségi továbblépésünket segíthetik. Csábító volna a hat kérdés köré szerveződő fő részt diagnózisnak, a hét javaslatot pedig terápiának nevezni, de inkább ellenállok ennek a kísértésnek, tudván, hogy írásom nem nyújthat terápiát: ha lesz terápia, akkor az egyéni és közösségi döntéseinkben, valamint a hozzájuk igazodó kitartó cselekvésben valósulhat meg.

A tényfeltáró bizottság munkája és annak egyházi-közösségi feldolgozása – az előbbi kettős értelemben – többszörösen is abszurd természetű élmény és erőfeszítés. A történet, amellyel a bizottság foglalkozni kényszerül, bővelkedik abszurd elemekben. Az egykori történet egyes részleteinek nyilván-

nosságra kerülése és azok kutathatósága gyakran az abszurditás határán mozog. Abszurd tünetek jelennek meg végül abban a folyamatban is, ahogyan az evangélikus egyház közössége mindeddig a bizottság munkájának eredményére reagált. A tényfeltárás teológiai reflexiója során bennünket leginkább a harmadik probléma, a napvilágra került adatok egyházi befogadásának és feldolgozásának lehetősége érdekel, a továbbiakban ezzel fogunk a legrészletesebben foglalkozni. Előtte viszont egészen röviden beszélnünk kell az eredeti történet abszurditásáról és a történet megismerhetőségének abszurd vonásairól is.

Abszurd alaptörténet

Mai szemmel nézve a pártállami diktatúra, benne a titkosszolgálat működése, azon belül is a civil hálózati kapcsolatok beszerzése, tartása, folyamatos dolgoztatása, végül pedig a rendszert évekig, néha évtizedekig szolgáló hálózati személyek magatartása sok tekintetben érthetetlen. Mitől rettegett az egykori államhatalom, amivel szemben létrehozta a társadalom egészét megfigyelő hálózatát? Milyen emberek vállalták állambiztonsági tisztként a gépezet működtetését? Mi vitt rá civileket, közöttük érett, felnőtt, felelős keresztény embereket, akik közösségük bizalmát élvezték, hogy elfogadják a hálózati személy bujkáló, titkolózó életformáját? Hogyan voltak ők képesek rendszeresen találkozni tartótisztjükkal, neki írásban vagy szóban jelenteni a közösségük belső életéről, úgy, hogy erről rendszerint a legközelebbi családtagjaik – férjük, feleségük, gyermekeik – sem tudtak? Hogyan indulhattak el újra és újra, hogy presszóban vagy titkos lakásokban, bevezetett vagy váratlanul megjelölt találkahelyeken alávéssék magukat a jól ismert megalázó helyzetnek? Mit éreztek esténként, amikor otthon megkérdezték tőlük, hogy hol jártak, hogyan telt a napjuk, és erre valami kitérő, semmitmondó, esetleg hazug választ adtak?

A helyzet abszurditását fokozza, hogy a pártállam lebomlása hosszú folyamatban ment végbe, közben pedig jelentős különbségek alakultak ki: míg egyes helyzetekben teret hódított a szabad és őszinte beszéd, tágultak „a szabadság kis körei” (Bibó István kifejezése), addig más helyzetekben a diktatúra tartósan őrizte pozícióit. Legtovább talán a titkosszolgálat élt; tudjuk, hogy Nagy Imre és mártírtársai 1989. júniusi újratemetése, sőt a köztársaság 1989. október 23-i kikiáltása után is teljes fordulaton dolgozott, és gyűjtötte az adatokat a rendszerváltásra készülő politikai erőkről. Mintha ebben a kis országban két világ élt volna egymás mellett: az egyik az őszinte és nyílt kapcsolatok szellemében szervezte az életét, a másik pedig a hálózati élet logikája szerint élt.

Képzelnünk most el egy kitalált, de egyáltalán nem valószínűtlen helyzetet. Bacsó Péter *A tanú* című filmje, amely 1969-ben készült el, és tíz éves til-

tás után, 1979-ben kerülhetett a mozikba, ironikus-szívbemarkoló módon mutatja be az ötvenes évek titkosszolgálatának működését Virág elvtárs és Pelikán József gátór kapcsolatán keresztül. Virág elvtárs újra meg újra kér valamit Pelikántól, aki a döntő ponton megtagadja az együttműködést, a bíróság előtt visszavonja a számára megírt, másra nézve terhelő vallomást, ezért (újra) börtönbe kerül. Halálra ítélik, végül mégis kiszabadul, majd a börtönkapun kilépve felszáll a zsúfolt villamosra, ahol, legnagyobb meglepetésére, Virág elvtárral találkozik. Érdeemes a film zárójelenetéből hosszan, szó szerint idézni:

– Virág elvtárs! Itt?!

– Jó reggelt! – mondja Virág komoran az őt ölelő Pelikánnak.

– Hogy tetszik lenni, Virág elvtárs? – kérdezi a másik nagyon kedvesen.

– Látja. Ezekért harcoltam – mutat a fejével körbe a nyüzsgő embertömegre.

Fájdalmasan felnevet: – Ezekért kaptam gyomorfekélyt.

– Hát igen – mondja Pelikán, mert nem tud mit mondani.

– És maga? Maga?

– Mármint én?

– Maga haragszik rám? – kérdi Virág elvtárs, és elfordítja a fejét.

– Hát... Virág elvtárs biztos mindig jót akart.

– Úgy is van... maga tudja, hogy nem volt se nappalom, se éjszakám!

– Talán kár is volt annyi sokat éjszakázni.

Virág elvtárs lehunyja a szemét.

– Vegye ki a zsebkendőmet, Pelikán! Én nem jutok hozzá. A bal zsebemből.

Pelikán most fél kézzel fogja Virág elvtársat, ügyesen kiemeli a bal zsebéből egy zsebkendőt. Virág egy hatalmasat tüsszent bele.

– Még ez is – mondja. – Sírni fognak maguk utánam.

– Erre azért nem mernék megesküdni – motyogja Pelikán.

Virág elvtárs elfordítja a szemét.

Pelikán most előrenyúló nyakkal a Dunát figyeli, mert a villamos áthúzza a hídon. Aztán lelép a villamosról, amely viszi tovább a görcsösen kapaszkodó Virág elvtársat.¹²

Képzeljük most el azt a hálózati személyt, aki már talán többedik alkalommal nézi meg a filmet, és tudja, hogy az ő Virág elvtársa egy megállóval később le fog szállni a villamosról, és rá fog várni a találkahelyen. Számára Virág, a kegyetlen, narcisztikus és küldetéstudattal eltelt – vagy csak egyszerűen cinikus – állambiztonsági tiszt nem a múlt, akin felszabadultan lehet nevetni, hanem a nyomasztó jelen s – ki tudja meddig – a jövő. Többek számára Virág elvtárs még akkor is a jelen valóság része volt, amikor a fiatalabb nemzedék számára már magyarázni kellett a közben klasszikussá érett film utalásait.³ Abszurd az abszurdban.

Ha számolunk az alaptörténet abszurdításával, két fontos megállapítást is

megfogalmazhatunk. Az első szerint az abszurd történetre több szempontból is nehéz az érintetteknek emlékezniük, az abszurditás zavarja az emlékezést. Nyilvánvalóan haragszanak az őket egykor sakokban tartó állambiztonsági tisztre, újraélik a kiszolgáltatottságot és a megaláztatást, az erre való emlékezés pedig fájdalommal jár. Ugyanakkor magukra is haragszanak azért, hogy ebből az abszurd kapcsolatból nem volt erejük kilépni, szégyellik magukat, az emlékezés során pedig újraélik a szégyenérzetet. A fájdalom és a szégyen az emlékezés két olyan akadálya lehet, amellyel komolyan számolnunk kell.

Az egykori hálózati személynek a tartótiszt iránti haragja és a saját magával szemben megélt haragja mellett nagy szerepet kaphat az emlékezés alakításában az azokkal szemben táplált haragja is, akiről jelentett, akik előtt alakoskodnia kellett, akiket ismételten becsapott, vagy akiről pusztán csak annyit gondolt, hogy – vele szemben – ellen tudtak állni a hálózat kényszerének, ezért, ha módja volt rá, ártott nekik. Ennek az első látásra érthetetlen, az áldozattal szemben táplált haragnak az emlékezetalkító szerepéről később részletesebben fogunk beszélni.

A második megállapításunk pedig azt rögzíti, hogy vannak emberek, akik képesek arra, hogy tartósan együtt éljenek az abszurditással, anélkül, hogy komolyan megpróbálkoznának azzal, hogy az abszurditást megkérdőjelezzék, feloldják, vagy ha ez nem sikerül, kilépjenek belőle, és maguk mögött hagyják. Ezek az emberek képesek arra, hogy családjuk, egyházi közösségük előtt felelős és bizalomra méltó testvérként mutakozzanak, miközben életük titkos dimenziójában a vállalt felelősségtől és az elfogadott bizalomtól idegen szempontok szerint élnek. Titkos kapcsolatukban elfogadják, hogy a diktatórikus hatalom irányítsa, manipulálja őket, s nyilvánosan élt életük színterein ők maguk is manipulatív eszközökkel élnek. Beszédmódjukban különösebb belső megrendülés nélkül alkalmazzák az elhallgatás, az információ-visszatartás, a félígazság, a félrevezetés vagy akár a tagadás technikáit, a hozzájuk bizalommal forduló testvért pedig bábunak tekintik annak a kapcsolattrendszernek a sakktábláján, amelynek a valódi játékosai a testvér számára láthatatlanok. Számukra a testvér eszköz, ha akarva vagy akaratlanul az útjukba kerül, potenciális áldozat. Mindezt esetleg nem spontánul és öncélúan teszik, hanem tudatosan alkalmazzák saját biztonságuk megszilárdítása, befolyásuk növelése, karrierjük építése érdekében.

Az imént felsorolt képességeket természetesen nem pozitív emberi tulajdonságoknak tartom, ellenkezőleg, a kortárs lélektan egy kifejezését alkalmazva, „a karakterzavaros személyiség” jellemvonásainak. A karakterzavaros személyiség a neurotikus személyiség ellenpárja. Míg a neurotikus személyiségű embernek túl érzékeny a lelkiismerete, és a túlzott bűntudat és szégyenérzet többnyire abban is megátolja, hogy környezete felé a legelembb igényeit és vágyait kifejezze, addig a karakterzavaros személyiségű emberre inkább az jellemző, hogy nem zavarja eléggé, amit tesz, nem elég ér-

zékeny a lelkiismerete, akkor is jól alszik, amikor oka lehetne arra, hogy álmatlanul hánykolódjon, és az éjszaka csendjében nehéz kérdéseket tegyen fel magának.

Egy közösségen belül a karakterzavaros emberek többnyire manipulátorokká, a rejtett agresszió mestereivé lesznek, a neurotikusok pedig az ő áldozataikká. Egy neurotikusnak többszörösen nehéz kitörnie az áldozatszerepből, hiszen még az ismételt agresszió elszenvédekor is túl sokáig azzal a kérdéssel küszködik, hogy vajon miben hibázott ő, mivel érdemelte ki a karakterzavaros rosszallását, s mire nagy nehezen eljut odáig: lehet, hogy nem benne van a hiba, hanem a karakterzavaros tudatosan és örömmel manipulálja őt, tehát annak kellene változnia, addigra gyakran belefárad a küzdelembe. Ha mégis küzd, újonnan meg kell ismernie magát, hogy elsajátíthassa a küzdelem eszközeit, míg a karakterzavaros elkövető zavartalanul élhet mind alkati előnyével, mind azokkal a kulturális (adott esetben egyházi) lehetőségekkel, melyek révén elrejtheti valódi szándékait.⁴

Ezek szerint a tényfeltáró folyamatnak az az – antropológiai optimizmus várákózásaival sajnálatos módon szemben álló – eredménye, hogy egyesek tartósan képesek a hálózati személy létformájának abszurdításával együtt élni, a kortárs lélektan felismerései alapján is értelmezhető. Az egybecsengés arra is rámutat, hogy tudatos manipulációval nemcsak a diktatúra, hanem a demokrácia körülményei között is találkozunk. A demokrácia egyetlen (de fontos) előnye ebben az összefüggésben a diktatúrával szemben az, hogy a demokráciában már kialakulhatott a manipuláció feltárásának, nyilvános ki- és megbeszélésének a kultúrája.

A dokumentumok kutathatóságának abszurd feltételei

A tényfeltáró folyamat abszurdítása az egykori állambiztonsági szolgálat és az általa foglalkoztatott hálózati személyek azon közös vágyában és – a maga idejében megalapozott – reményében gyökerezik, hogy a közös munka dokumentumai örökre, de legalábbis elég hosszú időre titokban fognak maradni. Egy volt hálózati személy elmondja, hogy amikor törölték a hálózattól, tartótisztje biztosította róla, hogy a vele kapcsolatos iratanyagot meg fogják semmisíteni.⁵ A közös munkát abban a hiszemben végezték és abban a tudatban zárták le, hogy az később nem fog ismertté válni. Ügynök és tartótiszt egyaránt bízhatott abban, hogy a hálózat megszüntetése után majd úgy élhet, mintha sosem találkoztak volna, mintha mi sem történt volna. A történet viszont kikíváncozik a rejtekhelyről, az emlékezet pedig keresi a történetet: az egykori hálózat törekvése nem érte el a célját, ahhoz viszont maig elég erős, hogy a feltárás folyamatát abszurd elemekkel terhelje meg.

A tényfeltáró bizottság levéltári kutatást végző tagjai újra meg újra beszá-

molttak a kutatás nehézségeiről.⁶ Sokszor nem világos a levéltárban hozzáférhető anyagok eredete: nincs meggyőző válasz arra a kérdésre, hogy bizonyos dossziék, amelyek hozzáférhetővé válnak a levéltárban, miért kerülnek oda, míg mások, amelyek létét a kutatók jó okkal feltételezik, miért nem kerülnek elő. A kutatás ilyen körülmények között egy olyan kirakós játékra emlékeztet, ahol a – mondjuk – tízezer darabos játékból talán százötven kerül a kutatók kezébe, és ebből kellene az egész képet rekonstruálniuk.

A kutatók természetesen gyakran gondolkodnak azon, hogy az eljűk kerülő információk véletlenszerűen vagy valaki(k) tudatos szelekciója révén kerülnek-e a levéltárba. A 2007–2008 során működő Kenedi-bizottság jelentése szolgálhat bizonyos támpontokkal. Kiderült, hogy bár nagyarányú volt az iratmegsemmisítés, amely 1989 őszétől 1995 elejéig (!) tarthatott, még mindig nagyon sok iratot őriz a Nemzetbiztonsági Hivatal. Ennek az irattömegnek a negyede 1980 után keletkezett, amely még mindig hosszú időre szóló titkos minősítés alatt áll. Nem csoda tehát, hogy a tényfeltáró bizottság ebből az időszakból szinte semmit nem talált. Ezen a háttéren viszont annál fontosabb, hogy az eredeti rendszer túladminisztrálása, esetleg a megsemmisítés, illetve a titkosítás apró hibái miatt mégis kerültek elő hálózati működésre utaló jelek. Megannyi homokszem a nyomokat eltüntetni kívánók gépezetében.

A Kenedi-bizottság javaslatot tett egy, az iratok kezelését rendező dossziétörvényre is, amelynek többpárti vitája, illetve a parlament elé való terjesztése egyelőre késik. A bizottság azt szeretné elérni, hogy az egyes iratok további titkosítását a Nemzetbiztonsági Hivatal csak külön indoklás alapján végezhesse el. A továbbiakban ne a kutatói oldalnak kelljen amellet érvelnie, hogy egy irat miért legyen elérhető a történészi vagy akár a személyes érdeklődés számára, az „információs kárpótlás” fontos céljának jegyében, hanem a Nemzetbiztonsági Hivatalnak kelljen megindokolnia azt, hogy annak ellenére, hogy az iratot a pártállam 1990 tavaszán megszüntetett állambiztonsági szerve hozta létre, miért kell azt még mindig titokban tartani. Ha egy ilyen szellemű dossziétörvényt elfogadna az Országgyűlés, akkor a kutatás feltételei alapjaiban változhatnak meg.

A Kenedi-bizottság vizsgálatának másik fontos eredménye azoknak a mágnesszalagoknak az (újra)felfedezése, amelyekre – ma úgy tudjuk – a pártállami titkosszolgálat iratanyagának biztonsági mentését végezték el. A történészek várákózása szerint a szalagokon található információk segítségével minden eddiginél pontosabban lehet majd rekonstruálni a pártállami titkosszolgálat iratanyagát, beleértve természetesen a (papíralapon) megsemmisített információkat is.

De ne gondoljuk, hogy a tényfeltárás külső, tárgyi feltételeinek a helyreállításával már el fogjuk érni a célt: az emlékezés, a múlttal való szembesülés és a múlt feldolgozásának belső, közösségi akadályai még előttünk tornyosulnak.

A pártállami múlt egyházi feldolgozásának abszurd elemei

„Nem én voltam, nem én!” (Rónay György)

Az egyházi feldolgozás leginkább szembetűnő abszurd elemeként a személyes felelősségvállalás hiánya jelentkezik. Azt tapasztaljuk, hogy az evangélikus egyház, amely hagyományai szerint „a kegyelmet nyert bűnösök közössége”, azaz a személyes bűnbánat és bűnbocsánat, a megtérés és újjászületés, mindezekben pedig a személyes felelősségvállalás közösségét alkothatná, a pártállami múlt feltárása, ki- és megbeszélése során esendőnek mutatkozik, éppen a személyes felelősségvállalás terén.

Tekintsük át röviden azt a bibliai, hitvallásos és egyháztörténeti örökséget, amely táplálhatná bennünk és közöttünk a személyes felelősségvállalás gyakorlatát!

Dávid bűnbánó zsoltárai állhatnak az első helyen. *„Míg hallgattam, kiszáradtak csontjaim, egész nap jajgatnom kellett. [...] megvallottam neked vétkeket, bűnömet nem takargattam. Elhatároztam, hogy bevallom hűtlenségeimet az Úrnak, és te megbocsátottad bűnömet, amit vétettem.”* (Zsolt 32,3-5)

Másodszor Ezékiel prófétára figyelünk, aki egy, a fogságból visszatérő nép között terjedő, kiábrándult és cinikus mondókéval szemben hirdette az Úr akaratát. A mondóka így szólt: *„Az apák ettek egrest, és a fiak foga vásott el tőle!”* A próféta viszont ezt hirdette: *„Életemre mondom – így szól az én Uram, az Úr –, hogy nem fogjátok ezt a közmondást mondogatni Izráelben! (...) A fiú nem bűnhődik az apa bűne miatt, az apa sem bűnhődik fia bűne miatt. Az igaz azt kapja, amit igazságaért érdemel, a bűnös pedig azt kapja, amit bűnéért érdemel. De ha a bűnös megtér, és nem követi el többé vétkeit, hanem megtartja minden rendelkezésemet, törvény és igazság szerint él: akkor élni fog, nem hal meg. (...) Hiszen nem kívánom a halandó halálát – így szól az én Uram, az Úr –, térjete hát meg és éljete!”* (Ez 18,2-3.20-21.32.)

Harmadszor Jézushoz fordulunk, aki a *Hegyi beszédben* számos üzenettel bátorított a személyes felelősség vállalására. Ha adományt adtok, vagy imádkoztok, ne törekedjete az emberek előtti látványos cselekedetekre, legyen elég annak a tudata, hogy Atyátok látja, mi lakik bennetek (Mt 6,1-8). Jó gyümölcsöt csak akkor teremhettek, ha magatok is jó fák vagytok (Mt 7,15-20), a mennyek országába pedig nem akkor mehettek be, ha buzgón emlegetitek az Úr nevét, hanem csak akkor, ha cselekszitek is a mennyei Atya akaratát (Mt 7,21-23).

Negyedszer Pál apostolt hallgatjuk meg, aki a galatáknak írt levelében nagy érzékenységgel, ugyanakkor teljes határozottsággal beszélt a közös felelősség és a személyes felelősség bonyolult kapcsolatáról. *„Testvéreim, ha valakit tetten is érnek valamilyen bűnben, ti, akik lelki emberek vagytok, igazítsátok helyre az illet szelíd lélekkel. De azért vigyázz magadra, hogy kísér-*

tésbe ne essél. Egymás terhet hordozzátok: és így töltsétek be a Krisztus törvényét. Mert ha valaki azt gondolja, hogy ő valami, jöllehet semmi, megcsalja önmagát. Mindenki a saját tetteit vizsgálja meg, és akkor csakis a maga tetteivel dicsekedhet, és nem a máséval. Mert mindenki a maga terhet hordozza.” (Gal 6,1-5)

Az evangélikus reformátori örökség is bővelkedik biztató, mintát adó példákban. Először Luther Márton kilencvenöt tétele közül az elsőre utalunk: *„Urunk és mesterünk, a Jézus Krisztus ezt mondva: »Térjete meg« stb. (Mt 4,17), akarja, hogy a hívek egész élete megtérés legyen.”*⁷ Nem túlzás erre a mondatra úgy tekinteni, mint Luther egyházreformáló művének egyik vezérmotívumára. Nézzünk erre egy példát az egyik hitvallási iratunkból, a *Nagy káté* keresztségről szóló magyarázatából:

*„...tudnunk kell azt is, hogy mit jelent a keresztség, és hogy miért éppen ilyen külső jelet és cselekményt rendel Isten ennél a szentségnél, amellyel felvétetünk a keresztyén egyházba. A cselekedet vagy cselekmény pedig az, hogy vízbe merítenek minket, a víz elborít, azután ismét kiemelnek belőle. Ez a kettő: a vízbe merülés és újra kiemelkedés jelzi a keresztség erejét és hatását. Ez pedig nem más, mint az ó-ember megölése, s az újember feltámadása: e kettőnek kell bennünk történnie egész életünkön át. A keresztyén élet tehát nem más, mint mindennapi keresztség: egyszer elkezdjük és mindig benne élünk. Állandóan szükség van ugyanis arra, hogy mindig kiséperjük azt, ami az ó-emberé, és előjöjjön az, ami az újé. (...) Ha pedig nem ez történik, hanem megeresztjük az ó-ember gyepölőjét, hogy csak erősödjék, akkor nem mondhatjuk azt, hogy használjuk a keresztséget, hanem azt, hogy ellenkezünk a keresztséggel. (...) Ebből látod már, hogy a keresztség ható erejével és jelentésével magába foglalja a harmadik szentséget is, amelyet megtérésnek neveztek el [más fordítás szerint ez a bűnbánat szentsége – Cs. A.]. A megtérés ugyanis valójában nem más, mint a keresztség.”*⁸

Végül pedig az egyháztörténet egy közelebbi, ezért talán jobban át is élhető eseményét elevenítjük meg, Scholz László 1956. december 13-án az evangélikus lelkészek számára tartott előterjesztését. *„Legelőbb is bűnbánatot kell tennünk. Mi, magyar evangélikus lelkészek az elmúlt esztendőben nem vállaltuk Jézus Krisztus keresztjét! Elképzelhetetlen énelőttem meghasonlottságunk megszüntetése e nélkül a »Megbántam!« nélkül. E nélkül nem lehet valósággá a megbocsátás. Nem tudnám megszabni a formáját ennek a megbánásnak, csak azt tudom, hogy el nem maradhat. Akinek van megbánnivalója, menjen oda a társához vagy a püspökéhez, vagy álljon oda a lelkési közösség elé, és könnyítsen a lelkén. Visszatekintve (...) ilyesféle vallomásoknak el kell hangzaniok: »Besúgó voltam, följelentettem lelkész-társaimat, befektetttem őket; bánom.« »Pozíciót, hatalmat szereztem kihasználva a konjunktúrát; bánom.«”*⁹

Ez a rövid felsorolás is jól érzékelteti azt a gazdag örökséget, amely táplálhatna, irányíthatna és bátoríthatna bennünket személyes felelősségünk

vállalására. Egyházunknak a tényfeltáró bizottság munkája által érintett területe viszont azt mutatja, hogy – néhány ritka, ezért annál értékesebb kivételtől eltekintve¹⁰ – a személyes felelősség vállalása nem jellemző. Evangélikus egyházunk rendszerváltás utáni történetében többször, a pártállami múlttal kapcsolatban is felhangzott a megbánás és a bocsánatkérés szava, de az szinte mindig konkrét esetekre és konkrét személyekre történő utalás nélkül, általános érvénnyel szólalt meg. Tanulságos lehet ebből a szempontból felidézni a rendszerváltás utáni egyik rehabilitációs kísérlet lépéseit.¹¹ Ez a történet egyszersmind azt is felmutatja, hogy az örökség hogyan ürülhet ki, veszítheti el erejét.

A zsinat 1991. november 24-én kiadott *Nyilatkozatában* olvassuk: „...terhelnek bennünket azok az egyházunkban és egyházunk nevében elkövetett bűnök, törvénytelenések és méltatlan esetek, amelyekkel egyházunk anynyiszor szégyent hozott Urára, és amelyek akadályozták küldetése teljesítésében. Bánjuk, amit elkövettünk, szánjuk, amit elmulasztottunk, fájjaljuk, hogy egymást nem tudtuk eléggé erősíteni és megtartani. Kevés mentség, hogy külső nyomásra cselekedtünk... A félelem légköre eluralkodott egyházunkban is, csakúgy, mint a társadalom egészén. Azokat, akik nem vállalták a megalkuvást, törvénytelen lépésekkel korlátozták szolgálatukban... A múlt részletes elemzése szakemberek feladata, hogy hitelesen, harag és részrehajlás nélkül összegezzék és értékeljék a nehéz történelmi korszakot az eljövendő nemzedékek okulására is. Ugyanakkor bűneinket meg kell vallanunk, hogy Isten és egymás bocsánatát elnyerhessük...”

A *Nyilatkozat* szövege reményt ébreszt; viszont egy olyan folyamatba illeszkedik, amely nemcsak az elkövetők megnevezésétől tartózkodott, hanem még azokat is csak nagy nehezen nevesítette, akikkel szemben „bűnök, törvénytelenések és méltatlan esetek” történtek, s akiktől egyéneknek és az egyház egészének bocsánatot kellett volna kérni. Mint dr. Balás István, a tényfeltáró bizottság jogász tagja a közelmúltban rekonstruálta, a sérelmet szenvedett lelkészek és világi tisztviselők rehabilitációjával az országos presbitérium már 1990. szeptember 13-án foglalkozott. A testület ezt a szándékot 1991. május 10-én megerősítette, majd június 7-én ötvenegy, korábban nem egyeztetett és nevesített személyre nézve a rehabilitációs folyamatot le kívánta zárni. Az ülésen vita támadt, aminek eredményeképpen egy bizottság állt fel, amely feladatul kapta, hogy „a mai kiegészítésekkel összesen hatvannégy nevet tartalmazó listát elbírálja”. A rehabilitációs bizottság csak tíz hónap múlva, 1992. április 28-án tartotta meg alakuló ülését; érdemi működéséről nem tudunk.

Az országos elnökség viszont 1992. május 14-re összehívta az országos bíróságot, amely neveket nem tartalmazó határozatot fogadott el „egyházpolitikai okokból sérelmet szenvedett” lelkészek és más tisztviselők „méltánytalanul szenvedett joghátránya” tárgyában. A határozatot az 1992. május 31-i *Evangélikus Élet* szó szerint közölte azzal a kiegészítéssel, hogy az nyolcvan-

négy személyre vonatkozik, akiket a közlemény nem nevesített; ezt a névsort 1992. november 24-én az országos presbitérium és a közgyűlés utólag jóváhagyta, ismét anélkül, hogy nyilvánosságra hozta volna. A publikálásra, pontosabban kilencvenöt név közlésére 1993. februárjában az Egyesült Államokban kiadott *Erős Vár* című folyóirat hasábjain került sor, ezt követte itthon egy hónappal később a *Keresztyén Igazság* kilencvenhat nevet tartalmazó közlése. Az érintettek legtöbbje innen tudhatta meg, hogy egyházunk (formálisan két alkalommal, két testülete által is, hónapokkal korábban) rehabilitálta; a hír fogadtatása igen vegyes volt. Máig nem kerültek elő azok a dokumentumok, amelyekből kiderülne, hogy ki milyen joghátrány miatt került a listára. Ennek megfelelően a rendszerváltás után kezdődő folyamat természetesen azt sem tárta fel, hogy vannak-e a rehabilitációk alapjául szolgáló joghátrányoknak személyes felelősei.

A személyes felelősségvállalás hiányának a pontosabb leírása több lépést kíván, sorban több kérdésre is meg kell próbálnunk válaszolni. Ezek:

- Miben állna a személyes felelősség gyakorlása, amelynek a hiányát érzékeljük?
- Milyen körülmények között keletkezik a hiány?
- Mi a hiány tétje, illetve mi lehet a következménye annak, ha a személyes felelősség vállalása továbbra is ilyen gyenge marad?
- Mi a hiány hatása a tényfeltárás folyamatára, a tényfeltáró bizottság munkájára nézve?
- Hogyan léphetnénk tovább, ha megszületne az egyéni felelősségvállalás szándéka?
- Végül pedig: hogyan kapcsolódik mindez keresztyén hitünk szíve közepéhez, megváltásunk értelmezéséhez?

Vegyük őket sorra!

Miben áll a hiány?

A tényfeltáró bizottság kutatásai alapján arra derült fény, hogy a pártállam idején egyházunk számos tagja, lelkészek és világiak egyaránt, titkos kapcsolatban álltak az állambiztonsági szolgálattal, a rendszerváltás után pedig erről a titkos kapcsolatról nem tájékoztatták az egyház népét. Közülük többen a rendszerváltás előtt felelős, közbizalmon alapuló tisztségeket töltöttek be, párhuzamosan a titkosszolgálaton keresztül történő foglalkoztatásukkal, majd a rendszerváltás után úgy viselték tovább tisztségüket, vagy úgy fogadtak el további tisztségekre jelölést, esetenként választást is, hogy titkosszolgálati érintettségüket nem fedték fel. Néhányuk fedőneve (azonosítás nélkül) szerepelt a 2005. tavaszán az internetre felkerült „ügynöklistán”, másoké pedig Majsai Tamásnak az addig elérhető dokumentumok feldolgozásán alapuló, a *Mozgó Világban* 2005 februárjában megjelent tanulmányában,¹² de ezután sem léptek az egyház közössége elé.

A helyzet a tényfeltáró bizottság 2005. májusi megalakulása hatására sem változott, majd később az Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület e tárgyban szervezett 2005. őszi előadássorozata, valamint az előadások 2006. májusi megjelentetése¹³, nyilvános bemutatója és sajtóvisszhangja¹⁴ sem indított senkit arra, hogy nyilvánosan beszámoljon érintettségéről. 2007-ben születtek az első, még mindig nem a teljes nyilvánosság számára írott vizsgálatalemlékezések, és 2009-ben történt meg először, hogy valaki a teljes egyházi nyilvánosság előtt beszélt, érdemi részleteket is közölve, a titkosszolgálati kapcsolattal való kapcsolatáról.¹⁵ Az egykori titkos kapcsolatban állók többsége viszont ma is, húsz évvel a rendszerváltás után is, hallgat.

Akik hallgatnak, hívő emberek. Bibliailvasó, imádkozó, úrvacsorával élő, lelkeszként rendszeresen ígét hirdető, sokféle szolgálatban álló testvérek. Fel kell tennünk a kérdést: miért nem érzik a személyes számadás kényszerét, miért nem gondolták és gondolják, hogy az egykori titkosszolgálati érintettségükről be kell számolniuk annak a közösségnek, amelynek a bizalmából szolgálhattak, felelős tisztségeket viselhettek, amelyek révén lehetőséget kaptak tehetségük kibontakoztatására, személyes kiteljesedésükre is?

Számos lehetséges választ ismerünk erre a kérdésre, közülük néhány ki is mondódik, mások ott vannak a levegőben.

Az első lehetséges válasz szerint az illető tudja, hogy nincs rendben, amit tett, az sincs rendben, hogy hallgat róla, de nem szólal meg, mert fél. Úgy gondolja, igazságtalan kritikát kellene elszenvednie, mert a közösség aránytalanul megbüntetné. Példát akarnának statuálni vele, senki nem volna kíváncsi ügye részleteire, árnyalataira. Ha kilépne a fényre, mások nem követnék, s egyedül kellene magára vonnia a közösség haragját, mások, akik szintén érintettek a titkos hálózati kapcsolatban, cserben hagynák. Vagy azt gondolja, hogy míg ő, a kis hal, engedelmesen elfogadná a horgot, addig a nagy halak vígan és bántatlanul továbbúsznának, mint már annyiszor. Ehhez az igazságtalansághoz ő nem akar asszisztálni.

A második lehetséges válasz szerint a pártállam idején nem volt választási lehetőség, mindenki alkalmazkodni kényszerült, ezért ma senkinek nem kell felelősséget éreznie.

A harmadik válasz lényege, hogy az illető valójában használt az egyházi közösségnek azzal, hogy vállalta az együttműködést, de ezt akkor sem értették sokan, most már talán senki nem értené, ezért hasztalan bele is kezdeni abba, hogy ezt elmagyarázza, inkább ne is beszéljünk róla. Ennek a megközelítésnek több alfaja létezik:

a) szolgálni akart (Reményik Sándorral szólva), ahogy lehet, ennek pedig az volt az ára, hogy nem utasította el az együttműködést; ha elutasította volna, marginális helyzetbe jutott volna, így nem szolgálhatott volna;

b) tehetségét csak távlatot adó megbízatásban bontakoztathatta ki, ez az egyház érdeke is volt, ennek pedig az együttműködés volt az ára;

c) az együttműködés vállalásával arra is lehetőség nyílt, hogy az állam-

biztonság rugalmasabb köreit informálhassa egyházunk rejtett jó lehetőségeiről, amelyek a kifelé megalázkodó, befelé diktatórikus egyházvezetés és az Állami Egyházügyi Hivatal fantáziátlan vezetőinek a kommunikációjában nem jelenhettek meg;

d) esetleg orruknál fogva vezethette az ostobább állambiztonságiakat, s ezzel is mozgásteret teremthetett az egyházi szolgálat számára;

e) vagy pedig kihasználhatta az ÁEH, a helyi pártvezetés és a belügy képviselői közötti vélemény- és érdekkülönbségeket, ezekre építve lehetőségeket harcolhatott ki szolgatársai számára, védeltséget nyerhetett tiltott missziói alkalmak számára, és így tovább.

Mit szólhatunk ezekhez a válaszokhoz?

Ami a félelemre való hivatkozást illeti: nincs példa arra, hogy egyházunkban nyilvánvaló pártállami beágyazottsága miatt (amelynek csak egy alelete a titkos kapcsolat) bárkit meghurcoltatás vagy komoly egzisztenciális veszteség ért volna. Pszichikai szempontból persze a képzelte félelem ugyanolyan bénító lehet, mint a valódi okból származó félelem, de éppen azért, hogy kiderüljön, hogy a félelemre van-e ok, valakinek előre kellene lépnie. (A fent említett két nyilvános vallomás nyomán mindeddig semmilyen félelmetes közösségi reakció nem észlelhető.) Amíg ez néhányszor nem történik meg, addig a közösség sem kaphat alkalmat arra, hogy megmutassa, kell-e tőle félni, vagy sem. Sajátos élmény látni azt, hogy megfordult a vád iránya, és a másik oldalra került a bizonyítás terhe: az egykori hálózati személyek és a velük együtt érzők vádolják a közösséget igazságtalan reakcióval, amely egyelőre csak az ő képzeletükben létezik, és a közösségnek kellene őket meggyőznie arról, hogy méltányos lenne velük szemben, úgy, hogy a meggyőzésre a közösség nem kap lehetőséget.

Ami a választási lehetőség állítólagos hiányát illeti, az egyre bővülő ismereteink alapján nem áll meg: az állambiztonság működését kutatva egyre több olyan történettel találkoztunk, amely megmutatja, hogy volt választási lehetőség, lehetett nemet mondani. Nyilvánvaló, hogy más lehetett egy „nem” következménye az ötvenes, a hatvanas, a hetvenes, és különösen a nyolcvanas években. Lehetek helyzetek, amikor valaki a „nem”-mel az életét, a szabadságát, a családjá elemi biztonságát kockáztatta. Ezekben a próbás helyzetekben lehet, hogy a többség számára nem volt választási lehetőség – mert nem kockáztathatta valaki a családjá biztonságát –, és ellenállhatatlan erővel jelentkezett a kényszer. Az ilyen kényszert visszatekintve is felismerhetjük és elismerhetjük, számon tartva azt is, hogy Isten némi lyeknek megadhatta, de bizonyára nem adta meg mindenkinek a mártírium vállalásának ajándékát. Ahogyan viszont puhult a diktatúra, úgy puhultak a következmények is, a „nem” később azt vonhatta maga után, hogy az illető utazási, tanulmányi lehetőségekből maradhatott ki, magasabb egyházi tisztségeket nem tölthetett be, nagyobb fizetést nem kaphatott, lemaradt a korosztályában folyó érvényesülési versenyben.

A valódi választási lehetőségeket éppen azoknak a testvéreinknek az élete és szolgálata példázza, akik kiugró tehetségüket szerény szolgálati körülmények között is sokak javára kamatoztatni tudták, hitüket és derűjüket pedig az egyházi és társadalmi élet szélére szorulva sem veszítették el. Ha elfogadnánk, hogy nem volt választási lehetőség, akkor az ő életüket és döntéseiket is zárójelbe tennénk, megfosztva őket a tiszteletünktől, magunkat pedig a tanúságtételüktől és az emléküktől, amelyekre pedig olyan nagy szükségünk van ahhoz, hogy különbséget tudjunk tenni igazság és hamisság, szabadság és kényszer, Isten által bátorított, hitből fakadó döntés és a körülmények hatalma között.

Ami pedig a harmadik választ illeti, amelyik ilyen vagy olyan módon az együttműködés egyházi haszna mellett érvel, arról azt gondolom: lehet, hogy megfelel a valóságnak. Ezek a típusválaszok életszerűek, adott körülmények között akár hiteles és hatékony egyházszerepet is kifejezhettek. De ez sem menti és nem is magyarázhatja azt, hogy azok a testvéreink, akik ilyen vagy hasonló megfontolásokból vállalták a titkos együttműködést, olyan sokáig hallgattak róla, vagy talán még mindig hallgatnak. Annak a közösségnek, amelyik a bizalmával ajándékozta meg ezeket az embereket, joga van tudni életüknek, múltjuknak erről az aspektusáról. Ha ők azt gondolnák, hogy a közösségnek ehhez nincs köze, vagy a közösség éretlen ahhoz, hogy megértse az ő egykori szempontjaikat és döntéseik tétjeit, akkor olyan módon becülik le, minősítik kiskorúnak és alázzák meg a közösséget, hogy ezzel voltaképpen magukat zárják ki a közösségből, akkor is, ha ennek semmiféle formális aktusa nincsen. (Az a gyakori látszat, hogy emberek felelős vezetői lehetnek olyan közösségeknek, amelyek tagjait egyébként lenézik, senkit se tévesszen meg: ilyenkor a vezetés pusztán formális, a látszat pedig csak azért maradhat fent, akár hosszú ideig is, mert a közösség gyenge, nem tudja megnyilvánítani erejét.)

A közösségnek továbbá nemcsak ahhoz van joga, hogy megismerje ezeket a történeteket, hanem ahhoz is, hogy véleményt mondjon róluk, netán olyan szempontokat is megszólaltasson, amelyek az illetőnek sem akkor, sem azóta nem jutottak eszébe. Az egykori állambiztonsági szolgálatok működésével kapcsolatosan fokozottan érvényesnek tartom, hogy a velük közvetlenül találkozóknak is csak korlátozott ismereteik lehettek a hálózatról, amelyekhez a történeti kutatás sokat hozzátehet. Az egykori együttműködő személyesen ismerte a tartótisztet, a mai kutató megtalálta azokat az írott alapelveket, amelyek szerint a tartótisztek dolgoztak, s rálát arra a kapcsolati hálóra is, amiben a tartótiszt a munkáját végezte. Amit az együttműködő ártalmatlan információnak vélhet, arról a kutató esetleg tudhatja, hogy a hálózat ügyesen és hatékonyan felhasználta valaki ellen. Fontos a kortársi, személyes benyomás, és fontos a történeti ismeret is, egyik sem felsőbbrendű a másikhoz képest. De még fontosabb lenne a kettőt tárgyilagosan össze-

vetni: ez viszont csak akkor lehetséges, ha az egykor együttműködő testvér a közösség rendelkezésére bocsátja emlékeit.

Az állambiztonsági iratok kutatásával kapcsolatban gyakran megfogalmazódik az a vélemény, hogy a levéltári anyag nem megbízható. Egyrészt az iratmegsemmisítések és a ma is érvényesülő visszatartások miatt a kutatható információk szelektáltak, s nem tudhatjuk, hogy mennyire tudatos és mennyire spontán a szelekció. Másrészt már az iratok eredeti létrehozóit sem feltétlenül egyedül a tárgyilagosság szempontja vezérelte: a tartótiszt hajlamos lehetett arra, hogy munkáját fontosabbnak tüntesse fel, mint az valójában volt, amint a hálózat egésze is „eredménycentrikus” jelentések produkálásában lehetett érdekelt. Ezeket a lehetőségeket a kutatóknak komolyan kell venniük, és mindent el kell követniük azért, hogy a talált információt lehetőleg több forrásból is ellenőrizzék. Nem szokott viszont hangot kapni egy másik szempont, amelyet ugyanolyan komolyan kellene vennünk: nevezetesen, hogy az emlékezet sem feltétlenül tárgyilagossá, ellenkezőleg, gyakran torzít, mégpedig sokszor úgy, hogy maga az emlékező sincs a torzítás tudatában.

Korábban említettem, hogy az egykori hálózati személy emlékezetének alakításában szerepet kaphat a fájdalom, a szégyen, sőt a valamikori áldozattal szemben érzett harag is. A fájdalom és a szégyen akadályozhatja az emlékezést, a harag pedig módosíthatja: olyasmire is emlékezhetünk, ami valójában nem történt meg. Emlékeink így gyakran nem azt közvetítik, ami megtörtént, hanem azt, aminek mai énképünk és kívánságaink szerint meg kellett történnie. Mindez az önigazolás lélektana felől érthető meg. Elménk szüntelenül dolgozik azon, hogy olyan önértékelést alkosson számunkra, amellyel elviselhetetlen feszültség nélkül együtt tudunk élni. Ebbe az is beletartozik, hogy olyan múltat teremtsen nekünk, amely legalább viszonylagos harmóniában van azzal, amit ma gondolunk magunkról. Elménk ebbéli fáradozása közepette nem viseli el tartósan a zavaró információkat, a „kognitív diszsonanciát”; egyes emlékeket blokkol, másokat módosít, ismét másokat egyenesen megteremt, ha vágyott énképünknek szüksége van rá.

Ebben a mechanizmusban érthető meg az egyébként bizarr „nem tudom neked megbocsátani, hogy vétettem ellened” emberi indulata is, azaz az áldozattal szemben táplált harag. Ha nem tudok együtt élni azzal a gondlattal, hogy a másik ártatlanul szenvedett miattam, akkor olyan tettekkel vagy tulajdonságokkal ruházom fel a másikat – nem tudatos ferdítésként, elmém ezt kérés nélkül megteszi nekem, anélkül, hogy számomra tudatosulna –, amelyek miatt jogosnak érezhetem, hogy haragszom rá. Hiszen ha megbocsáthatatlan bűnt követett el, akkor nem is ártatlanul szenvedett attól, amit elkövettem ellene.

Erről a mechanizmusról ma már kiváló elemzést olvashatunk magyarul is. Hadd idézzek belőle, kedvcsinálónak, egy bekezdést:

„Emlékeink természetesen figyelemre méltóan részletesek és pontosak is

lehetnek. (...) Emlékszünk élettörténetünk fontos eseményeire. Amikor azonban rosszul emlékszünk, tévedésünk nem véletlen. Az emlékezet mindennapi, disszonanciacsökkentő torzulásain keresztül értelmezzük a világot és a benne elfoglalt helyünket, védelmezzük döntéseinket és meggyőződéseinket. A torzítás még erősebb, amikor azt énképünk következetes megtartásának igénye motiválja; az óhaj, hogy igazunk legyen; az igény, hogy megőrizzük önbecsülésünket; az igény, hogy mentséget találjunk kudarcainkra és rossz döntéseinkre; az igény, hogy lehetőleg a biztonságos múltban gyökerező magyarázatot találjunk aktuális problémáinkra. A konfabuláció, a torzítás és az egyszerű feledés az emlékezet közkatonái, és akkor vezénylik őket a frontvonalba, amikor a totalitárius egónk meg akar bennünket védeni az énképünk alapjaival disszonáns tetteink fájdalomtól és zavarától. »Ezt tettem volna én?« Az emlékezetkutatók ezért szeretik Nietzschét idézni: »Ezt tettem – mondja az emlékezetem. Ezt nem tettem – mondja a büszkeségem, és kérlelhetetlen marad. Végül – az emlékezet enged.«¹⁶

Mindebből az következik, hogy elemi fontosságú volna a személyes emlékek összevetése egymással és az írott forrásokkal, fenntartva azt a lehetőséget, hogy sem az én emlékezetem, sem a másiké, sem az egykori hálózati személyé, sem az egykori megfigyelté, sem pedig az iratok tartalma nem feltétlenül pontos. Együtt, egymással összevetve mégis pontosabb képet adhatnak, mint bármelyikük külön, a többi lehetséges forrással való összehasonlítás nélkül.

Visszatérve végül az induló kérdéshez: miben áll tehát a hiány? Abban, hogy az egykor hálózati személyként együttműködő testvéreink nem vállalják felelősségüket egykori tettükért, s ebből az a veszteség is származik, hogy történeteikkel nem járulnak hozzá ahhoz, hogy egyházunk megértse és feldolgozza a pártállami múlt során elszenvedett sérüléseket. A sérülések pedig velünk, bennünk élnek, máig mérgeznek, bénítják közösségünket. A hallgatás ebben az esetben nem kímélet, nem tapintat, nem a jövő feladatai felé fordulásnak a szükséges feltétele, hanem mulasztás, hiba, hiszen „növeli, ki elfedi a bajt”.

Milyen körülmények között keletkezik a hiány?

2005 őszén elmondott és 2006 májusában nyomtatásban is megjelent előadásomban is foglalkoztam a felelősség elhárításának problémájával. „Az a tény, hogy az elmúlt tizenöt év során egyházunkban senki sem akadt, aki a pártállammal való együttműködését nyíltan beismerte volna, csak addig meglepő, amíg nem gondolunk arra, hogy hol élünk. Magyarországon élünk, olyan országban, ahol a felelősségvállalás hagyománya még mindig igen gyenge lábakon áll.”¹⁷ A tanulmányban ezt a kijelentést Bibó István és Dietrich Bonhoeffer néhány jól ismert gondolata segítségével mélyítettem el. Bibó oldalán a magyarországi antiszemitizmust vizsgáló nagy tanulmá-

nyának megállapításaira utaltam, valamint a közép-európai országokra jellemző politikai hisztériát bemutató gondolatmenetére, amely szerint nálunk a félelemnek és a felelősség hárításának az egymásba fonódó tehetetlensége gátolja a demokratikus kultúra elmélyülését.

Az evangélikus olvasó számára Bibó világánál bizonyára otthonosabb Bonhoeffer világa, akinek a közöttünk legrégebben ismert (hiszen már a második világháború előtt is kézről kézre adott) és talán a leggyakrabban újra is olvasott könyvére, a *Követés* címet viselő Hegyi beszéd-magyarázatra mutattam rá, kiemelve az „olcsó kegyelmet” és a „drága kegyelmet” szembeállító, sokak szerint (szerintem is) valódi „evangéliumi provokációt” képviselő gondolatait. Bonhoeffert gyakran idézzük; olvassuk most a jól ismert mondatokat arra figyelve, hogy a teológus a saját kora felelősségváró társadalma és egyháza számára próbálta megfogalmazni a felelősségre ébresztő evangélium kihívását:

„Az olcsó kegyelem a tanításként, elvként, rendszerként megjelenő kegyelmet és általános igazságként megjelenő bűnbocsánatot jelenti, ahol a keresztyén isteneszmény jelenti Isten szeretetét. Aki helyesli, annak bűnei máris megbocsáttattak. E kegyelemtan egyháza már így részese a kegyelemnek. Ebben az egyházban a világ olcsón elleplezheti bűneit, nem bánja meg azokat, és nem is óhajt igazán szabadulni tőlük. (...) Az olcsó kegyelem a bűn igazolását és nem a bűnös megigazulását jelenti. Mivel mindent egyedül a kegyelem tesz, ezért minden maradhat a régiben. (...) Az olcsó kegyelem bűnbánat nélküli bűnbocsánat meghirdetését, gyülekezeti fegyelem nélküli keresztséget, bűnök megvallása nélküli úrvacsorát, személyes gyónás nélküli feloldozást jelent. Az olcsó kegyelem követés nélküli, kereszt nélküli kegyelem, az emberré lett Jézus Krisztus nélküli kegyelem.

A drága kegyelem a szántóföldbe elrejtett kincs, amelyért az ember elmegy, és örömmel eladja mindenét, amije volt (...). A drága kegyelem az evangélium (örömhír!), amelyet mindig újra kell keresni, ajándék, amelyért imádkozni, ajtó, amelyen kopogtatni kell. Drága, mert követésre hív, kegyelem, mert Jézus Krisztus követésére hív; drága, mert az ember életébe kerül; kegyelem, mert csak így ajándékoz életet; drága, mert a bűnt elveti, kegyelem, mert a bűnöst megigazítja. Mindenekelőtt azért drága a kegyelem, mert Istennek került sokba, Istennek Fia életébe került (...) Mindenekelőtt azért kegyelem, mert Istennek nem volt túl drága a Fia a mi életünkért...”¹⁸

Hogyan tudjuk ezek után általánosabb és gyakorlatiasabb módon bemutatni azt a környezetet, amelyben a tényfeltáró bizottság a személyes felelősségvállalás hiányával találkozhat? Az egész tanulmány gondolatmenetében ez a lépés azért is szükséges, mert a hiány okaként nem elég a „karakterzavaros személyiségről” beszélni, hanem azt a szélesebb társadalmi és kulturális környezetet is be kell vonni a vizsgálódásba, amely segíti a karakterzavaros emberek érvényesülését a többiek rovására.

Milyen országban élünk? Olyan országban, ahol a megkésett, de 1867

után mégis erőteljes fejlődésnek induló nyugati típusú demokratikus fejlődést háromszor is derékba törte a huszadik század: a két elvesztett világháború és a két igazságtalan békediktátum, valamint a leverett forradalom és az azt követő megtorlások után hosszú évek-revtizedekre olyan politikai rendszerek rendezkedtek nálunk be, amelyek nagyon távol estek az éppen csak futólag megismert nyugati demokráciától, vagy anakronisztikusan félfeudális jellegű vagy ázsiai-bizánci típusú képződmények voltak.

A két világháború közötti és a második világháború utáni rezsimek sok tekintetben különböztek egymástól, de közös vonásaik is vannak, amelyek egymás szerves folytatásaiként mutatják fel őket. Ilyen a tekintélyelvű (szélsőséges esetben parancsuralmi) vezetés; az uralkodó ideológiához való igazodás kényszere, ami gyakran a szakmai, illetve a magánéletet is meghatározta; a meghatározó ideológiától eltérő emberekkel szembeni türelmetlenség, időnként az igazodni nem hajlandók kriminalizálása vagy patologizálása, azaz bűnössé vagy beteggé nyilvánítása.

Ez az a környezet, amelyben nem fejlődhetett ki a személyes felelősség vállalásának magától értetődő, hétköznapi gyakorlata. Ebben a környezetben a lutheri „Itt állok, másként nem tehetek. Isten engem úgy segítjen!”¹⁹ csak egészen kivételes lutheránusok részéről talált követésre, ahogyan Bibó István is távolról csodált, de nem utánzott hős maradt. Bibónak arra, a Luther wormszi kijelentéséhez hasonlítható megnyilatkozására gondolok, amelyet 1957 májusában, arra a hírre, hogy az erőre kapó kádári hatalom a letartóztatására készül, és arra a tanácsra, hogy amíg nem késő, kérjen Kádár Jánostól kegyelmet, Arany János Szondi Györgyére utalva, az ismert verssor szavaival fejezett ki: „Jézusa kezében kész a kegyelem: egyenest oda fog folyamodni.”²⁰

A hiány tétje, illetve a személyes felelősségvállalás hiányának következményei

Bűnök, hibák és mulasztások mindig és mindenütt történnek. Az egészséges társadalomban ezért az felel, aki elkövette, s ha a felelősségvállalást, illetve a felelősségre vonást jóvátétel is követi, akkor a bűn sértettjei kárpótlást nyerhetnek, és az érintett közösség rendje is helyreállhat. Abban a társadalomban viszont, amelyben gyenge az önkéntes felelősségvállalásra irányuló belső késztetés, illetve maga a közösség sem tudja rávenni a felelősöket, tettük következményének vállalására, a közösség egészen más úton nyeri vissza korábbi stabilitását. A bűnöknek mindig vannak következményeik, amelyek soha nem múlnak el maguktól: s a következmények, ha a bűnöket a bűnös nem vállalja el, más, az eredeti bűnben ártatlan emberekre fognak terhelődni, a közösség a bűnösök helyett másokat fog megbüntetni. Azokban a társadalmakban, amelyekre a felelősségelhárítás jellemző, az ártatlanok megbüntetésének bonyolult, sok áttételen keresztül érvényesülő gyakorlata

alakul ki, amelyet a szociálpszichológia és a kultúrantropológia tudománya a bűnbakképzés mechanizmusának nevez.

A kultúrantropológia területén René Girard francia irodalomtudós és antropológus dolgozta ki még a hetvenes évek folyamán a bűnbakképzés elméletét, amelynek hamar nagy visszhangja támadt a teológusok között is. Hipotézisének lényege, hogy a vallások történelmi gyökere gyakran egy erőszakos cselekedet, rivalizálásból fakadó gyilkosság, amelyet a vallás mítosszá formál. A mítosz jótékonyan elrejt az erőszakot és áldozatát, ugyanakkor olyan világmagyarázatot teremt, amelynek a logikája szerint, mintegy isteni törvénynek engedelmessé, a közösségben felgyülemlett feszültségeket újra és újra irányított erőszakkal, egy bűnbak kijelölésével és feláldozásával kell levezetni. „Áldozat nélkül nincs élet” – fogalmazódik meg tömören ez a bölcsesség, amelyet a kultúra megszámlálhatatlan formában jelenít meg azóta is. A zsidó és keresztyén szent iratok viszont, már a próféták üzenete is, de különösen Jézus szenvedéstörténete, leleplezik a mítoszt: újra láthatóvá teszik a gyilkosokat és az áldozatokat, a közösséget pedig érzékennyé, ellenállóvá tehetik a saját körén belül pusztító erőszakkal szemben. „...szereketet kívánok, és nem áldozatot, Isten ismeretét, és nem égőáldozatokat” – mondja Hóseás próféta (6,6), amire Jézus is utal, amikor felelősségre vonják, mert vámszedőkkel és bűnösökkel eszik együtt, vagy mert nem tartja be a szombati tilalmat: „Irgalmasságot akarok, és nem áldozatot.” (Mt 9,13; 12,7)

Tudomásom szerint Girard hipotézisének az első olyan teológiai reflexiója, amelyet magyar nyelvre is lefordítottak, Raymund Schwager Innsbruckban oktató jezsuita szerzetes munkája: *Krisztus halála és az áldozat eszméjének kritikája*.²¹ Miután Schwager bemutatja Girard elméletének és a rá felelő – néha igen heves – teológiai kritikának a főbb elemeit, így összegez: „A bűnbakállítás mechanizmusának új elméletében nem találtunk olyasmit, ami meghamisítaná a Biblia üzenetét. Szó sincs róla, hogy Girard nagyszabású kísérleténél – amely abban áll, hogy megpróbálja ismét kapcsolatba hozni az embertudományokat a bibliai iratokkal – »túl nagy árat« kellene fizetnünk, miként sokan gondolják. Ellenkezőleg, Girard elmélete elősegíti, hogy Krisztus »keresztáldozatának« sajátosságát megkülönböztessük más áldozatoktól. Az új elemzések segítségével pontosabban meg tudjuk ragadni az evangéliumi elbeszélések mögött rejtőző belső, drámai logikát. Ezek az elemzések előmozdítják, hogy kiküszöböljük az Isten országáról szóló üzenet és a kereszt megváltástana közötti állítólagos ellentmondást. Továbbá nyomatékosan figyelmeztetnek arra, hogy milyen veszélyes az, ha kivetítjük embertársainkra, végül pedig Istenre a saját szívünkben lappangó sötétséget. Így ezek az elemzések a jó és a rossz igazi megkülönböztetésére szolgálnak.”²²

Hogy ennek a teológiai megközelítésnek milyen nagy jelentősége van, azt nem nehéz a távolabbi és közelebbi magyar múltból kiemelt példákon megmutatni. Az evangélikus Görgey Artúr szinte élete végéig hordozta azt a bélyeget, amelyet – az egyébként szintén evangélikus – Kossuth Lajos ra-

gasztott rá: hogy az ő „árulása” okozta volna az 1848–49-es szabadságharc bukását. A fájdalmas vereséget fel lehetett volna dolgozni úgy is, hogy sokak sokféle felelősségét ismeri fel és mondja ki a közösség, de a magyar társadalom ehhez a nehéz munkához nem volt sem elég érett, sem elég erős. Egyszerűbb volt kijelölni egy bűnbakot és rátenni az egész terhet. Görgey halála után néhány évvel enyhült ez a nyomás, és – legalább a történészek között – teret kapott a szabadságharc bukásának egy árnyaltabb értelmezése. Amikor viszont, már 1948 után, az erőszakos és egyszersmind bizonytalan kommunista hatalom újra egyoldalú kultuszokkal igyekezett stabilizálni magát, és ezek között a Kossuth-kultusz is szerepet kapott, Görgey újra bűnbakszerepbe került, s az „áruló Görgey” újabb évtizedekre megkérdőjelezhetetlen és kötelezően tanítandó képpé merevedett.

Hasonló példákkal evangélikus egyházunk szűkebb történetében is találkozunk. A korábbi és későbbi autoriter rezsimek idején egyaránt ismerünk olyan lelkészeket és világi vezetőket, akiknek azért kellett bűnhődniük, mert valamiben különböztek a meghatározó többségtől, valamiben különbek voltak, mint az a lelkési és egyházi környezet, amelynek nem volt erőssége sem a kockázatos ügyek, sem a személyes felelősség felvállalása. Az el nem vállalt bűnök és elrendezetlenül maradt sérelmek vészjóslóan kavargó világában a különb mivoltuk révén ezek az emberek szinte kijelölték magukat a bűnbak szerepére, s a közösség pontos érzékkel, de sohasem ki- vagy megbeszélte módon, ezt rájuk is osztotta.

A kommunista diktatúra idejének nagy bűnbakjairól ma már sokat tudunk és beszélünk is; vegyük észre, hogy ők nem csupán a politikai rendszer áldozatai voltak, hanem a – maga idejében igencsak hallgató – egyházi többség is megkönnyebbülten vette tudomásul, hogy ők kerültek sorra, megmentvén a többséget a kockázatos döntés veszélyétől, illetve a korábbi mulasztásokból eredő károk következményeinek a viselésétől. Még 1984 őszén is viszonylag sokan egyetértettek a Dóka Zoltánt ért püspöki megtorló intézkedésekkel, amelyek a bűnbakképző mechanizmus ősi receptjét követték: Káldy Zoltán püspök Dókát először kriminalizálni próbálta („fegyelmi vétségek gyanúja” forog fenn), később, ennek a kísérletnek a kudarca után pedig patologizálni igyekezett („nincs olyan lelkiállapotban, amelyben elfogulatlanul át tudná tekinteni az egész helyzetet, és higgadtan mérlegre tudná tenni saját magatartását”).²³

Ismétlem, rövidlátás – és tipikus felelősségelhárítás – volna részünkről, ha a pártállam idején bűnbakként megbüntetett testvéreinket kizárólag a kommunista uralom számlájára írnanék, és sorsuk alakulásában nem vennénk észre egyházunk szerepét. Éppen ennek a rövidlátásnak az elkerülése érdekében fontos számunkra a második világháború utáni autoriter rezsimek és a két világháború közötti autoriter rezsimek közötti folytonosság számon tartása. A két világháború között, egészen más ideológiai környezetben, de szintén az állami „igazságszolgáltatás” és az egyházi „igazságszolgáltatás”

együttműködése eredményeképpen, két lelkészünk is, Bohár László és Szimonidesz Lajos, megtorlást szenvedett.²⁴ Mai szemmel nézve a terhükre rótt vétekhez képest aránytalanul nagy büntetést kaptak; de ha sorsukat a bűnbakképző mechanizmus felől értelmezzük, azt mondhatjuk, hogy történetük inkább tipikus, mint szokatlan. Bohár és Szimonidesz elég bátrak, ugyanakkor elég óvatlanok is voltak abban, hogy ne rejtsek el a többség véleményétől különböző meggyőződésüket, a sérült és felelősségelhárító közösség pedig kijelölte őket a bűnbak szerepére.

A felelősségvállalás kultúrájának kialakulásához idő és nyugalom kell – számunkra eddig egyik sem adatott meg. A trianoni döntéssel megalázott ország politikai elitje a felelősség elhárításának útját követte, és újabb bűnökben lett részes; az újabb bűnökben viselt felelősségét pedig nem tudta fel dolgozni, mert a kommunista uralom alatt ő szenvedett el aránytalan megtorlást. A rendszerváltás után eltelt húsz esztendő új kezdetre adhatott volna alkalmat. Úgy látszik, ez az új még nem kezdődött el, de annyi eredménye ennek a húsz évnek mégis van, hogy legalább számba vehettük, micsoda terheket hurocunk magunkkal. S azt is megtanulhattuk, hogy nem várhatunk folyton kedvezőbb körülményekre ahhoz, hogy megkezdjük az önvizsgálatot, ehelyett belekezdhetnénk az önvizsgálatba, abban a reményben, hogy az majd belülről kifelé irányulva, lassan, ahogyan a vízcseppek kivájja a követ, formálni fogja a körülményeket.

Kijózanító, egyszersmind bátorító lehet számunkra az egykori Nyugat-Németország példája. A Harmadik Birodalom bukása után megvert, megalázott, meghasonlott és büntudattól gyötört nép kezdett építkezni a romokon. A Marshall-segély, a „gazdasági csoda”, néhány fontos sikerélmény, mint például a berni futball-világbajnokság megnyerése, lassan helyreállították az élet külső kereteit. De lelkileg egészséges közösséggé a németség csak akkor kezdett válni, amikor széles körben megjelent az önvizsgálat igénye és az önkritika hangja is, szoros kapcsolatban a felelősségvállalás készségével. Mindehhez ott is hosszú időre volt szükség, az áttörés csak a hatvanas-hetvenes évek fordulóján következett be. Evangélikus szempontból figyelemre méltó, hogy Dietrich Bonhoeffer teológiájának kutatása és emlékének ápolása is ekkor, és ennek a folyamatnak részeként kapott nagyobb figyelmet és megbecsültséget.²⁵ A németországi Bonhoeffer-kultusz, túlzásai ellenére,²⁶ komoly szerepet játszott és játszik ma is a német evangélikusság lelki egészségének ápolásában.

Tavaly, Sztéhlo Gábor születése századik évfordulójának évében emlékkonferenciával és szoborállítással is hangsúlyossá tett megemlékezéssorozatot tartottunk. A Sztéhlo-év elmúltával tegyük fel magunknak újra és újra a kérdést: születik-e közöttünk józan, de mégis inspiráló erejű Sztéhlo-kultusz, amely a német Bonhoeffer-kultuszhoz hasonlóan szerepet játszhat lelki egészségünk helyreállításában és abban, hogy a személyes felelősség vállalása közöttünk minél magától értetődőbb, nem kivételes bátorságot felté-

telező, hanem hétköznapi erény legyen? Ha Sztéhlo tetteit csak abban az összefüggésben láttatjuk, hogy tőlünk idegen brutális rezsimiek áldozatait védte, még mindig az öncsalás áldozatai vagyunk, sőt kitesszük magunkat annak a kockázatnak is, hogy a Sztéhlo-évvvel saját magunkra vonatkoztatjuk Jézus Mt 23,29–36-ban elmondott ítéletes szavait! Ha viszont ki tudjuk mondani, hogy Sztéhlo Gábornak azért kellett kivételes hősnek, szinte saját közösségéből kihívott, elkülönített szentnek lennie, mert az övéi, evangélikus testvérei közül olyan sokan nem vállalták a maguk feladatát sem a fenyegető antiszemitizmus fokozatos térhódítása idején, sem 1944–45 borzalmas napjaiban, sem pedig később, a kommunista hatalom vak bosszújának lesújtásakor, akkor közelebb kerülünk ahhoz, hogy a Sztéhlo-év az új kezdet egyik erőforrásává legyen számunkra.²⁷

A hiány hatása a tényfeltárás folyamatára

A felelősségvállalás hiánya miatt torzult közösségben a tényfeltáró bizottságot is számos igazságtalan kritika érte; mintha nem az volna a baj, hogy néhány, a közösség bizalmát élvező testvérünk elrejtí múltjának azt a közösségre tartozó szeletét, amelyre nem büszke, hanem az, hogy ezt a közösség a bizottság munkáján keresztül meg kívánja ismerni. A kritikákat Mirák Katalin részletesen felidézí a bizottság eddigi tevékenységét bemutató írásában. Közülük csak kettőt emelek ki, amelyek teológiai megközelítést képviselnek, és teológiai tartalmú választ is kell adnunk rájuk.

Az első kritika szerint már maga az egyéni felelősségre rákérdező tényfeltárás is hiba, hiszen bűneink egyedül Istenre tartoznak, s elegendő azokat Isten előtt megvallani, értük bocsánatot kérni s magától Istentől a feloldozást elfogadni. Széles körben élő felfogás ez. Ezt a gondolkodásmódot tükrözheték 2009 őszén egy lelkész testvérünk szavai is, aki – a *Blikk* és ennek nyomán az *Evangélikus Élet* híradása szerint – miután hűtlen kezelés gyanúja merült fel vele szemben, de mielőtt a vizsgálat befejeződött volna, és gyülekezete szembesülhetett volna azzal, hogy valójában mi is ébresztette fel a gyanút, a szószékről így szólt a gyülekezetéhez: „Isten már megbocsátott.” Ha pedig Isten megbocsátott – értelmezem már én a lelkésztársam szavait –, akkor a bűn nem létezik, ne is beszéljünk többet róla. Az egyházkerülete fegyelmi tanácsa viszont másképp gondolkodott, folytatták és be is fejezték a vizsgálatot.

Ezt a gondolkodásmódot számos, az összefüggéséből kiragadott bibliai íge tekintélye is támogatni látszik. Korábban már utaltam Dávid egyik bűnbánati zsoltárára. Egy másik, szintén bűnbánati zsoltárban olvassuk ezt a mondatot: „*Egyedül ellened vétkeztem [Istenem], azt tettem, amit rossznak látsz*”; majd később: „*Isten előtt a töredelmes lélek a kedves áldozat*.” (Zsolt 51,6a;19a) Ezek a mondatok önmagukban azt is jelenthetnék, hogy a bűnt egyedül Istennek kell megvallanunk. De ha számba vesszük, hogy mi minden vezette Dávidot odáig, hogy kimondja ezeket a szavakat, más következ-

tetésre jutunk. Hiszen Dávid meglátta és megkívánta Betsabét, Úriás feleségét, majd, hogy megszerezze az asszonyt, megölette Úriást. Már is két sértetünk van: az „*egyedül ellened vétkeztem*” semmiképpen nem jelentheti azt, hogy mindez kizárólag Istenre tartozik. Az Isten előtt megvallott bűnig pedig nyilvános lépések sora vezet. A történet második lépésében megjelenik Nátán próféta, aki a király fejére olvassa a bűnét: „*Te vagy az az ember!*” (2Sám 12,7), és kihirdeti az Úr ítéletét: „*Feleségeidet szemed láttára veszem el, és másnak adom, aki fényes nappal fog a feleségeiddel hál ni. Mert te titokban cselekedtél, de én egész Izráel előtt és napvilágnál cselekszem ezt!*” (2Sám 12,11a–12). Csak mindezek után mondja ki Dávid: „*Vétkeztem az Úr ellen!*”, és válaszol neki a próféta: „*Az Úr is elengedte vétkeidet, nem halsz meg.*” (2Sám 12,13). A bűnbánó zsoltárban pedig, amely eleve egy nyilvános, istentiszteleti cselekményre utal, a bűnvallás után ezzel találkozunk: „*Nyisd meg ajkamat, Uram, és dicséretedet hirdeti szám.*” (Zsolt 51,17) Dávid titokban elkövetett bűne egyre bővülő nyilvánosság előtt került végül Isten elé, az elnyert bocsánat örömebe pedig Dávid az egész közösséget bevonta, ahogyan az Írás szavain keresztül minket is.

Az egyéni felelősségvállalás forrásai között idéztem Jézus *Hegyi beszédének* szavait is, amelyekkel arra int, hogy ne törekedjete az emberek előtti látványos cselekedetekre, hanem legyen elég nektek annak a tudata, hogy Atyátok látja, mi lakik bennetek. „*...menj be a belső szobádba, és ajtódat bezárva imádkozzál Atyádhoz titokban*” (Mt 6,6) – mondja Jézus, és önmagában ez a tanács is okot adhat a félreértésre. Vegyük észre, hogy Jézus itt nem a bűnvallásról beszél, hanem azokat az imádságokat kívánja bezárni a „belső szobába”, amelyeket az akkoriak nyilvánosan mondtak el, és így akarva-akaratlanul a társadalmi státus, a közösségi megbecsülés ápolására is szolgáltak. Olyan imádságok voltak ezek, amelyek a közösségtől való függés erősítését szolgálták és nem azt, hogy az ember mind a közösség előtt, mind Isten előtt képes legyen felvállalni a saját felelősségét. A bűnvallással viszont az ember mindig annak is tartozik, akit a bűne érint: „*Ha tehát áldozati ajándékodat az oltárhoz viszed, és ott jut eszedbe, hogy atyádfiának valami panasz van ellened, hagyd ott ajándékodat az oltár előtt, menj el, békülj ki előbb atyádfiával (...). Békülj meg ellenfeleddel hamar, amíg az úton együtt van veled...*” (Mt 5,23–25) Az Istennel való beszélgetés nem helyettesítheti a felebaráttal való beszélgetést.

A második kritika szerint a tényfeltáró bizottságnak az volna a feladata, hogy az egykori hálózati személyeket a bűnbocsánat evangéliumával bátorítsa arra, hogy meg merjenek szólalni, és a közösségnek bűnüket meg tudják vallani. Ha nem hangzik fel közöttünk a bűnbánat és a bocsánatkérés szava, az bizonyára a tényfeltáró bizottság mulasztásából is következik, hiszen míg a bizottság erélyesen hirdeti Isten törvényét és a felelősségvállalás kötelességét, addig nem képes ugyanilyen nyomatékkal megszólítani az egykori hálózati személyt a gyógyító evangélium szavaival.

Mindenekelőtt le kell szögezmem: úgy gondolom, hogy a bizottság közismert megnyilvánulásai nem támasztják alá ezt a kritikát: kezdettől fogva hangsúlyoztuk, hogy a tényfeltárás folyamatát az evangélium perspektívájában képzeljük el. A felvetés viszont fontos: valóban tisztáznunk kell, hogy a tényfeltáró folyamatban pontosan hogyan lehet jelen az evangélium.

Abból indulunk ki, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház tényfeltáró bizottsága nem *általában* hálózati személyekkel foglalkozik, olyan egykori ügynökökkel, akiknek a hitéről-meggyőződéséről keveset vagy éppen semmit sem tudunk, hanem evangélikus keresztyénekkal, püspökökkel, teológiai tanárokkal, lelkészekkel és világi vezetőkkel. Olyan emberekkel, akik rendszeresen számot adtak és adnak arról, hogy ismerik az evangéliumot, akik hirdetik és másnak is ajánlják az örömhírt, akik bűnvallásra hívják az őket hallgatókat, s velük együtt a bocsánat, a kiengesztelődés és az újrakezdés lehetőségének perspektívájában élnek. A bizottságnak nem kell számukra újat, ismeretlent megmutatnia, elég egyszerűen arra utalnia, hogy az ismert, a régi, az örök evangélium, amelyet másoknak annyiszor hirdettek, nekik is szól, rájuk is vonatkozik.

A kérdés tehát nem az, hogy az egykori hálózati személy ismeri-e az evangéliumot, hanem az, hogy akar-e, mer-e, tud-e élni vele, hiszi-e, hogy az evangélium vonzásában kimondhatja azt, amit korábban kimondhatatlannak gondolt. Erre a kérdésre van jó válasz, mégpedig az *igen* válasz, ezt az *igent* viszont magára nézve egyedül ő mondhatja ki, nem mondhatja ki helyette senki más. Sem rokona, sem jóakarója, sem érte áldozatot hozni kész keresztyén testvére, sem püspöke vagy egykori konfirmandusa, sem a tényfeltáró bizottság lelkész tagja, sem az evangélikus egyház egész közössége. Olyan ez, mint a járnai tanuló gyermek első lépése: ha megteszi, megtanulhat járni, és eljuthat mindenhová, ahová járása, futása, rohanása elsegítheti; de ha az az első lépés nem történik meg, járni sem fog soha. Az első lépést helyette nem teheti meg senki más; amit más tesz érte vagy helyette, az lehet kedves, okos, jó szándékú és segítőkész gesztus, lehet sokféle szép és jó cselekedet, de nem lesz az az első lépés, amelyet neki kell megtennie, hogy végül járni tudjon.

Megkérdezhetjük magunkat újra meg újra, hogy akár a bizottság, akár egyházunk egésze megtett-e mindent azért, hogy az első lépés megtörténjen. Igen, helye van az önvizsgálatnak ebben a vonatkozásban is. Az önvizsgálat viszont ne csússzon át szereptévesztésbe: a közösség felelőssége nem határtalan, az első lépést a személyes felelősségét átélő egykori hálózati személynek kell megtennie. Ez a lépés nem heroikus, önfelszámoló mozdulat, nem semmibe ugrás, hanem a jól ismert evangélium vonzásának engedő cselekedet. S lehet, hogy a közösség nem azzal segíti ezt a tettet, hogy zajosan keresi-kutatja a maga felelősségét, talán – kultúránk szabályait követve – még ki is jelöli, megbélyegzi a maga körében azokat, akiket felelősnek gondol mások első lépésének elmaradásáért, hanem türelmesen, csendben,

szinte lélegzetét visszafojtva figyel, amíg meg nem szólal az újrakezdést lehetővé tevő *igen*.

Mi történhet az igen kimondása után?

A 2006 tavaszán megjelent – korábban már hivatkozott – előadásomban röviden bemutattam Miroslav Volf horvát származású teológus gondolatmenetét,²⁸ aki a kiengesztelődés útjait a kilencvenes évek véres balkáni konfliktusának összefüggésében kereste. Volf, aki eljárásának a „kettős szemlélet” nevet adta, kétféle veszélyt is megpróbált elkerülni: azt, hogy az egykori áldozatok némák maradjanak, s egy teljesen formális kiengesztelő aktust ugyanolyan kiszolgáltatottan szenvedjenek el, mint ahogyan egykor a megfigyeltséget és a sarokba szorítottságot; de azt is, hogy az egykori áldozatok „igazságrezsimit” alkotva ugyanazzal fizessenek vissza, amit maguk is megszenvedtek, s azoktól, akiket felelősségre vonnak, még a megszólalás lehetőségét is megvonják. A „kettős szemlélet” jegyében az elemi emberi jogaitól megfosztott egykori áldozat úgy kaphatja vissza emberségét, hogy közben az a másik, aki egykor maga is oka volt annak, hogy az egykori áldozat sérelmet szenvedett, ne veszítse el a maga emberségét. A játékelmélet ezt a lehetőséget „nyertes-nyertes” játszmánának nevezi, amely, szemben a „nyertes-vesztes” vagy a „vesztes-vesztes” játszmákkal, a kiengesztelődés folyamatához egyedül méltó lehetőség.

Mit jelent a „kettős szemlélet”? Kitartó törekvést arra, hogy valaki a közös ügyet ne csak a saját szempontjából, hanem a másik szempontjából is megpróbálja látni. Az egykori hálózati személyt kellene, hogy érdekelje az, hogy működését hogyan élte meg az a testvére, akiről jelentett. Ha történetesen senkiről sem adott konkrét, személyes információkat, akkor is fontos lehetne számára az, hogy mit gondol egykori tetteiről az a közösség, amelynek titkos kapcsolata idején tagja volt, s amelyre nézve – nem pedig személyes hibái vagy érdemei miatt – egykor az állambiztonsági szolgálat beszervezte. A másik oldalon pedig a korábban információktól megfosztott közösség, súlyos esetben az elárultak, beárultak közössége is érdeklődjön az iránt, hogy miként élte meg tettét a hálózati személy egykor, és hogyan vélekedik róla ma. Ne elégedjen meg azzal, hogy kiderült, amit korábban sikeresen el lehetett rejteni, ne hagyja magára azt a testvért, aki ebben megsegígyenült, hanem álljon mellé azzal, hogy megadja neki a megszólalás lehetőségét. Ha a közösség ezt nem teszi meg, ugyanazt a vétket követi el, amit egykor a titkos hálózati kapcsolatban élő személy: tárgyként tekint arra az emberre, akinek a testvér voltát éppen azzal fejezhetné ki, hogy megszólítja és meghallgatja.

Amilyen egyszerű a „kettős szemléletről” írni, annyira nehéz megvalósítani. Olyan kockázat vállalását feltételezi, amelyre csak ritkán vagyunk képesek. Először el kell hagynunk saját, magától értetődőnek gondolt világun-

kat, hogy kívülről láthassuk magunkat, és beléphessünk a másik világába, hogy őt a maga szempontjai szerint megismerhessük. Utána a másikat meg kell hívnunk a saját világunkba, hogy ő is összevethesse élményeit és érzéseit a mieinkkel. Ha lehet, és ha szükséges, ezt többször is meg kell ismétel-nünk. Ha bezárkózó, merev, féltékeny vagy egyszerűen csak egyoldalúan énközpontú személyiségek vagyunk, talán el sem tudunk indulni ezen az úton. Számoljunk továbbá a harag és a gyűlölet visszatartó erejével. Nem-csak az egykor elárult érezhet haragot a lelepleződött hálózati személlyel szemben, hanem a lelepleződött is, hiszen az a másik a bűnére emlékezteti. Ne becsüljük le a paradoxnak tűnő, mégis annyira valószínű megfigyelésnek az erejét, amely szerint „sosem fogom tudni megbocsátani neked, hogy vétkeztem ellened”. Végül az sem biztos, hogy a „kettős szemléletre” kultúránk, egyházi életünk, keresztyénségünk bátorít bennünket. Ha a nyilvánosság előtti megbecsültséget fontosabbnak tartjuk, mint a személyes bizalmat, ha az egyéni teljesítményt többre értékeljük, mint az emberi kapcsolatokat, és ezek az értékválasztások egyházi-kulturális megerősítést is kapnak, akkor a saját belső ellenállásunk mellett környezetünk ki nem mondott, de annál erősebben érvényesülő ellenállását is le kell győznünk. S ha nem tudjuk legyőzni, akkor nem a vereségünket fogjuk beismerni, hanem megmagyarázzuk magunknak azt, hogy miért nem lehet, és miért nem kell a másikkal együtt a „kettős szemléletet” gyakorolni.

A két fél kölcsönös, meghallgató-megszólaló közösségének építésében sajátos közvetítő szerepet tölthet be a tényfeltáró bizottság. A tényfeltárást folytató történészt az érdekli, hogy a korábban dossziék által őrzött, később napvilágra került adatokról hogyan gondolkodik maga a szervezett, aki természetesen nem tudhatta, hogy a tartótisztje hogyan vélekedett róla, hogyan minősítette a munkáját, és mit tartott az állambiztonsági szolgálat számára vele kapcsolatban megőrzésre méltó információnak. Ha a szervezett már nem él, a történész megszólíthatja, és meg is kell szólítania azokat a hozzá-tartozókat, akik néhai rokonukat szeretetükben hordozzák, s akik, ha magá-ról a szervezésről talán nem is volt tudomásuk, készek lehetnek arra, hogy a levéltárban fellelt adatokat személyes szempontból megvilágítsák. A levél-tári anyag és a személyes emlékezés összevetése, szembesítése ebben az eset-ben kiemelten fontos, néhány szép, nagy erejű példáját ennek már meg is tapasztalhattuk. Ez a szembesítés pedig mintegy felkészülés lehet arra a – sokkal nagyobb lelki terhet jelentő – találkozásra, amelynek az egykori hálózati személy és a megfigyelt testvér között kellene létrejönnie. A bizottság jogász és lelkész tagja, a maga hivatásának szabályai szerint, ugyanezt a köz-vetítő, felkészítő szerepet töltheti be.

Ezekre a kölcsönös megnyílást lehetővé tevő találkozásokra kerülhetne sor az *igen* kimondása után. Bár még hosszúnak látszik odáig az út, gondol-kodhatunk arról is, hogy mi történhet az első találkozások után. Tehetnek-e valamit az egykori szervezettek és megfigyelték, akár a tényfeltáró bi-

zottsággal együtt, akár nélküle, hogy közösségeink, gyülekezeteink, egyhá-zunk egésze meg tudja érteni és fel tudja dolgozni a napvilágra kerülő in-formációkat? Születhetnek-e olyan műhelyek és fórumok, amelyek ezeket az információkat beágyazzák közelmúltunk történetébe, hogy jobban meg-értsük, mi történt velünk? Képesek lehetünk-e ezekben az együtt gondol-kodó közösségekben azt is felismerni, hogy az egykori állambiztonsági szol-gálat szervezettjeinek és megfigyeltjeinek története általánosabb üzenet-et is hordoz, hiszen megmutatja, hogy félelmek, vágyak és kísértések között mivé lehet az ember, de azt is, hogy félelmeken, vágyakon és kísértéseken felül is lehet kerekedni? Rányíthat-e végül a szemünk arra is, hogy a tényfel-tárás fénykörébe került történetek ma is velünk élnek, hiszen a formális dik-tatúra és a hozzá tartozó állambiztonsági szolgálat hiányában is, újra meg újra, találkozunk az árulás és a hűség, az öncsalás és a szembenézés, a titko-lózás és a nyíltság, a szabadjára engedett egyéni ambíciók és a másikkal is számot vető szolidaritás, a hazugság és az igazság, a hitehagyás és a hitval-lás válaszútjaival?

„Én, én okoztam minden szenvedésed...”

– megváltásunk és a személyes felelősségvállalás

Teológushallgató koromban, 1982 és 87 között a teológusotthon hetente fo-gadott vendég igehirdetőt, aki a professzorok és a diákok gyülekezetének prédikált. Egy alkalommal fiatal lelkész jött közénk, aki megindult szavak-kal számolt be friss, már lelkészi szolgálata idején átélt megtéréséről. Arról beszélt, hogy azelőtt számtalan terhet hordozott, de mióta megértette, hogy Jézus Krisztus érte is meghalt a kereszten, megkönnyebbült ezektől a ter-hektől, hiszen mindent rá tudott tenni az Isten Bárányára. Igehirdetésének visszatérő felkiáltása volt, hogy „vigye Ő!”. Ha a bűneim alatt roskadozom, ha vétkeimmel szembesülök, többé nem keseredem el, csak kérem és újra kérem, hogy „vigye Ő!”. Vigye Ő! Vigye Ő!

Az igehirdetés már az első alkalommal is mélyen elgondolkoztatott, azóta pedig többször eszembe jutott. Zavart veszélyes egyoldalúsága, ahogyan az igehirdető Jézus ügyét és a megváltás tényét kizárólag abban ragadta meg, hogy az ő terheit valaki átvette és viszi. Természetesen ez is része a megvál-tottság élményének, a feltétel nélküli elfogadottság egyik gyümölcse és az új élet, az új kezdet lehetőségének felismerése. Önmagában mégis kevés. Ha csak erre figyelünk, akkor Jézus ügyének fontos dimenziói maradnak ár-nyékban, és döntő következményei tűnnek el.

A példám egyedi, de, azt hiszem, olyan egyoldalúságot érzékeltet, amely a hagyományos protestáns teológia megváltásértelmezését általánosságban is érinti. Már a reformátorok teológiájában jelentkezik – ők pedig Pál apos-tol hangsúlyát érvényesítik –, hogy Jézus kereszthalálában kevésbé fontos az, ami vele történt, mint kereszthalálának a gyümölcse.

Közismert, hogy Pál leveleiben nem találkozunk komoly érdeklődéssel az iránt, hogy ki volt a názáreti Jézus, és milyen körülmények között jutott halálra; az apostolt sokkal inkább az foglalkoztatta, hogy a kereszten szerzett megváltás tényét hogyan tegye érthetővé és megragadhatóvá mind a zsidók, mind a pogányok számára. Később Luther, amikor az őt kínzó kérdéssel viaskodott, hogy „hogyan lehetek igazzá Isten előtt?“, a páli üzenetben találta meg a választ, hogy Isten Krisztusért igaznak fogadja el őt; később Pált követve őt is inkább a megváltás műve nyűgözte le, mint Jézus életének a részletei. Kálvin és a későbbi reformatori teológusok döntő többsége is ezt a hagyományt követte, így számunkra örökségünknek szinte megkérdőjelezhetetlen részévé vált, hogy érdeklődésünk középpontjában Krisztus megváltó műve áll, hozzá képest pedig másodlagos jelentőségűvé lett a názáreti Jézusnak a kereszttel felé tartó földi élete.

A názáreti Jézus kereszttel felé tartó földi élete pedig olyan tükröt tarthatna elénk, amelyben felfedezhetnénk, hogy kik vagyunk, milyen harcban állunk, milyen hibákat és milyen bűnöket követünk el – de azt is, hogy mit tehetnénk azért, hogy Jézus ártatlanul elszenvedett halála után kevesebb legyen közöttünk az *általunk* okozott ártatlan szenvedés. Jézust a római hatalom veszélyes lázadóként, a zsidó vallási elit bűnbakként küldte a halálba (emlékszünk Kajafás főpap szavaira: „...jobb nektek, hogy egyetlen ember haljon meg a népért, semhogy az egész nép elveszen” – Jn 11,50), s mindez azért volt lehetséges, mert sokan nem vállalták a felelősségüket sem a római hatalom túlkapásaival, sem a zsidó vallási elit visszaéléseivel szemben, Jézus pedig egyedül maradt. Jézus elmagányosodását szívemarkolóan érzékelte a szenvedéstörténet fordulatai: Júdás elárulja, a három tanítvány elalszik mellette a Gecsemáné-kertben, Péter megtagadja a főpap udvarában, a jeruzsálemi tömeg pedig, amely néhány napja még éltette, Barabbás szabadon bocsátását kívánja, az ő fejére pedig halált kér. Elítélése napján az addigi ellenségek, Pilátus és Heródes barátságot kötnek, mintegy ezzel is kifejezendő, hogy Jézus körül bezárult a kör, egyedül maradt.

Ha a protestáns teológia uralkodó hangsúlyával szemben ezt a történetet lényegesnek tartjuk, és nemcsak a megváltás művének szükséges, de saját jelentést nem hordozó emberi háttérként tekintünk rá, akkor fontos megfigyeléshez juthatunk el, illetve néhány fontos kérdést meg is fogalmazhatunk. Észrevehetjük, hogy Jézus halálát az aktív erőszak és sokak passzív felelősségelhárítása okozta. Az erőszak a birodalom békéjének fenntartásával (Pilátus és Heródes), sőt Isten akaratának beteljesítésével (Kajafás) igyekezett igazolni magát, de a történet leleplezi ezeket a hazugságokat, s az erőszakot a maga kendőzetlen, brutális valóságában mutatja be, mint hidegen számító, gyilkos, Istennel is szembe forduló emberi indulatot. A leleplezést már maga a szenvedéstörténet is hordozza („Bizonny, ez az ember Isten Fia volt!” – kiáltja Mk 15,39 szerint a kivégzést vezénylő százados), a Jézus feltámasztásáról szóló beszámolók pedig a leleplezés koronájaként is olvashatók.

Ha mindezt felfedezzük a történetben, óhatatlanul felteszünk néhány kérdést is. Mit tettünk volna, ha mi is jelen vagyunk, akár Jézus tanítványai között, akár a jeruzsálemi tömegben, a nagytanács egy tagjaként vagy római katonaként? Mit teszünk ma, amikor hasonló helyzetekkel találkozunk, ahol az aktív erőszak és a passzív felelősségelhárítás rafinált kombinációja egyik vagy másik testvérünk biztonságát, becsületét, akár az életét veszélyezteti? Felfogjuk-e, hogy nem csupán történelmi véletlen, esetlegesség az, hogy megváltásunk ténye éppen ezt a történeti keretet kapta, hanem a történetben is megvilágosító üzenetet és feladatot kapunk Istentől, aki a történelemben is megmutatja magát? Észrevezzük-e, hogy Jézus szenvedése során azért lepleződött le az erőszak, hogy azok, akiket már feltámasztása jó híre és ereje is mozgat, maguk is tehessenek azért, hogy mások ne essenek áldozatul a hasonlóan rafinált és kegyetlen, nem múltbeli, hanem kortárs erőszaknak? Megértjük-e, hogy ezért azok tehetnek valamit, akik felismerik és elvállalják a maguk személyes felelősségét, első helyen magukért, azon túl pedig másokért – de nem mások helyett! – is?

Evangélikus énekeink és imádságaink időnként meglepően konkrét segítséget adnak ahhoz, hogy magunkat a názáreti Jézus szenvedéstörténetében elhelyezzük, s nyitottá legyünk arra, hogy a fenti kérdéseket sorban egymás után feltegyük. Idézzük fel az evangélikus spiritualitás egyik legértékesebb gondolatát, Johann Hermann nagypénteki énekének ismert versét: „Én, én okoztam minden szenvedésed, / Bűneim vittek keresztfára téged. / Mindazt, mit, Jézus, eltűrtél helyettem, / Én érdemeltem.” (198. ének 3. v.) Még tovább segíthet bennünket ezen az úton a szintén az énekeskönyvünkben olvasható nagypénteki imádság: „Uram, sokszor elárultalak. Nem csókkal, mint Júdás, hanem azzal, hogy elmulasztottam a hit cselekedeteit. Nem az »Üdvöz légy, Mester!« köszöntéssel árultalak el, hanem azzal, hogy elmentem a testvérem mellett, és nem üdvözöltem néhány barátságos szóval. Uram, ne engedd, hogy életemet Júdasként fejezzem be!

Uram, mily sokszor megtagadtalak, szégyelltelek. Hányszor elvették az emberek bátorságomat, és hallgattam rólad. Hányszor becsültem többre a világ tüzeit. Segítség, Uram, hogy megbánjam, és visszaforduljak, mint Péter!

Uram, elbizakodottságom, gőgöm nem kevesebb, mint Kajafásé; félelmem az igazság mellé állni nem kisebb, mint Pilátusé; kishitűségem mélyebb sebeket ejt rajtad, mint a római zsoldosok szegei.

Ó, Jézusom, aki így imádkoztál: »Atyám, bocsáss meg nekik!« – bocsáss meg nekem is. Akkor az én bűnös, régi életem megfeszítetik és meghal, de feltámad veled új, szent életre.”

Az egyik ezt prédikálta: vigye Ó! A másik azt imádkozta: feltámadok veled új, szent életre. Mindkét következmény hitből fakad, de nem ugyanabból a hitből. A második hitéből a bűnnek ellenálló, felelős, új élet fakadhat.

Hosszú lehet az út a nagypénteki imádkozó hitéig. Az út talán tagadással kezdődik. Ennek a szakasznak a mottójául Rónay György *Olajfák éjszakája*

című verséből választottam egy mondatot: Júdás tagad, Péter tagad, a Gecsemáné-kertben alvó tanítványok tagadnak: „Nem én voltam, nem én!” De a vers ezzel nem ér véget. Azok a tanítványok, akik „nem bírtak fönn maradni egy kurta óra hosszat”, később ki tudják mondani:

*És mi vagyunk azok az ácsok,
akik keresztet ácsolunk magunkból,
hogyan legyen mire fölfeszítsék
az Istent.*

*Mi vagyunk azok a hősök,
akik a szolga fülét levágják,
de kakasszóra a főpap udvarában
megtagadják az Istent.*

*Mi vagyunk azok az örök,
akiktől ellopják a várat,
akiktől feltörik a pincét,
kirabolják a pajtát,
elorozzák a kincset!*

Mi vagyunk azok az ácsok!

Mi vagyunk azok a hősök!

Mi vagyunk azok az örök!

Legyen hozzánk irgalmas az Isten.

Legyen hozzánk irgalmas az Isten.

Új közösség felé? Az „egyházhoz méltó” tényfeltárás lehetséges teológiai alapjai: összefoglaló javaslatok

1. Bár a pártállam titkosszolgálatával kapcsolatos tapasztalatok, az állambiztonsági iratok kutathatóságának lehetőségei, valamint az evangélikus tényfeltárás eddigi egyházi fogadtatása néha az abszurd határán mozognak, nem szabad hagynunk, hogy az abszurdítás megbénítsa bennünket, és nem szabad megállnunk a közös és nyilvános emlékezés alig megkezdett útján. Az emlékezés során – az írott források mellett – minden érintettnek szót kell kapnia, senkiről olyan információ meg nem jelenhet, amelyről az illető vagy hozzátartozói korábban a tényfeltáró bizottságtól hírt nem kaptak, és amelyhez – tisztességes határidőn belül – hozzá nem szólhattak. Az egykori hálózati személyek együtt nem működése viszont nem lehet végső akadálya az emlékezésnek.

2. A tényfeltárás és a gyógyulás – más szóhasználat: az igazságtétel és a kiengesztelődés – legnagyobb akadálya a személyes felelősségvállalás hiá-

nya. A teológiai reflexió fő feladata tehát a hiány körülírása és a felelősségvállalás kultúrájának megalapozása.

3. A személyes felelősségvállalás bibliai, hitvallásos és egyháztörténeti mintáit újra a figyelmünk középpontjába kell állítanunk.

4. A realista emberismeret jegyében tudomásul kell vennünk, hogy a felelősségvállalásra indító belső késztetésünk nem egyforma. Annak, aki hajlamos mások felelősségét is magára vállalnia, nem szabad többé átlépnie a határait. Tudatosan távol kell maradnia a közösség elrendezetlen örökségtől, s közben akár tartósan el kell tudnia viselni, hogy kínos csend van, semmi sem történik. Annak, aki hajlamos a maga felelősségét nem felismerni és elvállalni, ki kell töltenie a saját terét, fel kell vennie a maga terhet, és el kell vállalnia a bajból rá eső részt. A közösség egészének pedig el kell tudnia fogadni, hogy mindkét típusú hibát nehéz kijavítani, sok időbe telhet, sok súrlódással és feszültséggel járhat, amíg egyre többen a helyükre kerülnek.

5. A realista társadalomismeret jegyében tudomásul kell vennünk, hogy a felelősségvállalás kultúrája hazánkban és egyházunkban egyaránt erősen hiányos. Kevés a biztos fogódzónk és a megtartó tapasztalatunk. Minden olyan segítséget el kell fogadnunk, amely ennek a helyzetnek a jobb megértéséhez vezet, és amely minket ennek a lemaradásnak a ledolgozásához hozzásegít.

6. A diagnózishoz és a terápiához különösen nagy segítséget kaphatunk attól a teológiai is reflektált szemléletmódtól, amely segít felismerni és hatástalanítani a bűnbakképzés mechanizmusát. Ennek a szemléletnek a segítségével újonnan érthetjük meg Krisztus önkéntes áldozatát is, amelyet éppen az erőszakos áldozati gyakorlat eltörléséért hozott. Krisztus azért halt meg, hogy mi ne legyünk többé egymás áldozatai, és azért támadt fel, hogy meggyőzzön bennünket semmi máshoz nem hasonlítható áldozatának minden erőszakon győzelmes erejéről. Ezért harcolhatunk nap mint nap a bűneinkkel, az ömberünkkel szemben, és ezért támogathatjuk ebben a harcunkban embertársainkat is: főleg a hitben testvéreinket és minden embert, aki szembe akar fordulni a saját magában lakó sötétséggel.

7. A tényfeltárás folyamata, amely most tehernek látszik, áldássá lehet, és új közösséggé formálhat bennünket. Az új közösségben ismét megérthetjük és megélhetjük, hogy a hit és az élet, az igazság és a szeretet, a tanítás és a kegyesség, a hallgatás és a beszéd, a gondolatok és az érzelmek szabadon engedése, az imádság és a cselekvés, az én és a másik egymástól elválaszthatatlanok.

JEGYZETEK

¹ Az „abszurd” jelző alkalmazásának ötlete a holokauszt értelmezésének irodalmából származik: számos szerző, köztük Heller Ágnes a holokausztot érthetetlennek, abszurdnak nevezi.

Heller Ágnes túlélő; holokausztreflexiójának kulcsa személyes élménye, amelyben senki nem osztozhat vele: míg ő, tizenéves kislánként, élni tudván egy pillanat adta lehetőséggel, kiléphetett a halálmenetből, és életben maradhatott, addig számos kortársa, köztük gyermekkori pajtásai, akik nem kaptak hasonló lehetőséget, elpusztultak. A túlélőnek nincs válasza arra a kérdésre, hogy míg mások meghaltak, ő miért maradt életben: számára így a holokaustt egésze érthetetlen marad. „Ez a traumatikus tapasztalat olyan tapasztalat, amiről ma már lehet beszélni, de melyet mégsem lehet megérteni. Ebben az esetben emlékezni és elbeszélni a történeteket nem jelenti azt, hogy megértjük őket. A holokaustt érthetetlen, abszurd marad, akár hányszor is mesélik el a túlélők a saját történeteiket. Éppen annak a felismerése lazítja a traumát, teszi a történeteket elbeszélhetőkké, hogy az emlékező felismeri a történetek érthetlenségét, abszurditását.” (Heller Ágnes: Arc, név, emlékezés. In: Karsai László – Molnár Judit [szerk.]: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Brahman 80. születésnapjára*. Mázsihsz, Budapest, 2002. 251. o.)

Amennyire érthető a túlélő viszonyulása a számára felfoghatatlan eseményhez, annyira veszélyes lehet, ha a túlélő ítéletét a holokaustt kutatásának végső mércéjévé tesszük. Ha ugyanis, azonosulva a túlélővel, az utókorhoz tartozó kutatóként is abszurdnak és érthetetlennek tartjuk a holokausttot, akkor lemondunk arról, hogy feltárjuk azokat a nagyon is érthető okokat, amelyek a holokaustt hoztak, és elemezzük azokat a nagyon is egyszerű és mindennapi emberi magatartásokat, amelyek eredményeképpen milliók haltak meg. A túlélő ítélete mögé bújva, akár az iránta tanúsítandó tiszteletre hivatkozva könnyebb lehet a holokausttot végső fokozatig abszurdnak tekinteni és feladni az aprólékos elemzést. Nem nehéz viszont belátni azt, hogy aki leteszi az értelmezés fegyverét az érthetetlennek minősített eseménnyel szemben, az megteheti ezt később is, esetleg olyan eseménnyel szemben is, amelyet nemcsak megérteni lehetett volna, de akár meg is lehetett volna előzni.

² Bacsó Péter: *A tanú. Filmregény*, 1969. Pelikán könyvek, Budapest, 1992. 140. o.

³ Az állambiztonsági szolgálat a nyolcvanas évek végéig kiterjedt titkos hálózatot fenntartva működött, melyről az utca emberének akkoriban természetesen semmilyen tudomása nem volt. Az erről szóló dokumentumkötet lapozgatása ma is hideglelős élmény. Lásd Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség Magyarországon, 1956–1990*. 1956-os Intézet – Corvina, Budapest, 2008.

⁴ Minderről bővebben olvashatunk George Simon *Bárnybőrben: A nyílt agressziótól a manipulációig* (eredetiben: *In Sheep's Clothing: Understanding and Dealing with Manipulative People*) című munkájában. Háttér Kiadó, Budapest, 2009.

⁵ Keveházi László beszélt erről a 2009 nyarán Mirák Katalinnak adott interjújában.

⁶ Mirák Katalin tanulmánya jóval bővebben foglalkozik ezzel a kérdéssel, az én vázlatos áttekintésemnek az a célja, hogy a tényfeltárás egyházi feldolgozásának egy lényeges külső feltevélet mutassa be.

⁷ Masznyik Endre fordítása szerint. A 95. tétel. In: Masznyik Endre (szerk.): *Dr. Luther Márton művei*. 1. köt. Luther Társaság, Pozsony, 1904. 17. o.

⁸ *Konkordiakönyv. Az evangélikus egyház hitvallási iratai*. 2. köt. Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Budapest, 1957. 192–193. o.

⁹ A beszéd részlete legutóbb az *Igazság és kiengesztelődés* kötet (lásd a 13. jegyzetet) hátsó borítóján jelent meg. A teljes szöveget a *Keresztény Igazság* közölte: új folyam, 4. szám, 1989. december, 29–37. o.

¹⁰ Lásd Keveházi László: Hozzászólás a Gyógyító beszélgetések múltunkról témához. *Keresztény Igazság*, 83. szám, 2009. ősz. 5–7. o.; valamint Reuss András: Naivitás és bátorság, okosság és kereszt. *Credo*, 2009/1–2. sz. 54–61. o.

¹¹ A folyamatot dr. Balás István, a tényfeltáró bizottság jogász tagja rekonstruálta és foglalta össze *Egy furcsa egyházi rehabilitáció 1992-ben* című munkájában. Kézirat.

¹² Majsai Tamás: Egyházak és titkosszolgálatok. Esszé és dokumentumkiadás. I. rész. *Mozgó Világ*, 2005/2. sz. 3–33. o.

¹³ Fabiny Tibor (ifj.) (szerk.): *Igazság és kiengesztelődés. Az egyházi közelmúlt feltárásának teológiai, történeti, etikai és gyakorlati kérdései*. Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület, Budapest, 2006.

¹⁴ A könyvbemutatóról beszámolt az *Evangélikus Élet* mellett a világi sajtó is. Lásd Czene

Gábor: Takargatják az ügynöki múltat. Politikai erőterben a volt egyházi besúgók. *Népszabadság*, 2006. május 12. 3. o.

¹⁵ Keveházi László hivatkozott cikke.

¹⁶ Elliot Aronson és Carol Tavris: *Történetek hibák (de nem én tehetek rólok)*. Az önigazolás lélektana. (Eredetiben: *Mistakes Were Made (but not by me)*. Why We Justify Foolish Beliefs, Bad Decisions, and Hurtful Acts.) AB OVO Kiadó, Budapest, 2009. 68. o.

¹⁷ Csepregi András: Az egyházi közelmúlt feltárásának etikai kérdései. In: Fabiny Tibor (ifj.) (szerk.): *Igazság és kiengesztelődés. Az egyházi közelmúlt feltárásának teológiai, történeti, etikai és gyakorlati kérdései*. Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület, Budapest, 2006. 80. o.

¹⁸ Dietrich Bonhoeffer: *Követés*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1996. 16–17. o.

¹⁹ Masznyik Endre fordítása szerint, lásd Masznyik Endre: *Luther élete. A mívelt közönség s különösen az ifjúság számára*. Pozsony, 1887. 151. o. Ottlyk Ernő más fordítást alkalmaz: „Itt állok, másként nem tehetek, Isten könyörüljön rajtam!” – a „Gott helf mir” jelentését ez adja vissza pontosabban. Míg az „Isten engem úgy segítjen!” a mai nyelvhasználat szerint ünnepélyes fogadalomként hat (fogadom, hogy szavaim mellett kitartok), addig az „Isten könyörüljön rajtam” Luthernek azt a valószínűbb lelkiállapotát tükrözi, melyben felmérte, hogy szavaival átlépett minden határt, amelyek addig védtek a biztonságát, s most már egyedül Isten könyörületétől függ az élete! Ottlyk még hozzáteszi: „Ezeket a zárószavakat ugyan egyesek kétségbevonják, de a Melancthon szerkesztésében 1521-ben megjelent »Acta Lutheri« (Luther cselekedetei) című könyvben már szerepeltek, s ha nem lettek volna hitelesek, a szem- és fültanúk már akkor tiltakoztak volna ellene.” Lásd Ottlyk Ernő: *Luther élete és műve. Gyülekezeti használatra*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1983. 45. o. Luther erős egyéniségéről részletes képet fest Walther Wilmos is a *Luther jelleme* című munkájában. Magyarul ifj. Victor János fordításában 1917-ben jelent meg, új kiadására a BIK Könyvkiadó gondozásában 2007-ben került sor Budapesten.

²⁰ A történetet Mécs Imre közlése alapján ismerjük. Bibó István politikafilozófiája egyébként értékes támpontokat nyújthat a társadalmi nyomásra torzult teológia kritikája számára is. Ennek egy kísérletét lásd Csepregi András: A diakóniai teológia kritikája másképp: Walter Wink és Bibó István tanúságtételének tükrében. *Koinonia*, 66. szám, 2005. karácsony. 28–38. o.

²¹ *Mérleg*, 1988/1. sz. 24–26. o.

²² Hasonló eredményre jut Walter Wink amerikai biblikus teológus is Girard elméletével kapcsolatban. Magyar nyelvű ismertetését lásd: Csepregi András: Kortárs teológussal párbeszédben: az erőszakról és az erőszakmentes ellenállásról. In: Szabó Lajos (szerk.): *Áblaknyitás. Keresztény önismeret falakon belül és kívül*. Luther Kiadó, Budapest, 2004. 324–336. o.

²³ A Déli Egyházkerület Bíróságának 1984. augusztus 29-én és október 25-én kelt irataiból. Isó Dorottya közli a fegyelmi dokumentumokat 25 évvel ezelőtt jelent meg Dóka Zoltán Nyílt levele című tanulmányában, a *Keresztény Igazság* 2009. őszi (83.) számában, 11–12. o.

²⁴ Mindkét történet részletes dokumentálása a rendelkezésünkre áll. Bohár és Szimonidesz sorsában több párhuzam és több különbség is található. Falusi gyülekezetek lelkészeiként (Sárszentlőrincen, illetve Nagybörzsönyben) mindketten jóhiszeműen felelős, a gyülekezetük békéjét szolgáló megbízatást vállaltak a Tanácsköztársaság időszakában, amiért a világi hatóságok később eljárást kezdeményeztek ellenük. Bohárt augusztus 15-én a községbe érkező fehérgárdisták véresre verték, majd a szégyen miatt lemondott lelkészt novemberben letartóztatták, és 1920 márciusában izgatásért börtönbüntetésre ítélték. Szimonideszt hasonló váddal 1919 őszén vizsgálati fogságba helyezték, de néhány hét múlva, elejtve a vádat, elengedték. Közben mindkét lelkész mellett kiállt a gyülekezete. Bohár László a világi bíróság ítélete után visszavonta lelkészi állásáról való lemondását (terror hatása alatt cselekedett), és egyházi bírósági állásfoglalást kért; az egyházi bíróság pedig a világi bíróság ítéletét alapul véve nemcsak állásvesztésre, hanem „minden egyházi és iskolai hivatal viselésére képtelennek” ítélte. Fellebbezését, évekkel későbbi perújrafelvételi kérelmét elutasították, soha később, 1965-ben bekövetkezett haláláig, lelkészi állást nem vállalhatott. Szimonidesz ellen a világi vád elejtése után, 1922-ben kezdeményeztek egyházi eljárást, amely Bohárhoz hasonló ítélettel végződött. Szimonidesz Lajos terhére nem csak 1919 nyarán történt eseményeket róttak, hanem *Jézus élete* című könyvének megállapításai is súlyosbító körülménynek számítottak. Széles körű támogatással végül elérte,

hogy 1930-ban ügyét újratárgyalja az egyházi bíróság, és felmentse a vádak alól. Lásd Csepregi Béla: *Egy húsvéti újságcikk következményei. Bohár László sárszentlőrinci evangélikus lelkész kálváriája. Gyülekezettörténeti tanulmány.* Kiadja a Sárszentlőrinci Evangélikus Egyházközség, é. n.; valamint Csorba László: Szimonidesz Lajos, a vallástörténész. In: Szimonidesz Lajos: *A világ vallásai.* Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1988. 693–717. o.

²⁵ 1967-ben jelent meg az egykori tanítvány monumentális Bonhoeffer-életrajza, amely teljesen új alapokra helyezte Bonhoeffer kutatását és recepcióját. Lásd Eberhard Bethge: *Dietrich Bonhoeffer. Theologe; Christ; Zeitgenosse.* Chr. Kaiser Verlag, München, 1967.

²⁶ A Bonhoeffer-értelmezés dilemmáiról lásd két tanulmányomat: „Ki vagyok én?” – Dietrich Bonhoeffer életének és halálának jelentőségéről. *Keresztyén Igazság*, új folyam, 65. szám, 2005. tavasz, 8–17. o.; és Élet és életrajz: Dietrich Bonhoeffer élete és teológiája kanonikus és kánonon kívüli életrajzi megközelítésben. *Lelkipásztor*, 2006/8–9. sz. 320–324. o.

²⁷ Fontos lépést tett egy árnyaltabb és önvizsgálatra is készítő Sztchlo-kép kialakulása felé Kertész Botond „Tüske a köröm alatt” – Sztchlo Gábor és az állambiztonsági szolgálatok című tanulmányában. *Credo*, 2009/1–2. sz. 28–34. o.

²⁸ Miroslav Volf: *Ölelés és kirekesztés. Teológiai vizsgálódás az azonosság, a másság és a kien-gesztelődés tárgykörében.* Harmat Kiadó, Budapest, 2001. 252–256. o.

Mirák Katalin

Az evangélikus tényfeltáró munka története, magyarországi hátttere és a bizottság működése

1990–2010

Magyarországon húszéves jelenség az állambiztonsági múlttal kapcsolatos irat- és tényfeltárás. Mindez egyben múltfeltárás is: a kommunizmus sajátos, de nagyon meghatározó részének megismerése. A feltárásnak külön evangélikus története is van már, s az része lett a mai evangélikus egyház életének. Az ügynökmúltra adott különböző válaszok a mostani evangélikus egyházi közgondolkodás hű és pontos képét adják. Az egykori és a mai történet szorosan összekapcsolódik, de mindkettő érthetetlen a magyarországi, sőt a kelet-európai összefüggések ismerete nélkül. E tanulmány a különböző, mégis összetartozó szálakat próbálja valamelyest összefűzni az utóbbi húsz év szövetévé.

I. Előzmények (1990–2005)

Amikor 2005-ben a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Közgyűlése tényfeltáró bizottságot állított fel,¹ Magyarországon már legalább tizenöt éve terftéken volt – igaz, változó intenzitással és a napi pártpolitikai mozgások függvényében – az úgynevezett ügynökkérdés. A rendszerváltástól kezdve előtérbe került a volt és a leendő politikai szereplők, vezetők titkos-szolgálati múltjának leleplezése. E múltbeli kapcsolatok feltárása a pártállami időszak világi és egyházi vezetőire, papi személyeire is kiterjedt. Egy időben folyt a leleplező célzatú, sokszor ismeretlen forrásból származó ügynöklistán megjelenése, az ügynökkérdés és az állambiztonsági iratanyag sorsának kodifikációs úton való rendezése, illetve a történészszakma kutatásainak megélénkülése.² Az első hosszú távra a figyelem-, a hisztéria- és a szenzációkeltés egyik hatásos eszközének bizonyult. A második máig megkérdőjelezhető kötöttségeket és korlátokat iktatott be a teljes nyilvánosság felé vezető folyamatba. A szakmai kutatás számos konkrét eredményt hozott, amelyek egy része megjelent a világi, de az egyházi sajtóban is.³ Politikusok, művészek, élsportolók, a politikai és értelmiségi elit prominensei mellett egyházi vezetők neve is megjelent különböző listákon, sokszor felületes napi hírekben, de az alaposság igényével megírt, levéltári kutatásokon alapuló szak-

munkákban is. A feltárt ügynöktörténetek és a főszereplők időről időre a közfigyelem homlokterébe kerültek, megmozgatták a közvélemény erre érzékeny részét.

A nyilvánosságra került esetek és az általánosabb igényű feldolgozások nyomán mára nagyon lassan, de felsejlik a hálózatot működtető belügyi szerv működési mechanizmusa, és fokozatosan nevesítésre kerül hivatásos személyi állománya is. (Igaz, egyelőre nem lehet okunk a megelégedésre, mert bár a rendszerváltozás óta eltelt húsz év, a „működtetői” oldal még ma is alig ismert.) A ténszerű ismeretekon túl azonban a megismerés többféle üzenetet is hordoz. Talán az egyik legfontosabb ezek közül, hogy az 1945–90 közötti időszak magyar társadalmának egy része és az egykori állambiztonság közti kapcsolat (és annak mai vizsgálata) nem csupán egyének egykori személyes ügye, főképpen nem magánügye, hanem a legkülönbözőbb rétegeket, csoportokat, szakmai s egyéb jellegű közösségeket érinti ma is. Különösen igaz ez az egyházra mint sajátos közösségre, amely az ateista ideológiájú pártállami korszakban mindvégig deklaráltan a fennálló politikai rendszer legfőbb szellemi ellenfelének és ellenséges intézménynek számított. (Még akkor is, ha a pártállami időszakban az idő előrehaladtával kétségtelenül történtek kisebb elmozdulások, fokozatos enyhítések az egyházpolitika napi gyakorlata szintjén.) Tagjait pedig minden más közösségtől eltérő kapcsolat fűzi össze, tudniillik mind hiszik és vallják, hogy megváltásra szoruló, bűnös emberek, akik Krisztus keresztye alatt társai és testvérei is egymásnak. Lelkileg a múlt e részének egyéni és közösségi feldolgozása is nehezen átélethető és hosszan elhúzódó folyamat. Nemcsak az egyén kénytelen ugyanis szembenézni a saját életútjával, hanem az egyház is önmagával, saját közelmúltjával. A vizsgálat ugyanakkor szükséges, egyházi közösségi szinten szinte megkerülhetetlen, és az idő múlásával sem válik oka fogyottá.

A mind újabb és többnyire esetlegesen felszínre került egyéni esetek, névsorok, a jogi értelmezés megkérdőjelezhető pontjai, az iratkezelés jogszerűségének számos hiányossága,⁴ de akár az egyházvezetők közszereplői voltát firtató, évek óta húzódó ügy (később bírósági per)⁵ mind ugyanazt a problémát jelzik: az alapkérdésekre máig nem született egyértelmű válasz. Több okra visszavezethetően nem is születhetett. Máig vita tárgyát képezheti és képezi is például a megismerhető iratok köre vagy egyes személyek, csoportok múltja megismerésének lehetősége. Vagy egyes iratok, iratcsoportok „visszatartásakor” a mai (nemzet)biztonsági szervek misztifikálják az iratok egykori és mai jelentőségét, fontosságát, és általában nemzetbiztonsági érdekekre hivatkoznak. (Olykor még arra sem – példa erre Kenedi János és a BM, utóbb a magyar állam több mint tíz éve húzódó pereskedése.⁶) Máig elmentmondásos a „közszereplő” vagy a „közérdekű adat” fogalma és értelmezése is. Az egyes személyek (közszereplők, hivatásos állomány) iratainak nyilvánosságát érintő vita a megkérdőjelezett saját személyes nyilatkozata alapján dől el. A személyes történetek feltárása során a háttérben folyamatosan

ott áll az elsőbbség kérdése is, hogy melyik előbbre való: az egyén érdeke vagy a közösségé, a személyiségi jog védelme vagy az adott közösséget (társadalmat, egyházat, gyülekezetet stb.) is érintő történeti kutatás érdekei.⁷

Az állambiztonsági múlt feltárásának törvényi szabályozása az 1990-es évek közepén kezdődött meg. Kulcskérdés volt az állambiztonsági összefüggésben „érintettek” körének megállapítása. Magyarországon ez a többi volt szocialista országhoz hasonlóan az átvilágítási (úgynevezett lusztrációs) eljárás keretében történt meg. Magyarországon először az 1994-es törvény határozta meg az ellenőrizendők – átvilágítandók – körét, de kizárólag a BM III/III. csoportfőnökségére vonatkozóan, és meghatározott személyekre (tisztségekre) nézve kötelezően. A törvény rögzítette az említett szerv részére végzett „érdemi tevékenység” fogalmát is.⁸ Az egyházi személyekre leginkább a törvénynek az a része vonatkozhatott volna, amely szerint ellenőrizni kell, hogy az állambiztonsági szervek részére adtak-e a hálózati feladatok vállalására vonatkozó, saját kezűleg aláírt nyilatkozatot, és adtak-e jelentést, vagy kaptak-e tevékenységükért illetményt, prémiumot, illetőleg kedvezményt. Az egyházi tisztséget betöltők azonban nem kerültek be a törvényben meghatározott – azaz kötelezően – átvilágítandó személyek közé. Számukra az önkéntes átvilágítással nyílt jogi lehetőség arra, hogy tisztázzák magukat.⁹ Az átvilágítási eljárás Magyarországon következmények nélkül maradt, nem járt tömeges méretű hivatalvesztéssel. Az 1994-es törvényt többször módosították, majd 2003-ban az új törvénnyel hatályát veszítette.¹⁰ A 2003-as törvény számos kategóriát meghatározott, így például az érintett vagy a hálózati személy fogalmát is. Három (vagy-vagylagos) feltételt állított a hálózati személy, illetve a hálózati tevékenység kritériumául.¹¹

Egy évtizeddel később, 2004 végén az ügynökkérdés immár sokadszorra ismét a magyar parlament elé került, jelezve a tízéves folyamat problémáit és hiányosságait.¹² Az állambiztonsági iratok nagyobb nyilvánosságáról és kutathatóságának szélesítéséről szóló törvényjavaslat előkészítése során újra számos aggály fogalmazódott meg. A történész szakma jelezte, hogy ha e területen nem születik megfelelő törvény, úgy nagyobb szakmai kör bevonásával, közös kutatóterv alapján egy közel teljes ügynöklistát fognak összeállítani.¹³

A vitában a jogászai és a politikai vélemények mellett az evangélikus egyházi vezetők is megszólaltak. Nyilatkozataikban a későbbi evangélikus tényfeltárás néhány alapvető szempontja is megjelent. Így például az, hogy az egyház éljen önrendelkezési jogával az ügynökkérdés rendezésekor is. (Igaz, e gondolat Szabik Imre, az MEE akkori elnök-püspöke véleményében meglepő logikával jelentkezik. Okfejtése szerint ugyanis az ügynöktörvény tervezete által biztosított teljes nyilvánosság antidemokratikus [!], mert az egyházat, amely az előző rendszerben a leginkább ellenőrzés alatt állt, az állam ma – amikor az egyház és állam szétválasztását az 1990. IV. törvény két évtizede biztosítja – ismét ellenőrzés alá akarja vonni. Külső politikai erők próbálnak nyomást gyakorolni rá, pedig az egyháznak meg kellene hagyni azt

a jogát, hogy saját ügyeiről „saját berkein belül dönthessen.”) Hafenscher Károly evangélikus egyházi szövivőként azt a későbbi alap gondolatot emelte ki, hogy a törvénynek, amely lehetővé teszi a legteljesebb megismerést, akkor van értelme, ha társadalmi konszenzust teremt, bizalmat eredményez, a társadalomban meglévő görcsöt feloldja. (Utóbbi a tényfeltáró munkával kapcsolatban később egyházi részről elvárásként meg is fogalmazódott úgy, hogy a munkának csak akkor van értelme, ha a nyomában az egyházon belül megszűnik a bizalmatlanság. Ha valódi bűnbánat és bűnbocsánat történik, s e kiengesztelődés az egyház lelki megújulása felé is vezethet.) A későbbiekre nézve ugyanakkor nem lehetett iránymutató Frenkl Róbert akkori országos felügyelő erősen megkérdőjelezhető felvetése, miszerint a teljes nyilvánosságot célzó előírás csak a nem lelkészekre vonatkozzék, de a lelkészekre rá kellene bízni a döntést, hogy a nyilvánosság elé hogyan állnak ki.¹⁴

A törvénytervezet későbbi sorsa az aggodalmaskodókat igazolta. Az ügynöktörvény módosítását célzó törvényjavaslatot a parlament 2005. május végén, néhány hónappal az úgynevezett Antall-lista nyilvánosságra kerülése után elfogadta, az Alkotmánybíróság azonban alig fél év múlva alkotmányellenességére hivatkozva a kihirdetése előtt megsemmisítette.

II. Múltfeltárás az evangélikus egyházban: belső indíttatás és külső hatások

Az evangélikus egyházi közelmúlt árnyaltabb megismerésének és megismertetésének belső igénye nem 2005-ben jelentkezett először. Valójában több évtizedes múltra tekint vissza, hiszen erről az időszakról egyházon belül addig is igen fontos eredmények születtek. Számos kiváló résztanulmány, kötet jelent meg,¹⁵ más írások kéziratban maradtak, a majdani kiadás reményében. Az ismertebb és nagyobb visszhangot is kiváltó munkák közé tartozik mindenekelőtt Ordass Lajos püspöknek az 1950-es években írt és 1963-ban folytatott önéletírása, amely az 1980-as évek első felében külföldön jelent meg.¹⁶ Ide sorolható az 1989 őszén újraindult *Keresztyén Igazság* című folyóirat,¹⁷ de a '90-es években a Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség (Mevisz) által kiadott interjúkötetek¹⁸ is mind a fenti igényt jelezték. E múltfeltárás korábban az egyházvezetés akarata, tiltása ellenére folyt, 1990 után inkább rosszállása vagy érdektelen hallgatása mellett. A visszhangtalan, légüres térben még a megjelent írások jelentősége is elenyészett.¹⁹ Mivel a szükséges levéltári dokumentumok korábban a kutatók számára szinte hozzáférhetetlenek voltak, e munkák érdemben még nem foglalkozhattak az egyház pártállami időszakbeli életén belül azzal a sajátságos „résztörténettel”, amelyet az egykori állambiztonsági kapcsolatok jelentettek. Miután az erre vonatkozó dokumentumok kutathatóvá váltak, e területre is ráirányult a figyelem, és új szempontokat, lehetőségeket adott az egyházon belül vég-

zett történeti kutatásoknak is.²⁰ A külföldi és külföldi magyar egyháztörténészek számára is lehetőség nyílt a kutatásra.²¹

Az egyházon belüli állambiztonsági kapcsolatok megismerését célzó múltfeltárásnak kétségtelenül volt külső ösztönzése is. Hiszen míg a fent vázolt egyházi múltmegismerés haladt a maga saját – bár nem túl sodró lendületű – útján, addig a világi sajtóban robbanásszerű gyorsasággal állambiztonsági fedőnevek egész sora jelent meg. Ezek közül számos a történelmi egyházak képviselőivel, köztük evangélikus személyekkel volt azonosítható.²²

2005. február elején az új törvénytervezettel kapcsolatban nyilatkozó politikusok többször emlegettek (illetve cáfoltak) egy lehetséges listát, amely feltehetően az 1990-es parlament ügynöki múltú tagjai névsorát tartalmazza. Az úgynevezett Antall-lista – a rendszerváltozás máig ellenőrizhetetlen, de a szájhagyomány útján közismert történeteinek egyike szerint – 1990 elején készült, és Németh Miklós távozó miniszterelnök adta át az új kormányfőnek, Antall Józsefnek. Míg a lista létezéséről, illetve hollétéről a sajtóban egymásnak ellentmondó nyilatkozatok jelentek meg,²³ 2005. február végén *Szakértő '90* „aláírással” egy terjedelmes ügynöklista került nyilvánosságra.²⁴ A gyűjtemény eredetéről és hitelességéről a dokumentumot akkor ismerők szintén eltérően nyilatkoztak.²⁵ A névtelen publikáló a listát bevezetővel és rövid ismertetővel is ellátta, amelyben valószínűsíti, hogy az Antall-listáról van szó. Sem az összeállító(k) vagy a gyűjtemény eredete, sem a közzetevő személye máig nem tisztázott, de ismeretlen az összeállítás forrása is.

Az ingyenes internetes tárhelyen közzétett lista 219 nevet tartalmaz, s a név mellett az azonosításhoz szükséges legfontosabb adatok (születési hely, idő, anyja neve) is szerepelnek. Nincs azonban feltüntetve az állítás bizonyítéka vagy hivatkozási helye, és az sem, hogy a megnevezettekkel a BM melyik szerve tartott kapcsolatot. A névsorok válogatások, s a közélet egyes területeihez tartozók „kigyűjtésének” elsődleges szempontja vélhetően az együttműködés ténye és ezzel összefüggésben a közéleti szerepe bemutatása lehetett. A névsor valójában öt lista, amely külön kategóriákba csoportosítva feltételezett egykori hálózati tagok nevét közli. A *Szakértő '90* listán hét közismert evangélikus személyiség szerepelt: egyikük a II. számú listán a kulturális területen dolgozók között,²⁶ egy másik a IV. számú listán mint a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társasághoz tartozó személy.²⁷ Az V. számú lista ötven, a történelmi egyházakhoz tartozó személy nevét közli, akik a névjegyzék szerint az állambiztonsági szolgálatokkal kapcsolatot tartottak. Közöttük öt evangélikus egyházi vezető neve található.²⁸

Az evangélikus múltfeltárás szempontjából – a közölt konkrét információkon túl – mindez azért is fontos volt, mert ismét figyelmeztetett arra a tényre, sőt visszatért közéleti jelenségre, hogy állambiztonsági összefüggésben egyházi emberek neve is bármikor, bárhol nyilvánosságra kerülhet. A lista közzétételének megkérdőjelezhető módja²⁹ és a mögöttes, de jól érzékelhető egyházlejárato szándék ellenére evangélikus részről rögtön megfogalmazód-

dott a kérdés: „igaz-e az állítás vagy sem?” A problémát először Frenkl Róbert akkori országos felügyelő vetette fel az (evangélikus) nyilvánosság előtt.³⁰ Bár válasza – tudniillik dokumentumok nélkül nem szabad hírbe hozni embereket – szinte azonnal rövidre is zárta a kérdést, felvetése – talán akaratlanul – mégis a tényfeltáró munka egyik elindítójává vált. Csakúgy, mint a *Szakértő '90* lista, amely megkérdőjelezhető volta ellenére indikátora lett az evangélikus egyházon belül megindult folyamatnak: megmozdult az ügynökkérdés egyházi összefüggései körüli gondolkodás – közös és egyéni egyaránt. A listára rövid időn belül sokféle egyházi válasz született.

III. Egyházi válaszok (2005–2006)

A legkorábbi, de gesztusértékénél fogva és tartalmában is talán a legfontosabb *hivatalos* állásfoglalás az országos elnökség 2005. március elején közölt nyilatkozata volt. Ebben egyszerre szólt a bocsánatkérés Isten és az áldozatok felé: „Kérjük: Isten bocsássa meg az elkövetett vétkek sokaságát, és megkövetjük azokat, akik egyházi ügynökök tevékenysége miatt szenvedtek.”³¹ Az elnökség itt jelentette be egy olyan bizottság felállítására vonatkozó javaslatát is, amely „hivatott az ügynökmúllyal gyanúsított evangélikus egyházi személyek iratainak feldolgozására és az erről szóló jelentés elkészítésére”. A megrendítő erejű és máig példaértékű megnyilatkozással az egyházvezetés „kifelé” a közéletnek, de „befelé” a saját egyházának is üzent. Egyértelműen jelezte, hogy az evangélikus egyház a terhes múlt megismerése és feldolgozása elől nem akar kitérni, hanem aktívan felvállalja. A múltjával való szembenézést ugyanakkor belső ügyének tekinti, ezért fenntartja magának a döntési jogot, és autonóm működése részének tekinti, hogy azt mikor és milyen módon végzi.³²

Az evangélikus egyházvezetésben 2005 óta történt személyi változások során a múltfeltárással kapcsolatos eredeti elhatározás nem változott, sőt megerősítést is kapott.³³ Bár a kutatási eredmények kezeléséről, publikálásának módjáról a döntéshozó testületekben a mai napig jócskán megoszlanak a vélemények, alapvetően mind az egyházvezetés, mind a zsinat fontosnak tartja a feldolgozást, ezért a bizottság munkáját erkölcsileg és anyagilag is támogatja.

A *Szakértő '90* listán megnevezett evangélikusoktól szinte azonnal személyes válaszok is születtek. (Legalábbis azoktól, akiknek közülük még lehetőségük volt megszólalni.) Egy részük szóban hangzott el különböző egyházi alkalmakon, kisebb-nagyobb közösségek előtt, másoké írásban is megjelent az evangélikus sajtóban.³⁴ E megnyilvánulásokban olyan alapgondolatok kaptak megfogalmazást, amelyeket a tényfeltáró munka nyomán később is számos érintett hasonlóan hangoztatott. Például annak hangsúlyozása, hogy az ügynöklistán mögött napi politikai mozgatóerők és érdekek állnak, amelyek ezzel az eszközzel a ma is kiszolgáltatott egyház lejáratására töre-

kednek. Tiltakozás a megbélyegzés, a bizonyíték nélküli állítások, a „címkézés” ellen. A napi sajtóban vulgárisan csak ügynökösködésnek nevezett tevékenység tényének cáfolása vagy épp egyenesen annak a gondolatnak a megfogalmazása, hogy az együttműködés valójában nem is volt bűn, hanem „minden tekintetben pozitív volt”.³⁵ (Igen hasonló és tipikusnak mondható érvekkel és ellenérvekkel találkozhattunk a világi kutatások során felszínre került esetekben is az érintettek vagy a körükkel kapcsolható szakmai és egyéb közösségek részéről.)

E reakciókban jelen vannak, bár jóval kisebb mértékben és hangsúllyal a személyes szerep tisztázására tett erőfeszítések, például a beosztásából fakadó rendszeres tájékoztatási kötelezettség elismerése az egyházi felettes és/vagy az állami szervek felé is. Ez utóbbiban hangsúlyozva azt, hogy az illető csak nyomásra teljesítette a tisztségéből adódó beszámolási kötelezettségét, de személyek megfigyelésére soha nem vállalkozott. E legkorábbi nyilatkozatokban azonban szinte alig kap hangot az egykori magatartás önkritikus felülvizsgálata, a bocsánatkérés vagy a bűnbánat hangja.

A személyes válaszok többsége azonban nem 2005 tavaszán, hanem az eltelt négy év folyamán lassan és fokozatosan fogalmazódott meg. Bár a fenti nagy nyilvánosságot nem vállalták fel, az afelé vezető úton az első lépést mégis megtették azok, akik a listák, újságcikkek vagy az ügynöktémát kísérő megélénkítő figyelem hatására megkeresték a bizottságot, és saját érintettségükről személyesen beszámoltak. A bizottság 2010 tavaszáig a levéltári iratok alapján hálózati személyként harmincnégy egyházi személyt – lelkészt és nem lelkészt – azonosított. A tizenkilenc ma is élőből hatan éltek a lehetőséggel, és megkeresték a bizottságot, öten a bizottság kérésére számoltak be egykori hálózati kapcsolatukról. A nagyobb nyilvánosság előtt tett bűnvallás azonban elengedhetetlen, de többféle formája lehetséges, és az érintett szabadon dönthet arról, hogy melyikkel él. Példaértékű, ahogyan néhányan hosszú belső tusakodás után az egyház egész nyilvánossága elé tárták a saját esetüket.³⁶

Az ügynökkérdés egyes egyházi közösségekben is beszédtéma lett. Az Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület (EBBE) 2005 őszén négyrészes előadás-sorozatot szentelt a kérdésnek. A sorozat a tényszerű tájékoztatáson túl azért is bírt különös jelentőséggel, mert érzékeltette azt, hogy a kérdés nem – és nem is lehet – csupán egy szűk kör, az egyházvezetés és/vagy egy szakmai bizottság ügye. Jelezte, hogy a szélesebb egyházi közvélemény is méltán igényt tart a tájékoztatásra az ügy sokrétű megismerésére, és a nyomában keletkezett konfliktusok egyházhoz méltó kezelésére is. Ez utóbbiban meghatározó hangsúllyal szerepel a múlt rendszerbeli bűnök megismerésén túl a megbocsátás és a kiengesztelődés. Az elhangzott előadások kötetben is megjelentek.³⁷ (E kötet jelentőségét jelzi, hogy jelen kötet sorozat megjelenéséig az egyetlen terjedelmesebb és átfogó jellegű kiadvány volt a tényfeltáró munkáról!)

Az ügynökkérdés mai feldolgozása szempontjából az egyik legkényesebb

egyházi közösségi formának a *gyülekezet* bizonyult. Az az egyházi közösség, amely talán épp a tényfeltáró munka során szembesült először egykori vagy még ma is aktív, szeretett és tisztelt lelkésze állambiztonsági múltjával. A bizottság eddig két olyan gyülekezetéről tud, ahol kísérlet történt e merőben ismeretlen konfliktushelyzet kezelésére. Egyik legkorábbi példája ennek a Deák téri gyülekezet esete, amely a gyülekezet egészét is érintő ügynökkérdés mai rendezésének egyik lehetséges útját járta be. Az egykori lelkész, dr. Keken András többszöri meghurcoltatásáról a gyülekezet egy jó része, de a történeti érdeklődésű evangélikusok is régóta tudhattak és tudtak is. Az azonban, hogy a lelkészt a belügyi hatóság besorozta, hosszabb időn keresztül ügynökként tartotta nyilván, és ügynöki feladatokkal látta el, amelyeket a lelkész lelkiismerete szerint teljesített, csak a legutóbbi kutatások nyomán vált ismertté. A Deák téri eljárás legfontosabb lépése az volt, hogy az ügyet nem söpörte a szőnyeg alá azzal a hamis látással, hogy amiről nem beszélnek, az nem is történt meg. Ehelyett nyíltan felvállalta, hogy egykori lelkésze ügyével foglalkozzék.³⁸ Az előkerült állambiztonsági dokumentumok alapján kialakuló képet fontos részletekkel egészítették ki a gyülekezeti tagok és a dr. Keken Andrásal együtt szolgáló Deák téri lelkészek visszaemlékezései. A közös feldolgozást ezek a személyes gondolatok és élmények mind elősegítették. (Ugyanakkor egy „ügynökpálya” általános vonásaihoz is sok fontos adalékot adtak, ezzel is segítve az általánosabb vonásokat és a belügyi mechanizmus megismerését is célzó történeti kutatást.)

A bizottság 2006-ban készült első nyilvános beszámolója a budavári gyülekezetet fokozottan érintette, hiszen a közölt négy, ügynöki tevékenységet végző személy közül hárman e gyülekezet lelkészei voltak. A gyülekezet vezetősége a presbitérium által is jóváhagyott véleményét nyilatkozat formájában közzétette az evangélikus sajtóban: eszerint a tényfeltáró munka megállapításait sajnálattal, de „ítélkezés nélkül” elfogadja, ugyanakkor – a Deák téri magatartáshoz hasonlóan – kifejezi, hogy a lelkészek gyülekezetben végzett munkájáról a tények ellenére nem feledkezik meg, mert az a helytelen cselekedet ellenére „nem lett semmissé”.³⁹

Mindkét gyülekezeti eljárás példa arra, hogy a gyülekezetnek a tények mellett vagy ellenére szíve joga szeretetét és töretlen megbecsülését utólag is kinyilvánítani, és egykori lelkésze értékes szolgálatát minden egyéb mérce fölé helyezni. A megbocsátó attitűd vagy a viták és ellentétes vélemények azonban mégsem kell, hogy ellehetetlenítsék az „érintett” gyülekezeten belül a közös gondolkodást. Nem kell, hogy elfedjék vagy kizárják a tények megismerését, tudomásulvételét és a közös feldolgozás lehetőségét.

Mindkét említett gyülekezet néhai lelkésze ügyét próbálta megismerni és a maga számára érthetővé tenni. Ennél is kényesebb helyzetet teremt azonban, ha még élő (nyugdíjas) vagy netán ma is aktív lelkész érintettségére derül fény. A bizottságnak egyelőre nincs tudomása ilyen helyzet közös, gyülekezeti szintű feldolgozásáról.

IV. A tényfeltáró bizottság

IV/1. A bizottság létrehozása (2005)

A magyarországi történelmi egyházak a rendszerváltás utáni tizenöt évben nem voltak képesek sem saját egyházi közvéleményük, sem a társadalom számára meggyőzően és hitelesen válaszolni az ügynökügyekkel kapcsolatos vádakra és támadásokra.⁴⁰ A másfél évtized alatt is tisztázatlanul hagyott kérdések azonban jelezték, hogy a válaszadás előbb-utóbb elkerülhetetlen, de csak akkor lesz igazán hatékony, ha az egyházak szembe mernek és tudnak nézni saját közelmúltjukkal. A *Szakértő '90* lista csak az utolsó, de erőteljes impulzus volt ahhoz az evangélikus egyházon belül már korábban formálódó elhatározáshoz, hogy az egyház tartson önvizsgálatot: vállalja fel a hálátlan, kényes feladatot, és vegye saját kezébe a rá és tagjaira vonatkozó történetek, kapcsolatok feltárását. A 2005. márciusi hivatalos állásfoglalás után az országos elnökség áprilisban határozatot hozott, amelyben javasolta az országos közgyűlésnek, hogy „az ügynöklista kivizsgálására” hozzon létre egy szakértői bizottságot. Határozatában a bizottság tagjaira is javaslatot tett. Az Ittész János püspök által előterjesztett névsort az országos elnökség egyhangúlag elfogadta.⁴¹ Az országos közgyűlés 2005. május 20-i ülésén napirendjére tűzte az ügynökkérdést. Megtárgyalta és szavazásra bocsátotta az erről szóló részletes javaslatot, majd 5/2005. sz. határozatával „az egyház szerveitől független tényfeltáró munkacsoportot” hozott létre, és felkérte tagjait is.⁴² A bizottság azóta e megbízással és felhatalmazással dolgozik.

IV/2. A bizottság működése

A bizottság a *szakmai munkát* egyházi testülettől függetlenül végzi, legjobb belátása és saját elképzelései szerint alakítja, és a maga szabta munkaterv alapján dolgozik. A 2007. márciusban elfogadott működési rend⁴³ – mint konszenzusos megegyezés – biztosítja a teljes szabadságot, ugyanakkor megszabja a bizottság *működésének* kereteit: működését a zsinat felügyeli, rendszeres beszámolási kötelezettsége van, így évente összefoglaló jelentést terjeszt a zsinat elé. (A gyakorlatban ez általában jóval gyakrabban, akár fél- vagy negyedévente is megtörténik.) Éves beszámolójában, amelyet a működési rendben meghatározott módon a vezető egyházi testületek elé terjeszt, ismerteti az adott időszakban végzett kutatómunka eredményeit, azaz közli az azonosított személyek nevét, tanulmányokban mutatja be hálózati kapcsolatukat, és e tevékenységük leglényegesebb paramétereit.

A zsinat (2006. novemberől az országos közgyűlés jogutódja) egyes esetekben felettes jogával él, és a tényfeltáró munka során felmerülő kérdésekről saját hatáskörében dönt. Határoz a bizottsági jelentés megtárgyalásának módjáról, a nyilvánosságra hozatal szabályairól és gyakorlatáról. Így dön-

tött például arról, hogy a bizottság éves jelentéseit *zárt* ülésen tárgyalja. Ugyancsak zsinati döntés alapján a kutatás során azonosított ügynökökről folyamatosan vezetett és bővülő névsort csak a zsinati ciklus végén, 2012 nyarán hozza nyilvánosságra, a bizottság összegző jelentése részeként. Jól lehet a bizottság munkája rendre szerepel a zsinati ülések napirendjén, és az ülésszakok között is rendszeres, évközi kapcsolatban áll az országos elnökséggel, a munka néhány pontja ma is tisztázatlan. (Nincs például meghatározott rendje annak – pedig ez ismételt konfliktus forrása lehet –, hogy a bizottság nem élő személy érintettsége esetén mely családtago(ka)t köteles előzetesen tájékoztatni.)

IV/3. A kutatás célja és területei

Az MEE a tényfeltáró bizottságot az 1945–1990 közötti időszak erőszakszervezeteinek, elsősorban az állambiztonsági szolgálatoknak az evangélikus egyház lelkészi és világi tagjaival fenntartott egykori kapcsolatainak vizsgálatára állította fel. A kutatás középpontjában így az egykori hálózati személyek tevékenységének feltárása áll. A bizottság azonban nemcsak a nevek hálózati azonosítását végzi, hanem az egyes „ügynöktörténetek” lehetséges legalaposabb megismerésére is törekszik. Ezért nem pusztán ügynöklistát készít, hanem az eseteket részletes tanulmányok keretében ismerteti. Utóbbiakban különös figyelmet kap az egyes hálózati történeteknek a dokumentumok alapján jól látható különbözősége, az együttműködés eltérő indítékainak, módjának és intenzitásának érzékeltetése. A részletes és árnyalt megközelítéssel a különböző együttműködési formák, az egyes „felelősségi szintek” is bemutatathatóak. A bizottság fontosnak tartja ismertetni azoknak a példaértékű történetét is, akik a fenyegetések vagy épp a kecsgetető ígéretek ellenére megtagadták az együttműködést, és vállalták ennek esetleges következményeit, személyes (és családi) kockázatát is. Ezért a publikációsorozatban külön füzetet szentel a sikertelen beszervezési kísérletek bemutatásának. Az egyedi esetek megismerése mellett a múltfeltáró munka többféle összefüggést igyekszik megmutatni: az egyházon belüli erőviszonyokat, érdekeltiségeket, személyi kérdéseket, konfliktusokat, az egyházvezetés kapcsolatát a hatalommal és saját lelkészi karával, az egyes egyházi ügyek „kezelési módját”. Vagy azt az alaphelyzetet, amelyben az egyház több évtizeden keresztül működött: mindvégig a pártállami szempontok megszábta korlátok között és a kapott lehetőségek függvényében. Mindezek fontos hátterét adhatják az ügynökpályáknak. A bizottság igyekszik az állambiztonsági szerveknek az egyházzal kapcsolatos általános működési jellegzetességeit, illetve a hálózat valódi működtetőinek szerepét és felelősségét is valamelyest bemutatni. Ezért az egyes esetekkel párhuzamosan a hálózati kapcsolatot irányító hivatásos belügyiekről (tartótisztekről) ma elérhető levéltári adatokat is gyűjti és publikálja.

A bizottság tehát a jelzett időszak tágabb körű bemutatását is fontosnak tartja. Az ügynökkérdést igyekszik szélesebb körű egyházképbe és keresztyén etikai összefüggésbe is beilleszteni, de megmutatni azt a történeti korszakot és azt az egyháztörténeti-teológiai-jogi-intézményi keretet is, amelyben a hálózati kapcsolatok működtek. E háttér ismeretében talán az egyes „ügynöktörténetek” is érthetőbbé, sőt sokak számára bizonyára megérthetővé is válnak.

IV/4. A kutatás forrásai

A bizottsági munka alapvetően két részből áll. Javarást levéltári kutatást jelent. A bizottság tagjai tudományos kutatói minőségben a *ma hozzáférhető* és evangélikus vonatkozású állambiztonsági iratokat vizsgálják. Elsősorban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, az egykori Állami Egyházügyi Hivatal és az Evangélikus Országos Levéltár iratai alapján próbálnak képet alkotni a belügyi szervek és az evangélikus egyház eddig alig ismert kapcsolatáról és az egyes egyházi személyek hálózati történetéről.

A bizottság az írott dokumentumok mellett fontosnak tartja az élő érintettek meghallgatását is. Az interjúk magától értetődően egyéni szemléletűek, a személyes élmények és az előkerült levéltári források összevetése azonban lehetőséget ad számos (történeti, módszertani) kérdés tisztázására. Segíthetnek értelmezni az állambiztonsági iratokat, amelyek mindig elsősorban a belügyi szerv szempontjait, módszereit és értékrendjét tükrözik. Tájékoztatnak nemcsak az egyedi történetekről, de a belügyi szervek mindennapi működéséről, a hálózati személyekkel kialakított és fenntartott kapcsolat legapróbb részleteiről is. Több egyházi személy esetében egyelőre ezek az interjúk az egykori hálózati kapcsolat egyetlen „dokumentumai”, mivel a szükséges levéltári iratok hiányoznak. Ezért kellő forráskritikával kezelve és összevetve az analóg és iratokkal is alátámasztható esetekkel, a visszaemlékezők szubjektív beszámolóit nélkülözhetetlen forrásértékkel bírnak a múltfeltárásban.

Számos érintett azonban ma már nem él, így a személyes interjút mint nélkülözhetetlen adatforrást legfeljebb a hozzátartozók és az érintett szűkebb gyülekezeti vagy tágabb egyházi környezete emlékei pótolhatják. A bizottság az ő meghallgatásukat is fontosnak tartja, és várja megszólalásukat.

IV/5. A bizottsági munka visszhangjai (2006–2009)

Egyéves működés után a bizottság 2006 májusában terjesztette be első tájékoztató jelentését a zsinat elé.⁴⁴ Ebben az addigi munka eredményeit összegezte, és az általános tapasztalatain túl közel ötven hálózati nevet (*fedőnevet*) is közölt. Négy személy esetében pedig, akikről egyértelműen dokumentálható volt, hogy kapcsolatban álltak a titkosszolgálatokkal, a hálózati

azonosítást (azaz a fedőnévvel jelölt személy valódi nevét) és a vele kapcsolatos levéltári iratanyag legfőbb adatait is közzétette.

A jelentés szinte azonnal belső egyházi háborúságot váltott ki, és félreértéseket okozott. Ennek egyik alapvető oka az volt, hogy 2006-ban még semmiféle működési rend nem szabályozta a bizottság működését, de a kutatási eredmények nyilvánosságra hozatalának sem volt egyházi közmegegyezésen alapuló, jól végiggondolt menete. Igen rossz fényt vetett a bizottságra és addigi munkájára az a fejlemény, hogy a jelentés, amelyet beszámolási kötelezettségének megfelelően mindenekelőtt az országos közgyűlés számára készített, a bizottság tudta nélkül és szándéka ellenére már másnap olvasható volt az interneten. (A világhálón való közzétételt máig nem vállalta magára senki!) A következő napokban-hetekben más internetes hírportál és több világi sajtóorgánus is foglalkozott a beszámolóval – többnyire igen elismerően.⁴⁵ Kertész Botond bizottsági tag az ATV *Egyenes beszéd* című élő műsorában nyilatkozott.

A helyzetet tovább rontotta a bizottságnak az a kétségtelen mulasztása, hogy a kutatás eredményeiről az érintettek élő hozzátartozóit nem értesítette megfelelő körben. Így fordulhatott elő, hogy a hozzátartozók közül többen a világi sajtóból értesültek először a jelentésről és annak konkrét tartalmáról. A bizottság mentségére szolgálhat, hogy egy évvel a felállítása után még nem volt szabályozott rendje annak, hogy nem élő személy érintettsége esetén mely családtagokat köteles előzetesen tájékoztatni. (A zsinat a nyilvánosságra hozatal egyéb szabályait számos ülésén tárgyalta, de ez a probléma máig nincs tisztázva.)

Az első bizottsági jelentés nyomán újabb nyilatkozatháborútól lett élénk az evangélikus országos hetilap. A tényfeltáró munka egyházon belüli visszhangjának egyik máig jellemző anomáliája, hogy a lap a jelentéssel és a témával csak egy hónappal később foglalkozott. Akkor is úgy, hogy az olvasókat a bizottsági jelentés tartalmáról nem tájékoztatta, hanem mindjárt egyes érintettek és hozzátartozók személyes – helyenként személyeskedő, de mindenképpen támadó, az írott dokumentumokon alapuló tényeket tagadó – reagálását közölte. A bizottság ezekre egy héttel később válaszolt a hetilapban. A budavári evangélikus gyülekezet is ekkor tette közzé már említett nyilatkozatát.⁴⁶

A bizottsággal – de általában is a múltfeltáró munkával – szemben az egyházon belül hirtelen kialakult ellenséges hangulatot csak elmélyítette Frenkl Róbert országos felügyelő rendkívül negatív kritikája, amelyet a bizottsági jelentés kapcsán az egyházi sajtóban tett közzé.⁴⁷

A 2006-os bizottsági jelentés belső egyházi körökben elsősorban a tényfeltáró munka nyomán ismertté vált információk nyilvánosságra hozatala kérdésében váltott ki komoly vitát. Ittész János elnök-püspök, aki a tényfeltáró munkának az egyházvezetésen belül a kezdetektől legszilárdabb támogatója és ösztönzője, rendkívül egyértelműen fogalmazta meg e kérdés kö-

zösségi vonatkozásait. A vita a mai napig beárnyékolja a tényfeltáró munkát, de a püspök a teljes nyilvánosság melletti legfontosabb indokokat fogalmazza meg: „Az ügynökmúlt és az ezzel kapcsolatos feltáró munka az egyház nyilvánossága elé tartozik. Aki ügynöki tevékenységével, jelentéseivel az egyház egy vagy több tagja ellen vétett, az az egész közösség ellen vétett. Ezért az egész közösség érintett és érdekelt a tényfeltáró kutatás eredményeinek nyilvánosságra hozatalában. Ennek egyházhoz illő módját és jó kommunikációt kell megtalálni. Megjegyzem, sokan nem helyeslik, hogy az érintettek nevét megismerhesse a közvélemény, mondván: tekintettel kell lenni az illető, esetleg az élő hozzátartozók helyzetére, érzékenységére. Azt ritkábban hangsúlyozzuk, hogy azoknak a hírnevével, becsületével is törődnünk kell, akiknek becsületét az ügynöki tevékenységet folytató testvérek sározták be, és okoztak nekik – legtöbbször helyre nem hozható – kárt, sérelmet. Sajátosan értelmeznénk a múlt feldolgozásának sajnos nagyon megkésett, de tovább már végképp nem halogatható munkáját, ha – képletesen szólva – Iustitia mérlegének egyik serpenyőjét leszerelnénk.”⁴⁸

A heves belső egyházi vitát a püspökök közös nyilatkozata próbálta nyugvópontra vinni.⁴⁹ A püspökök megerősítették, hogy változatlanul fontosnak ítélik a bizottság munkáját, de további működésére nézve szükségesnek tartják a rövid és hosszú távú stratégia mihamarabbi kidolgozását. A működési rendet, amely rögzítette a munkacsoport feladatkörét, munkamódszerét, beszámolási kötelezettségét és az egyházi felügyelet rendjét, a zsinat 2007 tavaszán fogadta el. A bizottság azóta e szabályzat szerint működik.

Az egyházi sajtóban hirtelen fellángolt vita hamar elült, de elült az érdeklődés is. Kivételt jelentett a dunántúli egyházkerület lapja, amely a nyári „holszezonban” is megkereste a bizottságot, hogy olvasóit érdemben is tájékoztassa az első bizottsági beszámolóról és a tényfeltáró munka addigi tapasztalatairól.⁵⁰ Az evangélikus országos hetilap csak 2006. decemberben foglalkozott újra a témával, amikor egész oldalas interjút közölt a bizottság egyik tagjával.⁵¹ Az ügynökkérdés iránt újra megélénkülő érdeklődés leginkább annak volt köszönhető, hogy az *Élet és Irodalom* című hetilap 2006 szeptemberében közölni kezdte a téma egyik legrégebbi kutatójának négyrészes, terjedelmes cikksorozatát az evangélikus egyház egyes (volt) vezetőinek állambiztonsági múltjáról.⁵² A szerző, Majsai Tamás korábbi írásaiiban már több egyházi személy titkosszolgálati kapcsolatainak esetét publikálta. Így 2005 tavaszán, egy héttel a *Szakértő '90* lista nyilvánosságra kerülése után többrészes sorozatot indított, amelyben mások mellett több mint harminc – evangélikus kötődésű egyházi és világi – személy *fedőnevét* is közölte.⁵³ Ezek az írások azonban akkor az evangélikus egyházon belül nagyobb visszhangot nem váltottak ki. (Igaz, a többi történelmi egyház részéről sem, pedig a szerző számos, más egyházi személy fedőnevét is közölte!) Annál nagyobb érzékenységgel és felháborodással reagáltak többen, amikor a bizottság első jelentése után néhány hónappal, 2006 őszén a fent említett sorozatban ugyanez a szerző egyes fedőneveket feloldott, és a nevesített tit-

kosszolgálati eseteket részletes írásában név szerint taglalta. Cikkeire két általa megnevezett evangélikus egyházvezetőtől személyes válasz is született. A bizottság rövid levelet jelentetett meg a hetilapban Majsai Tamásnak címezve, cikksorozatának a bizottság létrehozásáról és működéséről szóló feltelezései és kifogásolható állításai miatt.⁵⁴

E cikksorozat a tényfeltáró munka fontosságát addig is vallókban azt a meggyőződést erősítette meg, hogy az egyház ügyeit saját magának kell feltárnia, kezelnie és orvosolnia. A bizottság felállításakor azonban talán senki nem sejtette, hogy ilyen nehéz lesz az elhatározást tettekre váltani, és a szakmai kutatás eredményeit helyesen kezelni. Hogy ilyen nehéz lesz szembesülni azzal, kik voltak tagjai a hálózatnak, vagy mennyien segítettek „csak” hálózaton kívül az állambiztonsági szerv információszerzését. Hogy e kapcsolatban néhányan milyen mélyre sülyedtek, vagy – ifj. dr. Fabiny Tibort idézve – milyen „szánalmas megnyomorítottak” lettek.⁵⁵ Hogy a tények milyen fájdalmat, konfliktust fognak okozni az érintett családokban, de gyülekezeteken belül, barátok és jó ismerősök között is. Milyen nehéz lesz vagy szinte lehetetlen a bűnbánat, a bocsánatkérés valóságos gyakorlása épp azok részéről, akik azt másoknak a szószékről évtizedeken át hirdették. Hogy az elzárkózásuk miatt az egykori megfigyelték – az áldozatok – részéről eddig oly kevés alkalom nyílhatott a megbocsátásra. Az önvizsgálat rendkívül kínos és fájdalmas művelet. „Élveboncolásról” van szó, hiszen a feltárás „tárgyai” jó részt ma is élő, idős és fiatalabb emberek. Még fájdalmasabb annak tudatában, hogy Isten emberei ők, keresztesek, konfirmáltak, úrvacsoráztatók, eskető lelkészeink, életpályánkat meghatározó tanáraink, professzoraink. Igéhirdetők, akik talán sokunk megtérésének is aktív munkálói voltak.

V. Korlátok és lehetőségek

V/1. Az iratanyag manipulálásának lehetőségei

A bizottság az evangélikus ügynökügyek feltárása során évek óta rendre ugyanabba az akadályba ütközik: a szükséges levéltári iratok hiányába. Joggal vetik fel egyházon belül is a kérdést: miért, hol vannak, hová lettek a pártállam politikai rendőrségi iratai? A kérdés nem specifikusan evangélikus, és nem is kizárólag a szaklevéltár illetékességi körébe tartozik, sokkal általánosabb területeket érint. A tényfeltáró bizottsági munkát azonban alapvetően meghatározza, így a tisztánlátás érdekében néhány alapproblémát talán nem felesleges megfogalmazni.

A magyarországi belügyi iratfeltárás egyik úttörője tíz évvel ezelőtt könyvet jelentetett meg az állambiztonsági iratállomány akkori helyzetéről.⁵⁶ A kötet, *K. belügyi iratfeltáró jelentése a Kastélyból* méltatlanul kevés figyelmet kapott. Ennek csak egyik magyarázata lehet az, hogy a könyv néhány évvel a közéleti személyiségek ügynökügyének nagy port kavarányosságára

kerülése előtt jelent meg. Nincs is benne ilyen jellegű szenzáció. Az érdektelenség oka ebből következően némiképp „természetes”, hiszen a szerző elsősorban a kérdéses iratanyag akkori helyzetéről ad számot. Ez az állapottelmérés pedig csak kevesek érdeklődését keltette fel, társadalmi izgalmat nem okozott. Néhány ponton mégis fontos idézni, mert tíz évvel ezelőtti értékelése és egyes összegző megállapításai ma is szinte változatlanul érvényesek.

A szerző olyan alapelveket rögzít az olvasó számára, amelyeknek a belügyi iratok tekintetében a rendszerváltástól kezdve érvényesülniük kellett volna, mégsem így történt. Mindjárt a legelső: az 1989-es alkotmány más szabadságjogok mellett az ismeretszerzéshez való jogot is biztosítja. Így alapjognak tekinthető mind a kutatónak a tudományos megismeréshez, mind az állampolgárnak – titkosszolgálati összefüggésben az áldozatnak – a saját életére vonatkozó információk önrendelkezési joga. Előbbi a kollektív, utóbbi az egyéni információk kárpótlást biztosítja. E jogérvényesítés azonban az állambiztonsági iratokhoz való hozzáférést tekintve Magyarországon már a rendszerváltás kezdetén megsérült, s a helyzet teljes körű orvoslása azóta sem történt meg. Kenedi szerint a jogérvényesítéshez még 2000 környékén is „hét ajtón kell bejutni a Kastélyba.” A szerző számba veszi az „ajtókat”, azaz a megismerés korlátjait: szerinte nyelvi, alkotmányjogi, politikai, tulajdonjogi, közgazdasági, személyiségi jogi és nemzetbiztonsági természetű akadályai vannak az állambiztonsági iratanyagban tetten érhető múlt megismerésének. Kafka kastély-víziója ebben az összefüggésben korántsem csupán önkényesen használt szürrealista kép, mert a mai kutatót *déjà vu*-érzés környékezi, mikor 2010-ben olykor hasonló korlátokat tapasztal meg.⁵⁷

Máig érvényes, de megvalósítás nélkül maradt alapelveket fogalmazott meg az az 1995-ben működött iratfeltáró bizottság is, amelynek K. belügyi iratfeltáró szintén tagja volt. E bizottság az összefoglaló jelentésében azt állította és bizonyította, hogy a „magyar politikai rendőrség és jogelődeinek iratállománya egy és oszthatatlan” mind a legújabb kori történetkutatásnak, mind az információk önrendelkezési jog gyakorlásának ez az alfája és ómegája.⁵⁸ Ezen az alapon elfogadhatatlan az, ami a rendszerváltás elején történt, tudniillik a belügyi iratanyag szétbontása és elhelyezése, átmentése az utódokhoz. Visszaszerzésükért és „újraegyesítésükért”, illetve visszatartásukért máig folyik a huzavona az egyenlőtlen erőviszonyokkal bíró felek között.

Az alapszituáció, amely az állambiztonsági iratok körüli konfliktusokat okozza, húsz éve keletkezett. Akkor, amikor egy fél évszázados elnyomó rendszer kimúlt, s a változások hozadékaként a rendszer romjai közül napvilágra kerültek olyan iratok is, amelyeknek eredeti rendeltetésük szerint soha nem lett volna szabad elhagyniuk a belügyi raktárakat. Közzszemlére került egy diktatúra titkosszolgálatának iratállománya, „illetéktelen személyek – civilek – olvassák az állam szigorúan titkos iratait”.⁵⁹ Erre a különle-

ges szituációra az irategyüttes további sorsában érdekeltek különbözőképpen reagáltak.

A pártállami időszakban keletkezett belügyi iratállomány sorsát máig meghatározzák a rendszerváltás kezdetén hatalmi részről történtek. Különösen fontosnak bizonyult a rendszerváltás kezdete és az új jogállam megszületése közötti körülbelül fél év (1989 vége és 1990. május között), amikor a pártállami, illetve a jogállami struktúra váltása igen képlékeny, átmeneti időszakot teremtett. A titkosszolgálati iratok szempontjából *exlex állapot* állt elő, s e különleges helyzetben az iratok „mozgatása” a civil szféra, de a politikai élet új szereplői számára is átláthatatlanul, ellenőrizhetetlenül történt. Egyaránt befért az iratmegsemmisítés, a lopás, de az iratok egyszerű eltüntetése is.⁶⁰

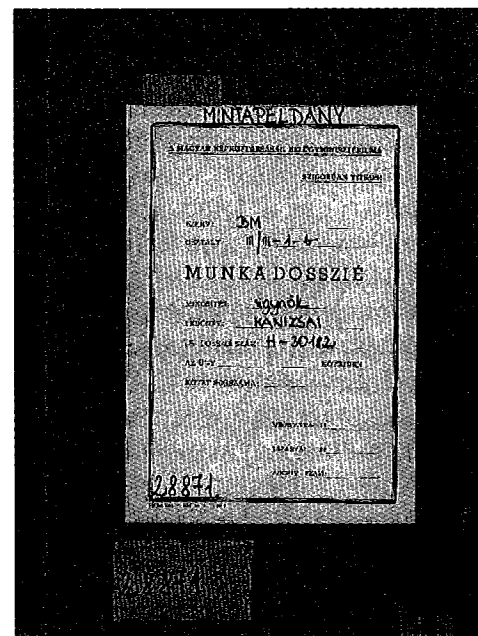
1989. ősztől tömeges iratmegsemmisítés folyt. Ennek *ténye* 1989–90-ben az úgynevezett Duna-gate ügygel hamar nyilvánosságra is került. Ma már közismert azonban, hogy a jogállami keretek, az alkotmánymódosításban határozottan megjelenő tiltás és a kipattant botrány ellenére az utódszervek a törvénytelen iratmegsemmisítést még évekig folytatták.

Az iratmegsemmisítés *mértéke* azonban ma is vita tárgya. A köztudatban az a nézet terjedt el, amit a Duna-gate botrányt kivizsgáló bizottság, és nyomában az utolsó pártállami országgyűlés vizsgálóbizottsága megállapított, tudniillik 1989–90 fordulóján a BM belső elhárítást végző III/III. csoportfőnöksége gyorsított ütemben minden iratát megsemmisítette.

Ezzel szemben a belügyi iratok majd húsz évvel későbbi állapotát, elhelyezését és kutathatóságát vizsgáló Kenedi-bizottság 2008-as összefoglaló jelentése szerint a teljes iratmegsemmisítés tudatosan terjesztett, ám valótlan mítosz. Gyakorlati okok miatt nem is lehetett teljes, például mert közel fél évszázad alatt olyan hatalmas mennyiségű titkosrendőrségi irat gyülemlett fel,⁶¹ amelynek a fizikai megsemmisítésére (égetés, zúzás) valószínűleg akkor nem volt megfelelő technikai apparátus. Továbbá a hivatali ügykezelés előírásai szerint minden iratot több példányban készítettek el, az egyes példányokat különböző nyilvántartási rendszerekben is iktatták és tárolták. Összegyűjtésüket és eltüntetésüket egy gyorsított ütemű megsemmisítési akció során aligha lehetett minden esetben hiba nélkül elvégezni. (Ráadásul az 1970-es évek első felétől a nyilvántartásokat mágnesszalagokon (is) tárolták, amelyeket a megsemmisítés – mai ismereteink szerint – nem érintett. Ezek az adathordozók ma is használható állapotban vannak, és megfelelő törvényi szabályozással a kutatás hiánypótló forrásai lehetnének!)

A korrekt múltfeltáráshoz szükséges dokumentumok persze nem kizárólag az utókor politikai indíttatású manőverei folytán hiányozhatnak a levéltárból. Az iratállományt az állambiztonsági szerv a hivatal működési rendje szerint irattárazta (archiválta), meghatározott időnként selejtezte. Az iratmegsemmisítés a beszerzési („B”) és munkadossziék („M”) esetében hététköznapos, ügyviteli rutinfeladat volt, amelyet időről időre elvégeztek. Ennek

az ügymenetnek eshetett áldozatul olyan egyházi ügynökök anyaga is, akiket lelepleződés (dekonspirálódás) miatt vagy saját kérésére vagy egyéb okból (disszidálás, elhalálozás, 1989–90-ben a rendszerváltás miatt) kizártak a hálózathoz. Az iratokat ekkor lezárták, irattárba tették, de meg is semmisíthették. Más esetekben a hálózati kapcsolattartás során nem vagy alig keletkeztek iratok. Így egy név csak a hálózati nyilvántartásban szerepel, az ügynöknek azonban nincs a jelentéseit is tartalmazó dossziéja, amely pedig épp az ügynöki munka tartalmi részét mutatná meg. Ismert eljárás volt az is, hogy a beszerzést és/vagy a hálózati tevékenységet dokumentáló dossziék a hivatali előírás ellenére sem kerültek be a belügyi irattárba (azaz nem archiválták őket).

Munkadosszié

A különböző és egymástól nagyon eltérő egyházi ügynökpályák szintén arra engednek következtetni, hogy a szerv a hálózattartás során többfajta, szinte személyre szabott gyakorlatot folytatott: például az ügynök alkalmassága, pozíciója, úgynevezett operatív lehetőségei alapján kért vagy nem kért frásos jelentést. Mindezek miatt állhat elő az az egyházi ügyek feltárása során igen gyakori helyzet, hogy a hálózati kapcsolat ténye ugyan bizonyos, maga az érintett is részletesen beszél róla, irat híján azonban a bizottság nem tudja dokumentálni. Ez az oka annak, hogy az egyházban ma is sokak által pontosan tudni vélt „besúgóról” a bizottság eddig nem írt tanulmányt, és a zsinat számára folyamatosan vezetett úgynevezett hálózati azonosítási listán sem szerepel. Addig nem is teheti meg, amíg megfelelő dokumentum

nem áll rendelkezésére, bármennyire is biztosnak látszik néhány, egyházban is közismert, sokak által tudott vagy valószínűsített ügynöki „tipp”, belügyi kapcsolat.

Az iratanyag 1989–90-beli történetét ma azért is nehéz átlátni, mert az iratokat keletkeztető III/III. (belügyi) csoportfőnökség megszűnésének részletei – a mendemondák szintjét meghaladó pontossággal – máig nincsenek feltárva. A magyarországi biztonsági szervek jogállami keretek közötti működését 1990 első felében alakították ki.⁶² A titkosszolgálati működés új alapelveit az 1990. évi X. törvény rögzítette. Az új szervezeti kereteket a törvénnyel egyidőben, 1990. februárban minisztertanácsi rendelettel szabályozták, amelyet az év folyamán többször módosítottak. Az állambiztonsági feladatokat addig a belügyminisztérium látta el a III. főcsoportfőnökség szervezeti egységen keresztül. Az 1990-es rendezés a biztonsági feladatok egy részét a BM szerveinél hagyta, a külön paragrafusban meghatározott védelmi feladatokat pedig az újonnan felállított szervekre (úgynevezett szolgálatokra) ruházta. Az új biztonsági szolgálatok – Nemzetbiztonsági Hivatal, Információs Hivatal, Katonai Biztonsági Hivatal, Katonai Felderítő Hivatal és a Nemzetbiztonsági Szakszolgálat – mint a III. főcsoportfőnökség jogutód szervei működnek. Közismert továbbá, hogy a fenti szervezeti átalakítás során a BM III. Főcsoportfőnöksége alá tartozó III/III. csoportfőnökség jogutód nélkül megszűnt, azzal az indoklással, hogy jogállamban a belső reakció – köztük az egyházi reakció – elhárítása mint korábbi állambiztonsági feladat tovább nem indokolt. (A biztonsági szolgálatok felállításának, illetve a korábbiak megszüntetésének történetét vagy jogköre megállapításának jogszabályi értelmezését e tanulmány – és írója – nem vállalhatja fel. A rendszerváltás e fontos területének alapos feldolgozása jogász feladat, amely jelentősen hozzájárulna az akkori folyamatok teljesebb megismeréséhez. Csupán néhány problémára kíván utalni, jelezve ezzel, hogy e terület tisztázására húsz évnyi késéssel is nagy szükség lenne.)⁶³

Az állambiztonsági szervek szerkezeti átalakításával párhuzamosan merült fel az 1990 előtt keletkezett belügyi iratállomány elhelyezésnek kérdése. Külön fejtörést okozott, hogy hová kerüljön a jogutód nélkül megszüntetett III/III. csoportfőnökség ily módon gazdátlanul vált iratanyaga. E probléma akkori „megoldása” a magyarországi rendszerváltásnak szintén egyik máig feltáratlan, homályos területe. A napi gyakorlat szintjén folyamatos iratmozgatás történt, a civil társadalom számára azonban olyannyira átláthatatlan és ellenőrizhetetlen módon, hogy lépései pontosan ma sem ismertek. Még a jogállamiság kezdete előtt, 1989. novemberben született egy rendelet, amely a közgyűjteményi iratok kutatását szabályozta.⁶⁴ Köztük (!) a „Belügyminisztérium és az irányítása alá tartozó (tartozott) belügyi szervek iratairól” is rendelkezik, amelynek kutathatóságát az illetékes szerv előzetes, írásos hozzájárulásához köti. (Ez például Budapesten a Belügyminisztérium, vidéken a megyei rendőr-főkapitányságok, illetve a fővárosi és a megyei ta-

nácsok szakigazgatási szervei.) A titkosszolgálati szempontból vízvázasztó 1990-es jogszabályokban még közvetett utalást sem találni a felosztatott ügyosztály által addig kezelt adatok további sorsára, az iratanyag elhelyezésére. Az 1989-es rendelet további sorsát egyelőre nem ismerjük, az azonban bizonyos, hogy az iratállomány csak évekkel később, az 1994–96-os jogalkotási folyamat eredményeképpen került közgyűjteménybe.

A köztes – és a fentiek szerint joggal *exlex állapotnak* nevezhető – időszakban a belügyi iratállomány az új biztonsági szolgálatokhoz került át. Hogy az iratok – köztük az evangélikus vonatkozásúak is – a szolgálatoktól, utód-szervektől hogyan, milyen szempontok és minősítés után kerüljenek közgyűjteménybe (levéltárba), az húsz éve vita tárgya.

Az iratok egy jelentős része a volt III/II. (kémelhárító) csoportfőnökség jogutódjaként fellépő Nemzetbiztonsági Hivatalhoz (NBH) került. A hivatal a rövid időre „gazdátlanul” maradt III/III-as iratok nagy részét is sikerrel gyűjtötte össze. A III/III. jogutód nélküli felosztatása okán, megfelelő jogszabályi rendelkezés híján és a civil kontroll teljes mellőzésével ezt könnyen meg is tehette. Az iratgyűjtés két éven át valószínűleg szabadon folyt, és csak 1992. januárban terjesztették ki az NBH-ra is a hivatal vezetőjének korábbi rendeletét az illetékességi körbe nem tartozó iratok beszolgáltatásáról. Az ekkor „beszolgáltatott” iratokat részben leselejtezték, részben visszaadták a BM-nek, ahonnan fokozatosan (és részben) az 1996-ban felállított Történeti Hivatalba kerültek. A Kenedi-bizottság szerint azonban egy részét indokolatlanul ma is minősített iratként kezelik. Köztük olyanokat is, amelyek a bizottság szerint nélkülözhetetlenek az 1945 és 1990 közötti korszak megismeréséhez.

Az állambiztonsági iratok magyarországi kálváriája természetesen az evangélikus vonatkozású iratokat is közvetlenül érinti. Több számunkra fontos dokumentum (iratfajta) a fenti történések miatt hiányozhat a szaklevéltár-ból. Továbbá a bizottság elsődleges megbízása az egyházi ügynökesetek fel-

Állambiztonsági iratok a szaklevéltár raktárában

Nyilvántartási kartonok

tárására szól, ezek dokumentumai pedig javarészt a tisztázatlan sorsú III/III-as iratanyaghoz tartoznak. A levéltári iratanyag mai hozzáférhetősége, állapota, mennyisége tehát döntően meghatározza a bizottság eredményeit is.

Az ügynökkérdést Magyarországon sem közvetlenül a rendszerváltozás idején, sem azóta nem sikerült megnyugtatóan rendezni. Máig lezáratlan, mert az elmúlt húsz év alatt – titkosszolgálati és politikai érdekek miatt, a mélyen érintettség okán? – nem volt közös *politikai* akarat. Nem született azonban – érdektelenségből vagy ellenkezőleg, túl sokakat érintett volna? – kellően erős közös *társadalmi* elhatározás sem a közelmúlt állambiztonsági vonatkozású történetének megismerésére. Ezért a két évtizede tartó helyzetért – a kis előrelépések ellenére lényegében fennálló *status quo*-ért – ki-ki mást tesz felelőssé: a politikai élet szereplőit, az egymást váltó kormányok belügyminisztereit, a nemzetbiztonsági szolgálatokat. Szakértők-kutatók a levéltárat és annak vezetését is elmarasztalják.⁶⁵

Magyarországon húsz éve nem sikerült közmegelegedésre megoldást találni arra sem, hogy mi legyen a pártállam politikai rendőrségének irataival. Pedig a rendszerváltásnak e tekintetben is éles és egyértelmű választóvonalat kellett volna jelentenie azzal, hogy határozott különbséget tesz a diktatúra politikai rendőrsége működése nyomán keletkezett, de mára „holt” iratanyag, illetve a demokratikus jogállamban ügyviteli értékkel bíró, „élő” belügyi iratanyaga között. E tiszta elválasztás helyett éveken át az összemosás gyakorlata érvényesült.

Az elmúlt rendszer titkosszolgálati iratanyagának – a tényleges nemzetbiztonsági érdekek figyelembevétele mellett – lehetséges *teljes nyilvánossága* a különböző szakmai próbálkozások és civil kezdeményezések ellenére máig nem valósult meg. A titkosszolgálati múlttal kapcsolatos adatok, információk és iratok nyilvánossága, úgy tűnik, nem éri el azt a szintet, amely a legtöbb volt szocialista országban mára megvalósult, és mindennapi gya-

korlattá vált. Még a lengyel modell is nyitottabb, amely törvényi szabályozását tekintve a hazaihoz a leginkább hasonló.⁶⁶

A belügyi iratállomány sorsát a rendszerváltozás utáni két évtizedben (is) alapvetően a biztonsági szolgálatok régi, de örök reflexiói határozzák meg. Az iratfeltárás folyamatának igen találó kritikája az a történeti vélemény, miszerint a megfelelő iratkezelést lényegében az nehezíti, hogy 1989–90-ben Magyarországon „maga a diktatúra váltott rendszert”.⁶⁷ Az általános megállapítást titkosszolgálati vonatkozásban csak megerősíti – 1998-ban sem szabadulva a hivatali zsargon kacifántos mondatszerkesztésétől – a belső reakció elhárítását végző csoportfőnökség egykori vezetőjének kijelentése: „A III/III-as csoportfőnökség vezetői állománya látva a veszélyeket és érezve az átállással kapcsolatos igényeket, maga kezdte meg az átalakítás irányába jelentkező teendők végrehajtását.”⁶⁸

V/2. A szemléletmód manipulálásának lehetőségei

Az 1989–90-es alapszituációra adott jellegzetes hatalmi reakcióknak csak egyike az, ami az iratanyaggal történt és történik. A mai közgondolkodásra erősen hat egyfajta szemléletformáló szándék is. A közfigyelem tudatos ráirányítása például az állambiztonsági szervezet bizonyos részeire és szereplőire. Az igyekezet arra, hogy a közfigyelem a BM egyik (volt!) egysége, a III/III. csoportfőnökség felé irányuljon, és a felelősség is erre az ügyosztályra háruljon. Kiemelése az amúgy egységes irányítású és felépítésű állambiztonsági szolgálatból megalapozatlan és erősen történelmietlen eljárás. A III/III. csoportfőnökség mindjárt 1990-ben a közfigyelem középpontjába került, s vele mindazok az ügyek és ügynökök (hálózati személyek), akiket a belső elhárítás foglalkoztatott. Az 1994-es ügynöktörvény csak tovább erősítette e torz szemléletet azzal az indokolatlan eljárással, hogy a kötelező átvilágítást a III/III. csoportfőnökségre szűkítette le.⁶⁹

A III/III. csoportfőnökség „mesterséges demonizálása”⁷⁰ azt a hamis érzetet keltheti a társadalom érdeklődő részében, hogy az igazán nagy bűnök ezen ügyosztály keretei között történtek. A „bűnbakállítással” el lehet terelni a figyelmet a BM többi szervezeti egységében végzett titkosszolgálati munkáról, az ottani kötelékben dolgozó hivatásosokról és az oda beszervezettekről. Ennek megfelelően a civil kutatások „áldozataivá” is elsősorban a belső elhárítás megmaradt/meghagyott és levéltárnak átadott iratai válhattak. Ezek nagyobb mértékben hozzáférhetőek, mint a hírszerzés vagy a kémelhárítás iratanyagai.⁷¹ A mai biztonsági szolgálat szempontjából a III/III-as iratanyag felszabadítása (átadása, kutathatóvá tétele) valószínűleg a legkisebbik rossz. Jól felfogott érdekében gyakorol kegyet, amikor épp azt az irategyüttest adja át, amelyik amúgy is leginkább számot tarthat a közfigyelemre. Mindez persze logikus is, hiszen az állampolgár egykor épp a III/III. csoportfőnökség belső elhárítási munkája során akadt bele a dikta-

túra állambiztonsági gépezetébe, és „találkozott” a biztonsági szervet megismerő hivatásos belügyesekkel. A mai civil társadalom egy része aktívan érdeklődik saját múltjának e része iránt. E jelenséget summázza, és az érdeklődők körét is megjelöli a szaklevéltár főigazgatója, nyilván a levéltárban vezetette statisztikák alapján, amikor arról beszél, hogy az ÁBTL-ben „kutatók többségét az értelmiség megfigyelése, illetve az egyházakba beszervezett ügynökök érdeklik”.⁷² A keresett tényeket ez a „kutatói többség” pedig túlnyomórészt a belső elhárítás irataiban találja meg. Az evangélikus egyházi ügyek java része is a III/III. csoportfőnökség irataihoz vezet.

A torzítás „eredményeképpen” a belső elhárítás mellett háttérbe szorul a többi állambiztonsági munkaterület (hírszerzés, kémelhárítás, katonai elhárítás). Kiemelt társadalmi figyelmet kapnak viszont a III/III. csoportfőnökség hálózatahoz tartozók, és sokszor aránytalanul nagyra nő a szerepük és egykori jelentőségük. Ezen belül is „az ügynök” lett az egyetlen bűnös civil kategória, amely az állambiztonsági gépezettel valaha is együttműködött. Míg így „az ügynök” kiemelkedik a hálózati struktúrából, addig más – magasabb szintű, nagyobb hírértékű és anyagilag is jobban honorált – együttműködési formák, hálózati kategóriák és a konkrét szereplők árnyékban maradhatnak. Szinte eljelentéktelenedik az egyéb hálózati szinten vagy épp hálózaton kívüli együttműködők személye és felelőssége.⁷³ Pedig az „egyéb” kategóriákhoz tartozók száma is valószínűleg igen magas volt. Ők adott esetben sokkal használhatóbb segítséget adtak a belügyi szerveknek, mint egy-egy beszervezett és kényszerből jelentő ügynök. Számos egyházi személy is felvállalta a kooperáció e módját. Az együttműködés e fajtái kevesebb köztiséget jelentettek, s kisebb volt a lelepleződés kockázata is, amely egyházi közegben különösen nagy hitelvesztéssel járt volna. Szempontunkból pedig nagyon lényeges, hogy mivel a hálózaton kívüli kapcsolattartás során – a hivatali ügykezelésből eredően – kevesebb irat keletkezett, így ma ezek az esetek alig vagy egyáltalán nem dokumentálhatóak!

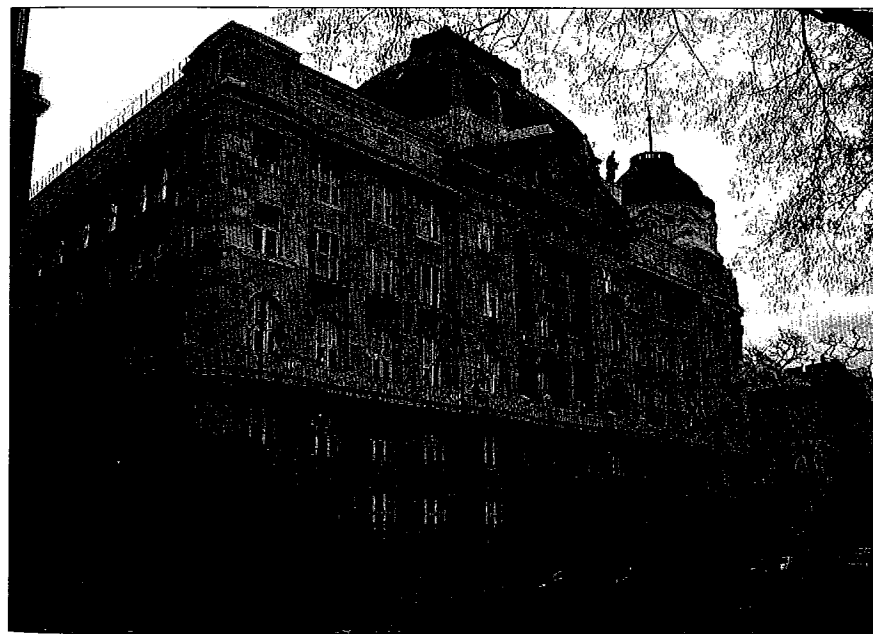
Az evangélikus tényfeltáró munkát a fentiek közvetlenül érintik. A bizottságnak a feldolgozás során figyelni kell arra, hogy a torzítást maga ne hagyományozza tovább, és ne erősítse meg az egyházi köztudatban. Ezért a III/III. csoportfőnökség mellett az államvédelem más területein – például a hírszerzésben – foglalkoztatott egyháziak esetét is igyekszik megismerni. (Ennek természetesen a mai levéltári lehetőségek erősen határt szabnak.) Számos utalás, töredékes adat mutatja ugyanis, hogy az állambiztonság az evangélikus egyházon belül is többekkel ilyen – hálózaton kívüli, tehát nem ügynöki – formában tartott kapcsolatot.⁷⁴ Az ügynökként kívül ezért az egyéb állambiztonsági kategóriákba sorolt evangélikus személyek működését is lehetőség szerint ismertetni kell, egyáltalán nem kisebbítve ezzel az evangélikus egyház életében sokszor igen jelentős szerepet játszó ügynökök szerepét és felelősségét.

V/3. A civil kontroll lehetőségei

A közelmúlt kutathatóságának megteremtésére az első kísérleteket civil szervezetek tették meg. Ahogy az egyik kezdeményező szervezet, a Nyilvánosság Klub tagja, Kenedi János idézi: a „rémült kommunisták idején”.⁷⁵ Húsz éve, a rendszerváltás kezdetén, amikor talán volt még esély a teljes forrásanyag felmérésére és védelmére. E szervezetek már 1989. májusban konferenciát tartottak a témában. 1990. februárban, amikor a Duna-gate üggyel nyilvánvalóvá vált, hogy veszélybe került a belügyi iratanyag, Kenedi a BM-ben járt, és a hivatal képviselőinek átadta a klub ügyvivő testületének a javaslatát: amíg nem születik törvény, a volt rendszer belügyi irataira vonatkozzék iratmozgási tilalom.⁷⁶ E korai civilkontroll-kísérletek kudarcát leginkább az mutatja, hogy a kritikus hónapokban épp ellenkezőleg, élénk iratmozgatói akció folyt az utódszerveken belül.⁷⁷

Az állambiztonsági iratokat 1990 óta néhány civil szakmai testület megvizsgálhatta. A levéltáros, történész tagokból álló bizottságok 1995-ben, majd tizenkét-tizenhárom évvel később is lényegében ugyanarra az alapkérdésre keresték a választ: oda kerültek-e a letűnt rendszer belügyi iratai, ahová valók, és a legteljesebb mértékben hozzáférhetnek-e hozzájuk azok, akiket az megillet?

1995-ben belügyminiszteri utasítással civil történészekből és levéltárosokból álló iratfeltáró bizottság alakult.⁷⁸ Öt évvel a Duna-gate ügy kirob-

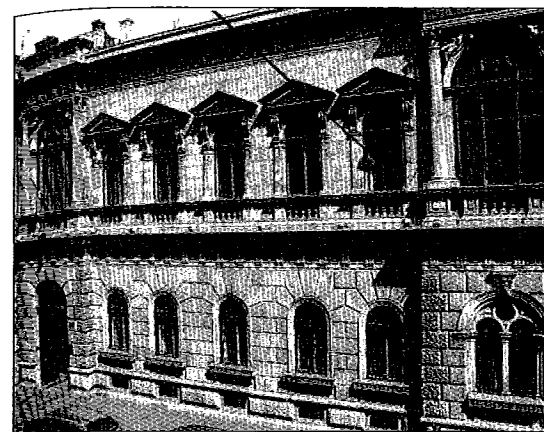

A Belügyminisztérium épülete

banása és az éveken át folytatott iratmegsemmisítés után e testület tett először komoly kísérletet a volt állambiztonsági iratállomány felmérésére. A bizottság a Belügyminisztériumban található iratokat tárhatta fel. (A biztonsági szolgálatokhoz akkor nem jutottak el, erre csak több mint egy évtized múlva, 2007–2008-ban nyílt lehetőség!) A bizottság az iratanyag elhelyezésének és kutathatóságának a gyakorlati kérdéseit is felvetette. Gyakorlati megoldást próbál találni arra a látszólag egyszerű kérdésre, hogy az iratanyag milyen iratórzó helyen és milyen módon legyen hozzáférhető az érdeklődő utókor számára. (A bizottság leginkább a német mintát, Joachim Gauck német evangélikus lelkész az egykori Stasi iratait kezelő intézetének a példáját tartotta követendőnek.) Az iratfelmérés eredményeiről jelentést készítettek, azt azonban az egykori bizottsági tag szerint az akkori politikai vezetés félresöpörte, lényegi megállapításait elhallgatta, illetve érdemben nem foglalkozott vele.⁷⁹

Az alapkérdések egy évtizeddel később is szinte változatlanok voltak: szabályosan és maradéktalanul megtörtént-e az iratok felszabadítása, átminősítése (például a szigorúan titkos minősítés feloldása), az indokolatlanul hosszú titkosítási idő feloldása, kutathatóvá tétele, illetve a szakszolgálatok részéről az átadásuk az illetékes közgyűjteménynek, szaklevéltárnak. Hogy ez a gyakorlatban éveken át megkérdőjelezhetően működött, jól jelzi, hogy a fentiek felülvizsgálatára 2007. júliusban újabb szakbizottság állt fel. A kormányrendelettel felállított Kenedi-bizottság egy éven át azt vizsgálta, hogy hol vannak a szaklevéltárnak addig át nem adott iratok, és mit lehet tenni azért, hogy a biztonsági szolgálatoknál indokolatlanul visszatartott dokumentumok kutathatóvá váljanak. A testület 2008. októberi jelentésében összegezte a vizsgálódás eredményeit. A jelentés maga is élénk vitát váltott ki a történész szakma köreiben is.⁸⁰

A Kenedi-bizottság mágnesszalagokról is említést tesz. Jelenleg tizenkilenc szalagról van tudomásuk, tizennyolc az NBH birtokában található, egyet az Információs Hivatal őriz. Már 1995-ben a BM irattárában kutató iratfeltáró bizottság szinte az összes szalagról tudott, de a nemzetbiztonságnál őrzött tekercsekhez akkor nem férhetett hozzá. 2009. februárban a Kenedi-bizottság újabb titokminiszteri megbízást kapott arra, hogy felügyelje a mágnesszalagok adatainak feldolgozását és archiválását. A szalagokat több hónapon át informatikusokból álló szakbizottság vizsgálta. (A tagokat Kenedi János kérte fel.) A mágnesszalag-bizottság záró szakvéleménye szerint az elektronikus adathordozókon különböző állambiztonsági adatbázisok, nyilvánántartások találhatóak. Az adatok épek, nem titkosítottak, tehát leolvashatóak és modern eszközre átírhatóak.⁸¹ Nagy szerepük lehet a korábban megsemmisített vagy eltűnt nyilvánántartások pótlásában. Ha a szalagokon szereplő információkat összehasonlítják a ma ismert állambiztonsági iratokkal, az is kiderülhet, hogy mely iratok hiányoznak. Aggodalomra mégis van ok, mert a tekercsek a nemzetbiztonsági szolgálatnál vannak, a rajtuk tárolt

Eötvös utca 7.: az egykori palotában alakult meg 1945. januárban a Péter Gábor vezette politikai rendőrség, az épület ma az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

adatok pedig jelenleg 2060 végéig titkosítva vannak. Az informatikusbizottság által sikeresen lementett szalagok tartalmi elemzését az előrejelzések szerint a NBH civil kontroll nélkül fogja elvégezni, holott az adatok titokgazdájának kérdése nem tisztázott.

Sokak számára a fenti bizottságok legitimitását kétségbe vonja, sőt az általuk közzétett eredményeket is megkérdőjelezhetővé teszi a testületek személyi összetétele (például a baloldali és liberális túlsúly, az egyházak delegáltjainak hiánya) és az a tény, hogy mindkettőt az épp kormányon lévő politikai erő állította fel.⁸² E bizottságok révén mégis történtek kisebb-nagyobb érdemi előrelépések, még ha a civil fellépés ösztönző hatása az ügyben ellenérdekelte felekre legalábbis kétséges. Az újabb és újabb bizottságok működése azt is jelzi, hogy az állambiztonsági múlt megismerése feltételeinek megerteremtése Magyarországon még mindig nem teljes. Megoldatlan prob-

lémaként görgetik a biztonsági szolgálatok, a politikai élet szereplői, az iratkezelésért felelős levéltár. Hátrányai pedig – a legkiszolgáltatottabb szereplőként – az információs jogukkal élni kívánó állampolgárokat és a kutatókat érintik. Még mindig van lehetőség a múlt egy részének eltitkolására.

A nyilvánosság kívánt mértékét célozza a régóta érlelődő, de 2008-ban újra megfogalmazott gondolat is. Eszerint a mostani *ügynöktörvény* helyett új törvényre, úgynevezett *dossziétörvényre* van szükség. A Kenedi-bizottság részéről ez több mint nyelvi újítás, véleményük szerint ugyanis leginkább ez biztosítaná „az állambiztonsági iratok nyilvánosságát, a szellemi kárpótlás és a tudományos megismerés garanciáit”. Azzal például, hogy a „titokgazdát” terhelje bizonyítási kötelezettség valamely adat titkosságának fenntartása esetében. (Például a biztonsági szolgálatoknak bizonyítaniuk kellene, hogy tényleges nemzetbiztonsági érdek fűződik-e bizonyos iratok, iratcsoportok titkosításának fenntartásához.) A bizottsági javaslat szerint az 1990 előtti hálózati személyek közszereplőnek tekintendők, „így nevük és »beosztásuk« is közérdekű, tehát nyilvános adat”. A javaslat pontosítaná a „hálózati személy” fogalmát, és kiszélesítené az „együttműködők” definíció körét is. Utóbbit úgy, hogy a „hálózati személyekre” vonatkozó rendelkezéseket kiterjesztené az együttműködők teljes körére, azaz a hálózaton kívüli (hivatalos, társadalmi, alkalmi) kapcsolati formákra is.⁸³

Az új törvényhez (vagy a jelenleg hatályos jogszabály módosításához) azonban – közös politikai akarat híján – a 2010. áprilisi parlamenti választásig nem sikerült közelebb jutni.

V/4. A megismerés lehetőségei

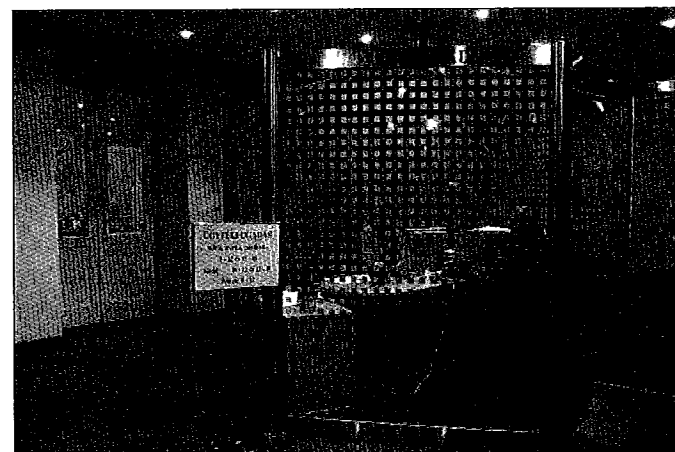
Az állambiztonsági iratok közgyűjteménybeli elhelyezésének jogszabályi rendezése évekkel a rendszerváltás után kezdődött meg.

A magyar Országgyűlés 1996-ban, az 1994-es törvény módosításával rendelkezett a volt állambiztonsági szervek iratait őrző és kezelő intézmény létrehozásáról. Az intézmény Történeti Hivatal néven 1997. szeptembertől áll a tudományos kutatók és az állampolgárok rendelkezésére.⁸⁴ A Történeti Hivatal hétéves működés után átalakult, és jogutóda 2003-tól Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) néven működik mint állami szaklevéltár. A kutatás kereteit jelenleg a 2003. III. törvény határozza meg.⁸⁵ A levéltár több szempontból „speciális”, sajátos jogi helyzetű közgyűjtemény: felállítását és működését az általános levéltári törvény és az ÁBTL-ről külön szabályokat alkalmazó törvény együttesen szabályozzák. (Az intézmény különleges helyzetét jelzi többek között, hogy más levéltárakkal szemben nem a kulturális tárca, hanem az Országgyűlés elnöke felügyeli.) A levéltár többféle szerepet tölt be, hiszen a törvényben meghatározott iratok őrzésén és gyűjtésén kívül eleget tesz az állampolgárok információs kárpótlásának és a tudományos célú kutatási igényeknek is.

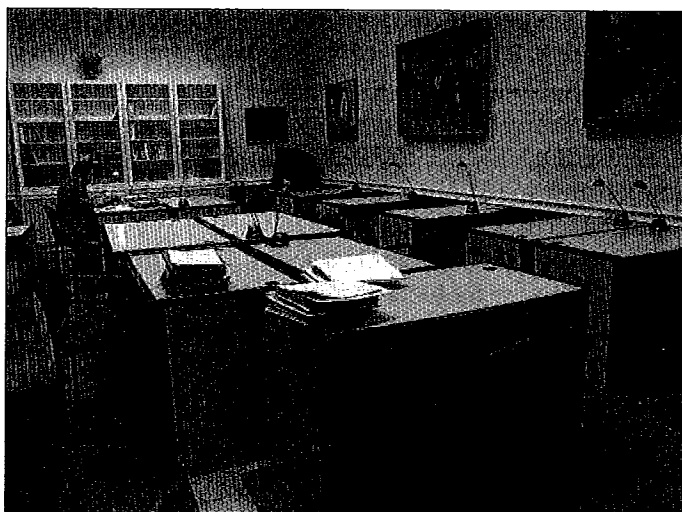
A levéltár a törvényben meghatározott volt állambiztonsági szervek 1944. december 21. és 1990. február 14. között keletkezett iratait őrzi és gyűjti. Valóban „különleges gyűjtemény, különleges dokumentumokkal és adatokkal”,⁸⁶ ma is kérdéses azonban, hogy mennyire teljes. Erről a legkülönbözőbb adatok ismertek, de a legborúlátóbb elemzők szerint is az egykori állambiztonsági iratok zömét ma az ÁBTL őrzi.⁸⁷ A kutatás java részét az evangélikus tényfeltáró bizottság is ebben a levéltárban végzi.

A mai magyarországi szabályozás a különböző címen érdeklődőknek más-más hozzáférhetőséget biztosít a volt állambiztonsági szervek irataihoz. Az állampolgári jogon kérelmező csak a személyes, illetve közvetlen hozzátartozójára vonatkozó iratokat ismerheti meg, így a magáról és megfigyelőjéről szóló adatokat. A harmadik személyre vonatkozó részeket a levéltár a törvény szerint csak „kitakarva” – anonimizálva – adhatja ki. Ezért nem kaphatja kézhez az egykori hálózati személy sem az együttműködése során írt/adott jelentéseit, mert azok nem róla, hanem a megfigyelt személyről szólnak. (Azaz a jelentés az ügynöknek nem a személyes adata, hanem a munkája.) A volt ügynök így több száz oldalnyi fennmaradt jelentése ellenére is csak a jelentéseihez kapcsolódó tartóiszti értékeléseket ismerheti meg. (A törvény ilyen értelmezésével és e levéltári gyakorlattal érvényesül az egykori megfigyelték, áldozatok védelme.)

E felemás és sok szempontból kérdéses jogi helyzetben a tudományos kutató helyzete köztes. A hatályos törvény az egyes korlátozásokkal együtt is szélesebb hozzáférési lehetőségeket biztosít számára a levéltári iratokhoz.⁸⁸ Kutatása nem csupán egy-egy egyéni életsors vagy család történetének megismerésére irányul, hanem a múlt átfogó, rendszerező megismerésére is. Munkája sokszor csoportérdeket és a „kollektív információs kárpótlást” szolgálja. A tudományos céllal kutatónak ezért különösen nagy a felelőssége,

Állampolgári kérelmek ügyintézés az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában

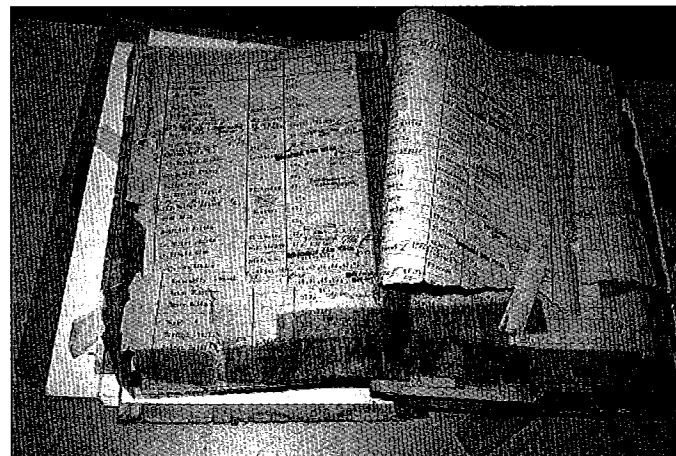
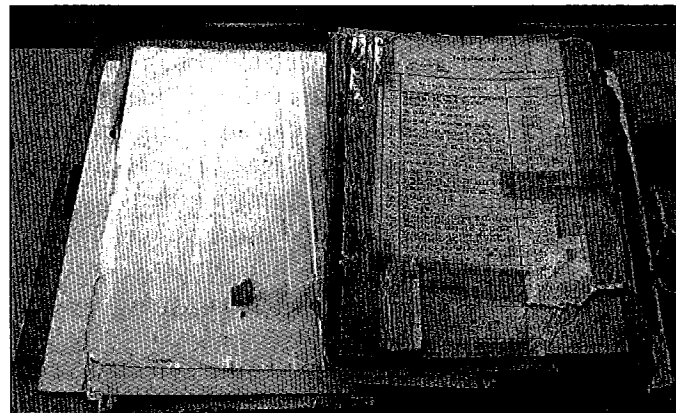

A levéltár kutatóterme

mintegy íratlan „kötelessége” a nem kutató, de a téma iránt érdeklődőket tájékoztatni, válaszolni a kérdéseikre, megosztani velük az ismereteit, a kutatás eredményeit. Hogy erre húsz évvel a rendszerváltás után is van társadalmi igény, azt a mágnesszalagok nehezen átlátható ügyén kibontakozó legutóbbi civil kezdeményezés jól jelzi.⁸⁹

A Történeti Hivatal, később az ÁBTL működésével sajátos kettős helyzet állt elő. Egyrészt a 2007–2008-as iratfelmérő bizottság összegzése szerint számos dokumentum máig nem került be a levéltárba, így az iratállomány hiányosnak nevezhető. A kutathatóság szempontjából azonban a szaklevéltár felállítása mindenképp előrelépést jelentett, annak ellenére, hogy a nemzetbiztonsági szolgálatok mozgástere az iratokkal kapcsolatosan igen széles maradt. A szaklevéltár e hiányosságokkal együtt is gazdag és nélkülözhetetlen forrásanyagot őriz. Az állambiztonsági múlt részleteinek feltárása korántsem reménytelen vállalkozás, jóllehet egy-egy hálózati személy ügye vagy egy átfogóbb téma dokumentumainak előkerülése sokszor a kutató szimatától, témaismeretétől (esetünkben egyházismeretétől), kitartásától és szorgalmától függ. (Abban az esetben persze, ha a keresett iratcsoport valóban a levéltár kezelésében van!) A kettős helyzetet az evangélikus tényfeltárók hétköznapi kutatási tapasztalatai is megerősíthetik: bár több iratfajta-hoz nem juthatnak hozzá, mivel azok nem kerültek be a levéltárba, a kutatható résszel azonban szabadon, további korlátozások nélkül dolgozhatnak. A levéltári segédanyagok (fondjegyzék, nyilvántartások, levéltári honlap, internetes kutatási lehetőség) köre a kezdeti hiányállapothoz képest folyamatosan bővül. A szakreferensek a kutatóknak az iratok előkészítésén túl sokféle szakmai segítséget adnak, a tapasztalatcserétől kezdve a publikálás előtt

álló írások lektorálásig. Az evangélikus bizottság köszönettel tartozik a tőlük kapott jelentős segítségért és támogatásért.

Dossziék a szaklevéltárban

* * *

K. belügyi iratfelmérő 2000-ben tett szikár megállapítása, úgy tűnik, ma is félelmetesen igaz: „Az apparátusi érdek tíz éve erősödik az emberjogi törekvések és a társadalmi önismeret rovására.”⁹⁰ De nehezen cáfolható a belügyi iratokkal kapcsolatos sommás újságírói megállapítás is, miszerint „ott tartunk, ahol 20 éve”.⁹¹ A bizottság más kutatókkal együtt e lezáratlan folyamat részese. A munkát a rendezetlenségből fakadó bizonytalanságok megnehezítik, sokszor ellehetetlenítik, az eredményeket megkérdőjelezhetővé és támadhatóvá teszik. A selejtezések, iratmegsemmisítések, de a források nem-

zetbiztonsági érdekek szerinti átadása-visszatartása ellenére mégis nyomasztóan nagy iratmennység áll a kutatók rendelkezésére. A történeti kutatások számára hosszú évekre szóló munkát jelent. Feldolgozásuk nyomán az 1945–1990 közötti időszak evangélikus egyháztörténetét is újra lehet, sőt kell fogalmazni.

Az evangélikus bizottság tagjai a többi kutatóhoz hasonlóan a vázolt politikai környezetben, kutatási szabályok, hátráltató körülmények, „lehetőségek” és korlátok között dolgoznak. Mindezek alapján tudatában vannak annak, hogy az ügynökkérdéssel kapcsolatos teljes igazság a még oly alapos és több szálon folytatott történeti kutatás révén sem ismerhető meg. Sok érintett esetében nem áll rendelkezésére elegendő bizonyító erejű dokumentum, ezért számos kérdés csak részben vagy egyáltalán nem válaszolható meg. A bizottság ezért minden óvatosság, kritikai szemlélet és körültekintő megközelítés ellenére sem vállalkozhat az egyes esetek *teljes körű* megismerésére és értékelésére. A munkacsoport tudja, hogy a múltfeltárás így óhatatlanul töredékes marad. Mégis abban bízunk, hogy munkája nyomán az eddiginél realisabb kép alakul ki az evangélikus egyház 1945–1990 közötti történetéről.

A munkacsoport tisztában van azzal is, hogy bár szigorúan „a tények feltárására” törekszik, szakmai munkáját sokszor egymással ellentétes hatások között kell végeznie. A vizsgált kor egyházi személyei között egyaránt ott vannak a pártállami idők kedvezményezettjei, a sértettek, az áldozatok és hozzátartozóik, de az adott történelmi keretekbe „beleszületett”, az egyházi munka végzése során egyszerű túlélésre berendezkedők is. A bizottságnak munkája során kerülnie kell, hogy megállapításait s következtetéseit e csoportok bármelyikével való hangulati vagy szemléletbeli azonosulása befolyásolja.

Tudja azt is, hogy a múltfeltáró munka számos ponton támadható. Az elmúlt évek néhány peres ügye azt mutatja, hogy a kutató-publikáló e terepen igen kiszolgáltatottá válhat, mert az ügynökmúltjával szembesített személy ma Magyarországon jó eséllyel indíthat pert ellene. (Igaz, a kutatási és feltárt esetek számához és súlyához képest viszonylag kevés per zajlott/zajlik.) A személyes adat védelmének elve ugyanis több esetben felülírta a legújabb kori (egyház)történetírás és múltmegismerés érdekeit, a közösség információs kárpótlása szempontját. Az ÁBTL az iratokat a 2003. évi III. törvényre tekintettel adja ki. E törvény meghatározza, hogy a tudományos kutató az iratokban szereplő *adatokat* milyen korlátok között ismerheti meg. Felhasználásukról pedig a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992-es törvény⁹² alapján rendelkezik. A levéltári kutatás megkezdésekor a kutató nyilatkozatot ír alá, amelyben elismeri a kutatás során birtokába jutó adatok publikálásának törvény szabta szabályait, lehetőségeit. A konkrét ügyek feldolgozása során azonban sokszor nehéz egyértelműen elválasztani, hogy (a törvényben konkretizált adatokon túl) mely adatok értelmezhetőek úgy, hogy a személyiségi jog védelme alá esnek, illetve mely információkat szükséges nyilvánosságra hozni a korszak történeti jel-

legű feltárása és megismerése érdekében. Az utóbbi években tudományos igényű publikációk válhattak bírósági eljárás alapjává, mert az érintettek vulgárisan „ügynöközésnek” minősítették a különben megalapozott, kutatásokon nyugvó állításokat. A közszereplői mivolt tisztázatlansága folytán is lehetőség nyílt per indítására az egykori érintettek részéről, s több esetben végül a kutatót (és az őt megszólaltató/közlő médiát) sújtotta az elmarasztaló ítélet és a pénzbírság.⁹³

E veszély a bizottság munkája felett is ott lebeg, hiszen az érintettek és/vagy családtagjaik részéről kiszámíthatatlan reakciót válthat ki a tényfeltárás során nyilvánosságra kerülő adat. A bizottság azonban bízunk benne, hogy az egyházhoz tartozó érintettek nem fogják jogi útra terelni ügyüket. Ehelyett megszólalnak szolgatársaik, egykori vagy mai gyülekezetük előtt, és a nagy Ítéltől előtti majdani megállásra készülnek. A bizottság eddigi általános tapasztalata az, hogy az evangélikus egyházi közösség alapvetően megbocsátó. Az egyházi személyiségek tekintélye a kiderült érintettség ellenére sem kopott meg szükségszerűen, sőt az irántuk érzett tisztelet, szeretet megerősítését és közös vagy egyéni (nyilvános) megvallását váltotta ki.⁹⁴ Ugyan melyik más közösség lenne, ha nem épp az egyház, ahol tudjuk és megéljük, hogy a „kibeszélés” gyógyít, a megbocsátás pedig felemel!

A tényfeltáró bizottság közegyházi felhatalmazással az ügynökmúlt evangélikus egyházra vonatkozó részének megismerésére és az eredmények széles körű egyházi nyilvánosság elé tárására tesz kísérletet. (Figyelembe veszi a többi egyház lépéseit és más keresztény kutatók eredményeit is.) Valóban kísérlet ez, mert a hazai evangélikus egyház ilyen emberi mélységekbe vivő önvizsgálatra története folyamán talán még soha nem kényszerült, és nem is vállalkozott. Kísérlet ez szakmai részről is, mert a témában ugyancsak járatan úton haladó történész munka mellé egyházi „beágyazottsága” folytán óhatatlanul és megkerülhetetlenül számos nem szakmai szempont is felsorakozik.⁹⁵ A munka során azonban ezek az „egyéb” szempontok nem lehetnek mellékesek, hiszen a múltfeltárás egy közösség megbízásából és annak érdekében történik. Minden napvilágra kerülő, hitet próbáló tény ellenére is a közösség megtisztulását, megerősítését, azaz javát szolgálja.

A bizottság reménysége az, hogy a kutatási eredményeket mind az evangélikus egyház vezető testületei, mind az egyházi közvélemény képes lesz megfelelő módon kezelni. Lelkileg és hitében is úgy feldolgozni, hogy a megismert tények végül nem széthúzást és belső meghasonlást idéznek elő, hanem az őszinte szembenézést, a megbocsátást, a kiengesztelődést és a belső megtisztulást fogják szolgálni.

JEGYZETEK

¹ Lásd 5/2005. (V. 20.) országos közgyűlési határozat tényfeltáró bizottság létrehozásáról. *Evangelikus Közlöny*, 2005/1. sz. 11. o. A tényfeltáró munkával és a bizottsággal kapcsolatos közgyűlési és zsinati határozatok teljes szövegét lásd a *Melléletekben*.

² A történelem feldolgozásának és a múlt tisztázásának szükségességéről, különféle lehetséges módjairól, illetve a posztkommunista országokbeli és németországi gyakorlatáról lásd Timothy Garton Ash: Az igazsághoz vezető négy út. Jelenség járja be Európát: A kommunizmus feldolgozása. A (Történeti) Hivatal áldozatai. *Élet és Irodalom*, 1999. május 7. 4. és 8. o.

³ A teljesség igénye nélkül lásd elsősorban a *Beszélő*, *Magyar Narancs*, *Mozgó Világ*, *Élet és Irodalom*, *Egyháztörténeti Szemle*, *Rubicon*, *Kommentár*, *anBlok*k vonatkozó cikkeit.

⁴ E hiányosságok egyik legutóbbi összegzése a Kenedi János által vezetett szakértői bizottság több mint négyszáz oldalas jelentése. Lásd *A Szakértői Bizottság jelentése*. Budapest, 2008. augusztus 28. (A továbbiakban: Kenedi-jelentés.) A bizottság többek között bírálja az állambiztonsági iratok kezelésére vonatkozó hatályos törvény számos rendelkezését. Javasolja továbbá a törvény pontatlanságából eredő hibák megszüntetését, a ma titkos iratok felülvizsgálatát, valamint azt, hogy vonják szűkebb körűre az iratok további titkosításának a lehetőségét.

⁵ A 2005-ben Kozák Dániel újságíró kérése nyomán elindult és később perré terebélyesedett ügy részletei rendre nagy nyilvánosságot kapnak az egyik legolvasottabb internetes hírportálon. Az eredetileg a történelmi egyházak egyes vezetőinek ügynökmúltját vizsgáló, de utóbb közszereplői voltak kérdésüket is felvető jogi eljárás fejleményeiről lásd például Kozák Dániel: Egyházi vezetők nem engednek az ügynöktákhhoz. *Origo*. www.origo.hu/print/itthon/20050905nelesitsdegyhazi.htm; Eldőlt: közszereplők az egyházi vezetők. *Origo*. www.origo.hu/print/itthon/20070208azorigo.html; Előlről indul a per az egyházi vezetők aktáiért. *Origo*. www.origo.hu/itthon/20070927-nincs-dontes-az-egyhazi-vezetok-allambiztonsagi-aktainak-ugyeben.html; Újra kezdődött a per az egyházi vezetők múltjáról. *Origo*. www.origo.hu/itthon/20080331-ujra-kezdodott-a-per-az-egyhazi-vezetok-esetleges-ugynokmultjarol.html. Eredmény nélkül ért véget a per az egyházi vezetők múltjáról. *Origo*. www.origo.hu/20090901-egyhazi-vezetok-kozszerelo-minoseg-elutasított-kereset.html.

Az ügy hátterében az állt, hogy 2005. októberben az Alkotmánybíróság még a kihirdetése előtt megsemmisítette a 2005. május 30-án elfogadott ügynöktörvény-javaslatot. Lásd 37/2005. (X. 5.) AB-határozat. A törvény megszüntette volna a hálózati személyek és a hivatásos alkalmazottak személyére és működésére vonatkozó adatok titkosságát, így azok bárki számára hozzáférhetővé váltak volna. A megsemmisítés után a korábbi szabályok maradtak érvényben, azaz továbbra is csak a közszereplők adatai hozzáférhetők a nyilvánosság számára. A közszereplői minőségről az érintett személy maga dönthet. Nemleges válasza esetén a múltjával kapcsolatos iratokat a levéltár nem adhatja ki, így azok nem kerülhetnek nyilvánosságra. Az *Origo* munkatársa 2005-ben a hat egyházvezető között Szebek Imre, a Magyar Evangelikus Egyház (MEE) akkori elnök-püspöke és Frenkl Róbert, az MEE akkori országos felügyelője aktáit is kikérte az ÁBTL-ből. Mivel sem ők, sem a többi nevezett egyházvezető nem tartotta magát közszereplőnek, a velük kapcsolatos lehetséges állambiztonsági iratok törvény szerint máig nem nyilvánosak. A 2009 őszén folytatódó perben a bíróság eljárási hibákra hivatkozva elutasította az újságíró keresetét. Az egyik jogi képviselő közlése szerint ugyanakkor a beperelt egyházvezetők hozzájárultak ahhoz, hogy ha a levéltár velük kapcsolatos iratokat őriz, azok nyilvánosságra kerüljenek. Közszereplői mivoltukat azonban továbbra is vitatják.

Frenkl Róbert az ügyre az egyházi sajtóban reagált. Lásd Frenkl Róbert: A múlt terhei. *Evangelikus Élet*, 2007. február 18. 10. o. Az evangelikus egyház állásfoglalását a közszereplői minősítés megállapításával kapcsolatban Pröhle Gergely országos felügyelő tette közzé. Lásd Országos felügyelőnk a Fővárosi Bíróság döntéséről. *Evangelikus Élet*, 2007. február 18. 10. o. Szebek Imre, a perben megnevezett másik evangelikus egyházvezető szóbeli nyilatkozatát az *Origo* hírportál idézte. Az ügyben szereplő mindkét egyházvezető hangsúlyozta, hogy az egyházi személyekkel kapcsolatos tényfeltárásnak az egyházon belül kell megtörténnie. Erre a feladatra állított fel az evangelikus egyház egy bizottságot, és nekik majd e testületnek kell elszámolniuk. Lásd Kozák Dániel: Egyházi vezetők nem engednek az ügynöktákhhoz. *Origo*. www.origo.hu/print/itthon/20050905nelesitsdegyhazi.htm.

Dr. Balás Istvánnak, a tényfeltáró bizottság jogász tagjának szakmai véleménye szerint a „közszereplő” kifejezésnek van egy köznyelvi és egy attól eltérő, jogszabályi definíciója. A jogszabály szerint az a „közszereplő”, aki feladatszerűen alakítja a politikai közvéleményt (például országgyűlésben politizáló képviselők, politikai újságírók stb.). A beperelt egyházi vezetők közül kivétel nélkül mindegyikük hozzájárult ahhoz, hogy a rá vonatkozóan esetleg fellelhető ÁBTL-beli anyagot Kozák Dániel kutathassa. Dr. Balás közlése szerint Szebek Imre már 2007. március 28-i beadványában bejelentette, hogy ha Kozák Dániel kéri, ő bármikor kiadja számára a hozzáférési engedélyt. Kozák Dániel azonban ezt nem kérte. Ezek után Szebek Imre 2007. szeptember 28-án jobb híján a bírósághoz csatolta be az engedélyt. Végül ugyanezt megismételte 2009. március 25-én is. Megtévészto tehát az újságíró állítása, mely szerint „egyházi vezetők nem engednek az ügynöktákhhoz”. Ugyanakkor az egyházi vezetők rámutattak arra, hogy az egyházi személyeknek (püspök, püspökhelyettes, esperes, lelkész) nem feladatuk a politikai közvélemény alakítása. A jogász szerint Pröhle Gergely országos felügyelő említett írásában (Országos felügyelőnk a Fővárosi Bíróság döntéséről, *Evangelikus Élet*, 2007. február 18. 10. o.) a „közszereplő” kifejezés köznyelvi értelmezését vette alapul.

⁶ Az ügy aktuális fejleményeiről az *Origo* rendszeresen hírt ad. A Kenedi kontra Magyarország ügy bővebb elemzését lásd Székely János: A hatvanas évek vége. *Élet és Irodalom*, 2009. május 29. 29. o.

⁷ 2005-ben a törvényhozás szintjén folyó vita középpontjában épp e kétféle szempont elsősbségének kérdése, illetve kényes egyensúlya állt. A parlament által elfogadott májusi törvény egyik lényegi eleme az volt, hogy kivette a titkosítandó adatok köréből az operatív kapcsolat, a hálózati személy és a hivatásos állomány tagjai azonosításához szükséges személyes adatokat, és lehetővé tette azok szabad nyilvánosságra hozatalát. Az alkotmánybírói határozat szerint azonban a törvény nem tartalmaz semmilyen kiegyensúlyozást a két szempont között és „korlátozás nélkül, az adatok megismeréséhez fűződő alkotmányos jog érvényesülésének biztosít egyoldalú, feltétlen elsőbbséget”. Az indoklás szerint mivel ezzel sérül a személyes adatok védelméhez való, alkotmánybeli jog, a törvényjavaslat két vonatkozó részét alkotmányellenesnek minősítette. Lásd az Alkotmánybíróság 37/2005. (X. 5.) sz. határozata, III. fejezet, 3. pont.

⁸ Lásd az 1994. évi XXIII. törvény egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről. 1. §. b pont.

⁹ Lásd az 1994. évi tv. 4. §. Az egyházak arra hatáskörrel felruházott tisztségviselőinek, illetve testületeinek a megkeresése alapján az általuk meghatározott egyházi tisztséget betöltő személyek tekintetében a belügyminiszter, illetőleg a honvédelmi miniszter végzi el az 1. § szerinti ellenőrzést, és a megállapított adatokról tájékoztatja a megkeresőt.

¹⁰ 2003. március 31-én hatályát veszítette az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történeti Hivatalról szóló 1994. évi XXIII. törvény 1/A. §-a, 25/A-25/I. §-ai, az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról szóló 1996. évi LXVII. törvény 3. §-a és 14. §-a, valamint az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történeti Hivatalról szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról és az ezzel összefüggő törvénymódosításokról szóló 2001. évi XLVII. törvény. Lásd 2003. évi III. törvény 13. § (1). A 2003. évi III. törvény 2003. január 22-től volt hatályos, 2006. július 1-jén, 2007. január 1-jén és 2007. július 1-jén módosult.

¹¹ Hálózati személy: az a személy, aki az e törvény hatálya alá tartozó iratokat keletkeztető szervezetek számára titokban, fedéssel és fedőnévvel jelentést adott, vagy ilyen jellegű beszerzési nyilatkozatot írt alá, vagy ilyen tevékenységért előnyben részesült. Lásd 2003. évi III. törvény 1. § (2) 5. pont.

¹² A tízéves törvényalkotási folyamatnak az ügynökkérdést érintő legfőbb jogszabályai: 1994. évi XXIII. törvény egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történeti Hivatalról; 1996. évi LXVII. törvény az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvénymódosításáról; 2001. évi XLVII. törvény az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történeti Hivatalról szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról és az ezzel összefüggő törvénymódosításokról; 2003. évi III. törvény az elmúlt

rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról.

¹³ Lásd Az 56-os Intézet egy teljes ügynöklistára készül. *Origo*. www.origo.hu/itthon/2005_0214atorteneszek.html.

¹⁴ Az idézeteket lásd (MTI) Döntési jogot kér az ügynökügyben az evangélikus egyház. *Origo*. www.origo.hu/itthon/20050222dontesi.html.

¹⁵ Különös tekintettel például Boleratzky Lóránd, Böröcz Enikő, ifj. Fabiny Tibor, Rőzse István, külföldön Szépfalusi István, Terray László munkáira.

¹⁶ Lásd Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*. Válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta: Szépfalusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985 és Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások (folytatás)*. Válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta: Szépfalusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1987.

¹⁷ Az 1989-ben újraindított *Keresztény Igazság* az Ordass Lajos Baráti Kör negyedévi folyóirata, önmeghatározása szerint „független evangélikus teológiai és kritikai lap”.

¹⁸ Lásd Mirák Katalin (szerk.): *Nem voltam egyedül. Beszélgetések az evangélikus közelműltről*. 1. köt. Mevisz, Budapest, 1995; 2. köt. Mevisz, Budapest, 1999. E könyvek a pártállami rendszerben, döntően a Káldy-korszak alatt mellőzött, félreállított evangélikus lelkészekkel és világiakkal készített interjúkat közlik. A fiatal szerzőkben akkor még fel sem merült annak a gondolata, hogy az egykori állambiztonsági kapcsolatokra is fényt derítsenek. A politikai rendszer és az egyházi vezetés szelektáló mechanizmusa, az akkori egyházpolitikai törekvések és azoknak az egyházon belül megvalósított mindennapi végrehajtása azonban az egyes életutakon keresztül jól kitapinthatóak. A 23 interjúalany (19 lelkész, 4 nem lelkész) közül a bizottság kutatásai alapján mára bizonyíthatóan egy személy állt kapcsolatban a kommunista állam állambiztonsági szolgálatával.

¹⁹ Csekély érdeklődést váltott ki például a 2002-ben megjelent kétkötetes Túróczy-émlékönyv. Nagyobb figyelmet csak a Nyugati (Dunántúli) Egyházkerületől kapott, amely nem sokkal a kötet megjelenése után Győrben 2002. február 23-án az egyházkerületi nap keretében könyvbemutatót rendezett. Lásd *Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971)*. Szerk. Cserháti Péter, Fabiny Tamás, id. Fabiny Tibor, ifj. Fabiny Tibor, Ittész András, Mirák Katalin, Tekus Ottó, Tekusné Paveszka Ida. 1. köt. *Életút és dokumentumok*. 2. köt. *Igehirdetések és visszaemlékezések*. Mevisz, Budapest, 2002.

²⁰ Az evangélikus vonatkozású állambiztonsági dokumentumok egyik legkorábbi publikálása egyházi kiadványban éppen a fenti, Túróczy Zoltán püspökről szóló kötetben történt meg. A dunántúli, majd az északi egyházkerületi püspöki szolgálata, illetve kétszeri félreállítása idejéből való és Túróczy államvédelmi megfigyelését dokumentáló, 1950–57 között készült ügynöki jelentéseket lásd Dokumentumgyűjtemény Túróczy Zoltán egyházkormányzói szolgálatáról. Összeállította: Ittész András – Mirák Katalin. In: *Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971)*. Szerk. Cserháti Péter, Fabiny Tamás, id. Fabiny Tibor, ifj. Fabiny Tibor, Ittész András, Mirák Katalin, Tekus Ottó, Tekusné Paveszka Ida. 1. köt. *Életút és dokumentumok*. Mevisz, Budapest, 2002. 83–597. o.

A püspökről jelentő „Miska”, „Karcsi”, „Verebes”, „Magas” és „Veres” fedőnevű ügynököket a kutatás levéltári adatok híján a mai napig nem tudta azonosítani! 2006-ra egyértelműen bizonyosodott azonban, hogy a „Papp István” fedőnevű ügynök jelentéseit Várady Lajos budavári esperes írta.

²¹ A norvég evangélikus egyház zsinatának és külügyi osztályának kezdeményezésére Tor-mod Engelsviken norvég teológiai professzor (1999–2002 között a norvég egyházi külügyi tanács elnöke) és Terray László nyugalmazott lelkész 2003/2004 óta végeznek kutatást az Evangélikus Országos Levéltárban, a Magyar Országos Levéltárban és 2006 óta az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárban. Kutatási területük a Lutheránus Világszövetség és a szocialista országok evangélikus egyházainak viszonya. Számos eredményük a magyarországi vonatkozású tényfeltárás eredményeit is gazdagítja. Lásd Terray László: *Preludium „Budapest 1984-hez”*. *Keresztény Igazság*, új folyam, 82. sz. 2009. nyár. 30–38. o.

²² Evangélikus egyházi vonatkozású és/vagy evangélikus egyházi személyek állambiztonsági kapcsolatait is dokumentáló iratok, illetve evangélikus személyekkel azonosítható egykori hálózati fedőnevek egyik legkorábbi közlését lásd Majsai Tamás: *Palástolt és palástos ügynökök*.

Magyar Narancs, 2000. október 19. 42–43. o.; Majsai Tamás: *Egyházak és titkosszolgálatok*. I. rész: *Mozgó Világ*, 2005. 2. sz. 3–33. o. II. rész: *Mozgó Világ*, 2005. 4. sz. 103–119. o. Majsai Tamás: *Ügynökök az egyházakban*. I–IV. rész. *Magyar Narancs*, 2005. március 3. 18–21. o.; március 10. 17–19. o.; március 17. 18–20. o.; március 24. 15–16. o.

Az említett írások szerzője eredetileg református lelkész, kutató, a Wesley János Lelkészképző Főiskolán a teológus és lelkész szak vezetője és dékánja. E cikkekben a szerző a hálózati személyeket csak fedőnevükön említi. Az evangélikus egyházi ügyekben jártas és lelkészi karában ismerős érdeklődők számára azonban az azonosítás a legtöbb esetben kisebb utánaolvasással könnyen elvégezhető volt. Ehhez elég volt ugyanis a Majsai Tamás által közölt állambiztonsági irat adatait, utalásait (például ügynöki fedőnév, a jelentés tartalma, a külföldi utazás ideje, helyszíne, célja) összevetni az adott év evangélikus sajtójának híradásaival (például konferenciák, hivatalos utak résztvevői, időpontja, helyszíne stb.). Az egyező adatok alapján számos esetben egyértelműen meg lehetett állapítani a fedőnévvel jelölt személy valódi nevét.

²³ Demeter Ervin, az Orbán-kormány volt titokminisztere szerint a listának a Miniszterelnöki Hivatal irattárában kell lennie. Batiz András akkori kormánybiztos ugyanakkor kijelentette, hogy a hivatalban ilyen irat nem lelhető fel, mert ilyen irat nincs, és létezése sem bizonyítható. Ha mégis volt ilyen lista, az nem hivatalos dokumentum volt, hanem olyan, amelyet a Miniszterelnöki Hivatalban nem irtak. Lásd Demeter szerint van lista az 1990-es parlament érintettségéről. *Origo*. www.origo.hu/itthon/20050214atorteneszek.html.

²⁴ Lásd www.angelfire.com/zine2/szakerto90. 2005. február 25.

²⁵ Például Boross Péter volt miniszterelnök szerint a lista nem valódi. Antall Péternek, Antall József néhai miniszterelnök fiának véleménye szerint a lista az eredeti anyag, de „mazsolázott” változat. Fodor Gábor, akkor az SZDSZ ügyvivője a listát valódinak nevezte. Lásd Politikusok, egyházi vezetők a legújabb ügynöklistán. *Origo*. 2005. február 27. www.origo.hu/itthon/20050227/kepviselok.html. További véleményeket lásd A papok hallgatnak, a tévések magyarázkodnak. *Origo*. 2005. február 28. www.origo.hu/itthon/20050228juhasz.html.

²⁶ Zay László.

²⁷ Rutkai (helyesen Ruttkay) Levente.

²⁸ A lista szerinti sorrendben és írásmóddal: Szemerei Zoltán, dr. Frenkl Róbert, dr. Nagy Gyula, dr. Ottlyk Ernő, Harmati Béla.

²⁹ Az ügynöklista nyilvánosságra kerülése után néhány nappal személyes adatokkal való visszaélés megalapozott gyanúja miatt a Nemzeti Nyomozóiroda ismeretlen tettes ellen nyomozást rendelt el. Lásd A rendőrség keresi az ügynöklista publikálóját. *Origo*. www.origo.hu/itthon/20050301arendorseg.html.

³⁰ Az akkori országos felügyelőnek az evangélikus sajtóban megfogalmazott kérdésért lásd Frenkl Róbert: *Listák. Evangélikus Élet*, 2005. március 13. 7. o.

³¹ A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Elnökségének nyilatkozata. Budapest, 2005. március 3. *Evangélikus Élet*, 2005. március 13. 1. o. A nyilatkozat teljes szövegét lásd *Mel-lékletek*. Az országos elnökséget akkor a három kerületi elnökség és az országos felügyelő alkották. Így 2005. márciusban, a nyilatkozattétel idején a héttagú testület tagja volt Gáncs Péter és Szemerei Zoltán (déli kerület), Szabik Imre (elnök-püspök) és Benczúr László (északi kerület), Ittész János és Weltler János (nyugati kerület), illetve az országos felügyelő, Frenkl Róbert. Az akkori országos ügyész, Hidas János és az országos irodaigazgató, Hafenschner Károly tanácskozási joggal bírtak.

³² Az állambiztonsági kapcsolatok feltárása a többi történelmi egyházban is küzdelmes, ugyanakkor felemás folyamat. Hivatalos részről egyelőre nem haladt túl a feltárás szükségességét deklaráló elvi egyházvezetői nyilatkozatokon vagy zsinati döntésen. Ugyanakkor az egykori római katolikus, a görög katolikus és a református hálózati kapcsolatokról mára számos értékes tanulmány született keresztény kutatók tollából.

³³ Az Északi Evangélikus Egyházkerület püspöki tisztét Szabik Imre nyugdíjba vonulása után 2006. március 25-től Fabiny Tamás tölti be. Frenkl Róbert 1989–2006 között volt az MEE országos felügyelője. Hivatali utóda 2006. októbertől Pröhle Gergely.

Az új északi kerületi püspök, dr. Fabiny Tamás székfoglaló beszédében külön bekezdésben fejtette ki elvi álláspontját az ügynökkérdés egyházon belüli kezelésének szükségességéről: „Az egyháztörténeti félműlt feltárásáról kell még szólnom. Tudatosan ebben az összefüggésben, belső

egyházi életünk »renovando« feladatait sorolva hozom ide ezt a még rendezetlen kérdést. Rossznak tartanám, ha a világi kutatások, történeti és bulvárérdeklődések után kullogva, örök lépéshát-
rányban igyekeznénk múltunkat megismerni és feltárni. Érvényes ez az úgynevezett ügynökkérdés-
re is. Művészek, sportolók és közéleti emberek éppen az utóbbi hónapokban olykor manipulatív kö-
rülmények között nyilvánosságra került katonjai figyelmeztetnek minket arra, hogy az egyházban
történhet ez másként is. Nem zsarolással vagy fenyegetés hatására, nem is a szenzációkeltés szán-
dékával, hanem jézusi módon, egymás terhére hordozva, készen a bocsánatkérésre és a megbocsá-
tásra." Lásd Fabiny Tamás: Püspökitatási székfoglaló előadás. In: *A püspökitatási istentisztelet
rendje*. Miskolc, 2006. március 26., 36. o. Prőhle Gergely új országos felügyelőnek az egyházi
és a világi sajtóban tett rendkívül egyértelmű nyilatkozatai szintén az evangélikus egyház el-
határozását és a tényfeltáró munka szükségességét hangsúlyozták.

³⁴ Lásd dr. Harmati Béla nyugalmazott püspök: Nyilatkozat; Frenkl Róbert: Listák; Szemerei
Zoltán egyházkerületi felügyelő: Nyilatkozat. *Evangélikus Élet*, 2005. március 13. 7. o.

³⁵ Frenkl Róbert: Nem voltam ügynök, csak együttműködtem az államapparátussal. *Belpo-
litikai napló*, 2005. március 2. Lásd www.hirado.hu.

³⁶ Keveházi László a vele történeteket egy levélben foglalta össze, és frását elküldte a Deák té-
ren tartott Gyógyító beszélgetések múltunkról című sorozat hallgatóságának. Kérése szerint a
Hozzászólás a „Gyógyító beszélgetések múltunkról” témához című levelét a sorozat 2009. június
15-i alkalmán felolvasták, majd változatlan címmel és teljes terjedelmében megjelent. Lásd *Ke-
reszttyén Igazság*, új folyam, 83. sz. 2009. ősz, 5–7. o.

Reuss András a születésnapjára készült kötetben az életrajzi adatok között, „Alia” címszó
alatt feltünteti egykori állambiztonsági kapcsolatát és annak pontos évszámait. Lásd Bérés Ta-
más – Kodácsy-Simon Eszter – Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Krisztusra tekintve hittel és remény-
nyel. Ünnepi kötet Reuss András 70. születésnapjára*. Luther Kiadó, Budapest, 2008. 362. o. Az
egykori állambiztonsági kapcsolatról részletesen is írt, lásd Reuss András: Naivitás és bátorság,
okosság és kereszt. *Credo*, 2009. 1–2. sz. 54–61. o.

³⁷ Fabiny Tibor (ifj.) (szerk.): *Igazság és kiengesztelődés. Az egyháztörténeti közelmúlt feldol-
gozásának teológiai, történeti, etikai és gyakorlati kérdései*. Evangélikus Belmissziói Baráti Egye-
sület, Budapest, 2006.

³⁸ A lelkészre vonatkozó belügyi iratokat dr. Keken Andrásné állampolgári jogon a bizottság
munkájától függetlenül már korábban megkérte a szaklevéltártól. Az iratok alapján a Deák téri
gyülekezet egyik akkori lelkésze, Zászkaliczky Péter előtt bizonyossá vált Keken András állam-
biztonsági kapcsolatának ténye, amelyről beszámolt a gyülekezet vezetőinek is. A testület úgy
határozott, hogy ha a hír terjedni kezd, ki kell állni a gyülekezet nyilvánossága elé, mert nem
szabad hagyni, hogy az úgy a pletyka szintjén terjedjen. A „hír” azonban már a következő héten
a gyülekezet egy kisebb körében ismertté vált, és a gyülekezeti tagokban nagy megdöbbenést
keltett. Erre a vezetőség rendkívüli képviselőtestületi ülést hívott össze. Az alkalmat szélesebb
körben is meghírdették. (Zászkaliczky Péter közlése)

Ezen az ülésen hangzott el Zászkaliczky Péter előadása, amelyben lelkészként az ügynökkér-
dés általános kérdéseit veti fel, majd Keken András „Virág” fedőnéven nyilvántartott ügynöki
jelentéseit ismerteti, s ezek alapján értékeli a lelkész e tevékenységét. A 2005. április 4-én el-
hangzott előadás szerkesztett változata nyomtatásban is megjelent, lásd Zászkaliczky Péter:
Ügynökkérdés a Deák téri gyülekezet múltjában. I. rész: *Kereszttyén Igazság*, új folyam, 66. sz.
2005. nyár. 30–40. o. II. rész: *Kereszttyén Igazság*, új folyam, 67. sz. 2005. ősz. 38–44. o. Az elő-
adáshoz kapcsolódóan olvasható Keken András unokaöccsének személyes hangú értékelése.
Lásd Miklóssy Endre: Tetemrehívás. *Kereszttyén Igazság*, új folyam, 67. sz. 2005. ősz. 45–47. o.

³⁹ A Budavári Evangélikus Egyházközösség elnökségének a presbitérium támogatásával meg-
jelent nyilatkozatát lásd Nyilatkozat. Balicza Iván igazgató lelkész, Bence Imre esperes, Mado-
csai Zsolt felügyelő. Budapest, 2006. június 6. *Evangélikus Élet*, 2006. június 18. 10. o.

A nyilatkozat megszületését az egyik presbitériumi gyűlésen – heves, helyenként emelt han-
gú – hosszú vita előzte meg. Elsősorban Várady Lajos budavári esperes, egykori budavári lelkész
érintettsége váltott ki érzelmekeket. A lelkész e tevékenységének megtétele során annak a mások
életére ható káros következményei ütköztek a rokonság által képviselt megértőbb szempon-
tokkal. A Várady-ügy kapcsán ugyanakkor általános érvénnyel arról is folyt a vita, hogy ki mit

gondol az előző rendszerrel való együttműködésről, illetve az együttműködőkről. (Czenthe
Miklós közlése)

⁴⁰ Még akkor sem, ha az egyházi ügyek (időzített) nyilvánosságra hozatalának esetenként fi-
gyelemelterelő célja és hatása is volt. Rövid időre, de többnyire eredményesen elirányította a
társadalmi közfigyelmet az épp aktuális politikai, gazdasági problémákról.

⁴¹ Az országos elnökség Balás István, Blázy Árpád, Csepregi Zoltán, Kertész Botond és Mirák
Katalin tagságát elfogadta és javasolta az országos közgyűlésnek. Lásd az országos elnökség
39/04/2005. (IV. 6.) sz. határozata.

⁴² A jelöltek megkérdése után az országos közgyűlés május 20-án a bizottság tagjává válasz-
totta Balás Istvánt, Győri Gábort, Kertész Botondot és Mirák Katalint. A bizottság személyi össze-
tételére a felállítása óta eddig két esetben változott. Győri Gábor, a bizottság lelkész tagja 2005
őszén lemondott megbízásáról. Helyére a bizottság Csepregi Andrást javasolta, akinek tagságát
az országos közgyűlés 2006. májusban jóváhagyta. Lásd az országos közgyűlés 21/2006. (V. 19.)
sz. határozata. 2007-ben a munkacsoport külső munkatárssal bővült. Ekkor a történeti és le-
véltári kutatás hatékonysága érdekében a bizottság – élve a 2007. márciusban jóváhagyott mű-
ködési rend adta lehetőséggel – külső munkatárssal felkérte Ittész Ádámot, aki azóta aktívan
és egyenrangú munkatársként vesz részt a bizottság munkájában.

⁴³ Lásd 5/2007. (III. 23.) zsinati határozat a Tényfeltáró Bizottság működési rendjéről és A
Tényfeltáró Bizottság működésének rendje. *Evangélikus Közlöny*, 2007. 1. sz. 15., 17. o. A műkö-
dési rend szövegét lásd Mellékletek.

⁴⁴ Lásd *Jelentés a tényfeltáró bizottság 2005/2006-ban végzett munkájáról*. Budapest, 2006.
május 19. Ezt és a bizottság további beszámoló jelentéseit, zsinati előterjesztéseit lásd Mellék-
letek.

⁴⁵ Lásd Czene Gábor: Evangélikusügynök-jelentés. *Népszabadság*, 2006. június 2. 5. o.; Joó
István: Ügynököket lepleztek le. *Magyar Nemzet*, 2006. június 3. 4. o.; Evangélikus püspökök
is dolgoztak az állambiztonságnak. *Múlt-kor*. www.mult-kor.hu, 2006. június 6.

⁴⁶ Az érintettek, illetve a családtagok írását lásd dr. Nagy Gyula: Egy új „ügynöklista” és az
igazság. Válasz egy újabb „ügynök-leplezésre”. *Evangélikus Élet*, 2006. június 18. 10. o. és Fa-
sang Árpád bevezető gondolatai Várady Lajos Az utolsó élő szó című írása elé. *Evangélikus Élet*
2006. június 18. 10. o. A bizottsági válaszokat lásd A tényfeltáró bizottság nyilatkozata. *Evan-
gélikus Élet*, 2006. június 25. 10. o. és ifj. Zászkaliczky Pálné Mirák Katalin: Az „ügynöklista”
nem új – és az igazság? *Evangélikus Élet*, 2006. június 25. 10. o.

⁴⁷ Frenkl Róbert: A megharcolt egység értéke. *Evangélikus Élet*, 2006. június 25. 1. o. A szerző
„mazzolázásnak” minősítette a négy egykori hálózati személy nevesítését, problémásnak ne-
vezte, hogy a bizottság 50 fedőnevet is közölt. A bizottság eljárását kritikátlan adatközlésnek
minősítette, és elsősorban a szakmai munkacsoportot tette felelőssé azért, hogy a jelentés a
konkrét adatokkal együtt szinte azonnal megjelent a világi médiában is. A kialakult – mint ne-
vezi – „botrányért” a bizottság kétségtelen felelősségét hangsúlyozta. A bizottság alaptalannak
érezte a lapban megfogalmazott és egyházon belül másoktól is hallott vádakat. 2006-ban
ugyanis még egyáltalán nem volt pontos szabályozása annak, hogy a kutatás során előkerült
és a bizottság által összegzett eredmények mely testületek elé és milyen sorrendben kerülje-
nek. Az akkor érvényes megállapodás szerint a bizottságnak frásbéli jelentést kellett készítenie
az őt megbízó országos közgyűlés elé, amelyet előzetesen megtárgyalt az országos elnökség
erre felkért tagjaival. A jelentést az országos iroda néhány nappal a közgyűlés ülése előtt a többi
tárgyalandó anyaggal együtt hivatalosan megküldte a közgyűlési tagoknak. A bizottság a 2006-
os jelentésével pontosan e megszabott gyakorlat szerint járt el. Az eljárási hibákra vonatkozó –
némielg jogos – elmarasztalásnál az országos felügyelő részéről sokkal súlyosabb, sértő és eti-
kátlan a gyanú többféle összefüggésbeli megfogalmazása. (Igaz, a megfogalmazásból nem egy-
értelmű, hogy a gyanú mások véleménye-e vagy a cikkíróé.) Így a tényfeltáró bizottság tagjai,
illetve családtagjaik, sok esetben történetesen épp az egykori áldozatok összejárására és az
adatok manipulálására vonatkozó bekezdés: „Ismeretes, hogy az evangélikus egyház – a lelkési
kar pedig különösen – át van szöve rokonai kapcsolatokkal. Már is felébredt a gyanú, hogy a tűz kö-
zelében – értsd: a tényfeltáró bizottság közelében – lévő úgy tudják majd manipulálni az adathal-
maz nyilvánosságra kerülését, hogy az védelmet nyújtson saját felmenőik számára. Ehhez nem kell
kommentár.” Egy ilyen mértékben rosszindulatú, személyeskedő feltételezéshez valóban nem

kell, nem is lehet kommentár, az idézet önmagáért beszél! Ugyancsak ebben az írásban jelent meg nyomtatásban az ügynökműltat feltáró munka olyan beállítása, hogy tudniillik az vég-eredményben egyházrombolás és a korábbi egyházvezetés által nehezen kimunkált egyházi egység széttzilálása.

⁴⁸ Gülch Csaba: Cél a tisztánlátás, nem az ítélezés. Ittész János: Az ügynökműltat kutatása az egyház nyilvánosságára tartozik. *Kisalföld*, 2006. július 3. 2. o.

⁴⁹ Ittész János, Gáncs Péter és Fabiny Tamás püspökök 2006. június 23-i közös nyilatkozatát lásd *Evangelikus Élet*, 2006. július 2. 1. o.

⁵⁰ Menyes Gyula: Megkérdeztük... Mirák Katalin történetét, az MEE Tényfeltáró Bizottságának tagját: Hol tart és milyen visszhangra talált a közelműltat vizsgáló tényfeltáró bizottság munkája? *Dunántúli Harangszó*, 2006. augusztus. 8. o.

⁵¹ Ittész Szilvia: Sebfeltárás – a gyógyulás reményében. Interjú Mirák Katalin történetével, egyházunk tényfeltáró bizottságának tagjával. *Evangelikus Élet*, 2006. december 10. 6. o. Megjegyzendő, hogy az országos hetilapban évekig ez a cikk volt az egyetlen olyan írás, amely érdemben foglalkozott a bizottság munkájával, az olvasók tartalmi tájékoztatásának igényével. Legközelebb 2009-ben jelent meg egy hosszabb interjú a *Híd* magazinban. Lásd Kóháti Dorottya: Ügynökök az egyházban. *Híd*, 2009. 4. sz. 17–19. o.

⁵² Lásd Majnai Tamás: Öt évtizeden át ügynökök az evangélikus egyház élén. I. rész: *Élet és Irodalom*, 2006. szeptember 8. 3–4. o.; II. rész: *Élet és Irodalom*, 2006. szeptember 15. 6. és 12. o.; III. rész: *Élet és Irodalom*, 2006. szeptember 22. 10–11. o.; IV. rész: *Élet és Irodalom*, 2006. október 6. 10–11. o. A szerző levéltári kutatási alapján állítja, és saját (sajátos!) interpretációjában tárgyalja Nagy Gyula, Harmati Béla, Szabik Imre püspökök és Frenkl Róbert országos felügyelő – egyébként igen eltérő jellegű és különböző mértékben dokumentálható – állambiztonsági kapcsolatait, illetve e kapcsolatoknak az általa feltételezett történetét. Több evangélikus lelkes fedőnevét is felfedi, de csak a legszűkebb tények említése szintjén, a rájuk vonatkozó dokumentumok alaposabb elemzése nélkül. Majnai Tamás az *Élet és Irodalomban* megjelent publicisztikai írásai, azok sokszor kíméletlen, szarkasztikus stílusa, ítélezőnek minősített attitűdje, mindenekelőtt pedig a nyilvánossá tett azonosítások és az egyes állambiztonsági történetek valószínűsíthető, de nem bizonyítható volta miatt mintegy kiátkozásra ítéltetett a történelmi egyházak egyes köreiben. E teljes elutasításnál sokkal értőbb és előremutatóbb ifj. Fabiny Tibor véleménye: „Majnai sajátos hangú cikkeit úgy éltem meg, mint »Isten ostorát« egyházunkon.” Lásd Fabiny Tibor: Az ügynökkérdés lelki feldolgozása. Korreferátum. Elhangzott a Théma Egyesület konferenciáján 2008. november 22-én. In: Bogárdi Szabó István – Erdélyi Géza – Fabiny Tibor: Ügynökkérdés az egyházi tisztázás felé. 2. *Théma*, 2009. 1. sz. 23. o.

A cikksorozatról a tényfeltáró bizottságon belül is megoszlanak a vélemények. E sorok frója szerint a cikksorozat számos konkrét ötletet, kiindulási alapot adott a bizottság levéltári kutatásaihoz. Különösen fontos, hogy Majnai Tamásnak az evangélikus egyházi személyekkel kapcsolatos legalapvetőbb állítását, tudniillik az egykori kapcsolat tényét a bizottság eddigi kutatási eredményei csak megerősíteni tudják, de cáfolni nem! (Számára inkább az kérdéses, hogy a szerző vajon milyen indíttatásból áldozott ennyi kutatómunkát, és miért szentelt ennyi figyelmet az evangélikus egyházi ügyeknek és személyeknek.)

⁵³ Majnai Tamás: Ügynökök az egyházakban. I–IV. rész. *Magyar Narancs*, 2005. március 3. 18–21. o.; március 10. 17–19. o.; március 17. 18–20. o.; március 24. 15–16. o.

⁵⁴ Frenkl Róbert: Nem ügynökök, püspökök, papok. *Élet és Irodalom*, 2006. szeptember 15. 14. o.; D. Szabik Imre: „Nem igaz a hír, hogy...” *Élet és Irodalom*, 2006. október 13. 15. o.; Frenkl Róbert: Tobzódó áltudomány. *Élet és Irodalom*, 2006. október 13. 15. o. Az MEE tényfeltáró bizottsága tagjainak levelét lásd *Élet és Irodalom*, 2006. szeptember 15. 14. o.

⁵⁵ Fabiny Tibor: Áldozatok és megnyomorítottak. *Evangelikus Élet*, 2006. március 5. 1. o. és Fabiny Tibor: Az ügynökkérdés lelki feldolgozása. Korreferátum. Elhangzott a Théma Egyesület konferenciáján 2008. november 22-én. In: Bogárdi Szabó István – Erdélyi Géza – Fabiny Tibor: Ügynökkérdés az egyházi tisztázás felé. 2. *Théma*, 2009. 1. sz. 22. o.

⁵⁶ Kenedi János: *K. belügyi iratfelmérő jelentése a Kastélyból*. Magvető, Budapest, 2000. (A továbbiakban: Kenedi 2000.)

⁵⁷ A megismerés korlátait és azok részletes kifejtését lásd Kenedi 2000, 17–25. o.

⁵⁸ Kenedi 2000, 8. o.

⁵⁹ Kenedi 2000, 7. o.

⁶⁰ Már az 1995-ös iratfeltáró bizottság ismertette például azt az esetet, hogy 1990. február elején – az új nemzetbiztonsági szolgálatok felállítását előtti – a kémelhárítás (III/II.) képviselője a BM központi irattárból több mint tízezer 6-os kartont elvitt. Ezek azonban később nem érkeztek meg rendeltetési helyükre, az új nemzetbiztonsági szolgálathoz. Hollettük máig ismeretlen. Lásd Titkos szalagokat venne elő a Kenedi-bizottság. *Origo*. <http://www.origo.hu/itthon/20081016-kenedi-bizottsag-uj-dosszietorveny-kell-az-allambiztonsagi-iratok-nyilvanossaga-erdekeben.html> és Bodoky Tamás: Mágnesszalagon van az ügynöklista. Varga László történész. *Index*. <http://index.hu/belfold/varga629/>.

Az 1988–1989-es állambiztonság átmentési kísérleteinek ismertetését, illetve korabeli iratokkal és sajtóközlésekkel való dokumentálását lásd Révész Béla: *A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében (Politológiai értelmezési lehetőségek)*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága, Szeged, 2006. (Acta Juridica et Politica, Tomus LXVIII. Fasc. 19.)

⁶¹ Varga Lászlónak, a Budapest Fővárosi Levéltár volt főigazgatójának, a Kenedi-bizottság tagjának érzékletes megfogalmazása szerint „az irattárak méretei meghaladták az emberi képzeletet”. Lásd www.origo.hu/itthon/20081016-kenedi-bizottsag-uj-dosszietorveny-kell-az-allambiztonsagi-iratok-nyilvanossaga-erdekeben.html.

⁶² Az 1990-es átalakítás legfőbb jogszabályai: 1990. évi X. törvény a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról. Kihirdetve: 1990. febr. 14., 26/1990. (II. 14.) MT rendelet a nemzetbiztonsági feladatok ellátásának átmeneti szabályozásáról; 90/1990. (V. 2.) MT rendelet a nemzetbiztonsági feladatok ellátásának átmeneti szabályozásáról szóló 26/1990. (II. 14.) MT rendelet módosításáról; 98/1990. (VI. 11.) MT rendelet a nemzetbiztonsági feladatok ellátásának átmeneti szabályozásáról szóló 26/1990. (II. 14.) MT rendelet módosításáról.

⁶³ A III/III. csoportfőnökség feloszlatásának általában hivatkozott jogszabályi helyei: 1990. évi X. tv. a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról, illetve 26/1990. (II. 14.) MT rendelet a nemzetbiztonsági feladatok ellátásának átmeneti szabályozásáról. A civil érdeklődők számára nemcsak nehézkes e jogszabályok megtalálása, de a jogértelmezésben járatanok számára a tisztánlátást tovább nehezíti, hogy sem az 1990. évi X. törvény, sem az ugyanakkortól hatályos minisztertanácsi rendelet nem mondja ki egyértelműen a belső reakció elhárítását végző III/III. csoportfőnökség megszüntetését. (Jogállamban az egyértelműség joggal elvárható!) A szövegben erre csak közvetett, illetve kikövetkeztethető utalás van. Szemben például az Elnöki Tanács 1989/14. sz. törvényerejű rendeletével, amely az ÁEH jogutód nélküli megszüntetését *expressis verbis* kimondta. Mindkét jogszabály a kihirdetése napján, azaz 1990. február 14-én lépett hatályba. Eszerint a III/III. csoportfőnökség is ekkor szűnt meg. Több közismert történet azonban arról szól, hogy a belügyi egység ennek ellenére tovább működött, a leszerelt állambiztonsági állomány tagjai továbbra is bejárak dolgozni az új biztonsági szervekhez. E megállapítást tartalmazó korabeli jelentés említését lásd Titkos szalagokat venne elő a Kenedi-bizottság. *Origo*. <http://www.origo.hu/itthon/20081016-kenedi-bizottsag-uj-dosszietorveny-kell-az-allambiztonsagi-iratok-nyilvanossaga-erdekeben.html>.

⁶⁴ Lásd 118/1989. (XI. 22.) MT rendelet a közgyűjteményekben folytatható kutatások egyes kérdéseiről.

⁶⁵ Varga László: „Tűrhetetlen, hogy húsz évvel a rendszerváltás után is csak nagyon korlátozott módon lehet megismerni az állambiztonsági iratokat, a levéltár ma is inkább elzárja azokat, mint hogy a nyilvánosságot biztosítaná.” Lásd Új őrzött kaphatnak a pártállami titkok. *Origo*. <http://origo.hu/itthon/20100121-allambiztonsagi-szolgalatok-torteneti-leveltara.html>.

⁶⁶ Ez volt az egyik konklúziója az OSA Archívum, az 1956-os Intézet Közalapítvány és a Nyilvánosság Klub 2010. február 1-jei közös nemzetközi konferenciájának, amelyen a lengyelországi kutatási körülményekről Krzysztof Persak történész, a romániai helyzetről Stefano Bottoni történész, a csehországi és szlovákiai tudományos múltfeltáráról és az informatikai rendszerek megismeréséről dr. Bukovszky László és Keszeli Tamás tartott előadást.

⁶⁷ Stefano Bottoni, a kelet-európai kommunista rendszereket kutató magyar származású tör-

ténész véleményét lásd Joó István: Szelektív és részleges a múltfeltárás. *Magyar Nemzet*, 2008. november 29. 2. o.

⁶⁸ Horváth József: *A III/III. főnöke voltam, avagy a „cég” együtt bukkott a rendszerrel*. Püski és Met Publishing Corp., Budapest, 1998. 235. o.

Horváth József (legmagasabb rendfokozata: 1985-től vezérőrnagy) 1985. január 1-jétől állt a BM III/III. Csoportfőnökség élén. A Duna-gate botrány kirobbanása után 1990. januárban kérte felmentését. Egyes vélemények szerint a titkosszolgálati munkáról megjelent írásai, vizsgálatai száma dezinformációt tartalmaznak. Az életrajzi adatokat és a megállapítást lásd Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon. 1956–1990*. Corvina – 1956-os Intézet, Budapest, 2008. 116–117. o.

⁶⁹ A később ügynöktörvényként vagy átvilágítási törvényként ismertté vált jogszabály szerint ellenőrizni kell, hogy a törvényben meghatározott személyek „hivatásos – nyílt vagy »szigorúan titkos« – állományú tisztként teljesítették-e szolgálatot a volt BM III/III. Csoportfőnökségnél, a budapesti vagy a megyei rendőr-főkapitányságok III/III-as osztályainál, illetve elődeiknél”, illetve ezen szervek részére „adtak-e a hálózati feladatok vállalására vonatkozó, saját kezűleg aláírt nyilatkozatot, és adtak-e jelentést vagy kaptak-e tevékenységükért illetményt, prémiumot, illetőleg kedvezményt”. Lásd 1994. évi XXIII. törvény egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről. 1. §. a) és b) pont.

⁷⁰ A Kenedi Jánostól kölcsönzött kifejezést lásd Kenedi 2000, 9. o.

⁷¹ Az állambiztonsági munka utóbbi két területéről kisebb mennyiségű dokumentum áll a kutatók rendelkezésére. Például az ÁBTl megkapta a III/III-as hálózati kapcsolatokat nyilvántartó úgynevezett 6-os kartonokat. A hálózati személyek azonosítását a levéltár e nyilvántartási rendszer alapján adja ki a kutató kérésére. (Igaz, a törvény adat- és személyiségvédelmi okok miatt nem teszi lehetővé, hogy a kutatóknak teljes rálátása legyen a 6-os kartonok egész anyagára. Így e nyilvántartási rendszernek egyelőre nincs a kutatók által is szabadon használható jegyzéke, sem papíralapú, sem elektronikus változatban.) A III/I. (hírszerzés) titkos hálózati kapcsolatokat nyilvántartó úgynevezett 5-ös kartonokat azonban 1, azaz egy darab kivételével, a szaklevéltár máig nem kapta meg. Így azok egyáltalán nem elérhetőek sem az állampolgárok, sem a tudományos kutatók számára. Ismeretük pedig fontos volna, mert több egyházi ügynök esetében valószínű, hogy a hírszerzés területén (is) foglalkoztatták. Lásd az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára *Fond- és állagjegyzék* című kiadványának adatait.

⁷² Nyusztay Máté: Kutatók és a visszaforgatott idő. Történészek, levéltárosok vitáztak a Kenedi-jelentés jelentéséről. *Népszabadság*, 2008. november 29. 4. o.

⁷³ Az iratokból a hálózaton kívüli kapcsolat négy formája ismert: társadalmi kapcsolat, hivatalos kapcsolat, alkalmi operatív kapcsolat, személyes kapcsolat.

⁷⁴ Jellegzetes állambiztonsági megoldás volt például, hogy a több éve ügynök egyházi személy magasabb egyházi beosztásba kerülve kérte a hálózatból való kizárását, az illetékes csoportfőnökség erre szabályosan kizárta, majd társadalmi kapcsolattá minősítette át, és a továbbiakban, akár több évtizeden keresztül is, ilyen kategóriaként tartott vele alkalmankénti vagy rendszeres kapcsolatot. Az evangélikus egyházak ilyen típusú együttműködésének tényéről előkerült néhány utalás, de a kapcsolat tartalmi részéről eddig egyetlen dokumentumot sem ismerünk. (Ez épp a kapcsolat formájából adódóan mondhatni szükségszerű.)

⁷⁵ Az idézet Valerij Abramkin orosz alkotmányjogász kifejezése 1995-ből, lásd Kenedi 2000, 9. o.

⁷⁶ A korai civil kezdeményezések történetét lásd Kenedi 2000, 9–10. o.

⁷⁷ Szemben például a német eseményekkel, amikor az NDK felbomlása idején a civil oldal aktívan kivette a részét az iratok nyilvánossá tétele érdekében, és az emberek megszállták a Stasi irattárait. A további németországi és magyarországi különbségekről lásd dr. Kertész Botond e kötetben publikált tanulmányát.

⁷⁸ 5/1995. sz. belügyminiszteri utasítás, 1995. március 1.

⁷⁹ Az idézetet lásd Kenedi 2000, 8. o. A Belügyminisztériumi Iratfeltáró Bizottság (BIB) munkájának eredményeit Varga László, a bizottság elnöke 1995. június 30-i jelentése összegezte. Lásd *Nyilvánosság Klub*. <http://www.nyilvanossagklub.hu/kozzogi/kozzogi19950630.sthtml> és Kenedi-jelentés II. 2. pont.

Mirák Katalin | Az evangélikus tényfeltáró munka története, magyarországi háttere...

⁸⁰ például Nyusztay Máté: Kutatók és a visszaforgatott idő. Történészek, levéltárosok vitáztak a Kenedi-jelentés jelentéséről. *Népszabadság*, 2008. november 29. 4. o.

⁸¹ A nyolc hónapos informatikai projekt történetét és eredményeit lásd Barcsi Imre: A mágnesszalag-bizottság krónikája. *Élet és Irodalom*, 2010. január 22. 10. o., illetve <http://magnesszalagok.blog.hu/2010/01/26/aebkrónika#more1702688>.

⁸² Szabó Csaba, a Magyar Országos Levéltár főigazgató-helyettese „siralmasnak nevezte, hogy az MSZP, illetve az SZDSZ kisajátította az iratfeltárás ügyét, és saját delegáltjait ültette a testületbe”. Lásd Nyusztay Máté: Kutatók és a visszaforgatott idő. Történészek, levéltárosok vitáztak a Kenedi-jelentés jelentéséről. *Népszabadság*, 2008. november 29. 4. o.

A bizottságok személyi összetételével, átfedéseivel s az esetleges politikai háttér taglalásával jelen tanulmány nem kíván foglalkozni. Említésre méltó tény azonban, hogy az eddigi civil szakmai testületek mindegyikét (1995, Varga László; 2003–2005, Gálszécsy András; 2007–2008, Kenedi János) liberális és baloldali kormányzat alatt állították fel. A civil kontroll szerepét volt hivatott betölteni a 2003 tavaszán felállított bizottság is, e testület azonban feladatát és összetételét tekintve is eltért a másik kettőtől. A civil szakértők mellett egykori politikus is tagja volt (Gálszécsy András, 1990–1992 között az Antall-kormány polgári titkosszolgálatokat felügyelő tárca nélküli minisztere), hatás- és feladatköre pedig nem az iratfelmérésre, hanem az iratadás végrehajtásának ellenőrzésére terjedt ki. Lásd Jelentés a 2003. évi III. törvény végrehajtását felügyelő bizottság munkájáról. 2005. június 8. In: Kenedi-jelentés, Mellékletek, 431–436. o. és Sipos Levente: A 2003. évi III. törvény végrehajtását felügyelő bizottság tevékenységéről. *Uo.*, II. 3., 44–47. o.

⁸³ Főbb gondolatok a Magyar Köztársaság Kormánya számára. Baráth Magdolna, Kenedi János (elnök), Palasik Mária, Ripp Zoltán, Sipos Levente, Ungváry Krisztián, Varga László. In: Kenedi-jelentés I. XIII. 388–393. o.

⁸⁴ Lásd 1994. évi XXIII. törvény egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről és 1996. évi LXVII. törvény az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról.

⁸⁵ 2003. évi III. törvény az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról.

⁸⁶ Rainer M. János történésznek, az 1956-os Intézet főigazgatójának a véleményét lásd Új Orszot kaphatnak a pártállami titkok. *Origo*. <http://origo.hu/itthon/20100121-allambiztonsagi-szolgalatok-torteneti-leveltara.html>

⁸⁷ Varga László véleményét lásd Bodoky Tamás: *Mágnesszalagon van az ügynöklista*. Varga László történész. <http://index.hu/belfold/varga629/1>. A történész szerint „ez ügyben számháború folyik”. Megjegyzi, hogy a Kenedi-bizottság csak azt vizsgálhatta meg, milyen jellegű iratokat tartottak vissza a titkosszolgálatok, de darabszáma nem mérhette fel. Ebből arra következtet, hogy „nincs értelme kiszámolni, hogy hány százaléka van már a levéltárban, mert a fontos iratokat visszatartották”.

Egyes vélemények szerint a törvény alapján átadandó iratoknak akár 30%-a nem került még át az ÁBTl-be, a szaklevéltár főigazgatója szerint ez 97%-ban már megtörtént, a „kintlévőség” 3-4%. Gyarmati Györgynek, az ÁBTl főigazgatójának közlését lásd Nyusztay Máté: Kutatók és a visszaforgatott idő. Történészek, levéltárosok vitáztak a Kenedi-jelentés jelentéséről. *Népszabadság*, 2008. november 29. 4. o.

Számszerű adatokat közöl például Markó György: A Történeti Hivatal 1997–1998. évi tevékenységéről. Iratanyagok átvétele című fejezet. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 14–16. o.

⁸⁸ A 2003. évi III. tv. szerint a tudományos kutató a levéltárban kezelt iratokban foglalt adatokat korlátozással ismerheti meg: az egészségi állapotra, kóros szenvedélyre és szexuális életre vonatkozó adatokhoz az érintett halálzási évét követő harminc év után juthat hozzá. Ha a halálzási éve nem ismert, a védelmi idő az érintett születésétől számított kilencven év, ha pedig a születés és a halálzási időpontja sem ismert, a levéltári anyag keletkezésétől számított hatvan év. A megismert adatokat a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992-es törvény szerint használhatja fel. Lásd 2003. évi III. tv. 4. § (1), (2) és (3) bekezdés.

⁸⁹ 2010. januárban internetes fórumokon közzétett nyílt levelek aláírásával több mint ezren

jelezték, hogy ismerni akarják, mit tartalmaznak az NBH-nál őrzött mágnesszalagok, és mit jelentene az ügynöktörvény helyett szükségesnek tartott dossziétörvény. A témáról az OSA Archivum, az 1956-os Intézet Közalapítvány és a Nyilvánosság Klub 2010. február 1-jén *Mágnesszalag, dossziétörvény* címmel véleménycserét, illetve nemzetközi konferenciát szervezett. A magyarországi NBH-ban őrzött mágnesszalagok archiválásáról Barcsi Imre számolt be.

⁹⁰ Kenedi 2000, 10. o.

⁹¹ Zsolt Melinda: Ott tartunk, ahol 20 éve. *Index*. http://index.hu/belfold/2010/01/06/ott_tartunk_ahol_20_eve/.

⁹² 1992. évi LXIII. tv. a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról.

⁹³ Lásd például az elmúlt években az Ungváry Krisztián történész vagy Kende Péter újságíró publikációit követő peres eljárásokat. Természetesen az elmarasztalásoknak a szakszerűség hiánya, a nem kellő körültekintéssel végzett feltáró munka is oka lehet.

⁹⁴ Lásd a személyes és gyülekezeti megnyilvánulásokat Keken András vagy Várady Lajos ügye kapcsán.

⁹⁵ A bizottság létrejöttéről, a munka alapszempontjairól, de a feltárás ismeretelméleti, szakmai és gyakorlati problémáiról is lásd ifj. Zászkaliczky Pálné Mirák Katalin: Tükör nélkül, homályosan... Történelmi dilemmák az ügynökkérdés körül. *Keresztyén Igazság*, új folyam, 67. sz. 2005. évsz. 27–38. o.

Balás István

A magyar egyházak mozgástere a proletárdiktatúra idején

1948–1989

Előhang

Fél évvel ezelőtt egy fiatal lelkész barátom 1968 nyarát úgy jellemezte, hogy „hiszen ekkor már tizenkét évvel voltunk 1956 után”... Megjegyzése elgondolkodtatott, s neki köszönhető, hogy a már hosszabb ideje gyűjtött anyagok alapján hozzáálltam e tanulmány összeállításához.

Bevezetés

A)

1989 végén a (reform)kommunista Országgyűlés elfogadta a többpárti szabad választáshoz szükséges törvényt, majd feloszlott. A választási kampány hajnalán, 1990. január 5-én két párt kiobbantotta a hírt: titokban folyik az 1947 ősze óta hatalmon volt állampárti rendszer titkosszolgálati iratainak megsemmisítése. Botrány! Nyilatkozatok, magyarázkodások után január 23-án lemondott a belügyminiszter. Többéves csend következett, melyet csak nagy ritkán tört meg egy-egy felröppentett kósza, bizonytalan hír.

Az első szabadon választott Országgyűlés csak a ciklusa végén, 1994-ben hozott törvényt arról, hogy bizonyos munkakörök, illetve tisztségek betöltői esetén meg kell vizsgálni: nem végeztek-e besúgóí tevékenységet az egykori titkosszolgálatok egyik konkrét munkakörében, az úgynevezett *belső elhárítás* (III/III-as főcsoportfőnökség) területén. Ez a törvény eleve nem terjedt ki az elhárítás többi (III/I., III/II. sfb.) területére, s mára már hatályát is veszítette.

A törvény meghozatalát követő másfél évtizedben időnként dokumentumok kerültek elő arról, hogy a volt kommunista titkosszolgálat ki mindenkiket szervezett be a társadalom egészét ellenőrző besúgóí hálózatába. Szerepel közöttük sorkatona, fodrász, újságíró, fotólaboráns, közgazdász, nyomdász, állatorvos, rendész, villanyszerelő, egyetemista, lelkész, segédmunkás, filmrendező, gépészmérnök, tanár, gyógyszerész, vendéglős, gazdasági vezető, tengerész, mérnök, tolmács, kazánfűtő, kisiparos, géplakatos, ügyvéd,

szakács, könyvkötő, földmérő, sofőr, raktáros, szállodai portás, szobafestő, postás, műtő, egyetemi tanár, művelődési ház igazgatója, sportoló stb. stb.

A proletárdiktatúra idején az állammal együttműködők e széles köréből a hírértékre törekvő média¹ rendre kiemeli a lelkeseket, jól érzékelve, hogy az egyházak évtizedek múltán is érzékenyek erre az erkölcsi kérdésre. Kétségtelen, hogy a „történelmi” egyházak nem siették el a múlt tisztázását. A Magyarországi Evangélikus Egyház „szabadon választott” rendszerváltó zsinata 1991. június 8-án kezdte meg működését. Az országos presbitérium² ezt megelőző, május 10-i rendkívüli ülésén az írásában mindig diplomatikusan fogalmazó dr. Frenkl Róbert országos felügyelő írásbeli jelentésében így írt:

„...többet várunk a zsinattól, mint egyszerűen a jó törvények meghozatalát, bár ez sem kevés.

Mi az igényelt többlet?

A múltra nézve: a második világháborút követő korszak különböző időszakainak értékelése, az egyháztörténelmi feltáró tevékenység alapjainak, feltételeinek a megteremtése, az érdemi munka megindítása. (...) a múlttal kapcsolatos aktuálpolitikai küzdelmek lezárása még inkább erősíti az objektív történelmi feltáró munka lehetőségét és szükségességét. Nem ítélezésről van szó, hanem tényekről és a tények közötti összefüggések feltáráról. Arról, hogy mire kényszerült az egyház, és mi az, ami nem állami nyomással – legalábbis közvetlenül nem azzal –, hanem viszonylag szabad belső döntéssel függött össze. A zsinat számunkra, élők számára is módot ad arra, hogy szembesüljünk korábbi tevékenységünkkel... Remélem, megfogalmazásom kizárja azt a félreértést, hogy a múlt bármely súlyos gondját a szöveg alá kívánnám söpörni, ellenkezőleg...”³

Az utolsó mondat valójában finom utalás az egyházon belüli rendszerváltozás sebességével elégedetlenek, a múlttal való szembenézést sürgetők többéves kritikájára. Az egyház aktuális feladatokkal – a testületek és tisztségek megújításával, az egyházi jogalkotással, az egyházi ingatlanok visszaadásával, az egyházi iskolák visszaigénylésével, működőképességük biztosításával, a kárpótlási ügyekkel stb. – dömpingszerűen és hihetetlenül leterhelt vezető testületei azonban erre a kérdéskörre sokáig nem fordítottak elégséges energiát. A rendszerváltozási folyamat új kihívást jelentett. Az egyházi vezetés előbb 1991–1994 között egy végül soha véget nem érő rehabilitációs eljárással⁴ kísérletezett, s a zsinat is kiadott egy bűnbánó nyilatkozatot. Ezt követően a rehabilitációk befejezését reménytelennek látva az egyházi vezetés egy évtizeden át érdemben hivatalosan nem is foglalkozott az időnként újra meg újra felmerült kérdéskörrel. Végül D. Szabik Imre és dr. Frenkl Róbert (az országos elnökség) kezdeményezésére az országos közgyűlés 2005. május 20-án egy – lelkeszből, történészből, levéltárosból és jogászból álló – négytagú tényfeltáró bizottságot hívott létre.⁵

B)

1948-tól napjainkig szakadatlanul tart, időnként csillapodik, majd újra és újra felerősödik két tábor jelzőháborúja. Egy részük így fogalmaz: „rendkívül nehéz feladatot vállalt”, „igyekezett megtalálni egyháza számára a modus vivendit”, „a megszorító állami keretek között lehetséges relatív szabadság adottságait próbálta kihasználni egyháza épülésére, ahol és ahogyan csak lehetett”. A másik tábor viszont nem fukarkodik az elmarasztaló jelzőkkel: „kollaboráns”, „áruló”, „az Állami Egyházügyi Hivatal utasításainak szolgái végrehajtója”, „gerinctelen”, „besúgó”, „szerecsenmosdatás” stb. A tényfeltárónak azonban határozottan erősödik az a benyomása, hogy a két tábor az olykor bonyolultabb személyi kötődések folytán elsősorban érzelmi alapon mond véleményt vagy hirdet ítéletet.

A történelem arra tanít, hogy amikor egy elfogultságon vagy prejudikáción alapuló ítélet megszületése megelőzi a tények megismerését, akkor már mérsékelt az igény a makacs tények közelebbi megismerésére. *Süket* fülek esetén nyilvánvalóan reménytelen az „*audiat* et altera pars” elvében reménykedni.

A tényfeltáró bizottság jogász tagja mégis bízik abban, hogy az objektív tények közreadása talán elgondolkoztat néhány olvasót. E remény egyik forrása talán furcsa módon éppen az az érdektelenség, amellyel a rendszerváltozás táján született generáció viseltetik a téma iránt. Ők zömmel már nem érzik át szüleik és nagyszüleik generációjának ezen problémáját, ezért – egykét „fecskétől” eltekintve – a jelek szerint nem is érdekli őket. Ez számukra már csupán megtanulandó „történelem”. Az érdektelenséggel jellemezhető fiatal generációból kikerülő érdeklődők szeme előtt fog kikristályosodni az a semleges történelmi távlat, melynek révén az objektív tények alapján higgadt fejjel tudják elemezni a mi közelmúltunk – számunkra még személyes emlékekkel terhes és sokszor fájó – eseményeit.

A tényfeltáró bizottság jogász tagja ma úgy látja, hogy a kor hazai egyházi vezetői – a később részletezendő objektív okok miatt – általában nem kerülhették ki, hogy szót értsenek a kommunista állammal, de az erkölcsi helytállást hirdető egyházi emberek – mintegy tucatnyi tragikus kivételtől eltekintve – mégsem sülyedtek olyan mélyre, hogy szolgatársaik, híveik bizalommal rájuk bízott titkait továbbadják a kíváncsiskodó állami embereknek.

C)

Három generáció – az átélők, az agyamosottak és az értetlenek – eltérő attitűdje

Mózes népe negyven évig vándorolt, amíg felnőtt egy új szemléletű generáció. A zsidóság gondolkodásmódját a negyvenévi pusztai vándorlás alatti generációcsere teljesen megváltoztatta. A negyvenévi kommunista

agymosás a magyarságnál pontosan ugyanilyen következménnyel járt. Az 1948–1988 közötti, a társadalom egészét átfogó egyházellenes állami politika s ezen belül az 1948–1972 között folytatott egyházellenes, kegyetlen terror nem maradt hatástalan.

Az átélők attitűdje. Az 1930 előtt születettek generációja a diktatúra kezdetét és a proletárdiktatúra 1948–1963 közötti, legvéresebb szakaszát felnőtt fejjel élte át. Rájuk és családtagjaikra megtette hatását e tizenöt év alatt az óriási tömeget érintő letartóztatás, elítélés, ítélet nélküli kitelepítés, rendőrségi razziák, rendőri felügyelet alá helyezés stb. Génjeikbe élményszerűen „bevésődött” az eseményeket kísérő rettegés. Átélték 1956-ban a szabadság röpke tizenkét napja után hat évig tartó véres megtorlást, majd az 1963-as látszatamnesztiát követő újabb letartóztatási hullámokat, 1968-ban Csehszlovákia katonai lerohanását, Lengyelországban az 1981-es katonai hatalomátvétel utáni tömeges letartóztatásokat. Hallották Grósz Károly 1988. novemberi fenyegető szavait.

Őket nem lepte meg, hogy az 1989. augusztusi „határnyitás” után Erich Honecker és Nicolae Ceaușescu még katonai hatalomátvételt követelt Magyarországon.⁶ Ők soha nem lehettek biztosak egy „enyhülés” őszinte jelleében, amíg ugyanazon kommunisták ülnek ugyanazon hatalmi pozícióban, s a változatlan jogi kényszereszközök hada és a hatalmi gépezet is a rendelkezésükre áll. Gyanakodva néztek egymásra is. Gondolkodásmódjukat az 1990. áprilisi szabad választásig alapvetően a génjeikbe ivódott (belevért) háttérfélelem határozta meg.⁷

Az államosított gondokozásúak attitűdje. Az 1940 után születettek tudatát már alapvetően az iskolai, marxista szellemű oktatás alakította ki. Nyugatról nem juthatott be hozzájuk a „hivatalos” tanítással ellentétes információ. Félelemben élő szüleink attól tartottak, hogy az őszinte „gyerekszáj” rossz helyen kotyogja el az otthon hallottakat, ezért nem mertek beszélni előttünk. Az egyoldalú ismeretanyag kötelező elsajátításának kitéve akadálytalanul szívtuk magunkba a szocializmus felsőbbrendűségéről, a párt hatalmának kétségbevonhatatlanságáról szóló „igéket”. Mire felnőttünk, készen kaptuk a megváltoztathatatlanul vélt társadalmi-hatalmi környezetünket. Felnőttként „beleszülettünk” egy megváltoztathatatlan mozgástérbe, s ennek keretei között szerveztük mindennapjainkat.

A mi „agymosott” generációnk a szocializmus vívmányaként élte meg az ingyenes oktatást, az ingyenes egészségügyi ellátást, a szociális támogatásokat biztosító szocialista államot s az azt irányító kommunisták uralmát. Ezekkel szemben egyszerűen nem is volt okunk „ellenségesnek” lenni. Ez igaz az adott generáció lelkeszi foglalkozást választó tagjaira is.

Az 1955 után születettek már kisiskolásként sem szembesülhettek a „kemény” idősakkal; ők a „gulyáskommunizmusban” lettek felnőttek. Ők – a

társadalom mai többsége – kisgyermekkoruktól kezdve az általános és középiskolában, főiskolán és egyetemen kommunista tananyagot tanultak. Az 1960-as évektől kezdve felnőtté válók így természetes, megváltoztathatatlan élettérnek tekintették a kommunista uralmat.⁸

Az értetlenkedők attitűdje. Végül az 1970 után születettek a rendszerváltozás kezdetére lettek felnőttek, ezért az 1970 előtti időszak számukra csak iskolában tanított történelem, mely iránt csak akkor tanúsítanak átmeneti érdeklődést, ha a tárgyat véletlenül a kedvenc tanárjuk tanítja. E korosztály többsége Engelst – már ha hallott róla egyáltalán – Marx keresztnevének véli... Ők a rendszerváltozás táján vagy azután kezdtek felnőttként önálló életüket, így gondolkodásukban már nyoma sincs az egykor államosított gondolkodásmódnak.

D)

Egy állam törvényei mindig objektív keretbe zárják polgárai lehetőségeit. Aki a törvénnyel szembehelyezkedik, azt az államhatalom megbünteti. A kommunista állam jogszabályai is objektív módon megszabták a hazai egyházi vezetők mozgásterét, ezért az objektív állami keretek elhallgatásával félrevezetnénk az olvasót. Ebben a tanulmányban a tényfeltárás tárgyát szem előtt tartva kívánom tömören felvillantani a kommunista állam erőszakszervezetének jogi eszközrendszerét, illetve annak változásait.

E tanulmány olvasói általában nem jogászok, ezért a jogászai szaknyelven megfogalmazott jogszabályok kimerítő idézése helyett inkább a tartalmuk – a jogi szakmaiságot féltők szerint nyilvánvalóan kockázatos, de – közérthető ismertetésére vállalkoztam, s egyúttal mellőztem a témánkhoz szorosan nem tartozó rendelkezéseket.

A jogi keretek változása és az ezek talaján kialakult rendőrségi-titkosszolgálati-ügyészségi-bíróági gyakorlat alapján a vizsgált korszakot négy nagy időszakra oszthatjuk, elmosódó kontúrokkal:

a) Elsőként azt mutatom be, hogy 1948-tól az 1963. tavaszi amnesztiáig a kommunista állam törvényei milyen jogi eszközöket biztosítottak a tizenöt éves állami terrorhoz s ezen belül az egyházak megsemmisítésére irányuló könyörtelen állami hadjáratához.

b) A következő részben igyekszem megvilágítani, hogy 1963-tól 1975-ig milyen újabb jogszabályok és új módszerek tették változatosabbá az állami erőszakszervek eszközrendszerét.

c) Látni fogjuk, hogy a helsinki záróokmány aláírása (1975) után – a fenyegető jogszabályok változatlansága ellenére – lassan megváltozott az ügyészségi-bíróági gyakorlat, végül

d) Mihail Gorbacsov 1985 tavaszi fellépése után alig néhány évvel, 1989 végére – valójában a kortársak számára összességében váratlan gyorsasággal

– miként omlott össze a kommunisták hatalmát biztosító jogi eszközrendszer is.

Hangsúlyozom azonban, hogy egy-egy jelzett korszakhatár után általában mindig több évig is eltartott, amíg a változási folyamat szélesebb körben is érzékelhetővé vált.

I. Az állambiztonság, az államtitok és az államtitoksértés

Az idegenek az állam szemében mindig „gyanúsak”. Befogadásukat már Könyves Kálmán is kezességvállaláshoz kötötte.⁹ A középkorban „hűtlenség” címén halállal büntethették azt, aki „az ország és korona közállapota ellen nyilvánosan fellép”, vagy aki „az ország belállapotának felforgatására idegen dűlőket vagy zsoldosokat hoz be.”¹⁰ Amikor néhány évvel a mohácsi csata előtt hazánkban is megjelentek a lutheri tanok német ajkú hirdetői, a magyar országgyűlés őket az állam biztonságára nézve még a török veszélyénél is fenyegetőbbnek vélte, ezért követőikkel együtt két ízben is halálbüntetésüket rendelte el.¹¹

A Rákóczi-szabadságharc bukása után a hűtlenséget elkövetők feljelentését – mai kifejezéssel élve – állampolgári kötelességnek minősítették, ezért a jóhiszemű besúgó számára a törvény¹² büntetlenséget biztosított akkor is, ha az információja utóbb tévesnek bizonyult. A Habsburgok hatalmát védő kémek és a titkosrendőrség 1667-től figyelte a Wesselényi-féle összeesküvés résztvevőit, a bécsi titkosrendőrség buktatta le 1794-ben Martinovics Ignácot és társait. Metternich idején az állam már komoly létszámú titkos apparátust tartott fenn a Habsburgok állama politikai érdekeinek védelmére, majd 1849–1859 között az osztrák belügyminiszter (Alexander Bach) is bevetette fejlett besúgórendszerét – a Habsburg-rendőrség szolgálatába állt „Bach-huszárok”, azaz a kollaboránsok és rendőrspiclik hadát – a politikai hatalom megtartása érdekében. A két világháború között az Államvédelmi Központ (ÁVK) koordinálta a rendőrség és a csendőrség politikai nyomozó szerveinek tevékenységét.

I/1. Az állambiztonság

Az állambiztonságért felelős titkos apparátus mindenkor feladata, hogy védje az állam aktuális politikai berendezkedését a belső és külső „ellenség” szemben. Elsősorban idegen államok kémeinek behatolására számítva igyekszik felkutatni és hatástalanítani a külső kíváncsiskodókat és azon hazai személyeket, akik segítséget nyújtanak a külföldi kémeknek.

A kommunista hatalomátvételtől kezdve a kommunista vezetésű állam az elődeitől megörökölt szisztémát a szovjetunióbeli több évtizedes gyakor-

lathoz igazította, s kiadta saját titkos jogszabályait, melynek végrehajtása során az államtitoknak minősülő állambiztonsági szervezete államtitoknak minősülő módszerekkel kereste a kommunista vezetésű állam biztonságára a politikai vezetés által veszélyesnek jelölt külső és belső ellenségeket.

I/2. Az államtitok

A jogszabályok a nyilvánosságuk szempontjából két csoportra oszthatók. Az 1950. évi 22. sz. tvr. elrendelte, hogy a Magyar Közlönyben csak a teljes nyilvánosságnak szánt jogszabályokat szabad kihirdetni. Az állam vezetése ugyanis a jogszabályok egy szűk csoportját úgynevezett állambiztonsági érdekből mindig államtitoknak minősíti. Az államtitoknak minősülő rendelkezést csak az ismerheti meg, akinek e titkos jogszabály feladatát ad. Aki az államtitkot másnak kiszivároztatja, azt a szintén államtitoknak minősülő büntetőeljárás keretében – az államtitok megismerésének lehetőségére kijelölt speciális bíróság – büntetésre ítéli. Ez így volt negyven évvel ezelőtt is, de így van napjainkban is.

Az államtitkot jelentő jogszabályok egy részét a kormány hozza meg. Ezek immár fél évszázad óta az úgynevezett „háromezres” – azaz 3-as számmal kezdődő – kormányrendeletek.¹³ Az államtitok másik tipikus csoportja az úgynevezett „dupla nullás”, azaz 00-val kezdődő rendőrségi, ügyészségi bírósági ügyszám,¹⁴ illetve 00-val kezdődő belügyminiszteri utasítás, parancs.¹⁵

I/3. Az államtitoksértés

Az 1951. évi 21. törvényerejű rendelet államtitoknak minősítette mindazon adatokat, amelyek illetéktelen személy tudomására jutása az állam politikai érdekét sértette vagy veszélyeztette. Az állam „politikai” érdekének közelebbi tartalmát a mindenkor politikai vezetés szabja meg, sőt esetleg még ezt az érdeket is államtitoknak minősülő kormányhatározatban vagy belügyminiszteri rendeletben közli a szűk körű címzettekkel. E törvényerejű rendelet azt a személyt, „aki az államtitkot illetéktelen személlyel közli”, tíz évig terjedhető börtönbüntetéssel fenyegette. Jellemző, hogy bár a kommunista uralomnak az 1948-ban kezdődött, látványosan terrorisztikus szakasza tizenöt év elteltével, 1963-tól lassan lecsillapodott, a kommunisták államának „politikai” érdekét sértő adat kiszivároztatóját ilyen súlyosan fenyegető fenti jogszabályt egészen a rendszerváltozás előestéjéig, 1987. december 31-ig (!) hatályban tartották.¹⁶

Az említett törvényerejű rendelet mellett az 1962. július 1-jén hatályba lépett Büntető törvénykönyv is büntette az államtitoksértést.

A Belügyminisztériumban dolgozó hivatásos állambiztonsági tisztek profik voltak, míg az általuk felkeresett lelkészek és civilek felkészületlen amatőrök. Mielőtt a tiszte bárkivel felvette volna a kapcsolatot, előzetesen részletesen

informálódott a „célszemélyről”. Begyűjtötte személyi és családi adatait, elemezte szokásait, az illetőt feltérképezte, s kereste az érzékeny és támadható pontjait. Kapcsolatfelvételi tervet készített, melyben gondosan megszövegezte a kulcsmondatokat, s elemezte a célszemély várható reakcióját is. A tényleges kapcsolatfelvételnél mindig elhangzott a figyelmeztetés: „Találkozássunk államtitok. Ha erről bárkinek említést tesz, börtönbe kerül.” Látjuk: ez a figyelmeztetés az akkori törvényi szabályozásnak pontosan megfelelt.

Államtitoknak minősült a találkozás még akkor is, ha az illető egyáltalán nem is válaszolt a rendőr kérdésére. A rendőrtiszt ezért igazat mondott, amikor a felkeresett személyt figyelmeztette: ha a kapcsolatfelvételnél bárkinek említést tenne, államtitoksértés miatt börtönbe juthat.

E figyelmeztetés egyenes következménye volt, hogy az, akivel az állambiztonsági szervek – sikertelenül vagy sikeresen – felvették a kapcsolatot, a börtöntől való félelmében gyakran még a családtagjainak sem mert erről említést tenni. Csupán a rendszerváltozást közvetlenül megelőző években fordult elő, hogy egy-egy fiatalabb evangélikus lelkész a feleségének már nem félt elárulni, hogy egy órával azelőtt egy titkosrendőr csengetett be hozzá.

A börtöntől való félelem egyenes következményeként a teológiai professzorok sem mertek említést tenni hallgatóiknak arról, hogy szolgálati helyükön esetleg felkeresheti őket egy titkosrendőr... Mindezek után nem csoda, hogy az evangélikus lelkészek egyáltalán nem voltak felkészülve az állambiztonsági szervekkel való találkozásra, s ezt az állambiztonsági tisztok ki is használták.

A hatvanas és hetvenes években végzős evangélikus teológusok a következő gyakorlati tanácsokat kapták:

- „1. Ahová kikerülnek, mindenképpen viziteljének le a tanácselnöknél;
2. ha a párttitkár népszerű, akkor nála is (ez általában nem történt meg).
3. Legyenek jó kapcsolatban az Állami Egyházügyi Hivatal megyei megbízottjával, s tartsák be az utasításait.

Soha senki nem beszélt az esetleges beszervezésről.”¹⁷ Ez utóbbi egyébként természetes is, hiszen akinek véletlenül volt saját tapasztalata, azt kötötte az államtitok...

A félelem hatásainak elemzése elsősorban pszichológusokra tartozna, bár széles körű akarathétfő és cselekvésmódosító következményét a gyakorló jogászok is ismerik. A félelem légkörét tudatosan megteremtő szocialista terror első másfél évtizedében a hatalmi erőszaktól való félelem a szomorú tények ismeretéből, a reális veszély átéléséből fakadt. A kortársak előtt tényként volt ismert a tömeges letartóztatás, a fizikai bántalmazás, a kitelepítés, a bebörtönzés s olykor a kivégzés is. Aki a saját bőrén vagy közeli hozzátartozója révén már megtapasztalta a hatalom embertelen módszereit, annak az esetben természetes emberi jelenség a megismétlődéstől való félelem állandósulása.¹⁸

Az akkori közismert tényeken alapuló félelemtől azok sem voltak mente-

sek, akiket csupán szóban fenyegettek meg. Jó példa erre Ordass Lajos és Danhauser László esete. Az állami erőszakkal való szembenállás híveként ismert Ordass Lajos püspök maga írja le, hogy amikor a rendőrségen azzal fenyegették, hogy „vannak módszereik”, önmagában e verbális erőszak hatására félelmében szó nélkül aláírta a valótlan tartalmú rendőrségi jegyzőkönyvet...¹⁹ Az Ordass püspök híveként ismert Danhauser László budahegyvidéki lelkész is maga írja le, hogy amikor az Állami Egyházügyi Hivatalban azzal fenyegettek meg, hogy vonakodása esetén a felesége állás nélkül marad, félelmében engedett a szóbeli erőszaknak, s elfogadta a vidékre történt áthelyezését.

Ki az „illetéktelen”? Az államtitkot tartalmazó jogszabály mindig pontosan megjelöli, hogy kik ismerhetik meg a tartalmát, ezért minden más személy „illetéktelen”. Államtitoknak minősülő belügyminiszteri utasítás, illetve parancs szabályozta az állambiztonsági szervek felépítését és működését, ezért mindez államtitoknak minősült. Állambiztonsági ügyben még a többi rendőr is „illetéktelen” volt, így bár sok kollégájukról tudhatták, hogy az „elhárítás” területén dolgoznak, ők sem ismerhették meg az állambiztonsági szervek működésének részleteit. A bűnügyi nyomozók is csak annyit tudtak, hogy ha egy-egy nagyobb horderejű büntetőügy felgöngyölítésénél a nyílt nyomozás eszközei elégtelenek, akkor melyik operatív tisztánál kezdeményezhetik például lehallgatókészülékek telepítését.²⁰ Az államtitoknak számító jogszabályról – így például az állambiztonsági szervek létezéséről – nem értesülhettek a jogi egyetemek oktatói, így a joghallgatók, illetve a gyakorló jogászok sem.

A 21. század elején az évtizedekkel ezelőtti államtitkok egy részét feloldották, így azok kutathatók. A mai kutató azonban nem feledkezhet meg arról, hogy akivel annak idején az állambiztonságiak kapcsolatot kerestek, annak fogalma sem lehetett arról, hogy ennek kapcsán milyen titkos írásos dokumentumok (6-os karton, rendőri jelentés stb.) keletkeznek. Ezeket még az sem tudhatta meg, akit sikerült beszervezni, hiszen az államtitoknak számító 00-s belügyminiszteri parancs létezését neki sem köthették az orrára.

II. A kommunisták 1948 előtti külföldi hatalma és jogi kényszereszközei

Tudjuk, hogy napjaink terrorcselekményei, túszerdrámái mögött gyakran fanatikusok állnak. A fanatikus ember a valóság figyelmen kívül hagyásával egy jövőben remélt bizonyosság ígézetében elvakultan, féktelenül és türelmetlenül cselekszik. A 20. században a fanatikusok több ízben is megszerzték egy-egy állam irányítását, szolgálatukba állították az állam gépezetét.

A fanatikus Hitler megszerezte az államhatalmat, majd a germán faj felsőbbrendűségének mítoszával zsidóellenességre és az Európa feletti német

uralom megszerzésére fanatizálta a németeket, az elképzelése helyességét kétségbe vonókat az állami erőszakszervezet segítségével elterelte az útból, majd fanatizmusa logikáját követve a második világháború kirobbanásával lángba borította Európát, s faji alapon milliókat likvidált.

Marx nyomán a fanatikus Lenin is meggyőződéssel hirdette, hogy a vallás a nép ópiuma, mely idővel el fog halni. Ezért fontosnak tartotta, hogy ahol a marxisták megszerzik a társadalom feletti uralmat (= proletárdiktatúra), ott mindent tegyenek meg az egyház elhalásának szervezési és jogi eszközökkel való felgyorsítása érdekében. 1908-ban közreadott, *Materializmus és empiriokritizmus* című művében kifejtette, hogy az idealizmus elleni harcban értelmetlen a győzködés és a vita.²¹ Ehelyett inkább a célnak megfelelő jogi és szervezési módszereket szorgalmazott. A jogi módszer a jogalkotási és a jogalkalmazási területet egyaránt érinti. A változatos szervezési módszerek között fontos szerepet kapott az „ellenfél” elleni közhangulat szítása, az ellenfél tényközlései nyilvánosságához való eljutásának meggátolása, az ellenfél időzavarba kergetése, az ellenfél hangadóinak megfélemlítése, a változatos eszközökkel folytatott nyílt és titkos nyomásgyakorlás stb.

A fanatikus Lenint a szintén fanatikus Sztálin követte a hatalomban. Ő a kommunizmus felsőbbrendűségének mítoszával már a Szovjetunió erőszakszervezetét is fanatizálta, mely osztályharcos meggondolásból készségesen tízmilliószámra tette el láb alól a kommunizmus valódi és vélt „ellenségeit”. Az ellenségek között kezdettől kitüntetett figyelem illette az ateizmusra épülő kommunista fanatista tan elvi-ideológiai ellenségét, az egyházat, melynek pusztaságát létezését is tűrhetetlennek tekintették.

Amint Lenin kortársaként Bergyajev megfogalmazta: „A kommunizmus nemcsak társadalmi, hanem szellemi és vallásos jelenség is. A legmélyebb veszély vallásos jellegében rejlik. Mert [...] mint valamilyen vallásszerűség, ellentétben van a kereszténységgel, amelyet igyekszik kiszorítani és leváltani... E tan szerint [...] a vallásos nézet [...] a reális gazdasági folyamatoknak csalárd és eltorzított visszatükröződése az emberi tudatban.” „Marx hirdette meg a proletáriátus világot megváltó, messianisztikus elhivatottságát.” „A proletáriátus messiási eszméje két dologra vonatkozik: az elnyomottak felszabadítására... Másrészt [...] a proletáriátus [...] meg fogja szabadítani a tökéletes társadalom életét minden irracionális, sötét és titokzatos elemtől és hatalomtól.”²²

Lenin útmutatását követve a *hithű* kommunisták magától értetődően programjukká tették a vallás állami erőszakkal való megszüntetését. A Szovjetunióban 1918-ban jogi eszközökkel kezdtek hozzá a vallás kiirtásának programjához:

a) A templomokat törvénnyel állami tulajdonba vették, majd „közigazgatási úton” bezárták. Az ellenálló papságot és a templomokat védő hívek egy részét a helyszínen felkoncolták, végül a volt templomokat lerombolták vagy profán célokra (klub, áruház, raktár) használták.

b) A papok közül 1924-ig 28 püspököt és további 1219 papot letartóztatnak és agyonlőttek, míg az életben hagyottakat vagy börtönbe zárták, vagy deportálták.²³ Eredmény: a Szovjetunióban 21 év alatt, 1939-re csaknem teljesen megszűnt a vallásos élet. Megverték a pásztort, szétfutott a nyáj...

A második világháború elején bekebelezett Észtsországból, Lettországból és Litvániából a már nagy rutinnal rendelkező szovjet kommunisták szintén első feladatuknak tartották az ideológiai ellenség, a „vallás megszüntetését”. Észtsországból az egyház felszámolásával 1948-ra végeztek: a püspökkel az élen hatvanezer embert Szibériába deportáltak, ahol később nagy részük eltűnt. Lettországból mással kísérleteztek: a lettek egy részét kitelepítették a Szovjetunió más területére. E módszer is bevált: a nyolcvanas években a lutheránus családból születetteknek már csupán négy-öt százalékát keresztelték meg.²⁴ Megverték a pásztort, szétfutott a nyáj...

III. 1945–1947: az állami terror első hazai jogszabályai A szovjet katonaság törvényesen beavatkozhat belügyeinkbe

A szovjetunióbeli, valamint az észts és a lett egyházüldözés lefolyását és végeredményét a magyarországi protestáns egyházak vezetői nem csupán a világháborúból hazatért hadifoglyok elbeszéléseiből, hanem a külföldi egyházakkal fenntartott egyházvezetői kapcsolatok révén is ismerték. A második világháború végén a szovjet csapatok által megszállt Romániában a kommunisták már 1945 tavaszán megszerezték a hatalmat, s szovjet mintát követve elvették az egyházaktól a karitatív intézményeket, a kórházakat, a sajtót, és államosították az egyházi iskolákat.

A második világháború alatt a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának 1944. december 16-i határozata elrendelte a szovjet csapatok által megszállt országok területén élő, munkaképes korú német nemzetiségű nők és férfiak szovjet munkatáborokba szállítását. E külső rendelet alapján a szovjet katonai szervek 1945-ben két nagyobb hullámban szovjetunióbeli kényszermunkára, úgynevezett „málenkij robotra” vitték az utcán, majd a házakban összefogdosott magyar tömegeket is. Számukat a különböző források 100 000 – 200 000 főre becsülik.

A második világháború alatt a Vörös Hadsereg által elfoglalt Debrecenben a szovjet csapatok árnyékában 1944. december 22-én megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány. A moszkvai szervezési forgatókönyv alapján Vorosilov marsall nyomban intézkedett, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormányban kommunista miniszter kerüljön a rendőrséget és a közigazgatást egyaránt felügyelő belügyminisztérium élére.

1945. január 20-án Vorosilov és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megbízottja Moszkvában írta alá a fegyverszüneti egyezményt. E szerint Magyar-

országban a fegyverszünet időtartamára a Szovjet Főparancsnokság által vezetett úgynevezett Szövetséges Ellenőrző Bizottságot létesítettek,²⁵ s Magyarország vállalta, hogy közreműködik a „háborús bűncselekményekkel” vádolt személyek letartóztatásában és az ítélezésben. Az egyezmény 17. pontja szerint a magyar közigazgatási szervek kötelesek végrehajtani a szovjet főparancsnokság utasításait. A fegyverszünetet csak 1947. szeptember 15-én váltotta fel a békeszerződés,²⁶ így az egyezményt követő két és fél éven keresztül a megszálló szovjet katonaság teljesen „törvényesen” vett részt a magyar történelem alakításában.

III/1. A háborús bűnösök és a népbíróságok

A szovjet vezetéssel kötött egyezmény végrehajtásához elsőként meg kellett határozni, hogy ki a letartóztatandó „háborús bűnös,” ezért már öt nappal az egyezmény aláírása után, január 25-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány a 81/1945. ME számú rendeletében meghatározta, hogy kit kell „háborús bűnösnek” tekinteni. A rendeletben felsoroltak között szerepel az a lelkes is, akinek a világháború alatt egy gyülekezet előtt elmondott beszédét utólag úgy magyarázhatták, hogy annak idején a „háború folytatására izgatott”.

A rendelet a háborús bűnösök elkövetőinek megbüntetésére egy speciális összetételű úgynevezett „népbíróságot” hívott létre. A jogszabály szerint a népbíróság négytagú tanácsát vezető bíró az ítélet meghozatala során nem szavazhatott, így az ítéletet ténylegesen a nemzeti bizottságok által delegált három laikus személy hozta meg. A népbíróságok az Ideiglenes Nemzetgyűlés szeptemberi döntése nyomán kezdték meg működésüket.²⁷

III/2. Az egységes államrendőrség felállítása és hatásköre

Az 1945 előtti polgári államberendezkedés idején a közbiztonság védelme és a bűncselekmények felderítése városokban a belügyminiszter alá tartozó rendőrség, vidéken pedig az eredetileg a honvédelmi miniszter alá tartozó csendőrség²⁸ törvényi feladata volt. Köztudottan a csendőrség volt a polgári államberendezkedés egyik legstabilabb bázisa, így 1944 végén a polgári rendszer eltörlésére a Szovjetunióból érkező kommunisták hatalommegragadási politikájuk keretében szinte legelsőként e szervezet megszüntetése iránt intézkedtek. Mindenekelőtt – a tényekre fittyet hányva – hangulatkeltségű célzattal elhíresztelték, hogy a zsidóüldözésekért a csendőrség a felelős. Ezután 1945 márciusában a hangulatkeltség eredményére hivatkozással az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1.690/1945. ME számú rendelete leszögezte, hogy „a magyar nép egységes ítéletének végrehajtásaképpen megállapítja a csendőrségnek mint testületnek a felelősségét, és intézményét megszünteti, szervezetét felosztatja.”²⁹ A rendelet egyidejűleg kimondta, hogy a magyar állam egész területén a belügyminiszter alá tartozó új államrendőrség gya-

korolja az összes rendőrhatalósági jogot. Végül ma már hihetetlennek tűnő jogi nonszenszként e kormányrendelet „hatályon kívül helyezte” a csendőrség felállításáról szóló 1881. évi III. törvényt.³⁰

III/3. A rendőrség politikai osztályainak felállítása

Az államrendőrség megszervezéséről is szóló fenti kormányrendelet az államrendőrség feladatává tette a politikai rendészet ellátását. Előírta „különleges kiképzésű politikai csoportok” felállítását,³¹ továbbá a főkapitányságokon és kapitányságokon „politikai osztály” létesítését. A kormány a belügyminisztert bízta meg a politikai osztályok munkavégzéséhez szükséges utasítások kiadásával.³² A kommunista belügyminiszter által irányított rendőrség politikai osztályai így már 1945 tavaszától kezdve szakmai rutinfeladatként vehettek részt a potenciális politikai ellenfelek eltávolítására irányuló titkos eljárásokban, noha 1947-ig – amint ezt később jelzem – a hazai jogszabályok átmeneti „hiányosságai” miatt a likvidálásokat olykor a szovjet katonai hatóság és bíróság segítségével szervezték meg.

III/4. A háborús bűnösök felkutatása és elítélése

Az 1945 márciusára felállt magyar államrendőrség nagy erővel fogott hozzá a „háborús bűnösök” felkutatásához, köztük az ezzel gyanúsítható lelkesek tömeges letartóztatásához.³³ Végül az összegyűjtött nagyszámú háborús bűnös közül a „népbíróság” 1946-ban 85-öt halálra ítélt. Túróczy Zoltán evangélikus püspök – illetve a ferences Zadravecz István – csak börtönbüntetést kapott.

III/5. Az egyházi intézmények anyagi alapjainak jogszabállyal történt felszámolása

Az egyházi birtokok az Árpád-kortól kezdve³⁴ tipikusan uralkodói adományok és magánszemélyek végrendeleti juttatásai útján keletkeztek és gyarapodtak. Az egyházi birtok úgynevezett célvagyon volt, azaz jövedelmét az egyházszervezet fenntartásán túl csak közoktatási, szociális és karitatív munka fedezésére lehetett fordítani. Az egyházi ingatlanvagyonok jövedelme így csaknem ezer éven át az egyházi iskolák, karitatív és egyéb egyházi intézmények fenntartásának meghatározó anyagi alapját jelentette. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány március 15-én 600/1945. ME sz. rendeletével az egyházak tulajdonában lévő mezőgazdasági „nagybirtokokat” is állami tulajdonba vette, s ezzel alapvetően meggyengítette az egyházi oktatási és karitatív intézmények fenntartásának anyagi alapjait.³⁵

A folyamatos egyházellenes sajtókampányhoz kapcsolódva a nyilvános válaszadás megakadályozását szolgáló szervezési módszerként a kommunis-

ta irányítás alatt állt Budapesti Nemzeti Bizottság határozata alapján³⁶ előbb egyszerűen megvonták a papírkiutalást az egyházi sajtótól, majd 1945. szeptember 15-én a kormány a miniszterelnökség sajtóosztályának előzetes engedélyéhez, azaz cenzúrához kötötte a politikai célú sajtótermékek kinyomtatását. Az így elnémított egyházi sajtót hamarosan megszüntették.

Bár az 1945-ös választásokon a Független Kisgazdapárt 57 százalékos, azaz abszolút többséget szerzett, Vorosilovnak a fenti nemzetközi egyezményen alapuló nyomására (= szervezési módszer) mégis kénytelen volt a kommunistáknak átengedni a belügyminiszteri tárcát.

III/6. Az ÁVO megalakítása

1946. október 6-án a budapesti és a vidéki politikai rendőrség összevonásával a belügyminiszter felügyelete alatt megalakult a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO). 1946. december 3-án a belügyminiszter 535.059/1946. számú rendeletében a politikai rendőrség kizárólagos hatáskörébe utalta az előbb jelzett, népbíráskodás alá tartozó bűncselekmények felderítését, a bejelentett gyűlések megfigyelését, a rendőri felügyelet (ref) és az internálás kezdeményezését, a politikai megbízhatóság véleményezését.

III/7. A „demokratikus államrend megdöntésére irányuló” politikai bűntett

A kommunisták ideológiai ellenfeleinek „törvényes” üldözését egy új politikai bűncselekmény „feltalálása” tette lehetővé. 1946 márciusában kihirdették a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről szóló, hírhedt 1946. évi VII. törvényt. Ez vezette be a *demokratikus államrend megdöntésére irányuló bűncselekmény* fogalmát, mely:

– halálbüntetéssel vagy életfogytig tartó kényszermunka büntetéssel fenyegette elkövetőt, az erre irányuló mozgalom vagy szervezkedés kezdeményezőjét, vezetőjét vagy annak anyagi támogatóját;

– tízévi börtönbüntetéssel fenyegette azt, aki lázít az államrend megváltoztatása érdekében, továbbá aki a demokratikus államrend vagy annak alapintézményei ellen gyűlöletre izgat, illetve aki egyes személyek vagy csoportok ellen azok demokratikus meggyőződése miatt gyűlöletre izgat.

1946 márciusától tehát teljesen „törvényesen” indulhatott meg az állami terrorgépezet, mely a világiak mellett kezdettől célba vette az egyházakat is. Az ezt követő másfél évtizedben (1962 nyaráig) e bűncselekmény alapján ítélték el a népbírók a kommunisták ideológiai ellenségeit, közöttük a papokat is.

1962 nyarán életbe lépett a Btk., melyben új politikai bűncselekményként felvették az úgynevezett „összeesküvés” tényállását, így a továbbiak-

ban az ideológiai ellenség elleni harcban a bűnüldöző erőszakszervek immár két politikai bűncselekmény közül is választhattak...

III/8. Feloszlatható az elítélt lelkészéhez ragaszkodó egyházköztség

A vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvény 15. §-a így rendelkezett: „Ha valamely lelkész [...] oly *államellenes magatartást* tanúsít, amely hivatalában való további megmaradását *az állam érdekeire nézve veszélyesnek* tünteti fel: a vallás- és közoktatásügyi miniszter annak hivatalától való elmozdítását követelheti. Ha az elmozdítást az arra hivatott kellő időben nem fogadatosítja: a vallás- és közoktatásügyi miniszter az illető egyházköztséget feloszlottnak nyilváníthatja.”

Ezt a törvényi rendelkezést a kommunisták állama 1990-ig hatályban tartotta. Az evangélikus egyház e veszély kivédésére alkalmazta az úgynevezett „közegyházi érdek”, illetve „egyházi közérdek” fogalmát, s az egyházi törvényben körülírt esetekre szabályozta az egyházköztség lelkészválasztó jogának elvesztését azzal, hogy ilyenkor a püspök intézkedik a lelkészi állás betöltéséről.³⁷

III/9. B-listázás

A társadalom egészének megfélemlítése és félelemben tartása fontos szempont volt. Az 5000/1946. ME sz. rendelettel a megbízhatatlan személyek kiszűrésére bevezetett úgynevezett B-listázás során a közigazgatási apparátusból csupán 1946 októberéig politikai szempontok alapján mintegy hatvanezer szakembert küldtek el. Ezt később további tisztogatások követték. A politikai rendőrség mindenhatóságát jelezte a társadalom felé 1946 márciusában csaknem harmincezer ember letartóztatása. Börtönbe került az első két köztársasági elnök. Néhány nemzetgyűlési képviselő kivégzése, illetve bebörtönzése után félelmében emigrált a miniszterelnök, több miniszter, valamint a Nemzetgyűlés több képviselője is.

III/10. A vallásos hit utánpótlásának elvágására indított jogi harc első lépései

Említettük, hogy a kommunista tanok fanatikus apostolai számára az ideológiai ellenségnek tekintett egyházak pusztja létezése is tűrhetetlen volt. Az egyházak megsemmisítésére való törekvésük eleve reménytelen lett volna, amíg az egyházak több ezer iskolájukban nevelt ifjak útján gondoskodhatnak a papok és a hívők *utánpótlásáról*. Ezért nem csoda, hogy legelső lépésként az egyházi iskolai oktatást számolták fel, majd ezt évtizedeken át követte az ifjakkal sikeresen szóba álló papok erőszakos félreállítására (eleinte halálra, később börtönre ítéltése, kitelepítése, majd az egyházi vezetés feletti

befolyás megszerzését követően egyházhatalmi eszközökkel való időleges vagy végleges eltávolítása).

Hazánkban ezer éven át az egyház természetes feladata volt a tanítás s ennek érdekében az iskolák létesítése, fenntartása, tanítók és tanárok alkalmazása. Az iskolákban papok oktattak. Az első állami beavatkozásra 1777-ben került sor, amikor Mária Terézia az állam feladatává tette az egyházi oktatás felügyeletét. 1806-tól az egyházi iskolák mellett megindult a tanítás a „polgári” iskolákban is, de az egyházi iskolák túlsúlya változatlan maradt. Ezer éven át a fiatalság nevelésével-oktatásával foglalkozó szerzetes tanárok és világi papok munkája biztosította az egyház tagjainak természetes „utánpótlását”, és emellett az új papi, illetve az „éneklő egyházhoz” nélkülözhetetlen kántori hivatások megjelenését.

Az ateista ideológiát képviselő kommunisták totális hatalmuk 1947-ben történt megszerzése előtt is a minimálisra akarták csökkenteni a vallásnak az ifjúságra gyakorolt befolyását. 1946. június 25-én a kormány rendelete a kommunista belügyminiszter felügyelete alá helyezte az egész civil szférát, az összes egyesületet és társadalmi szervezetet. Július 7-én Szvirdov tábornok Nagy Ferenc miniszterelnöknél követelte a „reakciós papság” megregulázását. Ez a nyomás megkönnyítette, hogy Rajk László belügyminiszter júliusban a 2333/1946. BM. rendelettel feloszlassa a fiatalok egyházi szellemben való nevelését segítő két ifjúsági szervezetet: a katolikus KALOT-ot (Katolikus Agrárfiúszági Legényegyesületek Országos Testülete) és a felekezeteiktől független Cserkészszövetséget. A miniszter az ezt követő egy év alatt több ezer egyházi-vallási, kulturális, társadalmi, ifjúsági szervezetet és egyesületet oszlatott fel.

A *Szabad Nép* 1946. július 22-i számában jelent meg Révai József *Ki a reakciós?* című cikke. Ez az írás egyrészt a későbbi koncepciók eljárások elméleti kulcsa, másrészt az összes többi hatósági erőszak megalapozója volt. A hagyományos jogelmélet szerint egy büntetőjogi felelősségre vonás elengedhetetlen feltétele a „jogellenes magatartás”. A Révai cikkében foglaltak akként hatottak a bűnüldözésre, hogy a jogellenes magatartást egyszerűen a „reakciós” fogalmával helyettesítették, így ezután már bármely jogszerű magatartást tanúsító állampolgár ki volt szolgáltatva az állami erőszaknak, ha a politikai megítélése e negatív kategóriába esett.³⁸

Említettem, hogy a vallásos hitélet utánpótlásának megszüntetése érdekében kezdettől önálló célponttá váltak a fiatalságot nevelő papok, különösen a szerzetes paptanárok. Likvidálásukra alkalmas hazai jogszabályok hiányában 1946-ban a magyar politikai rendőrség még a szovjet katonai törvényszéket vette igénybe. „Szovjet csapatok elleni szervezkedés” címén a szovjet katonai bírósággal ítéltettek halálra négy katolikus papot,³⁹ míg további harmincnyolc vádlottat szibériai kényszerszolgálatra ítélték. Egy másik ügyben szintén a fiatalokkal foglalkozó paptanárok kerültek hóhérekre vagy tíz évre szovjet munkatáborba. (Olofsson Placid bencés, Vág József jezsuita, Lu-

kács László Pelbárt és Richter Károly Regalát ferences tanár, továbbá Zachar Imre Róbert, Farkas Imre Jozafát lelkész stb.)

Látjuk, hogy a terror hatalmi szervei „törvényesen” dolgoztak: a külső és belső ellenséget szakmai elhivatottságból állandóan kutató állambiztonsági szervek jogszabályi felhatalmazás alapján jártak el, de jogszabályokat alkalmaztak az „ellenség” kiiktatása érdekében eljáró közigazgatási szervek, az ügyészségek és a bíróságok is.

IV. 1948–1962: „Aki nincs velünk, az ellenünk van” – a társadalom gondolkozása államosításának kommunista programja

Jézus mondja: „Aki nincs velem, ellenem van...”
(Mt 12,30; Lk 11,23)

Amikor a kommunisták 1947 őszén a törvényesség halovány látszatára sem ügyelve megszerezték a totális hatalmat, újabb jogszabályokkal s immár a magyar erőszakszervezetek bevetésével igyekeztek bepótolni vélt késedelmüket. Rákosi Mátyás meghirdette: „Aki nincs velünk, az ellenünk van”, s e mottó szellemében 1947 végétől tizenöt éven át a kommunisták következetesen folytatták az erőszakos – látványos letartóztatásokkal, nyílt vagy titkos büntetőeljárásokkal, börtönbüntetésekkel, olykor halálbüntetések kiszabásával járó – belső ellenségkeresést, mely 1962-ig érdemben nem csilapodott.

Az egyházak a kommunista hatalomátvételtől kezdődően semmi jóra nem számíthattak. Sokan emlékeztek arra, hogy huszonnyolc évvel korábban, a Tanácsköztársaság idején is célul tűzték ki az egyházak és a vallásosság teljes felszámolását, s erre a célra a közoktatási népbiztosságon belül Fáber Oszkár vezetése alatt létrehozták a „Vallásügyi Likvidáló Hivatalt” is, mely többek között a papi hivatások önkéntes feladását szervezte volna, ha lett volna rá elég ideje... A későbbi szovjet megoldás „eredménye” is ismert volt a hazai egyházi vezetők előtt.

S valóban: a kommunisták a kommunista ideológiai elveknek megfelelően következetesen hozzáálltak a tízmilliós magyar társadalom gondolkodásának teljes átalakításához (államosításához). Egy olyan ideológiát kívántak elfogadtatni a társadalom minden tagjával, melynek lényege:

a) A kizsákmányoló kapitalizmus romjain a természetes társadalomfejlődés során jött létre a kommunista pártok által irányított felsőbbrendű állam s a felsőbbrendű szocialista világrendszer. A kapitalizmushoz nincs visszaút, s a továbbfejlődés a kommunizmushoz vezet.

b) E felsőbbrendű társadalom természetes vezető ereje az ateista alapelveket

valló kommunista párt, melynek hatalmi pozíciója nyilvánvalóan megkérdőjelezhetetlen.

c) Aki ezekkel nem ért egyet, azaz „aki nincs velünk, az ellenünk van”, az tehát ellenség, akit meg kell semmisíteni. (Az ateizmussal nyilvánvalóan nem érthet egyet az istenhívő egyház, ezért az egyház olyan ideológiai ellenség, melyet meg kell semmisíteni.)

Az 1948 és 1963 közötti tizenöt évben a társadalom átnevelésének programját a fanatikus kommunisták a lenini elveket követve az állami erőszakot „legalizáló” jogi eszközökkel, valamint az ezeket kiegészítő erőszakos szervezési módszerekkel hajtották végre. Az egyházak esetén a szervezési módszerek keretében egyrészt nyomást gyakoroltak a történelmi egyházakra az áttekinthetőbb, azaz központosított egyházi vezetés létrehozása érdekében, másrészt a különböző szabadegyházi vallási közösségeket az 1948-ban megalakított Magyarországi Szabadegyházak Tanácsának ellenőrzése alá helyezték. A magyarországi egyházak és vallási közösségek ettől kezdve fokozott politikai-ideológiai nyomás, valamint nyílt (hivatalos) és titkos rendőrségi ellenőrzés alatt álltak.

IV/1. A társadalom gondolkodásának erőszakos átalakítására irányuló jogi és szervezési eszközök (1948–1962)

A kommunisták a „helyes” ismeretek elsajátíttatására változatos szervezési módszereket alakítottak ki. Mindenekelőtt állandósult ezek sulykolása a kommunista kézen lévő tömegkommunikációs eszközökben (a három országos és a tizennyolc megyei napilapban, a központilag vezérelt, úgynevezett vezetékes rádióon elérhető két központi adón stb.) és minden lehetséges fórumon. Ezt kiegészítette a tömegek folyamatos *ideológiai oktatásra kényszerítése*. Az új elvek elsajátításának szokásos módja volt az úgynevezett *átképző ankétok* működtetése minden munkahelyen, így az államapparátusban és közigazgatásban, a bíróságokon, az ügyvédi karban, a vállalatoknál, de például egyházi személyek között is.

Az agymosást szolgálta a *kommunista állami ünnepek* jogszabályokkal (május 1. mellett az 1950. évi 10. sz. tvr.-tel április 4., majd az 1950. évi 37. sz. tvr.-tel november 7.) történt bevezetése s az ünnepségeken a munkahelyek által szervezett – közös, hangos, ritmikus kiáltozással és ütemes tapssal járó – részvétel megkövetelése. Erre irányult az 1030/1951. MT. rendelettel Mindenszentek ünnepének, majd az 1050/1952. MT. rendelettel december 26-ának, végül az 1014/1953. MT. rendelettel húsvéthétfőnek munkanappá nyilvánítása. Ezt a cél szolgálták az emberi életúthoz fűződő vallási rítusok (keresztelés, házasság, temetés) helyettesítésére szervezési úton létrehozott szocialista „szertartások” is.

IV/2. Az ifjúság kommunista szellemű oktatása és nevelése

Alapvető feladat volt a felnövekvő generációknak az új szellemben való oktatása és nevelése, hogy felnőttkorukra magától értetődőnek érezzék és tudják a kommunista párt természetes hatalmát és a szocialista társadalmi rendet, s így a rendszer feltétlen hívei legyenek. Az ifjúság „helyes” nevelése kisgyermekkorban kezdődött, s a kommunista ismeretanyag oktatása az iskolai nevelés szerves részévé vált. Minden tantárgy anyagában – ideértve a matematikát, a testnevelést és az éneket is – szerepelt a szocializmus igazságosságának és felsőbbrendűségének a kapitalista világrendszer meghaladott igazságtalanságaival való szembenállása, az ateista értékek előnyben részesítése. Az ifjúság tudatának alakítását szolgálta a kommunista állami ünnepeken (április 4., május 1., november 7.) való kötelező és lelkes iskolai részvétel, a május elsejei kötelező felvonulás. Erre szolgáltak az oktatáshoz kötődő szervezett és kötelező szabadidős, „mozgalmi” jellegű tevékenységek is, melynek automatikus része volt a pájtás- (később kisdobos-), úttörő-, KISZ-tagság, párttagság, majd mozgalmi karrier pozitív irányként való bemutatása.

Alapvető szervezési követelmény volt ugyanakkor az új elvekkel ellentétes ismeretanyag közlésének minden emberi közegben való megakadályozása. Ehhez mindenekelőtt hatástalanítani kellett a hivatalossal ellentétes ismeretanyag átadásával gyanúsítható egyházi iskolákat és a fiatalság vallásos szellemű nevelésével-oktatásával foglalkozó paptanárokat és világi pedagógusokat, de a megfélemlített szülőket is. Az állam által foglalkoztatott pedagógus eleve nem tehetette be a lábát templomba. A cél adott volt: a hatalom ideológiájával ellentétes tanokat valló egyházat kellett mindenáron távol tartani az ifjúsággal való foglalkozástól. A módszer jogi része az iskolák államosításáról intézkedő törvénnyel kezdődött.

IV/3. 1948: az egyházi iskolák elvétele törvényi erőszakkal

A hatalomra került kommunisták antiklerikális programját már előrevetítette a Varsóban 1947. szeptember 20–27. között tartott Kominform-értekezlet záródokumentuma, melyben az aláíró európai kommunista pártok képviselői többek között célul tűzték ki a „klerikális reakcióval” való leszámolást. Nálunk a párt kezdettől nyíltan hirdetett antiklerikális politikája 1948 januárjától változott nyílt állami vallásüldözéssé, amikor Rákosi Mátyás az MKP budapesti pártértekezletén meghirdette, hogy „a klerikális reakcióval az év végéig végezni kell”.⁴⁰

Bár az egyházellenes támadás fő célpontja a legnagyobb hazai súllyal bíró katolikus egyház volt, azért a protestánsokról sem feledkeztek meg. Április 1-jén őrizetbe vették a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnokát: dr. Lázár Andor jogászt, mert kritizálta a bírói függetlenség megszüntetését

célzó, az Országgyűléshez a kormány által benyújtott törvényjavaslatot. Ő az erőszak hatására félelmében már másnap lemondott.

A vallásos hit és élet utánpótlásának szervezett elvágása érdekében a párt május 7-én célul tűzte ki az egyházi iskolarendszer néhány héten belüli felszámolását, s ezt az általa birtokolt állami hatalom szervezési és jogi eszközeivel meg is valósította.

Május 14-től a kormány kezdeményezte, hogy az egyházak egyezzenek bele az egyházi fenntartású iskolák államosításába, s cserébe kilátásba helyezte a vallásgyakorlat és a karitatív-szociális tevékenység szabadságát, s ideiglenes „egyházi államsegély” folyósítását. A katolikus egyház mereven elzárkózott a tárgyalások elől, azonban a protestánsok felvették a tárgyalások fonalát. Az állam először a reformátusokat hajtotta igába: elérte, hogy a politikailag megzsarolt Ravasz László püspök is lemondjon, így a karizmatikus vezető nélkül maradt református egyházzal a következő hetekben már könnyen boldogultak.

Az evangélikus püspökök eltérően ítélték meg az iskolaügy fontosságát – Ordass-sal ellentétben Túróczy és Szabó nem várták el a lelkészeketől és a hívőktől a mártíriumot, s a gyülekezetek életének folytatásában bízva megfontolandónak tartották az állam ajánlatát –, de az állammal május 21-én és 27-én folytatott tárgyaláson Ordass Lajos, Túróczy Zoltán⁴¹ és Szabó József püspökök elzárkóztak a megállapodás elől. A kormány azonban nem hagyott időt gondolkodásra, mert négy nap múlva, május 30-án benyújtotta az Országgyűléshez az egyházi iskolák államosítását célzó törvényjavaslatot.

Június 11-én – a pócspetri ügy egyik gyanúsítottja, Királyfalvi Miklós kivégzésének a napján – a 6500/1948. sz. kormányrendelet zárta az egyházak oktatási célú ingatlanait, majd június 15-én az Országgyűlés megszavazta a 4831 felekezeti iskolát államosító 1948. évi XXXIII. törvényt. Az összesen 6505 nem állami irányítású oktatási intézmény közül ekkor 4692 népiskola, általános és polgári iskola, 90 gimnázium, 46 tanítóképző és 3 óvónőképző volt egyházi kézben. A törvény feljogosította a kormányt, hogy a később egyezséget kötő egyházaknak iskolákat adjon vissza. A törvénnyel elkövetett állami erőszak után a további tárgyalások tétje így már csak az volt, hogy az egyház hány államosított iskola „visszaadását” tudja elérni.

A Ravasz László vezetése nélküli református egyház zsinata már a törvény elfogadása napján jóváhagyta a megállapodást – magát az egyezményt hivatalosan csak októberben írták alá –, s ennek „eredményeként” négy közpiskolát (Budapest, Debrecen, Pápa, Sárospatak) megtarthatott.

A más korban szokásos nyári „politikai uborkaszezon” alatt sem pihent a gépezet. A napilapok hírül adták, hogy július 12-én a népbíróság halálra ítélte Szabó Kornélt (az úgynevezett Nitrokémia-ügyben; szeptember 9-én végezték ki), július 23-án hat év börtönre ítélték Lénárd Ödönt, július 30-án letartóztatták a köztársasági elnök vejét (december 6-án halálra ítélték, s

másnap kivégezték), majd másnap a lemondott köztársasági elnököt is őrizetbe vették.

1948-ban a bíróságok szinte minden hónapban újabb és újabb politikai (hűtlenség, kémkedés, szervezkedés) tárgyú büntetőügyben hoztak látványosan kemény ítéletet a papok ellen.⁴²

Rákosi augusztus 20-i beszédében megerősítette „a klerikális reakcióval való leszámolás” hivatalos programját, s beszéde idején a templomokban az államvédelem emberei az ünnepi igehirdetésekről jelentést készítettek.

Rákosi beszéde után az állam gépezete fokozta az evangélikus egyházra irányuló nyomást is, és célba vette vezetőit: öt nap múlva letartóztatták Radvánszky Albert egyetemes felügyelőt és Vargha Sándor egyetemes főtitkárt, akik félelmükben a börtönben lemondtak tisztségükről. Ennek hírére az egyház összes többi világi vezetője – a kerületi felügyelők, továbbá Rásó Lajos egyetemes főügyész, Konkoly Elemér világi főjegyző, Tomcsányi V. Pál budapesti egyházmegyei felügyelő – lemondott, így az egyetemes egyház világi vezetők nélkül maradt.

Az iskolák államosítását ellenző Ordass augusztus 30-án a kommunistáktól ultimátumot kapott: ha szeptember 8-ig nem mond le, letartóztatják. Nem mondott le,⁴³ ezért letartóztatták, s három hét múlva kétévi fegyházra ítélték.⁴⁴ („Megverem a pásztort, és elszélednek a nyáj juhai.” – Mt 26,31) Szeptember 29-én harsogott a *Szabad Nép*: „Tízezreket sikkasztott, százezrekkel károsította meg a magyar államot Ordass Lajos.”

1948 szeptemberétől az ÁVO új neve a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága (BM ÁVH) lett.

A szeptemberi iskolakezdsre a kormány a törvénnyel elvett oktatási intézmények közül két budapesti iskolát kecsegtetésül visszahagyott. Az iskolaügyben eszköztelenné tett evangélikus egyházi vezetők előtt két lehetőség maradt: ha aláírják a megállapodást a kommunista állammal, akkor ez a két egyházi gimnázium megmarad. Ha viszont nem állapodnak meg, akkor ez a két iskola sem marad meg... Az általánosságban is kilátástalannak tűnő helyzetben két rossz döntés közül választhattak: vagy a mártírság irányába viszik az egyházat, s ezzel kockáztatják a vallásos élet megszűnését – szovjet mintára –, vagy a vallásos élet előre látható sorvadása mellett a túlélési esélyt választják. Az időzavarban a gondolkodást mindenestre serkentette, hogy október elsején Vargha Sándor főtitkárt is fegyházra ítélték.

November 4-én Túróczy Zoltán püspök elkészönt a Tiszai Egyházkerület-től. Az utódlás során először jelölt Rözse István helyett az ÁVH november 9-én Vető Lajost⁴⁵ hozta szóba, s a javaslatot Rákosi Mátyás záradékolta: „Vető megválasztása mellett kell dolgozni. R.” Ezt követően az állam emberei a lelkészekre és a presbiterekre gyakorolt nyomással elérték, hogy a gyülekezeteknek inkább Vetőt ajánlják megválasztásra, akit így végül meg is választottak a kis Tiszai Egyházkerület püspökének.

Vargha Sándor főtitkár állami nyomásra történt elítélését, majd Vetőnek

állami nyomásra történt megválasztását látva december 8-án az evangélikus egyház zsinata jóváhagyta az evangélikus egyház és az állam megállapodását, s így az egyház a két budapesti középiskoláját ekkor még megtarthatta... Az így kikényszerített megállapodást december 14-én a püspöki tisztségéről már lemondott Túróczy Zoltán zsinati elnökként Mády Zoltán felügyelővel együtt írta alá.

December 22-én Vető Lajost beiktatták a Tiszai Egyházkerület püspöki székébe. A megállapodást ellenző katolikus egyház ellen viszont látványosan folytatódott a terror: Mindszenty bíborost karácsony másnapján letartóztatták, majd hamarosan életfogytiglani börtönre ítélték.

Egy évvel később, 1949. szeptember 5-én az Elnöki Tanács 1949. évi 5. sz. tvr.-e eltörölte a kötelező hitoktatást.

IV/4. 1950-től az Államvédelmi Hatóság önálló szerv

Az állami vezetés az „ellenség” megsemmisítésének hatékonysága növelése érdekében átszervezte az államvédelmi hatóságot (ÁVH). A 4.353/1949. MT. sz. rendelet 1950-től közvetlenül a kormány felügyelete alá vonta az ÁVH-t, s jogszabályi feladatává tette „a dolgozó nép ellenségeinek felderítését”. Azt, hogy az ÁVH fölött valójában ki állt, jól tükrözi az alábbi idézet: „Az ÁVH (...) a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének az állam gépezetében működő szerve. Feladata, hogy a párt Politikai Bizottságának utasítása szerint harcoljon a munkásosztály hatalmának ellenségei ellen.”⁴⁶

Az ÁVH hatáskörét kiszélesítették: a katonai elhárításon túl hozzácsatolták az útlevelügyet, a külföldiek ellenőrzését, a gazdasági rendészetet, majd később egyes börtönöket, valamint internáló- és munkatáborokat is.

Az ÁVH hét főosztályból – hálózati (I.), katonai elhárító (II.), operatív (III.), határőrség és belső karhatalom (IV.), káder- (V.), jogi és börtönügyi (VI.), gazdasági (VII.) főosztály –, valamint az ÁVH vezetője mellett felállított titkárságból állt.

Az I. (hálózati) főosztály keretén belül önálló osztályok foglalkoztak a „kémelhárítással”, az emigráns magyarokra vonatkozó hírszerzéssel, a „belső reakciók” erői illegális tevékenységének felderítésével stb. Az utóbbin belül önálló alosztály foglalkozott a „klerikális reakció” elleni harccal. További alosztályok a világi „reakciós elemek” felderítésére koncentráltak.

A III. (operatív) főosztály végezte a titkos adatgyűjtést (megfigyelést és környezetanulmányozást szállodákban, éttermekben, kávéházakban, házfelügyelőknél; levelek cenzúrázását, telefonok lehallgatását stb.). Ugyancsak e főosztály látta el a hálózati nyilvántartás vezetését is.

IV/5. 1950: Ordass Lajos püspök elmozdítása

1950-ben telt le Ordass Lajos börtönbüntetése, de alapvető állami érdek volt, hogy még szabadulása előtt megakadályozzák püspöki működésének folytatását. A börtönben ülő Ordass azonban nem volt hajlandó lemondani püspöki tisztségéről. 1950. január 2-án ezért Ortutay Gyula írásban felszólította az állami nyomásra korábban megválasztott Reök Iván egyetemes felügyelőt, hogy indítsanak a püspök ellen fegyelmi eljárást. Ennek ülését április 1-jére tűzték ki, de az állami vezetés nem volt biztos a dolgában. Az ülés előtt március 29-én letartóztatták Ordass munkatársát, Keken András Deák téri lelkészt, majd másnap id. Kendeh György kelenföldi lelkészt. Az így megfélemlített külön fegyelmi bíróság négy igen szavazattal, nyolc tartózkodással „megszavazta” Ordass hivatali elmozdítását.⁴⁷ A szabálytalanságok miatt tiltakozó Zászkaliczky Pált megfosztották esperesi tisztségétől, megszüntették árvaházát, s eltiltották a fóti Mandák Otthon⁴⁸ vezetésétől is. Felfüggesztették állásából Murányi György esperest, Bártfay Gusztáv és id. Dedinszky Gyula lelkészeket is. Május 30-án az elmozdított Ordass kiengedték a börtönből, majd június 7-én szabadulhatott a tisztségéről lemondott Vargha Sándor is.

Végül az így „megüresedett” püspöki székbe beiktatták a kommunista párt tagját: Dezséry Lászlót.⁴⁹

IV/6. Újabb jogszabályhalmaz, majd ítéletdömping

Az 1950. évi II. törvény a bűncselekmények között nevesítette az úgynevezett „kihágást”. Jogszabályon kívül sajátos módon kihágásnak minősíthetett egy cselekményt a rendőrség is, de más hatóság is. A kihágás elkövetőjét hat hónapig terjedhető elzárással is sújthatták. A kihágások egy része esetén a „bíráskodást” is a rendőrség, illetve a tanácsok szervei látták el. Döntésük ellen nem lehetett bírósághoz fordulni, mert az 1949. évi II. törvény felszámolta a közigazgatási bíróságokat, majd az 1950. évi 19. tvr. közigazgatási ügyekben a panaszjogot is megszüntette.

A számadatok döbbenetesek: 1948 és 1953 között csaknem 400 ezer parasztot ítélték el „közellátási bűntett” címén; 1951 elejétől 1953 májusáig a rendőrség „kihágási hatóságként” mintegy 850 ezer esetben szabott ki büntetést. 1950 tavaszától 1953 májusáig a bíróságokhoz mintegy 650 ezer (!) vádirat érkezett. A kemény ítéletek garantálása érdekében az 1949. évi XI. törvény elrendelte, hogy büntetőügyekben a bíró mellett két népi ülnök is vegyen részt az ítélelhozatalban. A kormány névjegyzékéből kiválasztott megbízható ülnökök gyakran leszavazták a bírót.⁵⁰

1949-ben a társadalmat Rajk László kivégzése, az erőszakos termelőszövetkezetesítések, a szovjet tagköztársaságok alkotmányainak mintájára készült – „A nagy Szovjetunió...” kezdetű – magyar alkotmány kiadása foglal-

koztatta. „A Szovjetunióra támaszkodva népünk megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását, s országunk a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé.”

A még mindig makacs katolikusok a több száz katolikus pap és szerzetes bebörtönzése, majd Mindszenty bíboros letartóztatása és életfogytig tartó fegyházra ítéltése (1949. február 8-án) ellenére elzárkóztak a megállapodás aláírása előtt, majd az 1949. szeptember 15-i újabb börtönbüntetések (a jezsuita Tüll Alajost és rendtársait – Kovács Jenőt, Weissmahr Bélát, Pécsy Lászlót – ítélte el a Budapesti Büntetőtörvényszék) sem hozták meg az állam által kívánt hatást. A terrort ezért fokozni kellett.

Az 1950. évi 34. tvr. az összes szerzetesrendet megszüntette, majd a szerzeteseket tömegesen internálták, de párhuzamosan folytatódott a papok bebörtönzése is. Az állandósult, majd fokozódó terror végül megtette hatását: 1950. augusztus 31-én Grósz József érsek aláírta az állammal a megállapodást, s ezután a katolikus egyház nyolc középiskolát visszakapott...

1950. augusztus 30-án újabb egyezményt írt alá az evangélikus egyház a kormánnyal, melyet az 1950. évi 23. tvr. szentesített. Eszerint az eddig egyetemi végzettséget biztosító evangélikus hittudományi kar megszűnt, s helyette az úgynevezett Evangélikus Teológiai Akadémia működhetett egy évig Sopronban, utána Budapesten. A tények kedvéért azonban nem hallgathatjuk el, hogy a megállapodást egykor aláíró Túróczy Zoltán 1950 októberében püspökként beiktathatta a teológiai akadémia tanári karát: Karner Károly dékánt, Pálffy Miklós, Wiczián Dezső, Súlyom Jenő, Nagy Gyula, Ferdinánd István professzorokat és Ottlyk Ernő előadót.

A társadalom megfélemlítését szolgálta a tervezgazdaság büntetőjogi védelméről szóló 1950. évi 4. sz. tvr. is, mely büntetni rendelte azt, aki munkahelyéről „önkéntesen” kilép, igazolatlanul mulaszt, s ezzel veszélyezteti a népgazdasági tervet. E törvényerejű rendelet alapján 1952-ben 6906, 1953-ban 3384 embert ítélték el a népi ülnökökkel megerősített bíróságok. Ez az időszak volt a mezőgazdaság átszervezése és a kulákküldözések kora.

A 21/1951. (I. 28.) MT. rendeletről kezdve sokszorosítógép használatához rendőrségi engedélyre volt szükség. Az engedély nélküli beszerzést és használatot e kormányrendelet (!) nyilvánította bűncselekménynek, és az elkövetőt börtönnel fenyegette.

IV/7. 1951: az Állami Egyházügyi Hivatal felállítása

1951. január 31-én újabb, ifjúsággal foglalkozó katolikus papokat ítélték el. (Kriszten Ferenc Raffael életfogytiglan tartó börtönre, Veress János Gézárt tizenkét évi, Zsiga Kerubin Andrást és Tarcza József Aurélt tíz-tíz évi börtönre ítélték. Házi őrizetbe vették Hamvas Endre, Badalik Bertalan, Pétery József és Shvoy Lajos püspököt. Kivégezték Vezér Ferenc pálos szerzetest. Grósz József püspököt tizenöt évre ítélik, s az úgynevezett „mellékperekben” további

tizenöt halálos ítéletet hoztak. A jezsuita Csávossy Elemért 1951. május 7-én vették őrizetbe, majd „00”-s perben hét év és hat hónap börtönbüntetésre ítélték.)

A megfélemlített katolikus püspöki kar, mely korábban még elutasította az alkotmányra teendő állami hűségesküt, 1951. július 21-én az Elnöki Tanács elnöke előtt végrehajtotta a kívánt aktust. De vajon mi volt a probléma az alkotmányra teendő állampolgári esküvel? A Szovjetunió 1922. évi alkotmányának átdolgozásán alapuló s a szovjet tagköztársaságokra emlékeztető új címerrel is ellátott, 1949. augusztus 20-án hatályba lépett magyar Alkotmány különféle ideologikus elemeket is rögzített. Kimondta: „A nép demokratikus egységére támaszkodó, és *élcsapata* által irányított munkásosztály az állami és társadalmi tevékenység vezető ereje” [56. § (2) bek. 3. mondata]. A korabeli terminológiában az „élcsapat” kifejezés közismerten a kommunista pártot jelentette, így az alkotmányra teendő eskü egyúttal a kommunista párt irányító szerepének elismerését tartalmazta.

Témánk szempontjából azonban az 1951. év legfontosabb eseménye egy új kormány szerv, az Állami Egyházügyi Hivatal (a továbbiakban: ÁEH) felállítása volt, melyről május 15-én az 1951. évi I. törvény⁵¹ rendelkezett. Az új szerv feladata volt – a törvény végrehajtási rendelete szerint – a minisztertanácsnak az egyházi ügyekben tett intézkedéseinek végrehajtása és ellenőrzése, az egyházakkal megkötött egyezmények és megállapodások végrehajtása. Az ÁEH intézte az állami támogatással kapcsolatos ügyeket, az egyházi gimnáziumok személyi és dologi államsegélyének folyósítását, az iskolai hitoktatás költségeinek biztosítását, az egyházi vagyoni jogi ügyek intézését, a lelkiismereti szabadsággal és a szabad vallásgyakorlás biztosításával járó ügyeket stb. E jogszabály szerint egy egyházi törvény érvényességéhez is az ÁEH-tól kérhető állami jóváhagyásra volt szükség.

Az előző törvényhez csatlakozott az Elnöki Tanács által kiadott 1951. évi 20. tvr., mellyel az állam – újabb jogi nonszenszként – 1946. január 1-jéig *visszamenőleg* a katolikus egyház püspökei kinevezésének elismerését a csak 1949-ben megalakult Elnöki Tanács „előzetes” hozzájárulásához kötötte. A protestáns egyházakkal az állam ezt ekkor még újabb megegyezéssel kívánta elérni. Erről tanúskodik egy jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőségének Titkársága 1951. május 4-i üléséről:⁵² „Felvetődik a kérdés, vonatkozzék-e az egyház fölötti állami ellenőrzést kimondó rendelet a protestáns egyházakra is, amelyekkel az állam megegyezett és ez a megegyezés nagyban és egészben funkcionál? (...) Javasoljuk, hogy a kormány (...) egyezzen meg velük a rendeletnek a protestáns egyházakra való alkalmazására nézve. Nincs értelme a protestáns egyházakkal kapcsolatban is »az egyház államosításának« útjára térni, legalábbis egyelőre.”

Az ÁEH-t felállító törvénnyel és az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletével a hazai egyházak évtizedekre a kommunista kormány gyámsága alá kerültek. Ettől kezdve közvetlenül a hatalom dönthette el, hogy ki lehet egy-

házi vezető, és ki nem. Az első években minden püspökségre egy ÁEH-előadót helyeztek, aki a püspökön túl a papságot is ellenőrizte (= munkájában akadályozta). A mindennapi gyakorlatban az ÁEH hivatalnokai egyrészt a vezető papokat időszakonként beszámoltatta, másrészt az egyház különböző szintű gyűlésein, összejövetelein is jelen volt. Az ÁEH számára a jogszabályban biztosított előzetes hozzájárulás joga biztosította a nemkívánatos személyek megvételének lehetőségét, így a kommunista kormány 1951-től kezdődően az ÁEH útján el tudta érni, hogy egy kinevezésre jogosult egyházi vezető vagy választásra jogosult egyházi testület évtizedekig mindig csak a kormány által is elfogadható személyt helyezhessen egy-egy kulcspozícióba.

1945-ben még csak az ezer katasztrális holdnál nagyobb (egyházi) birtokokat államosították. Ezután az ezer holdnál kisebb területek esetén fokozatosan növelték az adót és a beszolgáltatási kötelezettséget, melyek súlya alatt a „kulákok” előbb utóbb „önként” felajánlották az államnak a földjüket. 1951 őszén az egyházak úgynevezett „javadalmi” földjei is elvesztek. Egy földművelésügyi minisztériumi rendelet⁵³ nyomán szeptembertől az addig megmaradt egyházi (például kántortanítói stb.) birtokok is „önkéntes” felajánlás révén állami tulajdonba kerültek.

IV/8. A társadalom félelemben tartásának eszköze a jól szervezett besúgórendszer

A lakosság ideológiai átnevelése érdekében fontos volt a magyarság állandó félelemben tartása. A tömegnek éreznie kellett: ha valaki más előtt a hivatalos nézettel ellentétes véleményt nyilvánít, csak az ellenségnek járó bánásmódra számíthat, s még jól is jár, ha nem államellenes bűntett, hanem csupán izgatás címén ítélik börtönre.

A tízmilliós magyarságban nem volt nehéz a fanatikus kommunisták erőszakos hatalomgyakorlását rossz szemmel néző „ellenséges” tömegekre lelteni. A politikai rendőrség – széles körű megfigyelői-besúgó hálózat kiépítésével is – buzgón kereste a nép ellenségeit vagy a kíváncsi ideológiától csupán „elhajlókat”. Bőven talált ilyeneket a parasztok között, a gyárakban, az értelmiségiek között, az egészségügyben, a külföldön élő rokonokkal rendelkezők között, az egyházhoz tartozók között, a katonák között, a minisztériumokban, a közigazgatási szervekben, de működtették a titkos „elhárítást” a rendőrök, az ügyészek és bírók között, sőt a kommunisták között is.

Ezekben a lidércnyomásos időkben már rendszeresen jelentések készültek a lelkészek igehirdetéseiről⁵⁴ s nagy hangsúllyal a hittanbefratásokról is. Állami rendelettel feloszlatták a diakonissza-anyaházakat, az egyházi egyesületeket és az evangélikus egyház szeretetintézményeit. Megszűnt az *Új Harangszó* című evangélikus hetilap, az *Élő Víz* című hitébresztő újság, miközben az *Evangélikus Élet* újraindulhatott.

IV/9. 1952: átszervezések a protestáns egyházakban; búcsú az evangélikus iskoláktól

1952-ben a protestáns egyházakban a világháború utáni politikai határokhoz való igazítás ürügyével csökkentették a püspökségek számát, s ez alkalomul szolgált a kellemetlenkedő püspökök szervezési úton történt eltávolítására. A református egyházban így szűnt meg Enyedi Andor püspöki széke.

1952. február 9-én az evangélikus egyház zsinatán az ÁEH képviselője megtámadta Túróczy Zoltán és Szabó József püspököket, akik erre ott nyomban lemondtak. Május 3-án a zsinat az addigi négy egyházkerület helyébe – az ÁEH jóváhagyásával – két új kerületet alakított ki, melyet a két megmaradt püspök (Dezséry László, illetve Vető Lajos) között újabb püspökválasztás nélkül megosztott: Vető lett az északi kerületi, Dezséry a déli kerületi püspök.

Február 21-én az ÁEH elnöke értesítette Rákosit, hogy szeptembertől már csak egy protestáns iskola fog működni Debrecenben, mert az egyházak kérni fogják a többi állami tulajdonba vételét. S valóban! Az állammal kötött egyezmény alapján az evangélikus egyháznak ugyan még joga volt két budapesti középiskolát – a Deák Téri és a Fasori Evangélikus Gimnáziumot – működtetni, azonban az egyházi vagyonok korábbi államosítása után az egyház tagjainak önkéntes adománya már kevés volt arra, hogy az egyház ebből fedezze a fűtést, a világítást, a karbantartás költségét és a tanárok fizetését. A tanítás beszüntetése esetén viszont az iskola diákjait és tanárait is szélnek ereszthették volna. Dezséry László püspök e két evangélikus gimnáziumot ezért „felajánlotta” működtetésre az államnak. Az állam átvette a tanári kart és a diákokat, de ez egyben azt is jelentette, hogy ettől kezdve az egyház tanító-nevelő szolgálata visszaszorult a templom falai közé.

Sztálin 1953. márciusi halála nem érintette az állami terrort.⁵⁵ Ebben az időszakban is elsősorban az ifjúsággal foglalkozó szerzetes tanárok – szalézciek,⁵⁶ jezsuiták,⁵⁷ ciszterciek⁵⁸ –, illetve a teológusok⁵⁹ voltak a hatalom célpontjai. Zömmel öt és tizenhét évnyi börtön között váltakoztak az ítéletek, de volt, akit emiatt halálra ítélték. A fiatalokkal való „illegális” foglalkozást – amint erre utalni fogunk – sokkal később, a Kádár-rendszerben is börtönnel sújthatták.⁶⁰

Dezséry László és Vető Lajos püspökök a Mátrában, 1953. május 1.

IV/10. 1954: aktivizálódik a megyei (fővárosi) egyházügyi főelőadó (tanácsos, titkár)

1954. szeptember 25-én lépett hatályba a tanácsokról szóló 1954. évi X. törvény. Ennek 53. §-a keretében a megyei és a fővárosi tanácsokon „szakigazgatási szervként” az ÁEH alá rendelt úgynevezett egyházügyi főelőadó (későbbi elnevezése: egyházügyi tanácsos, majd 1974-től egyházügyi titkár) végezte a munkáját. Feladata, hogy a párt és az ÁEH által meghatározott egyházpolitikai útmutatásokat a gyakorlatban is érvényre juttassa. Egyes személyi kinevezések esetében véleményezési, javaslattevési joga volt, ellenőrizte az egyházi egyesületek működését, véleményezte az egyházi sajtótermékek és körlevelek kibocsátására vonatkozó kérelmet, felügyelte az iskolai hitoktatást, engedélyt kellett kérni az egyházi építkezésekhez, s az egyházi ingatlant érintő adásvételi szerződés érvényessége is az egyházügyi főelőadó jóváhagyásától függött. Ha egy lelkész építési-felújítási munkát szeretett volna végeztetni, hozzá kellett fordulnia, mert ezek engedélyezésekor is ő mondta ki a döntő szót.

Az egyházügyi titkár egyébként ideje jelentős részét jelentések írására fordította. Jelentett a körmeneteken, temetéseken részt vevők számáról, nemi és életkori megoszlásukról, a hittanra járó gyerekek arányáról, a papság hangulatáról, az általános egyházpolitikai helyzetről, a „reakciós” papokról, a Hazafias Népfront segítségével a tanácsstagok közé beválasztott papok működéséről. Javasolta a túl aktív papok büntető jellegű áthelyezését. Különös gondot fordított az iskolai hitoktatás ellenőrzésére. Még az úgynevezett kádári „puha diktatúra” idején is szoros felügyelet alatt tartotta az egyházakat, és kemény kézzel torolt meg mindenfajta ellenállást. A négy évtized folyamán nem következtek be jelentős változások a megyei (fővárosi) egyházpolitika elveiben és gyakorlatában.

IV/11. 1956: változatlan cél „az illegális egyházi szertartások felszámolása”

Nyikita Szergejevics Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) első titkára csak két évvel Sztálin halála után, 1956-ban az SZKP XX. kongresszusán elmondott titkos beszédében kezdeményezte a „személyi kultusz” elítélését. Ez a magyar belpolitikai életben csak lassan hozott változásokat. Májusban a magyar kormányfő még aláírta a Varsói Szerződés létrehozását, mellyel törvényesítette a szovjet katonaság hazai állomásoztatását is.

Nyáron kiengedték ugyan a börtönből Grósz József érseket, de az MDP Központi Vezetőségének Titkársága július 11-én változatlanul feladatul tűzte „...a legrövidebb időn belül felszámolni az illegális egyházi szertartásokat, valamint az illegálisan működő szerzetesrendeket”. A változatlan heveséggel folytatódó egyházellenes terrort a nyár folyamán a fiatalsággal foglalkozó papok újabb letartóztatása jelezte.⁶¹ A kivégzett kommunista Rajk

László ősz, november 25-i – államtitok alá eső eljárásban, azaz titokban történt – jogi rehabilitációja távolról sem jelzett általános enyhülést.

Az egyház mint ideológiai ellenség ellen az év első felében még változatlan heveséggel folyt a harc, melyet az előző nyáron letartóztatott papok tavaszi elítélése jelzett.⁶² Március 8-án az Állami Egyházügyi Hivatal biztosítja a kormányt: „határozott intézkedéseket tett, hogy visszaszorítsa a megélénkült egyházi tevékenységet”.

Csak akkor változott a belpolitikai helyzet, amikor júliusban leváltották Rákosit. Július 28. és augusztus 4. között Galyatetőn ülésezett az Egyházak Világtanácsának (EVT) Központi Bizottsága. A nyugati küldöttek az ÁEH-nál követelték Ordass Lajos püspök rehabilitációját. A szabadabbá váló légkörben a Laborci Zoltán nagybaráti lelkész által szervezett augusztus 28–30-i „nagybaráti találkozón” részt vett tizenkét lelkész (Szabó József félreállított püspök, Csepregi Béla, Danhauser László, dr. Fabiny Tibor, Józsa Márton, Kajos János, Kovács Géza, Laborci Zoltán, Lupták Gyula, Smidéliusz Ernő, Veöreös Imre és Zászkaliczky Pál) *Észrevételek* című iratában egyházi tisztulási folyamatot sürgetett. A Legfelsőbb Bíróság október 5-én megsemmisítette Ordass 1948-as ítéletét, mire három nappal később az evangélikus törvényszék is rehabilitálta a püspököt, akinek székét ekkor még Dezséry László tartotta elfoglalva... Végül a forradalom kitörése után egy héttel Dezséry lemondott, s a püspöki székét „átadta” Ordassnak („...meg akarom szüntetni a konfliktust, amely kettőnk azonos püspöki illetőségéből származik. A mai napon átadom tehát neki a Déli Evangélikus Egyházkerület püspöki székét, és áldást kívánok szolgálatára”), aki így jobb híján szabályos új püspökkválasztás nélkül „átvette” a gazdátlanul vált Déli Evangélikus Egyházkerület s ezen túlmenően az egyetemes egyház irányítását. November 1-jén Vető Lajos is lemondott. Az őt követő Túróczy Zoltán azonban már szabályos válasszal került az Északi Egyházkerület élére.

November elején lemondott Ottlyk Ernő tanári, Friedrich Lajos a Lelkésznevelő Intézetben betöltött igazgatói állásáról. Friedrich utódja Wiczián Dezső professzor. Grünvalszky Károly helyett Göttche Ervin egyetemes ügyész lett az egyházi adminisztráció vezetője. A Lelkésznevelő Intézet vezetését Veöreös Imre vette át, a külföldi segélyek elosztásáért Kendeh György, az egyházi sajtómunkáért Botta István felelt, míg az *Evangélikus Élet* című hetilap szerkesztésére Keken András kapott megbízást.

IV/12. Tizenkét nap, majd megtorlás

Szomorú valóság: a fanatikus kommunisták valójában csupán tizenkét napra estek ki a hatalomból, mert az 1956. november 4-én, vasárnap kezdődött szovjet katonai megszállást villámgyors politikai visszarendeződés követte. Novemberben megkezdődtek a tömeges letartóztatások is: akik részt vettek a forradalmi eseményekben, vagy akikkel szemben ennek akárcsak a gya-

núja is felmerült, azokat fasiszta és imperialista körök ügynökeinek, a szocialista állam halálos ellenségeinek minősítették. A rendőrség jelentésein alapuló „hivatalos” statisztika⁶³ szerint a megtorlás elől egyedül novemberben 80 856-an hagyták el az országot.

A párt az Állami Egyházügyi Hivatal útján változatlanul folytatta diktatórikus egyházpolitikáját. Az ÁEH vezetői, Horváth János elnök és Miklós Imre elnökhelyettes a szovjet csapatok bevonulásának napján, december 4-én elsőként a református konvent elnökségével közölték, hogy az egyházban addig jól bevált embereik forradalom alatti lemondásait felül kell vizsgálni...

Az Elnöki Tanács a társadalom egészét érintő megfélemlítés keretében december 11-től rögtönbíráskodást rendelt el (1956. évi 28. sz. tvr.). Eszerint két órán belül végrehajtható halálos ítéletet kellett kiszabni arra, aki nem jelenti fel azt, aki fegyvert rejtget, de arra is, aki egy közérdekű üzem területén jogtalanul tartózkodik... December 13-tól az 1956. évi 31. sz. tvr. lehetővé tette, hogy a közrendet veszélyeztetők hat hónapig tartó „közbiztonsági őrizetbe” kerüljenek. Ez a rendelet 1960 áprilisáig volt hatályban.

1957. január 6-án az egyházakra nehezedő pártállami nyomás részeként a kormány a *Népszabadságban* közhírré tette: nem tűri, hogy „bármely választásfelekezet egyházának bármely szervét vagy funkcióját bárki is a Magyar Népköztársaság törvényes rendje ellen irányuló politikai reakció szolgálatába állítsa”.

A januártól a Művelődésügyi Minisztérium részeként működő⁶⁴ ÁEH változatlanul gyakorolta a politikai hatalmat az egyházak fölött. 1957. január 19-én hivatalosan is bevezette a nyílt cenzúrát,⁶⁵ s miniszteri biztosok jelentek meg az egyházak püspöki hivatalaiban. Miniszteri biztos felügyelte Ordass Lajos püspöki hivatalát is. Az ÁEH az 1045/1957. (IV. 25). sz. kormányhatározat alapján ellenőrzése alá vonta az egyházak külföldi kapcsolatait is.

Túróczy Zoltán és Ordass Lajos püspökök
Miklós Imre ÁEH-elnökhelyetessel, 1957.

Az állam nyomása először a két nagyobb egyházra irányult. A katolikus püspökök közül Szabó Imrét eltávolították, Badalik Bertalant pedig Hejcére internálták. A református egyházban Pap Lászlót, a Budapesti Református Teológiai Akadémia dékánját január 15-én lemondatták, s Ravasz Lászlónak is el kellett hagynia a fővárost. A kis evangélikus egyházban Ordass február 7-én még az ÁEH képviselőjének asszisztálása mellett beiktathatta a szabályosan megválasztott Túróczy Zoltánt az Északi Egyházkerület élére, de – amint alább látni fogjuk – alig egy hónap múlva az állam jogalkotással „megoldotta” a visszarendeződést: az államnak korábban már megfelelő Dezséry-Vető püspök páros visszahelyezését s ezzel az éppen csak elkezdődött Ordass-Túróczy-korszak gyors felszámolását.

Változatlanul a pártvezetés szempontjai szabták meg a politikai rendőrség munkáját is. Az államvédelem a forradalom utáni megtorlást csupán egyszerű „szakmai” feladatként fogta fel, s a belső reakció ellen több mint tíz éve folytatott harcának újabb szakaszaként kezelte.

IV/13. 1957–1961: változatlanul a párt dönt, s az állam végrehajt

Az állambiztonsági szervek tisztjei nem csupán az ügynöki hálózatukba beszervezett személyektől kapott jelentésekre támaszkodhattak, hanem a politikailag feltétlenül megbízhatónak tekintett s létszámában bővülő két társadalmi szervezet: egyrészt az 1956. november elejétől Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) elnevezést viselő kommunista párt, másrészt az 1957. február 19-én az 1957. évi 13. tvr.-tel megalakított fegyveres párthadsereg, az úgynevezett Munkásőrség tagságára is. E szervek tagjait a közvélemény ismerte, s éppen politikai „megbízhatóságuk” miatt tartott tőlük, mert ők minden „ellenséges megnyilvánulást” minden beszerzés nélkül maguktól is jelentettek a politikai rendőrség felé. Emiatt e két személyi kör tagjai előtt közismerten nem lehetett bizalmas dolgokról beszélni, így e körök tagjai egyúttal alkalmatlanok voltak arra, hogy az állambiztonsági szervek beépítsék őket egy „ellenséges közegbe”. De nézzük sorra!

A Munkásőrség harminckét éven át – 1989. október 20-án történt feloszlásáig – fegyveresen védte a párt hatalmát. Esküjük mindennél többet mond: „Esküszöm, hogy pártomat, hazámat és népemet, a marxi-lenini eszmén alapuló munkásmozgalmat, a munkásmozgalom vívmányait minden osztályellenességgel szemben a proletárdiktatúra minden eszközével, ha kell, az életem feláldozásával is megvédem.” Ma már tudjuk, hogy a munkásőrök egy része a lakókörnyezetében élőkről adott információkkal rendszeresen segítette az állambiztonsági munkát, s az állambiztonsági tisztek évtizedeken át egyes munkásőrök lakását időnként ún. T-lakásnak, vagyis találkozási lakásnak használták.

1957-ben jelent meg a belügyminiszter-helyettes 10. sz. parancsa, mely előírta, hogy az ügynökök közé párttagot nem szabad beszervezni. Ezt az álláspontot még 1959-ben is azzal indokolták, hogy egyrészt szükségtelen be-

szervezni a párt tagját, hiszen eleve beszerzés nélkül is minden „ellenséges” megnyilvánulást jelent a rendőrségnek, másrészt egy párttag alkalmatlan arra, hogy beépüljön az ellenséges közegbe, mert az ellenséges elemek amúgy is eltitkolnák előtte az igazi nézeteket és szándékokat.⁶⁶ A téma egyes kutatói ennek ismeretében közhírré tették, hogy az állambiztonsági szervek párttagot általában nem szervezhettek be. Csakhogy amíg az említett két ok a párt 1957. évi újjászervezése idején még logikus volt, később már indokát vesztette. Mindenesetre az egykor közreadott információ tévhitként önálló életet élt, hiszen sokan még ma is azt hiszik, hogy a párttagok általában is mentesek voltak a beszerzés alól. 1980-ban már csak a párt azon felsőbb tisztségviselőinek beszerzéséhez kellett külön engedély, akik az úgynevezett párthatásköri listán szerepeltek. A többi párttag beszerzéséhez a városi (kerületi) párttitkár véleményét kellett kikérni, de ez a vélemény már nem kötötte az állambiztonságot.⁶⁷ 1980-ra már semmiféle jogi akadálya nem volt a párttagok beszerzésének. Amikor a '80-as évek elején az MSZMP taglétszáma elérte a nyolcszázezer főt, a beszerzési dokumentációk tanúsága szerint az ügynökök között a párttagok aránya azonossá vált a felnőtt lakosságon belüli arányukkal. 1989. június 30-án az állambiztonsági szervek hálózatában 7940 személy neve szerepelt, s közülük 1788 volt MSZMP-tag.

1957. március 15-e, a szabadságharc ünnepe előtt falragaszok hirdették: MUK („márciusban újra kezdjük”). Március 14-én országszerte nagyarányú letartóztatások voltak a papság körében is. Majd nyomban megjelent az 1/1957. (III. 19.) belügyminiszteri rendelet, amely az ezt követő 33 évre bevezette hazánkban a ref (rendőrhatalósági felügyelet) intézményét. Lehetőség tette, hogy a megyei (budapesti) rendőr-főkapitányság vezetője a fontos állami érdek szempontjából aggályos személyt lakóhelyén – legalább hat hónapra, legfeljebb két évre – ref alá helyezhesse. A refes köteles volt időnként a rendőrségen jelentkezni, megtilthatták számára, hogy a lakását bizonyos napszakokban elhagyhassa, megtilthatták, hogy nyilvános helyre menjen stb.

Ami pedig az egyházak körében a hatalmi visszarendeződést illeti, még március 5-én az MSZMP Intéző Bizottsága feladatul tűzte ki „az ellenforradalom támogatásával hatalomra jutott egyházi vezetők gyors félreállítását”. A párt döntés végrehajtására március 24-én a Népköztársaság Elnöki Tanácsa kiadta a hírhedt 1957. évi 22. törvényerejű rendeletét, mely „az állami érdekek biztosítása” érdekében a magyarországi egyházak összes fontosabb tisztsége betöltését előzetes állami hozzájáruláshoz kötötte. Az evangélikus egyház esetében a tvr. kimondta, hogy „püspöki, egyetemes, illetőleg egyházkerületi felügyelői állásának betöltéséhez, illetőleg a felmentéshez a Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes hozzájárulása szükséges”. „A művelődésügyi miniszter előzetes hozzájárulása szükséges a teológiai akadémia rektori, dékáni és tanári állása betöltéséhez, valamint az áthelyezések és elmozdítások érvényességéhez.” A miniszter e hatáskörét az ÁEH útján gyakorolta. Miután az állami szerv magától értetődően mindig csak egyetlen

személynek adott előzetes hozzájárulást, ettől kezdve évtizedekig mindig csak egyetlen püspökjelöltre, esperesjelöltre stb. lehetett szavazni.

Jogi nonszenszként e tvr. azonban azt is előírta: rendelkezéseit *visszamenőleg* kell alkalmazni mindazokra a kinevezésekre, áthelyezésekre, felmentésekre, amelyek a felsorolt állásokra 1956. október 1. napja óta történtek. Így azután amikor Ordass Lajos 1957. nyár végén a harmadik evangélikus világgyűlésről hazaérkezett, az Elnöki Tanács jelezte, hogy Vető Lajos és Dezséry László 1956. őszi lemondását nem fogadta el, ezért Túróczy megválasztását is semmisnek, Ordass Lajos püspöki tisztét megszüntetnek tekintik.

Az 1956 utáni első években gyorsított ütemben kiépült az a besúgórendszer, mely ezt követően évtizedekig az egyházak életét is fokozottan ellenőrizte. Sokakat szerveztek be egyházi emberek megfigyelésére, ugyanakkor az ügynökök körébe – megfélemlítéssel vagy zsarolással – az egyház embereit is igyekeztek beépíteni. Ordass is évekig szoros állambiztonsági ellenőrzés alatt állt.⁶⁸ Decemberben visszavette hivatalát Mihályfi Ernő egyetemes felügyelő, valamint Grünvalszky Károly főtitkár.

IV/14. A gyorsított eljárással ítélező népbíróságok szaporítása

A hatékony megtorlás mellett a társadalom elrettentését is szolgálta, hogy a rögtönbíráskodási eljárás mellett „az ellenforradalmi cselekmények elleni küzdelem eredményesebbé tétele érdekében” az 1957. évi 4. tvr. január 15-től elrendelte, hogy a megyei (budapesti fővárosi) bíróságokon, a katonai bíróságoknál, valamint a Legfelsőbb Bíróságon gyorsított eljárásban ítélező ügynövezett különutancsokat kell létrehozni. E különutancsok továbbfejlesztésére, a gyorsított eljárás foganatosítására 1957. április 7-étől az 1957. évi 25. sz. tvr. alapján – először csak a Legfelsőbb Bíróságon a különutancsok helyébe lépő különbírásként – felújították az egykori „népbíráskodás” intézményét.

Két hónap alatt kiderült, hogy a Legfelsőbb Bíróság kapacitása a tömeges elítélésekre elégtelen, ezért a hatalom úgy döntött, hogy megyei bírósági szinten is indokolt a különutancsok helyett a gyorsított eljárásban ítélező népbíráskodási tanácsok megszervezése. Ezt a cél szolgálta az 1957. évi 34. sz. törvényerejű rendelet és az ennek végrehajtására született jogszabályok. 1957 júliusában így a Fővárosi Bíróságon, a Pest Megyei Bíróságon, továbbá Miskolcon, Szegeden, Pécsen és Győrben is megkezdheték működésüket a „népbíráskodások”, melyek elnökeit ugyan a megyei bíróság elnöke jelölte ki, de a mellé rendelt megbízható népbírákat már országosan központilag az Elnök Tanács delegálta.

A gyorsított eljárás legfőbb ura kezdettől fogva a Legfelsőbb Bíróság volt. A legfőbb ügyész és a Legfelsőbb Bíróság elnöke bármely népbíráskodási eljárásra tartozó ügyet közvetlenül a Legfelsőbb Bíróság népbíráskodási tanácsa elé utalhatott.⁶⁹ Joguk volt arra is, hogy „bármely bíróság”⁷⁰ első fokon hozott

ítélete ellen bejelentett fellebbezés" elbírálását a Legfelsőbb Bíróság népbírósa tanácsa elé utalhassák, ahol így az addig az általános szabályok szerint kezelt ügy váratlanul a népbíróság előtt gyorsított eljárásban érhetett véget. Az ügyész megtehetette, hogy a vádlottat vádirat nélkül is a bíróság elé állítsa, s ott is csak szóban ismertesse, hogy milyen halálbüntetéssel járó cselekmény elkövetésével vádolja az illetőt.⁷¹

A megyei népbírósnak elsősorban halálbüntetést – nyomatékos enyhítő körülmények esetén kivételesen életfogytig tartó vagy öt-tizenöt év közötti börtönbüntetést – kellett kiszabnia, de a másodfokon eljáró Legfelsőbb Bíróság népbírósa tanácsa a börtönbüntetés miatt felmentésért fellebbező vádlottat akkor is halálbüntetésre ítélt, ha az ügyész az I. fokú ítéletet nem fellebbezte meg. A tvr. visszamenőleges hatállyal úgy rendelkezett, hogy az 1957. január 15. után elkövetett cselekménye miatt fiatakorú⁷² ellenforradalmárt is halálbüntetésre lehet ítélni. „Ha az állam érdekeinek megóvása indokolta”, ezekben az ügyekben csak az igazságügy-miniszter által kiválogatott ügyvédek járhattak el.

A gyorsított eljárás mellett már nem volt szükség a rögtönbíráskodási eljárás további fenntartására, így azt 1957. november 3. napjával meg is szüntették,⁷³ azonban a gyorsított eljárásban ítélező népbíróságok egészen 1961. április 15-ig⁷⁴ változatlan intenzitással végezhatték munkájukat. Ezt követően a népbíróságok hatásköre ugyan gyakorlatilag megszűnt, de működésük beszüntetésére formálisan csak a Btk. 1962. július 1-jei hatályba lépésével egyidejűleg kerül sor.

IV/15. Bebörtönzött papok, kitüntetés „a népi hatalom melletti kiállásért” és megfélemlített teológusok

1957-ben börtönre ítélték Szigeti Imre domonkos szerzetest; csak 1971-ben szabadult büntetéséből. Decemberben újabb nyolc katolikus teológus kapott hat-tíz évnyi börtönt. December 30-án „az ellenforradalom alatt a népi hatalom mellett tanúsított helytállásukért, és az azóta eltelt egy év alatt szocializmust építő hazánk és népünk érdekében a békemozgalomban, valamint az állam és az egyház jó viszonyának érdekében kifejtett áldozatos munkásságukért” huszonhárom egyházi személy kapott kitüntetést, köztük Vető Lajos evangélikus püspök.⁷⁵ Másnap: december 31-én felakasztották Gulyás Lajos levéltáros református lelkészét.⁷⁶

A magyar társadalom az 1956-os forradalom vérbefojtását követően évtizedekig megváltoztathatatlan adottságnak tekintette, hogy a fanatikus kommunista rendszernek belátható időn belül nincs alternatívája.

1957 őszén az Evangélikus Teológiai Akadémia oktatói a következők: Pálffy Miklós (Őszökvetség), Karner Károly (Újszökvetség), Sólyom Jenő, Wiczian Dezső (egyház történet), Nagy Gyula (rendszeres teológia), Pröhle Károly

(gyakorlati tanszék), Ottlyk Ernő docensként *Egyház és társadalom* címmel tartott előadásokat, Vámos József adjunktus pedig nyelveket adott elő.

1958. január 23-án tartották az evangélikus egyház országos esperesi értekezletét. Ezen Zoltai Gyula betegsége miatt, Válint János⁷⁷ pedig azért nem jelent meg, mert az értekezletet nem Ordass hívta össze. Jelen volt viszont Horváth János ÁEH-elnök. Az értekezlet elején az állam által három héttel azelőtt kitüntetett Vető Lajos püspök minden baj okozójaként Ordasst jelölte meg, mondván: „Mindenki akarja az állammal való tisztességes megegyezést, csak Ordass nem.”⁷⁸ A jelenlévő tizennégy esperes közül csak Danhausser László budai esperes mert ellenvéleményt kifejezni: „Ordass Lajos és Túróczy Zoltán püspökök világszerte ismert emberek. (...) Szerette őket a hazai papság. Túróczyt háromszor választottuk meg püspöknek. Ordass a Nyugat közismert embere. Nem véletlen az, hogy az LVSZ alelnöke ismételtén. Itthon is mindenki szereti és becsüli... Ezt nem tudnám elmondani a jelen vezetőkről...” Káldy Zoltán baranyai esperes⁷⁹ kétfelé beszélése viszont már érzékelhetően egy „helyezkedő” ember megnyilvánulása volt: „Én szeretem Ordasst, szeretem Vetőt, ők is Istennek szolgálják... Szeretném, ha Ordass megmaradna a helyén, de ha nem tudja vállalni az utat, tovább kell mennünk.”⁸⁰

Tavasszal Prágában megalakult a Keresztyén Békekonferencia (KBK), melynek alapító tagjaként jelen volt Káldy Zoltán is.

Miközben 1958-ban folytatódott a katolikus papok bebörtönzése és kitelepítése,⁸¹ a papi utánpótlás területét is célba vették, s az egyes egyházak teológiáin is ürügyet kerestek és találtak a létszámcsökkentésre. Az evangélikus teológián például a „kínai egyházi delegáció látogatása” kapcsán történt ártatlan malőr ürügyül szolgált a hallgatók megtizedelésére. Valójában mindössze annyi történt, hogy a Lendvai u. 28. alatti ÁEH-székház aulájában a nyáron besütő nap miatt kiszáradtak a székek, ezért ha valaki megmozdult rajtuk, recsegték-ropogtak. Az odarendelt teológusok előtt az elhangzó baloldali szövegeket előbb kínaiából fordították angolra, majd angolról magyarra. A teológusok unták az egészet, és mocorogtak, a székek pedig nyekeregtek. Utólag ezt úgy minősítették, hogy itt jobboldali beállítottságú hallgatók tiltakoztak a kínaiak ellen, ezért példát kell statuálni: a vétkeket el kell távolítani, s ezzel a maradékat is meg kell félemlíteni. Az ötven teológushallgatóból különféle ürüggyel ötöt eltávolítottak.⁸²

Ősszel a tanári kart is megrostálták. Nyugdíjazták az ÁEH által jobboldalinak minősített Sólyom Jenőt 57 évesen,⁸³ Karner Károlyt 59 évesen, Wiczian Dezsőt 58 évesen. Őket az ÁEH a többiek megfélemlítése érdekében küldte nyugdíjba. Utódaik: Groó Gyula (gyakorlati tanszék), Pröhle Károly (Újszökvetség) és Ottlyk Ernő (összevont, egyetemes és magyar egyháztörténeti tanszék).

IV/16. Egy színjáték: Dezséry egynapos visszatérése és újbóli lemondása

Fentebb említettük, hogy 1957 nyarán az Elnöki Tanács jelezte, hogy Dezséry László forradalom alatti lemondását utólag nem fogadta el, ezért az állam továbbra is őt tekintti püspöknek, s ez kizárta, hogy egyidejűleg Ordass Lajos is püspök legyen. Dezséry azonban 1958. május 27-én ténylegesen csupán egyetlen napra tért vissza a püspöki székbe azért, hogy ismét bejelentse lemondását. „Papp István” fn. ügynök július 8-i – Dezséry beszédének visszhangjáról szóló – jelentésének végére illesztett rendőri záradék megvilágítja az állambiztonsági háttérjátékot: „Az Ordass-kérdésben olyan megoldást választottunk, hogy Dezsérynek a forradalom alatti lemondását az Elnöki Tanács nem vette tudomásul, így Ordassnak távoznia kellett a püspökségből. Dezséry visszatérése formai volt, s nagy beszédében lemondott a püspökségről.”⁸⁴

Dezséry ezen lemondását természetesen már elfogadta az Elnöki Tanács, ezért az egyházkerület kénytelen volt elindítani a püspökválasztási procedúrát. A lemondott Dezséry – és az előtte félreállított Ordass – helyére három személy jött számításba: két balosként közismert önjelölt személy: Grünvalszky Károly főtitkár (józsefvárosi lelkész) és Pálffy Miklós teológiai tanár, valamint a „haladó erőkhöz” sorolt fiatal (harminckilenc éves) Káldy Zoltán pécsi lelkész (baranyai esperes), akinek evangélikatori múltja folytán országos hírneve volt, és nagyon népszerű volt Pécsen is, ahol kiváló gyülekezeti munkát végzett. Ebben a helyzetben kialakult egy olyan egyházi közhangulat, hogy ha az állami kényszer folytán valakivel be kell tölteni Ordass helyét, akkor Káldy a jobb választás.⁸⁵

A magyar állambiztonság éberen figyelte, hogy a pártvezetés mely személy jelöléséhez járul hozzá. Egy 1958. március 28-i ügynöki jelentéshez fűzött tartótiszti záradék⁸⁶ még Pálffy minősítette pozitív személynek. Egy május 12-i ügynöki jelentés⁸⁷ tartalmazza, miként vélekedtek a lelkésztársak Pálffy, illetve Káldy megválasztásáról a hírvösvölgyi országos sajtómegbeszélésen. Végül a július 26-i állambiztonsági ügynöki jelentéshez fűzött rendőri megjegyzés leszögezi: „Az ÁEH részéről eldöntött Káldy püspökké választása, Káldyval ezért op. céljaink vannak. Baji László r. szds”.⁸⁸

Szeptember 4-én az állambiztonság tisztje Pécsen felkereste Káldy Zoltán esperest, de a rendőr jelentéséből⁸⁹ kitűnik, hogy Káldy az állambiztonsággal kapcsolatban is kezdettől ragaszkodott saját szuverenitása megtartásához: „Megbeszéltük távozása utánra a Baranya megyei esperes kérdését. Javaslatainkat elvetette, s megindokolta.”

Valóban, a „megürült” püspöki tisztségre az Elnök Tanács kizárólag az ÁEH által javasolt Káldy Zoltánnak adta meg a megválasztásához szükséges előzetes hozzájárulást, ezért a gyülekezetek kizárólag rá szavazhattak.

A kortársak mindenesetre azóta eltelt évtizedek alatt sem felejtették el,

hogy Káldy Zoltánt a forradalom leverése második évfordulójának napján, 1958. november 4-én iktatták be a Déli Egyházkerület püspöki tisztebe. Az új püspök székfoglaló beszédjében bírálta a forradalom napjai alatt visszatért korábbi egyházi vezetők intézkedéseit, majd az állam és az egyház kapcsolatában sorozatosan a „józan ész” alapján a „realitások” elfogadására hívta fel a lelkészeket, s erre intette a teológiai akadémia tanárait és hallgatóit is.

Kétségtelen tény, hogy Káldy püspöksége idején szélesedett az egyház külföldi kapcsolatrendszere; növekedett az egyház bizonyos szabadsága; az egyes tisztségek betöltésére közismerten tisztességes emberek közül válogatott. Mindez együttesen növelte Káldy presztízsét.

IV/17. A „reakciós” papok elmozdításának egyházi jogi lehetőségei

Káldy ugyanakkor elsősorban Budapesten hamar rendkívül népszerűtlen lett, mert elterjedt a hír, hogy az ÁEH követelésére szerepe volt őt – népszerű, ezért „reakciónak” minősülő – budapesti lelkész vidékre helyezésében. Ez az öt: Komjáthy Lajos (Óbuda), Danhauser László (Budahegyvidék), Kendeh György, Botta István (Kelenföld) és Scholz László (Zugló).

1959. november 20-i jelentésében⁹⁰ Káldy Zoltán a tartótisztje számára összefoglalta az egyházban az utóbbi években bekövetkezett személyi változásokat:

- Jávor Pál ceglédi lelkészt az egyházvezetés *lemondatta* az esperességről;
- Ordass püspökhelyettesét: Zászkaliczky Pál főtí lelkészt az egyházvezetés *lemondatta* az egyházkerület becsületszéki elnöki tisztségéről;
- elkerült Budapestről Ordass bizalmasa: Botta, Ordass esperese: Danhauser László, továbbá Scholz László és Galát György;
- kikerült a püspöki hivatalból Ordass titkárnője: Takács Dánielné Kovácsné Zelma;
- Káldy Zoltán megakadályozta Dóka Pécsre kerülését.

A jelenkori egyházi közlemények szerint a felsorolt személyek eltávolítása mögött Káldy állt, holott maga Káldy láthatóan egyedül Dóka esetét kapcsolta saját személyes ténykedéséhez. A dokumentumokból kitűnően például Danhauser László eltávolítása nyilvánvalóan nem Káldy „érdeme”,⁹¹ de végül annak kiderítése, hogy az egyes személyek eltávolítása stb. érdekében valójában ki és mit tett, meghaladja e munka kereteit.

A római katolikus egyházban a papszentelés során a pap engedelmességet fogad püspökének, aki szabadon dönthet a pap szolgálati helyéről és annak megváltoztatásáról. Az egyházközségnek nincs beleszólása abba, hogy ki a papja, és meddig szolgál ott. A püspök nem köteles indokolni az áthelyezésről szóló döntést, s ellene reklamálni sem lehet. Egy katolikus pap elhelyezése s új pap érkezése az egyházközséghez évszázadok alatt olyan megszokott hétköznapi jelenség, mely fölött mindig néhány nap alatt napirendre tértek az érintett hívek. Az egyházközség néhány érdeklődő tagja persze tud-

hatta, hogy egy-egy aktívabb papjának éppen az aktivitása miatt kellett távoznia az egyházmegye távolabbi részébe, de általában az már nem volt publikus, hogy ezt a döntést a püspök saját jószántából vagy például az ÁEH kívánságára hozta-e meg.

A két nagy hazai protestáns egyházban a gyülekezet választja a lelkészt, aki így erősen kötődik a gyülekezetéhez, s ha e pozíciójáról „önként” nem mond le, vagy egyházi bíróság nem ítéli palástvesztésre, addig marad a gyülekezte élén, amíg az kitart mellette. Az evangélikus egyház vezetésének a Káldy-korszakban egy lelkész eltávolítására láthatóan csak két érdemi eszköze volt: az „önkéntes” távozásra való rábeszélés vagy a fegyelmi eljárás. Az ÁEH sem tehetett többet, mint – fenyegetéssel, zsarolással – közreműködött az önkéntes lemondásra való rábírásban, vagy kezdeményezte a fegyelmi eljárás megindítását.

Ami a fenyegethetőséget, zsarolhatóságot illeti, a családos protestáns lelkészek nyilvánvaló hátrányban voltak a nőtlenséget fogadó katolikus papokhoz képest. A katolikus pap a börtönben is pap volt, ha kijött, újra pap volt, ha újra bezárták, ott is csak pap volt. A protestáns lelkész helyzete viszont sokkal nehezebb volt, hiszen családja sorsáért is felelősséggel tartozott. A protestáns lelkészt így objektíve könnyebb volt megfenyegetni, zsarolni, hogy adott esetben például saját jószántából, azaz „önként” mondjon le addigi státusáról. Érdekes lenne átfogó és célzott kutatást folytatni annak tisztázására, hogy milyen összetett okokra vezethető vissza, hogy amíg a protestáns lelkészek a hatvanas évektől kezdődően elkerülték a börtönt, addig a katolikus papok elítélése a hetvenes évek első harmadáig közismert fenyegető jelenség volt. Ennek feltárása azonban meghaladja e munka kereteit.

Az egyházi közelmúltat vizsgáló bizottságban felmerült az a gondolat, hogy egy-egy budapesti lelkész több évtizedes helyben maradásának vajon volt-e utólag „ára”. A válaszadáshoz abból a tényből kell kiindulnunk, hogy az evangélikus egyház gyülekezet által megválasztott lelkésze – ha nem követett el hibát, s ha nem fogadta el másik gyülekezet meghívását – általános jelenséggé a nyugdíjazásáig az adott gyülekezetben szolgálhatott. Ez az ország összes gyülekezetére igaz volt, függetlenül attól, hogy egy exponált fővárosi vagy a legeldugottabb falusi egyházközség lelkészéről volt szó. Ezért azután például a püspöki székhelyként funkcionáló, a külföldi delegációk sűrű látogatásai miatt reflektorfényben álló s mindezek miatt különösen exponált helyzetű Budapest-Deák téri gyülekezet megválasztott, idegen nyelveket beszélő, közismert lelkészének nyugdíjazásáig való több évtizedes szolgálata önmagában – a józan ész és a logika szabályai szerint – nem is adhat okot semmiféle gyanakvásra.

Kétségtelen, hogy jelenleg a vizsgált korszak dokumentációi még hiányosak. Csak annyit rögzíthetünk tényként, hogy abban az időben az evangélikus egyház országos közgyűlésén mindig megjelent egy ÁEH-s delegáció, olykor fel is szólaltak, s a személyi kérdésekben kimondták a végső jóváha-

gyást. Hatévenként kellett az országos presbitériumot újraválasztani. Formailag általában a püspökök és az országos felügyelő jelölték a tagokat. Egy tisztségre mindig csak egy jelölt volt, ugyanis a vétót az ÁEH a jogszabályon alapuló felhatalmazása alapján már az előzetes megbeszélés során megtette. Az ÁEH óhajára – jobb lehetőség híján – a közgyűlés vagy a presbitérium mindig készségesen rábólintott. A nyugdíjazás formailag ugyan az országos presbitérium kezében volt, de gyakorlatilag a presbitériumban egyszerűen bejelentették, hogy X.Y. „saját kérelmére” nyugdíjba vonul, s a bejelentést az országos presbitérium tudomásul vette.

IV/18. 1959: újabb jogszabályi szigorítás az egyházi állások betöltésénél

Az év januárjában hatvanhárom teológust kizártak a budapesti katolikus hittudományi akadémiáról, mert nem vettek részt egy békegyűlésen.

Április 6-án újabb hírhejt kormányrendelet – a 18/1959. (IV. 6.) számú – jelent meg, mely szerint az 1957. évi tvr.-ben megjelölt állás betöltése, továbbá az áthelyezés, elmozdítás és felmentés csak akkor érvényes, ha ahhoz az állam előzetesen hozzájárult. Ha pedig az egyház három hónap alatt sem tud olyan személyt javasolni, akiben az állam megbízik, akkor a megfelelő személyt az állam fogja kijelölni... Ez a rendelkezés 1971-ig nem változott.⁹²

Július 22-én az MSZMP Politikai Bizottsága határozatot hozott „a vallásos világnézet elleni harcról, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelő munka feladatairól”. E szerint az egyházaknak támogatniuk kell az adott társadalmi és politikai rendet, vezetőik pedig harcoljanak az egyházi reakció ellen. Ezt a harcot ugyanolyan módszerekkel kell folytatni, mint a „szocialista állam bármely ellensége ellen”. A pártnak „különös gondot kell fordítania a pedagógusok és a tanulóifjúság marxista világnézeti nevelésére”, hiszen „a vallásos világnézet és a marxizmus-leninizmus között kibékíthetetlen ellentét van”.

IV/19. 1960–1961: újabb bebörtönzési hullám az „illegális” ifjúsági munka miatt

A katolikus egyház papjainak egy része a tömeges pasztoráció megnehezülése folytán úgynevezett kisközségi tevékenységet kezdett folytatni. A fanatikus kommunisták állama azonban az ifjúság körében végzett egyházi munkát változtatlanul a legsúlyosabb „államellenes” cselekménynek tekintette, s a benne részt vevő papokat és világi vezetőket 1961 után is kemény börtönbüntetésekkel sújtotta.⁹³ Ezen elv alapján az állambiztonsági szervek „Fekete Hollók” fedőnéven évek alatt előkészített, 28 kötetnyi anyaga alapján 1960. november 22-én elkezdődtek, majd 1961. február 6. éjszakáján folytatódtak az újabb letartóztatások. Az ifjúsági munka miatt végül nyolc-

vanót egyházi személyt tartóztattak le Budapesten és más városokban is, majd kemény ítéletek következtek.⁹⁴

V. 1962: „Aki nincs ellenünk, az velünk van” – a hatalom új szlogenje

A hatvanas évek elejére a rendszer külpolitikai tekintetben való szalonképessé tétele, nemzetközi elfogadtatása egyre sürgetőbbé vált. Az 1961–1962-ben folytatott bizalmas diplomáciai alkudozások nyomán annak fejében vették le az úgynevezett „magyarkérdést” az ENSZ közgyűléseinek napirendjéről, hogy az Elnöki Tanács 1963. március 22-én az 1963. évi 4. sz. törvényerejű rendelettel viszonylag széles körű – de nem teljes – politikai amnesztiát hirdetett. Bár a háttérben titokban gőzerővel folyt a papok elleni újabb büntetőeljárások előkészítése, annak érdekében, hogy az amnesztia ne terjedjen ki a papok ellen tervezett eljárásokra, késleltették e titkosan kezelt ügyek nyílt szakaszba lépését.

Folyt a háttérben a Vatikánnal kapcsolatos alkudozás is a hazai konszolidáltság látszatát sugalló valamiféle megállapodás érdekében. A magyar kormány tétje e nemzetközi elfogadtatás szélesítése volt. A Vatikán a tizenhat év szünet alatt megüresedett püspöki székek betöltésére törekedett. A tárgyalások alatt, valamint annak érdekében, hogy az 1963-as amnesztia ne terjedjen ki az állambiztonsági szervek által a katolikus papok ellen titokban folytatott további felderítésekre, tovább késleltették ezen ügyek nyílt szakaszba lépését, de a háttérben változatlan lendülettel folyt az újabb büntetőeljárások előkészítése is.

Kádár János pártvezetése a hatvanas évektől kezdődően rákényszerítette a társadalom egészét annak a „realitásnak” a tudomásulvételére, hogy belátható időn belül a kommunista rendszernek nincs alternatívája, ez megváltoztathatatlan adottság. Kádár a társadalmat is megpróbálta fokozatosan közreműködővé tenni a rendszer működtetésében, ezért ötévnyi véres megtorlás után, 1962-től az „aki nincs ellenünk, az velünk van” szlogenre próbálta felépíteni a belpolitikai konszolidációt. A hatalom fokozatosan visszafogta a rendszer öndicsőítését szolgáló propaganda intenzitását és hangnemet is, s a rendszer idővel már elte-

Káldy Zoltán püspök felszólalása a Hazafias Népfront ülésén, 1962. június

kintett a szocializmussal való személyes azonosulás menetrendszerű hangoztatásának megkövetelésétől is.

Néhány év múltán eljött az idő, amikortól már akár érdektelenséget is lehetett nyilvánítani a politika iránt. A kívülálló szemében néhány újabb év elteltével már úgy tűnhetett, hogy aki a rendszerrel szemben nem ellenséges, az – az ekkortól kezdődően immár tömegesen feltűnő *állambiztonsági szakifejezés* szerint – úgynevezett „lojálisnak”, sőt akár „hazafiasnak” is számít.

Persze a rendszerrel nyilvánosan mindig csak egyetérteni lehetett, s az ettől eltérő álláspont továbbra sem kaphatott publicitást. Az egyházak is hamar megtapasztalhatták, hogy a fiatalsággal is foglalkozó papjaikra mint ideológiai ellenségre természetesen nem vonatkozik a társadalmi megbéklést sugalló szlogen. A rendőrség 1962-ben húsz lakásban tartott házkutatást követően újabb tizenhét „illegális” protestáns csoportot „leplezett le”, majd négy személyt őrizetbe vettek és megvádoltak. (A vádlottak között volt a köztisztletben álló Gyökössy Endre református lelkész is.)

V/1. Egyházi vezetők bevonása a papság kordában tartására

A párt döntéseit egyházi ügyekben az Állami Egyházügyi Hivatalnak kellett végrehajtania. Az ÁEH viszont arra törekedett, hogy „önjáróvá” tegye a rendszert azzal, hogy az általa közöltek végrehajtását az egyházkormányzatra bízta. Ezzel az ördögi megoldással az egyházkormányzat ugyan gyakran tudtán kívül is a pártvezetés irányelveit képviselte, de olykor ezt az összefüggést a papok felé dokumentálta is. Például a csongrádi egyházmegye esepese 1962. szeptember 19-én a lelkészekhez kiküldött körlevelében magától kérte, hogy „szíveskedjenek tanulmányozni az MSZMP Központi Bizottságának kongresszusi irányelveit (megjelent a Népszabadság aug. 19-i, XX. évf. 194. számában), amely alapul szolgál mindennapi munkánk elvégzéséhez...”

Ekkoriban kezdődött egy – később mind gyakoribbá váló – új fejezete az egyház és a papság „kordában tartásának”: az ÁEH átadta a püspöknek a megbüntetendő papok névsorát azzal, hogy ha őket a főpásztor nem bünteti meg, akkor a püspököket állítják bíróság elé. Az egyházi büntetés legalább áthelyezést jelentett: például egy nagyobb városból egy kicsi faluba. Az ÁEH gyakran csak megvonatta a hitoktatási engedélyt az ifjúsággal foglalkozó papoktól, máskor azonban leplezetlenül megszarolta a főpásztort.

Így például 1962. február 27-én a katolikus egyházban dr. Schwarz-Eegenhofer Artur esztergomi apostoli kormányzó felszólítást kapott, hogy büntesse meg tizenhárom papját, továbbá három teológust és két pap kántort, különben bíróság elé kerülnek. Ő ekkor hat papot végleg, négyet ideiglenesen eltiltott a papi működéstől, hármat pedig elhelyezett Budapestről. Két teológusnak – egyikük *Balás Béla* jelenlegi kaposvári megyés püspök – büntetésként el kellett hagynia a szemináriumot.

V/2. Új büntető törvénykönyv – politikai töltetű bűncselekmények szankcionálása

Az 1962. július 1-jén ugyan megszűntek a gyorsított eljárást alkalmazó nép-bíróságok, de az ekkor hatályba lépett (új) büntető törvénykönyv több politikai töltetű bűncselekmény leírását is tartalmazta.

a) *Új bűncselekményként* bevezették a szocialista jogrendbe az úgynevezett „összeesküvés” tényállását. Eszerint az, aki a Magyar Népköztársaság társadalmi rendjének aláadására vagy gyengítésére irányuló *összeesküvést* kezdeményez, vagy abban vezető tevékenységet fejt ki, tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntethető. Aki csupán egyszerű résztvevője az összeesküvésnek, nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A törvény 1989. június 14-ig a halálbüntetés kiszabását is lehetővé tette az összeesküvés résztvevőire, ha más *súlyos* bűncselekményt is elkövettek.

Az új büntető törvénykönyvben egyidejűleg átpolitizáltak több „hagyományos” bűncselekményt is:

b) *A szocializmus vagy a párt kritizálása – izgatás.* Aki mások előtt szocialista meggyőződésük miatt egyes csoportok vagy személyek ellen *gyűlölet keltésére alkalmas* cselekményt követ el, öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A büntetés nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha az izgatást nagyobb nyilvánosság előtt követték el.

Izgatás címen lehetett börtönre ítélni azt, akiről megtudták, hogy „mások előtt”, például szűk családi körben kritizálta a párt szocialista meggyőződésű tagjának egyházellenes intézkedését, de elítélhették azt a papot is, akiről megtudták, hogy a templom falain kívül (fiatalok kirándulásain, sportkörökben, családlátogatás során stb.) kritizálta a hivatalos szocialista ideológiát. E fenyegető szabály 1989. október 14-ig volt hatályban!

c) *Törvény vagy hatósági rendelkezés elleni izgatás.* „Aki mások előtt a törvény vagy más jogszabály, avagy a hatóság rendelkezése ellen engedetlenségre izgat, három évig terjedő szabadságvesztéssel” volt büntethető. A büntetés öt évig is terjedhetett, ha a cselekményt nagyobb nyilvánosság előtt követték el.

Egy bíralat bármikor „izgatást” is jelenthetett. Aki 1989. október 14-ig az ideológiai töltetű jogszabályokat vagy a kormány, a tanácsai szervek, a rendőrség, az Állami Egyházügyi Hivatal stb. rendelkezéseit kritizálta, e jogszabály alapján volt bebörtönözhető.

d) *Kémkedés, hazaárulás, hűtlenség.* Azt, aki 1962. július 1. és 1989. (!) október 14. között külföldivel *szóba állt*, könnyen megvádolhatták azzal, hogy kémkedést, hazaárulást vagy hűtlenséget követett el.

Akit azzal gyanúsíthattak (= vádolhattak), hogy külföldi kormány, külföldi szervezet vagy ezek megbízottja részére hírszerző tevékenységre ajánlkozott vagy vállalkozott, „kémkedés” címen tizenkét évig terjedő szabad-

ságvesztésre ítélték. Akit csak azzal vádolhattak, hogy kémkedni *készül*, öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntették.

Akit azzal vádolhattak, hogy abból a célból, hogy a Magyar Népköztársaság *politikai érdekét* sértse, külföldi kormánnyal vagy külföldi szervezettel, avagy ezek megbízottjával érintkezésbe bocsátkozik, „hazaárulás” címen akár tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel is büntethették. Akit csak azzal vádolhattak, hogy hazaárulásra *készült*, öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntethették.

Akit azzal vádolhattak, hogy hivatalos megbízatásával visszaélve külföldi kormánnyal vagy külföldi szervezettel *kapcsolatot vett fel* vagy *tartott fenn*, és ezzel a Magyar Népköztársaság *politikai érdekét* veszélyeztette, „hűtlenség” címen nyolc évig terjedő szabadságvesztést is kaphatott.

e) *Visszaélés az egyesülési joggal.* Sajátos bűncselekmény volt 1979. június 30-ig a Btk. 207. §-ában megfogalmazott cselekmény, mely szerint: „Aki olyan egyesület vezetésében vagy szervezésében vesz részt, amelynek működését az illetékes felügyeleti szerv nem vette tudomásul, egy évig terjedő szabadságvesztéssel” volt büntethető. A korabeli bírósági határozatokból kitűnt, hogy e bűncselekményt elsősorban az ifjúsággal feltűnő aktivitással foglalkozó papok vagy esetleg az ÁEH követelésére eltávolított lelkészek „követték el”.⁹⁵

V/3. A hivatalos külföldi utak titkos jogi szabályozása (1962-től)

Az 1956-os forradalom leverését követően az államközi kapcsolatok és a lakosság magánjellegű kiutazásai egyaránt lehetetlenné váltak. A külkereskedelem beindításához idővel elengedhetlenné váltak a kiutazások. Először csak a *hivatalos külföldi utazások* engedélyezésének rendjét szabályozták a titkos 3115/1957. sz. kormányhatározattal, majd a pártvezetés a hatvanas évektől az egyes társadalmi csoportok elitje számára is felvillantotta a külföldön élő rokonokkal való személyes kapcsolattartás, a kapitalista országokba történő utazás engedélyezésének lehetőségét is.

1961-re már megsokszorozódott a kapitalista országok és Magyarország közötti hivatalos utazások száma, s megnőtt az idegenforgalom jelentősége is. Az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) 1961. február 20-i ülésén a Magyarország elleni „hidegháborús propaganda” hatásának csökkentése érdekében már kifejezetten támogatta a kapitalista országokból érkező turistaforgalom növekedését, és bizonyos keretek között eltűrte a magyar állampolgárok nyugati utazásait is. A kémelhárítás azonban nem volt felkészülve a megnövekedett utasforgalom ellenőrzésére, ezért a PB szükségesnek tartotta az állami intézményekben a „külföldi kapcsolatok osztályai” megalakítását.⁹⁶

A PB határozata nyomán a kormány a november 16-i, titkos, 3298/1961 sz. határozatában⁹⁷ előírta, hogy 1962. január 1-jéig a hivatalos utazásokkal leginkább érintett minisztériumoknál és országos főhatóságoknál meg kell

szervezni a hivatalos ki- és beutazások szervezésével és ellenőrzésével foglalkozó nemzetközi kapcsolatok osztályát (NKO).

Az állambiztonsági szervek értettek a szóból, s az egykori 1959. március 3-i belügyminiszteri (titkos) 4. számú parancs elveit követve nyomban intézkedtek, hogy szigorúan titkos („szt”) állományú tiszteket vegyenek fel a minisztériumok (főhatóságok) dolgozói közé, akik az újonnan szervezett NKO-k területén kaptak beosztást.⁹⁸

Az 1963. december 5-i, szigorúan titkos, 009. számú belügyminiszter-helyettesi parancs elégedetten állapította meg, hogy a létrehozott NKO-kon az operatív érdekek érvényre juttatását immár *mindenütt* szigorúan titkos állományú belügyi operatív tiszt biztosítja. A parancs leszögezi, hogy az NKO-kon dolgozó szt-tiszt ugyan szervezetileg a Belügyminisztérium III/II. Csoportjához tartozik, de figyelemmel kell lennie a III/I. és a III/III. Főcsoportfőnökség igényeire is. Így bár az szt-tiszt elsődleges feladata az volt, hogy az NKO fedése alatt az *operatív feladatokat hivatalos és társadalmi kapcsolataira támaszkodva, azok segítségével hajtsa végre*, s a hozzákapcsolt ügynököket foglalkoztassa, de tanulmányoznia kellett a BM III/II. valamint a III/I. Csoportfőnökség igényeinek megfelelő hálózatépítési lehetőségeket is.

A fedés megtartása végett a parancs az szt-tisztnak megtiltotta, hogy beszervezést hajtsa végre. „A konspiráció szigorú betartása mellett” személyes feladata volt a fontosabb ügyekben kiutazók felkészítése és beszámoltatása, valamint a hivatalos kiutazással kapcsolatos útlevél- és vízumügyek intézése. Biztosítani kellett, hogy a III/I. Csoportfőnökség is tudomást szerezzen arról, kik azok, akik hat hónapra vagy annál hosszabb időre kapitalista országokba utaznak.

A fedőfoglalkozás titkosságának védelme érdekében a parancs megtiltotta, hogy a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökség vagy más szervek beosztottai az szt-tiszttel közvetlen kapcsolatot tartsanak.

1964. április 24-én a BM III/II. Csoportfőnökség 10-64/5/1964. sz. újabb jelentése további szt-tisztek alkalmazását sürgette az NKO-k területén.

Az elhárítás a szigorúan titkos besorolású tisztjeit tisztos polgári vagy állami munkahelyen alkalmaztatta „fedőfoglalkozásként”, ha az intézményhez (állambiztonsági zsargonnal: „objektumhoz”) tartozók tartós megfigyelésére, ellenőrzésére volt szükségük. Állambiztonsági tiszti minőségük ténye a „munkahelyük” többi dolgozója előtt is titok volt.

Ezen szt-tisztek:

- az útlevél intézése alkalmával felhívták a kapitalista országba kiutazók figyelmét a nyugati kémelhárítástól való tartózkodásra, majd
- kifaggatták a hazatért személyt, hogy érte-e valamilyen említésre érdemes incidens nyugati úton, végül
- bekérték a kiutaztató szerv részére készített hivatalos úti jelentést is.

Az útlevélügyet intéző személy állambiztonsági tiszti minősége a kiutazó előtt államtitok volt. Nincs adatunk arra, hogy egy szt-tiszt ezt az államtit-

kot – börtönbüntetést kockáztatva – megszegve felfedte volna valódi kilétét egy kiutazó személy előtt. Az államtitok betartására viszont van konkrét adatunk: az ÁEH-hoz is telepített NKO (állambiztonsági fedőneve: „Világosság” rezidentúra) szt-tisztje a Pröhle Károllyal 1970. április 9-én folytatott beszélgetéséről készített jelentésében utal arra, hogy Pröhle „felesége ... rossz néven veszi, hogy az egyház belső ügyeit kitergeti az állami embereknek (ti. az Egyházügyi Hivatalnak)”. Az szt-tisztekre vonatkozó szigorú előírások ismeretében fel kell tételeznünk, hogy a rendőri jelentés itt azt bizonyítja, hogy Pröhle Károly ebben a konkrét esetben magától értetődően az ÁEH dolgozójának vélte az ott fedőfoglalkozásban dolgozó és kérdezősködő titkosrendőrt; annál is inkább, mert nincs adatunk arra, hogy e tiszttel korábban valódi minőségében is találkozott volna.

V/4. A külföldre utazókkal aláíratott nyilatkozatok törvényi háttere

1962 őszén megnyílt a II. vatikáni zsinat. Az első ülősszakra még csak három magyar püspök kapott hivatalosan kiutazási engedélyt, a többiek itthonról figyelhették az eseményeket.

Az 1962. július 1-jén hatályba lépett Btk. úgy rendelkezett: aki hitelt érdemlően tudomást szerez arról, hogy összeesküvés, kémkedés, hazaárulás elkövetése készül, vagy még le nem leplezett ilyen bűntettet követtek el, és erről a hatóságnak, mielőtt teheti, jelentést nem tesz, *feljelentési kötelezettség elmulasztása miatt három évig* terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. Ez a törvényi rendelkezés volt az objektív oka annak, hogy a szolgálati kiküldetéssel külföldre utazóval magától értetődő természetességgel írárták alá az állampolgári köteletségére emlékeztető rutinnyilatkozatot: „Ha tudomásomra jut, hogy összeesküvés, kémkedés, hazaárulás készül, azt a hatóságnak jelentem.” Leszögezhetjük ezért, hogy 1962 után az útlevél kiadásakor aláírt, kizárólag a büntető törvénykönyvet idéző hivatalos állampolgári nyilatkozatnak önmagában nem volt semmi köze besúgói hálózathoz.

Nyugatra való utazásukkor természetesen a lelkészekkel is aláíratták a büntető törvénykönyvet idéző hivatalos állampolgári nyilatkozatot, melynek ténye ezért önmagában soha nem utal arra, hogy nevezett az útlevelet kiállító állambiztonsági szervekkel bármilyen „titkos” vagy bűnös kapcsolatba került volna.

Külföldi (egyházi) ösztöndíjak. Az evangélikus egyház részéről évente három ember mehetett ki a Nyugat által finanszírozott egyéves tanulmányútra. Egy mehetett Finnországba, egy másik Berlinbe vagy Lipcsébe, egy harmadik pedig Svájcba (később Nyugat-Németországba). A külföldi ösztöndíjas kiküldetés fölött – az ösztöndíj fajtájától függően – a püspökök vagy az egyetemi tanárok diszponáltak.

Volt LVSZ-ösztöndíj, és volt EVT-ösztöndíj. Az EVT-ösztöndíj fölött hosszú ideig Pálffy Miklós ökumenikus főtáitkár diszponált. A Nyugaton jártak haza-

térésük után úti jelentésben tájékoztatták kiküldő püspököket kint végzett munkájukról. Az úti jelentések az Evangélikus Országos Levéltárban kereshetők, de néhány példány az ÁEH-hoz, illetve néha az állambiztonsági szervekhez is elkerült. Izgalmas kérdés lehet, hogy egy-egy jelentéspéldány kitől került a két állami szervhez. Elméletileg többféle változat lehetséges:

- lehetséges, hogy a püspök a jelentés egy példányát hivatalosan továbbította az ÁEH-hoz;

- lehetséges, hogy az a hazatért lelkész, akivel az ÁEH korábban is rendszeres hivatalos kapcsolatot tartott, az útijelentésének egy példányát közvetlenül is átadta az ÁEH-nak;

- lehetséges, hogy amikor a lelkész az úti jelentést leadta az ÁEH-ban is, nem is tudhatta, hogy valójában egy ott fedőfoglalkozásban dolgozó szt-tisztnek adta át;

- valószínű, hogy az ÁEH-hoz került jelentéseket átvizsgálta az ott fedőfoglalkozásban dolgozó állambiztonság tiszt, majd az érdekesebbeket a lelkész tudta nélkül elhelyezte az állambiztonság dossziéjában is;

- valószínű, hogy az a lelkész, akivel az állambiztonság titkos kapcsolatot tartott, a jelentése egy példányát közvetlenül is átadta az elhárító tisztnek.

Meg kell azonban barátkoznunk azzal a gondolattal, hogy évtizedek múltán e téren inkább a fantáziánkra kell hagyatkoznunk, mert az összes vándorló jelentés esetén ezt már valószínűleg nem lehet kétséget kizáró bizonyossággal tisztázni.

V/5. Az „elhárítás” szervezetének megújítása (1962)

1962-től: BM III. Főcsoportfőnökség. Az 1962-ben létrejött a BM III. Főcsoportfőnökség III/III. Csoportfőnöksége foglalkozott a belső elhárítással. Ennek egyik külön osztálya végzett elhárítást a történelmi egyházak, felekezetek, a szekták és volt szerzetesek irányában is.

1963. február 12-én jelent meg a belügyminiszter-helyettes 004. sz. titkos utasítása, mely csak a BM III. Főcsoportfőnökség mint „központi szerv” ügyrendjét tartalmazta, s előírta, hogy az egyes csoportfőnökségek osztályai készítsék el saját ügyrendjüket. A központra vonatkozó ügyrend szerint a III. főcsoportfőnökség 1963-tól:

- A III/I. (hírszerző) csoportfőnökség az ellenséges hírszerző szervek külföldi tevékenységére, valamint a magyar emigrációra koncentrált „elhárító” tevékenységét;

- a III/II. (kémelhárító) csoportfőnökség a külföldi hírszerzőszervek itthon foglalkoztatott ügynökeit s ezek belföldi kapcsolatrendszerét kutatta;

- a III/III. (belső reakció és szabotázselhárító) csoportfőnökség az összes „belső ellenség” – például az iparban, mezőgazdaságban, közlekedésben, az egyházakban stb. – felkutatására és hatástalanítására szakosodott;

- a III/IV. (katonai elhárító) csoportfőnöksége működési területét az elnevezése jelzi;

- a III/V. (operatív technikai) csoportfőnökség osztályai titkos technikai eszközökkel (telefonlehallgatás, okmányutánczás, levél felbontása stb.) segítették elő az I–IV. csoportfőnökség munkáját.

Egyes speciális területeken végzendő feladatok ellátására közvetlenül a III. főcsoportfőnökséghez tartozó önálló „osztályok” szolgáltak. Ezek közül a III/2. (operatív nyilvántartó) osztály vezette az ügynöki hálózat tagjainak nyilvántartását. A III/3. (útlevél-) osztály bírálta el a magyar állampolgárok külföldre utazására vonatkozó kérelmeket stb.

Az állambiztonság tisztjeinek titkos tevékenységére nem derülhetett fény, ezért az utasítás előírta, hogy tevékenységük során a lakosság által tipikus rendőri módszerként ismert eljárások szerint dolgozzanak: rendőrként igazoltassanak, idézzenek, s akit szükséges, azt tartóztassák le.⁹⁹ Az ügyrend feljogosította az állambiztonsági szerveket, hogy *fedőigazolványokkal rendelkező titkos állományú beosztottak* útján titkos eljárásokat (levelek cenzúrázása, titkos figyelés, titkos házkutatás, titkos fényképkészítés, telefonlehallgatás, „titkos előállítás és kihallgatás”) hajthassanak végre.¹⁰⁰ A „fedőigazolvány” felhasználásával a titkos állomány tagja a gyanútlan megfigyelt előtt kiadhatta magát villanyóra-leolvasónak, mesterembernek, ügyintézőnek, idegenbe szakadt hazánkfiának, szóba állhatott bárkivel, bejuthatott valaki lakásába, munkahelyére, eljuthatott szabadidős tevékenységének helyszínére, s titkos eszközökkel dokumentálhatta a történeteket, elhangzottakat.

Ne tévesszen meg bennünket, hogy ma a történelmi kutatás már részben hozzáférhet az egykori „dupla nullás” vádirathoz, bírósági irathoz, belügyi parancshoz, illetve a „háromezres” (3-as számmal kezdődő) titkos kormányhatározatokhoz. Az úgynevezett dupla nullás belügyi parancsnak még a ténye is államtitok volt. Annak idején a jogi egyetemen sem taníthattak államtitoknak minősülő információkat. Az ügyvédek közül is csak a bizalmas listán szereplők tudhatták meg, hogy ha egy ügyszám 00-val kezdődik, akkor az úgynevezett „dupla nullás” ügyként államtitoknak számít.

A *besúgó hálózat* 1963-tól. A besúgó hálózattal kapcsolatban az Ügyrend csak azt rögzíti, hogy a főcsoportfőnökség úgynevezett „külső nyilvántartást” vezet az általa beszervezett ügynökökről, míg „az ügynökség szervezését, felhasználását az ellenség elleni harcban való alkalmazását az ügynöki munka alapelveiről szóló miniszteri parancs¹⁰¹ és az ezt kiegészítő rendelkezések határozzák meg”.

A hálózathoz tartozó személy 1963-tól ötféle besorolású lehetett:¹⁰² *ügynök, informátor, rezidens, továbbá K- és T-lakás-tulajdonos*.

Az államtitok megőrzése körében az ügyrend II. fejezet 12. pontja így rendelkezik: „A felsorolt titkos eszközök szigorú államtitkot képeznek. A főcsoportfőnökség szervei, vezetői és beosztottai kötelesek ezeknek az eszközöknek a titkosságát megőrizni, megőriztetni és védelméről gondoskodni. Az államtitok

védelve érdekében vezetőikkel és beosztottakkal csak az közölhető, ami munkájukhoz szükséges."

A „társadalmi kapcsolat” és a „hivatalos kapcsolat” kifejezés jelentése 1963-tól. 1963-tól, amikor a forradalom utáni véres megtorlás lezárultával a kádári vezetés „aki nincs ellenünk, az velünk van” szlogennel nyitást kezdeményezett a társadalom felé, az állambiztonság a kellő óvatossággal járt el. A belügyminiszter-helyettes 004. sz. titkos utasítása 1963-ban *társadalmi kapcsolatnak* (tk.) nevezi azt az alkalmi „segítőtársat”, akitől az állambiztonsági tiszt az adott elhárítási terület jobb vagy gyorsabb megismerése érdekében az ügynökhálózatán kívül tudakozódhat. E parancs szerint tehát 1963-tól a társadalmi kapcsolat (tk.) nem tartozott az ügynöki hálózathoz.¹⁰³

A hivatalos kapcsolat fogalmát az 1963. évi utasítás kétféle értelemben is használja.

a) A hivatalos kapcsolat kifejezés mindenekelőtt kapcsolódott a titkos utasításban használt „elhárítás alá vont szerv” kifejezés tartalmához. Az állambiztonság tisztjének munkaköri feladata, hogy nyíltan úgynevezett „hivatalos kapcsolatot tartson” „az elhárítás alá vont szerv vezetőjével”. Ha a tiszt „az elhárítás alá vont szerv” működésében rendellenességet észlelt, köteles volt a hivatalos kapcsolat keretében értesíteni „az elhárítás alá vont szerv vezetőjét”.

b) Hivatalos kapcsolatnak számított az az eset is, amikor a főcsoportfőnökség megyei (budapesti) osztályvezetője hivatalos kapcsolatot tartott „a megyében lévő objektumok és intézmények vezetőivel” anélkül, hogy az intézményt külön „elhárítás alá vonták volna”.¹⁰⁴

A hivatalos kapcsolattartás körében az a gyakorlat alakult ki, hogy amikor egy fontosabb „elhárítás alá vont szerv” – például termelőszövetkezet, főiskola, plébános, parókus lelkész, gyár stb. – vezetője elfoglalta a tisztségét, napokon belül *hivatalosan* felkereste az állambiztonsági rendőrtiszt, s közölte, hogy az ő kötelessége a *hivatalos* kapcsolattartás. Ezt követően a „hivatalos kapcsolat” keretében a rendőrtiszt már csak akkor lépett kapcsolatba a szerv, intézmény vezetőjével, ha erre valami okot látott. A rendőrtiszt a saját eljárásáról mindig „jelentést” készített a szolgálati felettesének.

Egyházak esetén a hivatalos kapcsolat mindkét változata előfordult. Az állambiztonság azon egyházi intézményeket vette „elhárítás alá”, amelyekről úgy vélte, hogy hatással lehetnek az egyház többi intézményére, papjára, híveire. Ilyen „elhárítás alá vont szerv” volt ezért minden püspökség, esperesség, néhány budapesti és megyeszékhelyi egyházközség, továbbá a hittudományi főiskola és az egyházi közvéleményt formáló egyházi sajtó.

1963: a hálózati nyilvántartást szabályozó (titkos) miniszteri parancs. A 0031/1963. számú miniszteri parancs adta ki a hálózati nyilvántartási szabályzatot. Eszerint a III. főcsoportfőnökség „tevékenységét a párt- és a kormány általános utasításai, valamint a Belügyminisztériumra vonatkozó határozatai és a belügyminiszter parancsai alapján végzi; a Magyar Népköztársaság

fegyveres erőivel, valamint a politikai, gazdasági, társadalmi szervekkel együtt a dolgozó népre támaszkodva védi az állam biztonságát, társadalmi és gazdasági rendjét, a külső és belső ellenséggel és aknamunkájával szemben.”

V/6. Aki nyilvánosan nem kritizálja a rendszert, az lojális, sőt hazafias!

A hatvanas évek derekától kezdődően aki nem nyilvánította ki, hogy ellensége lenne a fennálló szocialista rendszernek, azt már úgynevezett *lojálisnak* tekintették. A tényfeltárónak hamar szemet szúr, hogy 1964-től kezdődően a III/III-as anyagok nyilvántartási kartonjain már tömegesen fordul elő a mai terminológiában első látásra szokatlannak tűnő úgynevezett „hazafias” beszervezési alap. 1964-től azonban az ilyen alapon világi és egyházi vonalon hálózati nyilvántartásba vettek aránya már mintegy 85%-os, azaz láthatóan ez a megjelölés vált tipikussá. Néhány kartonon egy kitöltött további rovat („Milyen kategóriába tartozik:”) révén megjelöljük a magyarázatot is: hazafias az, aki „nem ellenséges”, illetve máshol: „lojális”. Nem kell tehát tovább törnünk a fejünket, nem kell kombinálnunk! 1964 után a „hazafias” alap csupán annyit jelentett, hogy az illető – bármilyen okból – nem nyilvánította ki, hogy ellensége lenne a fennálló szocialista rendszernek: vagy azért, mert végigélve az 1947–1962 közötti terror éveit már nem mert szólni a szocializmus ellen, vagy azért, mert már eleve beleszületett a megváltoztathatatlanul hitt rendszerbe, melyben békésen élte az életét.

A „hazafias” kifejezés tartalma két évtizeddel későbbre már módosult. Az 1980-ban megjelent első *Állambiztonsági értelmező kéziszótár*¹⁰⁵ definíciója szerint a „hazafias alap mint beszervezési alap a jelölt olyan eszmei, politikai beállítottsága, amely biztosítja a titkos együttműködéssel járó nagyobb leterheltséget, felelősséget és kockázatot. Az állampolgári kötelességtudat átlagos színvonalánál magasabb erkölcsiséget feltételez.” Ez az 1980-as elméleti megfogalmazás azonban természetesen a hatvanas évekre még nem igaz! A hatvanas években – a korabeli kádári filozófiával egyezően – automatikusan hazafiasnak tekintették azt, aki nem volt a rendszer nyílt ellensége...

A beszervezés ugyanis inkább az emberi gyengeségre, azaz az úgynevezett „anyagi alapra” épült. Ilyennek tekintették, amikor a beszervezésre kiszemelt személy valamilyen (például pénzbeli, egzisztenciális vagy a családtag javát szolgáló) előny reményében vállalta el a titkos együttműködést. Amikor anyagi alapon történt a beszervezés, akkor a lojalitás, illetve a hazafias alap inkább csak másodlagos, úgynevezett segédalapként jött szóba.¹⁰⁶

V/7. Az állambiztonsági „elhárítás” célszemélyei az egyházakban

Az állambiztonsági szervek tisztí kapacitása véges volt, így egyidejűleg a több ezer katolikus és református lelkész mellett a mintegy négyszáz evangélikus lelkésszel egyesével nyilvánvalóan nem foglalkozhattak. Az „egyházi reakció elleni elhárítás” tisztjei ezért arra törekedtek, hogy fokozatosan „önjáróvá” tegyék az elhárítási munkát. Ezt úgy érhették el, ha „szót értettek” az egyházakban véleményformáló pozíciót betöltő személyekkel. Az állambiztonsági tisztek nézőpontjából e pozíciók az evangélikus egyházban a következők voltak:

- a) a lelkészek utánpótlását biztosító teológiai tanárok;
- b) a két püspök és a tizenhat esperes;
- c) ifjúsági munkát végző lelkészek, egyházzenészek, világi személyek;
- d) a világi vezetők közül a két egyházkerületi felügyelő és a tizenhat egyházmegyei felügyelő;
- e) az egyházi sajtó szerkesztői;
- f) a nagyobb létszámú vagy a fiatalság körében nagyobb aktivitást mutató budapesti (Budavár, Budahegyvidék, Kelenföld, Óbuda, Deák tér, Fásor, Zugló, Rákospalota) és egyházi szempontból jelentősebb megyeszékhelyi (Békéscsaba, Nyíregyháza, Pécs, Győr, Miskolc stb.) gyülekezetek vezető lelkészei.

Megkönnyítette az állambiztonság feladatát az a tény is, hogy a protestáns egyházban „választás” útján töltik be a pozíciók, felsőbb tisztségek zömét, s 1959-től¹⁰⁷ 1985-ig ezekre megválasztani mindig csak azt az egyetlen személyt lehetett, akinek a megválasztásához az ÁEH előzetesen hozzájárult. Az ÁEH pedig csak arra az egyetlen személyre tette lehetővé a szavazást, akit a háttérben az állambiztonság nem vétőzött meg. Ezzel bezárult az ördögi kör.¹⁰⁸

Rajtuk kívül az állambiztonság másik részlege megkülönböztetett figyelemmel ügyelt a hosszabb nyugati külszolgálatra utazókra, illetve a nyugati ösztöndíjasokra is. E személyek nagyobb részével az állambiztonsági tisztek eleve úgynevezett „hivatalos kapcsolatot” tartottak fenn. Ahhoz, hogy e személyeket megpróbálják a „titkos” hálózatba is bevonni, széles körű előkészítő munkára volt szükség. A beszerzés megkísérlése előtt „más személyek” révén ki kellett puhatolni a célszemélyek szokásait, gyengéit, vágyait, jellemét, emberi tulajdonságait, zsarolhatóságát stb. E „más személyek” bárkik lehettek, akik információval szolgálhattak: a hálózatba már beszerzett vagy csupán alkalmi „társadalmi kapcsolatként” jellemezhető egyszerű ismerősök, munkatársak, rokonok, barátok, szomszédok egyaránt.

Ha az elhárítás úgy döntött, hogy elegendő információ gyűlt össze, beszerzési tervet készített, s kísérletet tett a célszemély beszerzésére. Akár sikerült a beszerzés, akár nem, az érintett személy adatairól az állambiztonsági szerv kötelezően kiállította az úgynevezett 6-os kartont. Ugyanígy

kellett eljárni akkor is, ha a beszerzési beszélgetés során, de még a titkos együttműködés felvetése előtt észlelte az állambiztonság tisztje, hogy nem célszerű a jelölt beszerzése. Ez nevezték a „beszerzés végrehajtásától való elállásnak”, amikor az állambiztonsági szervek addigi beszerzési tervére vonatkozó adat nem juthatott a jelölt tudomására.¹⁰⁹

V/8. Nyíltan (= hivatalosan) és titokban az „utánpótlás” ellen

a) A fanatikus kommunista politikai rendszer egyházellenes harcában kezdettől végig legfontosabb célja volt az „utánpótlás” megakadályozása. Ennek fázisai: az egyházi iskolák megszüntetése, majd a kötelező iskolai hitoktatás megszüntetése, a fakultatív hitoktatás meggátolása, a szülőkre gyakorolt iskolai nyomás és a munkahelyi retorziók. Ezt szolgálta a templomon kívüli lelkesítő tevékenység betiltása, a lelkesítő családlátogatások megtiltása, a templomi ifjúsági munka gyanúsaként bélyegzése és folyamatos nyílt és titkos ellenőrzése, a fiatalsággal foglalkozó papok elítélése évtizedeken át stb.

b) Célul tűzték ki a lelkészek számának csökkentését. Ha a társadalom ellenőrzése során megtudták, hogy egy családból valaki teológiára készül, „jó szándékú” tanácsadók nyíltan vagy titokban igyekeztek lebeszélni, hogy e megfontolatlan ötletével hátrányt okozzon szeretteinek.

c) Gondoskodtak arról, hogy a teológiára – tanárok és diákok közé egyaránt – bekerüljenek olyanok is, akik nem hivatásból, hanem *küldetésből* töltik ott idejüket, s észlelésükről nyíltan vagy titokban tájékoztatják az illetékeket.

d) A lelkészek istentiszteleti és temetési prédikációit s a lelkészhez benyitó személyeket is folyamatosan – nyíltan és titokban – ellenőrizték. Időnként a lelkészt titokban raporra hívták, s megfélemlítése, illetve félelemben tartása érdekében tudomására hozták, hogy „mindent tudnak” róla, de ez a beszélgetés „államtitok”, s ha e beszélgetésről bárkinek beszámol, börtönbe jut...

V/9. 1963: a főtí botrány

A hazai egyházak tájékán – fiatalokkal foglalkozó két katolikus pap éppen aktuálissá vált bebörtönzésétől¹¹⁰ eltekintve – összességében éppen látszólagos nyugalom volt, így azután országos feltűnést keltett az elhunyt főtí evangélikus lelkész, Zászkaliczky Pál utódjának megválasztása körüli botrány. A gyülekezet és az ÁEH – Káldy Zoltán püspök által közvetített – álláspontja élesen szemben állt egymással. A gyülekezet kifejezte, hogy Zászkaliczky Pál két fia közül akarja az utódot megválasztani, azonban az ÁEH kijelentette, hogy a főváros közelében nem maradhat Ordass-párti gyülekezet, így nem adta meg az előzetes hozzájárulást. A már említett kormányrendelet szerint a gyülekezet elveszíthette lelkészválasztó jogát, ezért Káldy püspök

Nagy István angyalföldi segédlelkészt nevezte ki főtí lelkésznek, azonban a gyülekezet demonstratív ellenállása miatt elmaradt a beiktatás. A botrány után Káldy azt mondta, hogy a gyülekezet szabadon jelölhet öt személyt, ha egyik sem Zászkaliczky rokon.¹¹¹ Végül így választották meg Bohus Imrét.

V/10. 1964: a Vatikánnal kötött „részleges megállapodás” csapdája

1964. szeptember 15-én született meg a magyar állam és a Szentszék között az úgynevezett „részleges megállapodás”. Ez mindössze három rövid pontból állt: 1. A Szentszék csak a magyar Elnöki Tanács előzetes hozzájárulásával nevez ki püspököket. 2. Megállapították, hogy a püspökök alkotmányra teendő esküje nem áll ellentétben püspöki esküjükkel. 3. A Vatikán a Pápai Magyar Intézet feletti rendelkezés jogát átadja a magyar püspöki karnak.

Ezt követően fokozatosan sikerült betölteni a megüresedett püspöki székeket, de a Magyar Intézet feletti rendelkezési jog hazai kézbe adása egyúttal a magyar állambiztonsági szervek térnyerését is eredményezte. Attól kezdve ugyanis, hogy csak az ÁEH engedélyével mehettek ki papok felsőbb tanulmányokra, a magyar állambiztonsági szervek már ezt a vatikáni intézményt is kihasználhatták hírszerzési céljaikra s egyúttal a későbbi püspöki kinevezések befolyásolására. Az állambiztonság a kiküldendő előjárók és hallgatók között beszervezett hálózati személyeket helyezett el. A Rómában diplomát szerzett klerikusok ráadásul a Vatikán szemében alkalmas jelölteknek számítottak egyházkormányzati pozíciók betöltésénél, s ez megkönnyítette, hogy a beszervezetteket az állambiztonsági szervek tanárként szemináriumba vagy különböző egyházkormányzati pozíciókba helyezték el. 1965-től 75-ig harmincnégy klerikus fejezte be tanulmányait. Közülük huszonhárom magasabb beosztásba került...¹¹²

Végül amikor a „részleges megállapodással” elhárult az akadály a titokban előkészített büntetőeljárások lefolytatása elől, 1964–1966 között immár zavartalanul folytatódhattak a bebörtönzések.¹¹³

V/11. 1966: új egyházi törvénykönyv az ÁEH szolgálatában

1966 decemberében az evangélikus egyház zsinata – az ÁEH jóváhagyásával – új egyházi törvénykönyvet fogadott el, mely a gyülekezeti önállóság rovására megerősítette a püspöki jogkört, s erős egyszemélyi vezetést biztosított az országos elnökség tagjaként a „hivatalára nézve idősebb” püspököknek. Előírta, hogy ha a gyülekezet presbitériuma egy lelkész megválasztása mellett döntött, a püspök ezt „közgyházi érdekből” megvétőzhatja. Ha ez egymás után kétszer is megtörtént, a püspököt illette meg a lelkész kinevezési joga. Egy kinevezett lelkészt a püspök „egyházi közérdekből” bármikor áthelyezhetett, s ha ezt a lelkész nem fogadta el, kilépettnek kellett tekinteni. Az egy-

házmegyei presbitérium is csak az „országos szempontokat” közvetítő püspökkel való előzetes tárgyalás alapján állíthatott esperesjelöltet, míg az esperes mellé a püspök segédlelkészt rendelhetett ki.¹¹⁴

Az országos elnökség két tagja egyben az országos egyházi bíróság elnökségének is tagja volt, ezzel megszűnt az egyházi bíróság függetlensége. A törvény ki is mondta, hogy az elnökség előterjesztésére az országos egyházi bíróság „a törvényesség biztosítása érdekében bármely ügyet felülvizsgálhatott”.¹¹⁵

V/12. 1967–1987: Káldy Zoltán az evangélikus egyház rangidős püspöke („Káldy-éra”)

1967-ben Vető Lajos püspök nyugalomba vonult. Utódként az ÁEH engedélyével egyedül Ottlyk Ernő teológiai tanárt lehetett megválasztani, aki átvette az Északi Egyházkerület irányítását. Így a „hivatalára nézve idősebb” püspök Káldy Zoltán lett, aki az új egyházi törvény alapján megkezdte egyszemélyi irányító tevékenységét.

Tudjuk, hogy Káldy Zoltánnal az állambiztonsági szervek még 1958-as püspökké választása előtt felvették a kapcsolatot, s bár Káldy nem utasította vissza őket, az első rendőri jelentésből tudjuk azt is, hogy velük szemben már akkor is önfejűnek mutatkozott. E munkának természetesen nem feladata Káldy további prédikatori, egyházvezetői és az ezekkel párhuzamos titkos-szolgálati tevékenységének elemzése. Tény, hogy az állam elégedett volt vele, így az evangélikus egyház és az állam közötti „jó viszony” két évtizedre stabilizálódott. Ezzel is összefüggésben tény az is, hogy a Káldy-érában a teológián nagy tudású professzoroktól tanulhattak a teológusok, s erősödtek az egyház külkapcsolatai is, de mindezek árát ma még nem látjuk tisztán. Tény az is, hogy Káldy a stílusával és önfejűségével sok ellenséget szerzett magának.

V/13. 1968: Csehszlovákia – a prágai tavasz

1968 januárjában a csehszlovák reformfolyamat megindulása éppen egybeesett hazánkban a szocialista tervutasításos gazdasági rendszert felváltó szerződéses szisztémával, az úgynevezett új gazdasági mechanizmus bevezetésével. Az északi szomszédunknál kezdődő politikai reformfolyamat elemei közül a szovjet vezetés leginkább a cenzúra enyhülését, a politikai pluralizmus megjelenését kifogásolta. A szocializmus megreformálására tett prágai kísérletet ellenszennvel figyelték a „testvérpártok” is. Csak idő kérdése volt, hogy szovjet részről ezt meddig tűrik.

1968 emlékezetesen izgalmas év volt. Tartott a vietnami háború. Romániában megszüntették a Maros Magyar Autonóm Tartományt. Varsóban tüntettek a sajtószabadságért. Az áprilisi prágai keresztyén békekonferencia alatt merénylet végzett Martin Luther Kinggel. Később Robert Kennedyvel is.

Csehszlovákia területén hadgyakorlat folyt szovjet csapatok részvételével. Aláírták az újabb húsz évre szóló magyar–csehszlovák barátsági, együttműködési és segítségnyújtási szerződést. A *Literární Noviny* cikke ártatlanul kivégzett mártírként emlékezett meg Nagy Imréről, az '56-os magyar miniszterelnökről...

Az állambiztonsági szervek a társadalom valamennyi szegmensében gőzerővel gyűjtötték a Csehszlovákiával kapcsolatos információkat, s ennek keretében utólag felkeresték a prágai keresztyén békekonferencia magyar résztvevőit is. Augusztusban Jaltában megszületett a szovjet döntés, s augusztus 20-án szovjet, lengyel, magyar és bolgár csapatok lerohanták Csehszlovákiát. Véget ért a prágai tavasz...

V/14. 1971: az egyházi állások betöltéséhez való állami hozzájárulás új szabályozása

A 23/1971. (VI. 2.) kormányrendelet előzményeként május 21-én a kormány megállapodást kötött a Magyar Katolikus Püspöki Karral. Ezt vette át a kormányrendelet a következőképpen:

1. A tvr. 2. §-ában írt egyházi állások (püspök, a püspöki helynök, irodagazgató, esperes, teológiai tanár stb.) betöltése, az ezekben az állásokban szolgálók felmentése, áthelyezése esetén a jövőben is változatlanul az ÁEH elnökének *előzetes* hozzájárulása szükséges.

2. Az egyéb városi, illetve járási székhelyen a plébánosi (lelkészi) állás betöltéséhez, a plébánosként szolgálók áthelyezéséhez, felmentéséhez már nem kell előzetes hozzájárulást beszerezni, elegendő ezt utólag tizenöt napon belül bejelenteni, s az ÁEH további tizenöt napon belül a döntést megvétőzhatja.

3. A községi papi állást többé nem kell bejelenteni.

E kormányrendelet 1989. június 30-ig hatályban volt.

V/15. 1970–1972: ifjúsággal foglalkozó papok újabb bebörtönzése

1970 szeptemberétől újabb házkutatási hullám vette kezdetét. 1971. május 31-én négy papot és két világi vezetőt ítélt el a bíróság (köztük Somogyi Sándort és Katona Istvánt), volt, aki fél évet, volt, aki hat évet kapott. A kis-közösségi vezetők büntetőügyében is ekkor születtek ítéletek: egy évtől öt év hat hónapig terjedő börtönbüntetések. Végül 1972. január 19-én illegális „ifjúsági csoportok vezetése” miatt a domonkos Takács János négy év börtönbüntetést kapott. Ez volt az utolsó ilyen súlyos ítélet.

V/16. 1972: alkotmánymódosítás – itt a szocializmus!

1972-ben a félreértések elkerülése végett a magyar Alkotmányba felvették a következő rendelkezéseket:

– „A Magyar Népköztársaság *szocialista* állam” [2. § (1) bek.].

– „A társadalom vezető ereje a munkásosztály *marxista–leninista* pártja” [3. §].

– „A Magyar Népköztársaság különös gondot fordít az ifjúság *szocialista* nevelésére” [16. §].

– „Az állampolgári jogokat a *szocialista* társadalom érdekeivel összhangban kell gyakorolni” [54. § (2) bek.].

– A Magyar Népköztársaság a *szocializmus* érdekeinek megfelelően biztosítja a szólásszabadságot és a gyülekezési szabadságot” [64. §].

Akinek van füle, hallja meg: 1972-től immár megváltoztathatatlan jogi (alkotmányos) adottság a kommunisták hatalma!

VI. 1973: Az állambiztonsági szervek működését érintő jogszabályok változása

VI/1. Új állambiztonsági nyilvántartási szabályzat

1973. július 31-én adta ki a belügyminiszter az újabb, 0012/1972. (szigorúan titkos) parancsát, mely 1973. január 1-jétől visszamenőleg már az összes állambiztonsági szervre vonatkozóan egységesen előírta az *Állambiztonsági szervek hálózata nyilvántartási szabályzatának* alkalmazását.

E titkos szabályzat is megismételte: „A hálózattal kapcsolatos összes nyilvántartási anyag »Szigorúan titkos! Különösen fontos!«-ként kezelendő.”¹¹⁶ Ez azzal járt, hogy az állambiztonsági szervezetekben dolgozókon kívül más személy továbbra sem értesülhetett az „elhárítás” munkavégzéséről: miként tevékenykedik, hogyan gyűjt információt, miként dokumentál, milyen módon hasznosítja, milyen nyilvántartásokat vezet stb.

VI/1.1. A HÁLÓZAT TAGJAINAK ÚJ BESOROLÁSA

1973. január 1-jétől az ügynöki hálózat (ügynevezett ügynökség) tagjainak új kategorizálását vezették be. A hálózat tagja ettől kezdve vagy *titkos munkatárs* („tmt.”) vagy *titkos megbízott* („tmb.”) vagy *ügynök* („ü.”) besorolást kapott. E szabályzat nem tartalmaz eligazítást arra, hogy milyen kritériumtól függ egy hálózati személynek az új kategóriák valamelyikébe való besorolása. Csak annyi derül ki e dokumentum alapján, hogy közülük a megbízhatóbb besorolású a titkos munkatárs volt, mert őt akár további ügynököket irányító, ügynevezett *rezidensi* minőségben is foglalkoztathatták.¹¹⁷

Mint már említettem, az 1963. évi szigorúan titkos 004. számú belügy-

minisztériumi utasítás szerint a „társadalmi kapcsolatként” kezelt személy nem számított ügynöknek; olyanok tartoztak ebbe a kategóriába, akikkel a titkosrendőrök alkalomadtán szóba tudtak állni. Ezt a bizonytalan tartalmú kategóriát az 1973-tól bevezetett új szabályzatban már nem is nevesítették, bár a dokumentumokból kiderül, hogy a belső elhárítás tisztjei továbbra is használták ezt a korábban általuk megszokott szakkifejezést a saját munkájukról szóló jelentéseikben.

A szabályzat előírta, hogy BM Nyilvántartó Központ 1. Osztályának név szerinti nyilvántartást kell vezetnie azokról, akiknek a beszerzése megghiúsult, illetve a hálózatba ténylegesen beszervezettekéről, a hálózatban ténylegesen foglalkoztatottakról, a hálózatból „kizártakról”, végül az úgynevezett „figyelőztetett”¹¹⁸ személyekről.

VI/1.2. AZ 1973 UTÁN KITÖLTÖTT „6-OS KARTON” FUNKCIÓJA, TARTALMA ÉS BIZONYÍTÓ EREJE

A kommunista idők állambiztonsági szervei sokféle – államtitokként kezelt – nyilvántartást vezettek. Ezek között rendkívül fontos szerepe volt az úgynevezett *6-os kartonnak*.

Mindenekelőtt a szabályzat előírta, hogy egy beszerzés megkísérlése előtt az állambiztonsági tisztnek ellenőriznie kell, hogy a kiszemelt személy nem szerepel-e már egy kitöltött 6-os kartonnal a hálózati személyek nyilvántartásában. Egy kitöltött 6-os karton ugyanis azt bizonyította, hogy valamelyik állambiztonsági tiszt már felvette a kapcsolatot az ügynöki feladatra „kiválasztott személlyel”.¹¹⁹ Ebben az esetben a konspiráció érdekében az illető más állambiztonsági tiszt számára „tabunak” számított.

Ez a szisztéma persze lehetőséget nyújtott arra is, hogy egy-egy merészebb állambiztonsági tiszt egy 6-os karton kiállításával és a járulékos adminisztráció elvégzésével megvédje barátait az állambiztonsági szervek beszerzési kísérletétől.¹²⁰ Az ügy természeténél fogva azonban kevés az esélye annak, hogy ez utólag valaha is hitelt érdemlő módon kiderüljön.

A sikeres beszerzés esetén követett eljárás a következő volt:

a) A beszerzés végrehajtása után az operatív tiszt először kiállította a hálózati személyről a *kérdőívet* és az *adatlapot*, aláírta s átadta saját (megyei vagy budapesti) nyilvántartójának.

A kérdőív fontosabb rovatai megegyeznek a 6-os karton rovataival, s ezen túl elsősorban az illető szűkebb családi körülményeire tartalmaztak részletező információkat. Az adatlap rendkívül részletesen, többnyire kódszámokkal rögzítette a hálózati személy 52-féle személyes alapadatát, 33-féle jellemvonását, 60-féle kinézetét-megjelenését és további 28 kóddal jellemezhető erkölcsi-politikai arculatát. Ez utóbbi szempontból a személy a következő négy fokozat valamelyikébe tartozhatott:

- *ellensége* a szocialista rendszernek,
- *lojális* a szocialista rendszerhez,

- *hű* a szocialista rendszerhez,
- *közömbös* a szocialista rendszer iránt.

A *lojális* szót manapság „hűség”, „megbízható” értelemben használjuk. Az előbb idézett állambiztonsági szaksargonban a *lojális* – vagy ahogyan e francia eredetű szakszót a rendőrök olykor írták: *loyális* – kifejezés ugyanakkor láthatóan mást jelentett: azt, hogy az illető ugyan nem ellenséges, de ugyanakkor rendszerhűnek sem tekinthető!

Az adatlap tartalmazta egy személy beszerzésének ötféle lehetséges alapját:

- hazafias alap,
- terhelő-kompromittáló alap,
- anyagi érdekeltségi alap,
- személyi és egyéb érdekeltségi alap,
- az eddigi alapok kombinációja.

Az adatlap alapján kitöltött kartonok elsőprő többségükben az általános jelentésű „hazafias” alapot jelölik meg, olykor e kifejezés magyarázatául is hozzátették a kiegészítést: *lojális*, illetve nem ellenséges. Tartalmazta az adatlap a beszerezett személy háromféle lehetséges minősítését: titkos munkatárs, titkos megbízott, ügynök. Az adatlapon választani kellett a beszerzés 12-féle célja közül, s meg kellett jelölni, hogy az illetőt a 33-féle terület (például beutazó külföldiek ellenőrzése, kiutazó magyarok ellenőrzése, „egyéb egyházi, klerikális vonalak”, ifjúságvédelmi vonal, kulturális területen ellenséges tevékenységet kifejtők ellenőrzése, volt politikai elítéltek ellenőrzése stb.) melyikén lehet felhasználni. Kitért az adatlap a személy kül- és belföldi kapcsolataira.

b) A kérdőív alapján az operatív tiszt saját (megyei vagy budapesti) nyilvántartója állította ki két példányban a 6-os kartont, s aláírta.

c) A beszerzéstől számított hetvenkét órán belül az adatlapot és a két darab 6-os kartont a helyi nyilvántartó továbbította a Belügyminisztériumba a Nyilvántartó Központ 1. Osztályához úgynevezett „központi” nyilvántartásba vétel végett.

d) A BM Nyilvántartó Központ 1. Osztálya a központi nyilvántartásba vétel során a 6-os kartont ellátta egy dossziészámmal, s egy kartont visszaküldött az eredeti kiállítónak, majd

e) ennek alapján az operatív tiszt saját (megyei vagy budapesti) nyilvántartója biztosította a tiszt részére a hálózati személy B- és M-dossziéját.

A megghiúsult beszerzés esetén pedig a következő volt az eljárás menete:

A szabályzat előírta, hogy „amennyiben a kiválasztott személy az együttműködést nem vállalja, illetve valamilyen ok miatt a beszerzéstől elálltak, a személyt *ugyanúgy* nyilvántartásba kell venni, mintha a beszerzés megtörtént volna”.¹²¹ Ezeket az eseteket nevezte a szabályzat úgynevezett megghiúsult beszerzésnek. Ilyenkor az eljárás a következő volt:

a) A „kiválasztott személyről” a budapesti és megyei szerveknél két darab

6-os kartont kellett kiállítani, amelyen egy úgynevezett „kizárási kódszám” feltüntetésével kellett utalni a meghíúsulás okára.

b) A kartont a szerv nyilvántartója megküldte a BM Nyilvántartó Központ 1. Osztályának a hálózati nyilvántartásba vétel végett.

c) A központ 1. osztálya a 6-os karton egy példányát *dossziészámmal ellátva* visszaküldte az illetékes állambiztonsági szerv nyilvántartójának.

Látható, hogy ha a központhoz beküldött kartonon már eleve rajta volt a „kizárási kódszám”, ez a beszerzési kísérlet sikertelenségére utalt. Napjainkban azonban általában lehetetlen megállapítani, hogy a kartonon olvasható kizárási kódszámot mikor tüntették fel. Emiatt egy sikertelen beszerzési kísérlet után kiállított 6-os karton utólag pontosan úgy néz ki, mint egy igazi besúgó kartonja.

A sajtóban időnként felröppent híresztelésekkel szemben nincs hitelt érdemlő adatunk arról, hogy egy 6-os kartont utólag, visszadátumozva állítottak volna ki például kompromittálási céllal.

Ezek után leszögezhetjük, hogy

a) a 6-os kartont – az ellenkező bizonyításáig – úgy kell tekintenünk, mint amit az azon szereplő dátum napján állítottak ki;

b) egy 6-os karton létezésének ténye azonban önmagában nem bizonyítja, hogy a rajta megnevezett személy besúgó lett volna.

VI/1.3. A 6-OS KARTONON „A HÁLÓZATBÓL KIZÁRÁSRA” UTALÓ JELZÉS ÉRTELMEZÉSE

A belügyminiszter említett 0012. számú szigorúan titkos parancsával bevezetett *Nyilvántartási szabályzat 2. sz. mellékletével* előírt adatlap „J” rovata a hálózathoz kizárás okaként összesen 25-féle okot (és ennek megfelelő kizárási kódszámot) ismertet. A kizárás okát a kódszámmal tüntették fel a 6-os kartonon.

Néhány fontosabb kód és jelentése:

- „bűncselekményt követett el (03)”,
- „politikai ok (04)”,
- „az együttműködést megtagadta (07)”,
- „feladatát nem végezte el (08)”,
- „találkozókra nem járt el (09)”,
- „kérte a kapcsolat megszakítását (10)”,
- „az operatív helyzet megváltozott: megszűnt a hírszerzési lehetősége (14)” stb.

A hálózathoz való „kizárás” 25-féle kódja között viszont nem volt olyan, amelyikkel kizárólag a meghíúsult beszerzésre utaltak volna, ezért leszögezhetjük, hogy ha a szabályosan kitöltött kartonon későbbi bejegyzések nem találhatók, utólag egyedül a karton alapján soha nem lehet eldönteni, hogy a beszerzés sikeres volt vagy sikertelen.

A 6-os kartonon a következők álltak:

Csak a BM áb. szervek
használatára!

Szigorúan titkos!
Különösen fontos!

6.

Neve (asszonyoknál leánykori neve):

Előző neve (asszonyneve):

Születési év, hó, nap:

Születési helye:

Anyja neve:

Foglalkozása:

Munkahelye:

Lakcíme:

Iskolai végzettsége:

Pártállása:

felszabadulás előtt:

felszabadulás után:

Katonai viszonya:

felszabadulás előtt:

felszabadulás után:

Állampolgársága:

Nemzetisége:

A beszerzés ideje:

A beszerzést végezte (név, rendfokozat, osztály):

Mínősítése:

A beszerzés alapja:

A foglalkoztatás vonala:

Fedőneve:

Kelt: 19. ... év hó nap

Naplószám:

Dossziészám:

Iráttári szám:

.....
áb. nyilvántartó

A dosszié átadásának megjelölése

Kelt	Szerv, osztály, operatív tiszt neve

A 6-os karton alján lévő táblázat utolsó rovatában kézzel írt kódszámmal feltüntették a hálózati kapcsolat megszüntetésének (a hálózatból való „kizárásnak”) a tényét, melyhez általában egyértelmű időpont jelzése is társult. E területen azonban a kapcsolat megszűnésének időpontja, illetve a kizárás oka esetén egyaránt bizonytalansággal találkozik a kutató.

a) A kapcsolat megszűnésének időpontja utólag sokszor vitás. A katonák alapján ez csak akkor egyértelmű, ha nagy ritkán a kézzel írt statisztikai kódokkal egyidejűleg egy másik rovatba szintén kézzel írt dátumbefrás nyilvánvalóan tartalmazza. Például így:

[illegible]

E konkrét 6-os kártonról, a beszervezést követően kilenc évvel bejegyzett „kizárás” okának a szöveges feltüntetéséből az is kiderül, hogy a kapcsolat megszűnésének több oka is volt, s mindkettő nagy valószínűséggel az 1989. májusi eseményekkel, a politikai rendszerváltozás előkészítésének adott időszakával magyarázható. A „07” statisztikai kód ugyanis arra utal, hogy az illető „az együttműködést megtagadta”, míg az ezt kiegészítő szöveges bejegyzésben olvasható „az operatív helyzet megváltozott, megszűnt a hírszerző lehetősége” kitétel – melyet részletes szöveges kiírása helyett az utolsó sorban a „14”-es statisztikai kód feltüntetésével is jelezhettek volna – a hálózathoz történt kizárásnak a politikai változással való összefüggését sugallja.

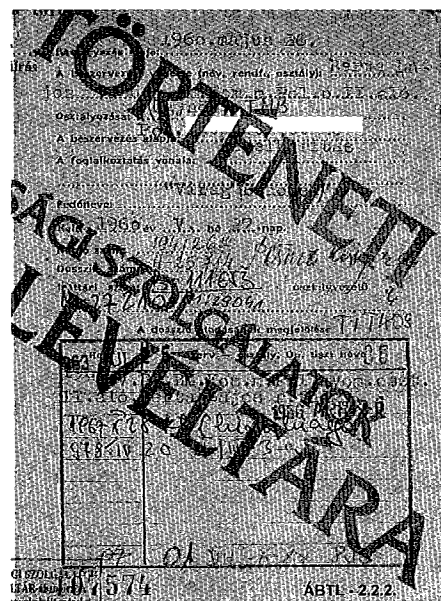
b) Gyakori, hogy a 6-os kartonon a központi nyilvántartó által kereszben elhelyezett dátumbélyegző lenyomata látható, s felmerül a kérdés, hogy vajon e dátum egy-egy konkrét karton esetén azonos lehet-e a kizárás dátumával. Egy egykori belügyi tiszttól kapott tájékoztatás szerint a dátumbélyegző csak azt jelenti, hogy az adott napon a karton valamilyen ok miatt a központi nyilvántartóban „kézbe került”. Ennek több változata is lehetséges. Amíg ugyanis az operatív tiszt saját nyilvántartójának 72 órája volt arra, hogy a 6-os kartont elküldje a központnak, addig a központi adminisztrációt már nem kötötték szoros ügyintézési határidők, így egyes esetekben akár hetek is eltelhettek addig, amíg a dossziézámmal ellátott kartont a központ visszaküldte a tiszthez. A visszaküldés időpontjának feltüntetésére szolgáló rovat azonban nincs a kartonon, ezért amíg ennek ellenkezője nincs bizonyítva, azt sem lehet kizárni, hogy a kartonon a kiállítását néhány héttel követő dátummal olvasható gumibélyegző-lenyomat ezzel az időponttal van összefüggésben.

Azon kartonok esetén viszont, amelyekeken nincs nyoma érdemi ügynöki tevékenység végzésének, ellenben szerepel a kartonra kézzel írt kizárási kód és egy beszervezést hetekkel követő dátumbélyegző-nyomat, nem tudjuk kizárni – az ellenkezőjének a bizonyításáig – azt sem, hogy e kettő között van összefüggés. Azaz nem tudjuk kizárni azt a változatot sem, hogy a kizárási kódot ráíró tiszt újra felküldte a 6-os kartont a központnak, ahol regisztrálták a kizárást, s ennek időpontját a dátumbélyegzővel jelezték.

Például:

[illegible]

Gyakori azonban, hogy a kartonon csak úgy hemzsegnek a dátumbélyegzők lenyomatai:

Ezért itt a hálózati kapcsolat megszakításának időpontja önmagában a kartonról nem állapítható meg.

c) A 6-os kartonon a kizárási kód rovatában általában három betűcsoportból álló kód is olvasható: JAXX-XX-TJ, JAXX-XA-BL, DHFX-XX-UP, DHFX-XX-UH, DHEX-XX-TF, DHDH-XX-SD, DHCX-XX-RB, DHBX-XX-PZ és DHAX-XX-OV (eddig ezzel a kilenc változattal találkoztunk). E kódok az eddig elemzett több száz karton alapján a karton s az azzal szinkronban lévő kérdőív, illetve adatlap rovataival – néhány felmerült elemzői gyanú ellenére – valószínűleg nem mutatnak automatikusan kapcsolatot. Pontos jelentésük egyelőre még nem ismert a kutatók előtt.

VI/1.4. A 6-OS KARTONON FELTÜNTETETT B-DOSSZIÉSZÁM, VALAMINT A B- ÉS M-DOSSZIÉSZÁM LÉTEZÉSÉNEK BIZONYÍTÓ EREJE

A belügyminiszter említett, 0012. számú szigorúan titkos parancsával bevezetett *Nyilvántartási szabályzat* a 10–11. pontjában a következő eljárási rendet írta elő:

„A beszerzés után az operatív tiszt kiállítja a hálózati személyről a kérdőívet és az adatlapot, melyet lead a szerv nyilvántartójának,

- ennek alapján a szerv nyilvántartója kiállítja a 6-os kartont,
- 72 órán belül a nyilvántartási kartont a BM. NY. K. 1. Osztálynak kell továbbítani.

– A BM. NY. K. 1. Osztálya a nyilvántartásba vétel után a 6-os kartont dosszié számmal ellátva visszaküldi,

– ennek alapján a szerv nyilvántartója kiadja a hálózati személy B- és M-dossziéját.”

Az ismételt idézett rendelkezésekből látható, hogy a „dosszié szám”, továbbá a „B” és az M-dosszié számának kiadása egy időigényes regisztrációs folyamat automatikus része volt. Ebből következően a 6-os kartonon olvasható bármely „dosszié szám” önmagában még nem jelenti azt, hogy az illető később bármilyen hálózati tevékenységet végzett volna.

VI/1.5. A B- ÉS M-DOSSZIÉK TARTALMA

a) A sikeres beszerzés megtörténte után minden hálózati személyre B-dossziét kellett nyitni. A B-dossziéba kellett elhelyezni a hálózati személyre vonatkozó összes anyagot, jelentést, feljegyzést, melyeknek tükrözniük kellett a hálózati személy megbízhatóságát, képességeit, tulajdonságait, minőségét, kapcsolatait stb. Így:

- az operatív tiszt által kitöltött, fényképpel ellátott kérdőívet és adatlapot, önéletrajzot, környezettanulmányt (egyházi személy esetén a környezettanulmánnyal egyenértékű, más forrásból származó anyagot);
- a hálózati személy előzetes megismeréséről szóló jelentést (egyházi személyek esetében a jelölt munkára való alkalmasságát bizonyító anyagot kellett elhelyezni);
- a beszerzési javaslatot, a hálózati személy sajátkezű nyilatkozatát az állambiztonsági szervekkel való titkos együttműködésről;
- kiképzési és felhasználási tervet;
- jelentést a hálózati személlyel történő kapcsolattartás módjáról;
- feljegyzést arról, hogy kik tudnak a beszerzéséről;
- névjegyzéket a hálózati személy operatív szempontból jelentős bel- és külföldi kapcsolatairól;
- illetve azon személyek névjegyzékét, akik a B-dossziéba betekintettek.

b) Minden hálózati személyre munkadossziét is kellett nyitni. A munkadossziének tartalmaznia kellett a hálózati személy operatív értékkel bíró eredeti jelentéseit. A jelentésen fel kellett tüntetni az átvétel időpontját, a hálózati személy fedőnevét, minőségét, az operatív tiszt nevét, rendfokozatát, a jelentés tárgyát, végül a jelentésnek tartalmaznia kellett az abban tett operatív intézkedést.

Az előírás szerint, ha a találkozó alkalmával a hálózati személy állambiztonsági szempontból figyelemre méltó adatokat közölt, de valamilyen okból nem tudta őket írásban rögzíteni, akkor az operatív tiszt köteles arról feljegyzést készíteni, a hálózattal aláíratni és azt a munkadossziéba elhelyezni.

VI/1.6. A FOGDAHÁLÓZAT ÉS BÖRTÖNHÁLÓZAT NYILVÁNTARTÁSA

A fogdahálózat tagjai azok a nyomozók által foglalkoztatott, büntetésüket töltő (vagy előzetes letartóztatásban levő) ügynökök, akik az állambiztonsági szervek szerint alkalmasak fogdahálózati feladatok ellátására.

A fogdahálózat beszerzésére, foglalkoztatására stb. vonatkozó rendelkezéseket a 0010/1962. számú belügyminiszter-helyettesi parancs tartalmazta.

VI/1.7. A HÁLÓZATI SZEMÉLYEK, VALAMINT A B- ÉS M-DOSSZIÉK ÁTADÁSÁNAK RENDJE

„Ha a hálózati személyt a II. Főcsoportfőnökség szervei adják át a III. Főcsoportfőnökség szerveinek, a II. Főcsoportfőnökségtől átvett hálózati személyeket azonos módon kell nyilvántartásba venni, mint az újonnan beszervezett hálózati személyeket.” Az átadásra csak a központi nyilvántartón keresztül kerülhetett sor.

A BM III. Főcsoportfőnökség szervei és a Magyar Néphadsereg VK. 2. Csoportfőnökség között a hálózati személyek átadását a honvédelmi miniszter és a belügyminiszter 002/1964. számú közös parancsa szabályozta.

VI/1.8. A HÁLÓZATBÓL VALÓ KIZÁRÁS RENDJE

Hálózati személyek kizárását a beszerzés jóváhagyására jogosult vezető akkor engedélyezte,

- ha az együttműködésre bármilyen okból alkalmatlanná vált;
- ha a megváltozott operatív helyzet további foglalkoztatását nem indokolta.

A hálózati személy kizárására írásbeli javaslatot kellett készíteni, melynek tartalmaznia kellett a személy addigi munkájának értékelését és a kizárás indoklását. A kizárási javaslatot és a titoktartási nyilatkozatot¹²² a B-dossziéban kellett elhelyezni.

A hálózatból kizárt személyek B- és M-dossziéját a kizárást követően 72 órán belül rendezett állapotban kellett irattározni. Az operatív szervek vezetői külön kérhették az irattározott B-dosszié titkosítását is.

Az ismételt kapcsolatfelvételt a hálózati személy 6-os kartonjára rá kellett vezetni.

VI/1.9. A B- ÉS M-DOSSZIÉK SELEJTEZÉSÉNEK SZABÁLYAI

a) Az elhunyt hálózati személyeket öt év múlva törölni kellett a nyilvántartásból.

b) A kizárt hálózati személyek közül a hetven éven felülieket törölni kellett a hálózati nyilvántartásból, és egyidejűleg a B- és M-dossziéjukat meg kellett semmisíteni.

Nem lehetett megsemmisíteni a B- és M-dossziéjukat a külföldön foglal-

koztatott hálózati személyeknek, valamint azoknak, akiknek anyagait fontos operatív érdekek miatt haláluk után is meg kellett őrizni.

VI/1.9. KONSPIRÁCIÓS ELŐÍRÁS A HÁLÓZAT NYILVÁNTARTÁSÁVAL KAPCSOLATBAN

A hálózati személyek anyagába csak az arra illetékes vezető és beosztott tekinthetett be. A hálózattal kapcsolatos összes nyilvántartási anyagot „Szigorúan titkos! Különösen fontos!”-ként kellett kezelni. Az M-dossziét a hálózati személyt tartó operatív tiszt őrizte. Beszerzés után a hálózat tagjának fedőnevét kellett használni, valódi nevét használni szigorúan tilos volt.

VI./1.10. A HÁLÓZATI NYILVÁNTARTÁSBAN VALÓ ELLENŐRZÉS RENDJE

A hálózati nyilvántartásba „külsős” csak a rendszeresített kérdőjegy igénybevétele és – a belügyminiszter, a csoportfőnökség osztályvezetője, a nyilvántartó központ vezetője, a megyei rendőrfőkapitány stb. aláírásával történt – előzetes engedélyezés után tekinthetett be. Ilyenkor a központ az ellenőrzött személy B-dossziéjában elhelyezett borítékba tette azok nevét és beosztását, akik az ellenőrzés útján a hálózati személy valódi kilétét megismerték.

1974-ben indult meg az egységes gépi prioráló rendszer (EGPR), mely az addig kézzel vezetett nyilvántartások egységes gépi rendszerbe foglalását jelentette. Ehhez a Belügyminisztérium Állambiztonsági Nyilvántartó Osztályán előbb munkakartonokra másolták át az egyes nyilvántartási kartonok anyagát, majd a munkakartonokon szereplő adatokat számítógépre vitték. A nyolcvanas évek végére így az operatív nyilvántartás gyakorlatilag megketőződött: továbbra is megmaradt a kézzel vezetett kartonrendszer, de létrejött a gépi megfelelője is. Az elvégzett munka nagyságára utal, hogy egy 1977-es jelentés szerint az élő és kizárt hálózati személyek különböző nyilvántartási kartonjai közül mintegy 52 ezer darab volt a 6-os karton, s ekkor 56 ezer B (beszerzési) dosszié volt irattározva.

VI/2. A helsinki tárgyalássorozat alatti hazai jogszabályok

A hetvenes évek elejére sikerült a szemben álló nagyhatalmaknak megállapodniuk egy biztonságpolitikai tárgyalássorozat megkezdésének feltételeiről. Az 1973. július 3-án indult, Helsinkiben és Genfben felváltva tartott tárgyalásokon Magyarország is részt vett. A két évig tartó egyeztetés alatt hazánkban törvényerejű rendelettel és kormányrendelettel megerősítették a politikai erőszakszervezetek munkáját is.

Megszületett az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. törvényerejű rendelet. Ez – többek között – kimondta a következőket.

„Az állam belső rendjének védelme érdekében:

- fel kell deríteni a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi, gazdasági rendje, a béke és az emberiség elleni (...) bűncselekményeket; meg kell akadályozni ezek elkövetését;

– le kell leplezni a hazánkkal szemben álló hatalmak, azok szervezeteinek, egyéb külföldi szervezeteknek, a Magyar Népköztársaság társadalmi vagy gazdasági rendjének megdöntésére, aláásására vagy gyengítésére irányuló terveit, tevékenységét, és meg kell akadályozni kártevő munkájukat.

A közrendet, közbiztonságot, a szocialista társadalmi együttélést sértő személyekkel szemben szabálysértési eljárásnak, rendőrhatalósági kényszerintézkedésnek (rendőri felügyelet, kitiltás) és más, személyes szabadságot korlátozó intézkedésnek van helye.”

A rendőrségről szóló 39/1974. (XI. 1.) MT rendelet pedig többek között így intézkedett:

„A rendőrség az állam biztonsága érdekében

a) felderíti és megakadályozza az ellenséges hírszerző szervek és a szolgálatukban álló emigrációs szervezetek, csoportok és személyek hazánk, illetve a szocialista közösség ellen irányuló tevékenységét;

b) felderíti, felszámolja az ország területén az ellenséges tevékenységet, az illegális szervezeteket és csoportokat.

A rendőrség ellenőrzi, hogy egyesületi tevékenységet csak olyan szerv folytasson, amelyet a felügyelő szerv nyilvántartásba vett (...). A rendőrség a megelőzés eszközeként rendőrhatalósági kényszerintézkedést (rendőrhatalósági felügyelet, kitiltás) alkalmazhat.” A rendőrhatalósági kényszerintézkedés szabályait már a belügyminiszter határozta meg.

A hetvenes évek derekától kezdve azonban érzékelhetően lazult a papokkal szembeni politikai nyomás. Az utolsó egyházi elítéltek 1974-ben szabadultak a börtönből, kivéve Lénárd Ödön piarista szerzetest, aki előtt csak 1977-ben nyílt ki a börtön kapuja.

1974-ben az Állami Egyházügyi Hivatal nyomására még hajsza indult a Magyarországi Metodista Egyházban mindazon lelkészek ellen, akik nem ismerték el érvényesnek a lejárt mandátumú szuperintendens ellenük hozott intézkedéseit. Egy metodista közgyűlés az egyház tizenkilenc szolgálattevőjéből tizenkét személyt eltávolított. Az eltávolított lelkészek azonban tovább tevékenykedtek, s az emiatt kezdeményezett büntetőeljárás megindulása előtt a rendőrség kikérte az Állami Egyházügyi Hivatal véleményét:

„XIX. ker. Rendőrkapitányság Bűnügyi Osztálya

75.8.25.

Szám: 370/1975.

ÁEH-nak

1394 Bp. Pf. 374.

A MME szuperintendensi Hivatala feljelentést tett ismeretlen tettes ellen, aki 1975. júl. 1. és júl. 4. között az egyház tulajdonát képező Bp. XIX. NS 22. szám alatt levő imatermet feltörte és az imaterem ajtajára kifüggesztett közgyűlési határozatot eltávolította.

Fenti ügy kapcsán VI volt lelkész és társai ellen a Btk. 207.§-ba ütköző visszaélés egyesülési joggal vétség alapos gyanúja miatt nyomozást rendeltünk el.

Mint a fenti egyház illetékes felügyeleti szervét, felkérjük, hogy a cselekménnyel összefüggő alábbi kérésekre választ adni szíveskedjenek:

1) Az ÁEH tudomással bír-e a MME közgyűlésének és vezetésének arról a döntéséről, hogy a kp-i imatermet meghatározatlan időre bezárja s az ottani gyülekezet önállóságát megszünteti.

2) A fentieknek megfelelően tudomásul veszi-e, vagy elutasítja a felügyeleti szerv a gyülekezet egyes vezetőinek, köztük hat volt lelkésznek azt a magatartását, hogy lelkészi működését az egyház vezetőségének döntése ellenére tovább folytatja, lelkészi igazolványát nem adta le.

3) A fentiek értelmében az ÁEH indokoltnak tartja-e a büntető eljárás lefolytatását, ill. a büntetőjogi felelősségre vonást, vagy az ügyet a MME első ügyének tekinti-e?

Sürgős válaszukat előre is köszönve

Bp. 1975. aug. 25.

Földesi József r. őrnagy, osztályvezető¹²³

Az ÁEH indokoltnak tartotta a büntetőeljárásokat, így e lelkészeket végrehajtásában felfüggesztett börtönbüntetésekre ítélték.

Az 1975. július 1-jén hatályba lépett új nyugdíjsszabályok – az 1975. évi II. törvény, valamint a végrehajtásáról szóló 3/1975. (VI. 14.) SZOT szabályzat is – fenntartották a papokat egzisztenciálisan az ÁEH-tól függő helyzetben tartó szabályt: az egyházi személyként szerzett szolgálati időt továbbra is csak az ÁEH igazolása alapján lehet figyelembe venni...

VII. Helsinkitől Gorbacsovig

VII/1. 1975: a helsinki záróokmány aláírása és ennek következményei

1975. augusztus 1-jén írta alá harmincöt állam – köztük hazánk – képviselője az úgynevezett helsinki záróokmányt. A záróokmány nem minősül nemzetközi szerződésnek, csupán az aláíró államok politikai kötelezettségvállalása, ezért hazánkban hivatalosan soha sem hirdették ki. Mindenestre az aláíró államok vállalták az alapvető szabadságjogok keretében többek között a lelkiismereti szabadság és a vallásszabadság biztosítását is.

Akik itthon nyomban érzékelhető fordulatban reménykedtek, csalódtak. 1975-ben ugyan VI. Pál pápa fogadta Gromiko szovjet külügyminisztert, majd novemberben Lázár György magyar miniszterelnököt, mégis, november 15-én az állam megbízottai a katolikus püspöki karral aláírt megállapodásban továbbra is maximálták a *templomi* hittanoktatáson részt vevők számát, sőt a templomi oktatás ellenőrzését is a helyi iskola igazgatójára (!) bízták.

1976-ban indult útjára a Szovjetunióban az úgynevezett „Helsinki-mozga-

lom". A „moszkvai Helsinki-csoport” megpróbálta a szovjet kormányon számon kérni a záróokmányban foglalt jogok érvényesülését, de a csoport tagjait gyorsan bebörtönözték. Hazánkban a politikai hatalom a szovjetunióbeli példát politikailag kötelező erejű sémának tekintette, így az egyházakra nehezedő politikai nyomás látványos enyhülése egyelőre nálunk sem volt aktuális.

VII/2. Az 1976. évi 8. tvr.: egy ENSZ-egyezmény kihirdetése

1976. április 22-én jelent meg a *Magyar Közlönyben* az 1976. évi 8. tvr., mely kihirdette az ENSZ-ben 1966-ban elfogadott *Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányát*. Ennek 18. cikke szerint:

„1. Mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságára. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés szabad megválasztását vagy elfogadását és azt a szabadságot, hogy vallását vagy meggyőződését vallásos cselekmények és szertartások végzése útján akár egyénileg, akár másokkal együttesen nyilvánosan vagy magánkörben kinyilváníthassa, gyakorolhassa és taníthassa.

2. Senkit sem lehet olyan kényszernek alávetni, amely csorbítaná azt a szabadságát, hogy saját vallása vagy meggyőződése legyen, vagy hogy ilyent elfogadjon.

3. A vallás vagy meggyőződés kinyilvánításának szabadságát csak a törvényben megállapított olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek a közbiztonság, a rend, a közegészség, az erkölcs vagy mások alapvető jogai és szabadságai védelmének érdekében szükségesek.

4. Az Egyezségokmány részes államai kötelezik magukat a szülők ama szabadságának tiszteletben tartására, hogy gyermekeik vallásos és erkölcsi nevelését saját meggyőződésüknek megfelelően biztosítsák.”

E nemzetközi szerződés kihirdetése a hazai egyházpolitikai retorikát változatlanul hagyta, s a túl aktív papok börtönbüntetését lehetővé tevő törvények is változatlanul hatályban maradtak.

Az 1957 tavaszán bevezetett, a szabad mozgást korlátozó rendőrhatalósági felügyeletre (ref) vonatkozó előírások 1976-tól szigorodtak: a 4/1976. (VII. 24.) BM rendelet alapján az addigi legfeljebb két év helyett akár három évig is tartó rendőri felügyelet elszenvedője

- köteles volt az ellenőrzésre jogosult rendőrt a lakásába beengedve az ellenőrzést eltűrni;

- kötelezheték arra, hogy az ellenőrzésre jogosult rendőrnél az előírt időpontban megjelenjen, illetve a határozatban előírt időben lakásán tartózkodjon;

- eltilthatták attól, hogy nyilvános rendezvényeken részt vegyen; a határozatban felsorolt közterületeken, épületekben, lakóházakban és magánlakásokban megjelenjen, a határozatban megnevezett közlekedési eszközök megállóiban tartózkodjon stb.

A rendőri felügyelet fenyegetése – az 1985. évi módosítással – 1989. december 19-ig állt fenn, amikor végül a politikai rendszerváltozás során a 9/1989. (XII. 19.) BM rendelet megszüntette.

Mindezek ellenére tény, hogy a változatlan jogi fenyegetettség ellenére 1976-tól már egyházi tevékenység miatt a bíróságok hazánkban papot nem ítélték végrehajtható börtönbüntetésre. A gyakorlat ugyanis a későbbi években fokozatosan módosult: 1976-tól a „tűzbuzgó” egyháziak megzabolását elsősorban az államhoz már lojális egyházi vezetőktől várták, csak másodsorban bízták a rendőrségre. Az ÁEH ekkortól elsősorban a Bokor-bázisközségekre koncentrált, s mintegy százhusz pap nevét tartalmazó listát adott át a püspököknek, mint akik „káros tevékenységet” folytatnak a bázisközségekben. E papok többségét a püspökök ekkor még áthelyezték. A korábban rendőrileg is üldözött piarista Bulányi György által vezetett – templomon kívül találkozó – közösségek kezelését az ÁEH szintén a katolikus püspökökre bízta, akik decemberben a kisközségeket „szektásnak” minősítették.

VII/3. 1977: Kádár János és VI. Pál pápa találkozása

1977. június 9-én Kádár Jánost magánkihallgatáson fogadta VI. Pál pápa. Az úgynevezett tárgyalási dossziét¹²⁴ a Külügyminisztérium állította össze. Az itt olvasható feljegyzés szerint az előkészítés során figyelemmel voltak a pápának a helsinki záróokmányt aláíró kormányokhoz intézett üzenetére, valamint számoltak azzal is, hogy a pápa esetleg forszírozni fogja a katolikus egyház működési területeinek bővítését.

Tény, hogy a vatikáni találkozás után a – részletekben – több mint tizenkilenc évet börtönben töltött piarista Lénárd Ödönt szabadon engedték, majd az MSZMP KB PB hozzájárult ahhoz is, hogy a katolikus egyház a Budapesti Hittudományi Akadémián hároméves levelező oktatást szervezzen az érdeklődő világiak számára, s Leányfalun lelkigyakorlatos házat létesítsen. A Politikai Bizottság ülésén azonban Győri Imre a félreértések elkerülése végett leszögezte: „Szükséges (...) tájékoztatni a pártaktívát, hogy a vatikáni látogatással nem kezdődik új folyamat az egyházpolitikánkban.”¹²⁵

VII/4. 1978: már érzékelhető az enyhülés

1978-ban az Egyesült Államokban is megalakult a Helsinki Watch (Helsinki Jogőr), amely a helsinki záróokmányt aláíró valamennyi országban – így Magyarországon is – figyelemmel kísérte az emberi jogok érvényesülését. Ebben az évben a rendőrség a kisközségi lelkigyakorlaton részt vevőket ugyan fenyegetőleg még lefénnyképezte, olykor igazoltatta, de e zaklatásnak már nem volt későbbi következménye. Ősszel megindulhatott a katolikus és a református teológiai akadémiákon a levelező oktatás.

VII/5. 1979: az új Btk. és a szolgálatmegtagadók

A Káldy-éra ezen szakaszában, 1979-ben az Állami Egyházügyi Hivatal engedélyével az evangélikus lelkészhiány enyhítésére megindulhatott a hároméves levelező teológiai tanfolyam. Veöreös Imre lelkész szerkesztésében megjelent a *Diakonia* című új folyóirat, s megnyílhatott az Evangélikus Országos Múzeum is a Deák téri épületben.

A hétköznapi életben tapasztalható enyhülés mellett azonban a politikai hatalmat zavaró új jelenség ütötte fel a fejét. Egyesek „lelkiismereti okra”, illetve „hitbeli meggyőződésre” hivatkozva megtagadták a fegyveres sorkatonai szolgálatot, fittyet hányva arra, hogy a behívóparancs iránti engedetlenséget a Btk. 1962 óta békeidőben is egyévi börtönnel,¹²⁶ míg a katonai szolgálat megtagadóját¹²⁷ ötévi börtönnel fenyegette.

1979. július 1-jén lépett hatályba a büntető törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény (az új Btk.), mely az említett jelenségre is reagálva a bevonulási kötelezettség megszegését már két évre felemelt büntetéssel fenyegette.¹²⁸ A papi tevékenysége miatt börtönviselt piarista Bulányi György által életre hívott Bokor-közösség tagjainak egy részét e fenyegetettség sem tántorította el meggyőződésétől, s így 1979–1989 között összesen huszonnégyen ültek börtönben a katonai szolgálat megtagadása miatt. Végül ezen a téren is csak a politikai rendszerváltozás hozott áttörést: 1989. július 7-étől, a honvédelmi törvény módosítása¹²⁹ után lehetett csak külön engedély alapján „lelkiismereti okból” sorkatonai szolgálat helyett fegyver nélküli katonai szolgálatot vagy polgári szolgálatot választani.

VII/6. Az 1980-as évek

Az 1980-as évekre mindenesetre fokozatosan tovább enyhült az állami válsáspolitikai szorítása. Egyre inkább formálissá vált a vezető tisztségek betöltésének előzetes engedélyezése, és a külső cenzúrát is az egyházi vezetés jóváhagyása váltotta fel.

Ugyanakkor a lelkészek a félelem és a lojalitás konfliktusában éltek. Több évtizedes tapasztalatuk alapján ekkorra már bármely társukról feltételezheték, hogy bizalmas kapcsolatban állhat az ÁEH-val, bár a Belügyminisztériumhoz tartozó állambiztonsági szervek titkos tevékenységéről változatlanul csak kevesen tudhattak. Az állami büntetőjogszabályoknak az aktívabb papokat börtönnel fenyegető rendelkezései változatlanul hatályban voltak. Az állambiztonság titokban dolgozó tisztjei pedig – az éppen 1980-ban az állambiztonsági tisztek használatára közreadott titkos *Állambiztonsági értelmező kéziszótár* definíciói alapján – változatlanul „ellenséges magatartásnak” tekintették a kommunista állam „ideológiájával szembeni nézetnek legalább két személy előtt való terjesztését”, ezért a lelkészek megnyilvánulásaira továbbra is bármikor ráhúzhatták az „ellenséges propaganda” vádját.

Az egyházakra nehezedő állami nyomás enyhülésének ugyanakkor kétségtelen jele volt, hogy a metodista egyház köréből korábban kizárt s a további „illegális” lelkesi tevékenységük miatt 1976-ban a büntetőbírássággal is elítéltetett – Iványi Tibor által összefogott – volt metodista lelkészek által alapított Magyarországi Evangéliumi Testvérközösséget (MET) kérelmükre 1981-ben az Állami Egyházügyi Hivatal törvényesen elismertté nyilvánította.

1981-ben a református egyház is engedélyt kapott iszákosmentő misszió újraindítására, majd Tahiban, Kölkeden és az ország más pontjain megindulhattak az ifjúsági konferenciák.

1982-ben a Magyar Katolikus Püspöki Kar azonban még követte az ÁEH elvárásait, s megvonta a Bokor-közösség keretében a katonai szolgálatmegtagadást pártoló Bulányi Györgytől a papi működés jogát.

1983-ban, Luther Márton születésének fél évezredes jubileumán a Luther Emlékbizottság szervezésében számos kiadvány született, tudományos ülésszakra is sor került, amelyen első ízben vehettek részt aktívan világi tudósok is.

A „lakosság” átlagos tagja, az egyszerű alattvaló azonban még nem tudott mit kezdeni azzal a hírrel, hogy 1983 decemberében az Országgyűlés törvényben¹³⁰ rendelte el, hogy a másfél év múlva esedékes országgyűlési választásokon hirtelen kötelező lesz az 1954 óta a kommunisták által irányított Hazafias Népfront által szervezett jelölőgyűléseken a „többses jelölés”, sőt ráadásként az ugyancsak a Hazafias Népfront által összeállított „országos listára” is lehet majd szavazni. A törvényjavaslat miniszteri indokolása ugyanis mindezt a „fejlett szocializmus építésével” s az ehhez szükséges „szocialista demokratizmus továbbfejlesztésének” szükségességével magyarázta, márpedig e szófordulatok csak azt sugallták: egy újabb kommunista színjáték következik...

VII/7. Az 1984. évi 003. sz. belügyminiszteri parancs az operatív nyilvántartásról

Az operatív nyilvántartásra – az annak tárgyát képező iratok fajtáira, kezelésükre, az adatkarbantartásra, iratszelejtezésre stb. – vonatkozó legutolsó titkos belügyminiszteri parancs 1990-ig volt hatályban. A fontosabb nyilvántartásokra vonatkozó külön parancsok közül az 1972-ben a hálózati nyilvántartásra kiadott szabályzat szintén 1990-ig volt hatályban.

1984-re a nyilvántartó központ hálózati csoportra, dokumentációs alosztályra, operatív nyilvántartó alosztályra, adatrendező csoportra és operatív nyilvántartó csoportra tagolódva dolgozott mintegy hatvan fő körüli központi alkalmazottal.

Az állambiztonsági munka során használt ellenséges kategóriák az évtizedek alatt folyamatosan változtak, s 1963 után az addigi mesterséges kategóriák megjelölése helyett fokozatosan inkább a konkrét tevékenység lett a kiválasztás alapja. Így a 003/1984. sz. belügyminiszteri parancs szerint nyil-

vántartásba kellett venni azokat a személyeket, akik a fennálló szocialista renddel szemben *ellenségesnek* ítélt tevékenységet fejtettek ki, vagy akár csak *potenciálisan veszélyt* jelentettek. E személyekről különböző szempontok szerint különféle – pl. „V” (vizsgálati), „O” (operatív), 7-es (hírszerzőgyanús), 8-as (terroristagyanús), 9-es, 10-es, 10/b stb. jelű – kartonokat állítottak ki. Az ellenséges, illetve gyanús személyekről vezetett úgynevezett operatív nyilvántartásban az 1989. június 30-i állapot szerint 164 900 fő szerepelt.

A hálózati nyilvántartásban szereplő személyeket láthatóan ekkor már több típusú kartonon is nyilvántartották. Történeti szempontból egyelőre továbbra is a leggyakrabban kutatott az általános adatokat rögzítő, korábban már említett 6-os karton, melyre változatlanul igaz, hogy a hálózati munkára kiszemelt személy sikeres vagy sikertelen beszervezése kapcsán továbbra is teljesen azonos módon állították ki, éspedig az érintett tudta nélkül. Ezen kartonok esetén is igaz, hogy a kiállítása után egy későbbi dátumbélyegző lenyomata csak arra utal, hogy a kartont valamiért a nyilvántartó központban elővették. A kartonon tett bejegyzések utalnak arra, ha az illető adataiban módosulás történt, illetve ha az illető állambiztonsági dossziéját más tartótisztnek vagy más osztálynak adták át. Ilyen későbbi bejegyzések hiányában azonban önmagában az 1984 után kiállított 6-os kartonról sem lehet megállapítani, hogy a beszervezési kísérlet sikeres volt-e, vagy eleve megghiúsult.

A hálózati nyilvántartás egyéb részei: adatlap a hálózati személy operatív szempontból fontos, értékes adatairól, tulajdonságairól, képességeiről, illetve a speciális célú kiegészítő kartonok kétség esetén szintén fontos információkat tartalmazhatnak (6/A karton a hálózatok jelentősebb bel- és külföldi kapcsolatainak nyilvántartására, 6/B karton a konspirált és titkos lakások nyilvántartására; 6/C karton a nyilvántartásba vételhez és a kutatáshoz; 6/D karton a lakcímek szerinti nyilvántartáshoz; figyelőkarton például a fokozatosság elve alapján történő beszervezés elhúzódnása esetén a párhuzamos beszervezési kísérletek elkerülésére; kódkarton a számítógépes adatfeldolgozáshoz; kérdőív a hálózati személyek fontosabb adatairól).

VII/8. 1984: formálisan még töretlen az ÁEH hatalma

Az ÁEH jogi helyzete az elmúlt évek alatt egy szemernyit sem változott. A rendőrség és a titkosrendőrség hatalmát biztosító, valamint a papok ifjúsággal kapcsolatos munkájának büntetőjogi üldözését lehetővé tévő törvények is változatlanul hatályban voltak. A stabil kommunista politikai vezetés szabad akaratától függött, hogy mennyire él a jogi erőszak lehetőségeivel. S bár láttuk, hogy Helsinki után három évvel a politikai okból bebörtönzött papok közül az utolsó is kiszabadult, a korábbi évtizedeket átélők nem felejtették, hogy ugyanaz a Kádár áll az ország élén, aki az '56-os forradalmat orosz csapatok segítségével leverette, aki a hatalmát évekig tartó véres megtor-

lással stabilizálta, aki 1963-ban is amnesztiát hirdetett, melyet szinte nyomban újabb tömeges politikai okú letartóztatások és elítélések követtek...

Érthető az egyházi vezetők óvatossága. Jellemző egy 1984-es püspökségi leirat: „Ahol a templomban fűtésihiány miatt nem lehet hitoktatást tartani, ott a plébánián való megtartását a megyéspüspöktől kell *kérelmezni*. Ő a kérést a bíboros úron keresztül az ÁEH-nak továbbítja, majd ugyanezen az úton kap értesítést a *döntésről*...”¹³¹

A jogi környezet változatlansága ellenére a Nyugat felé a vallásszabadság látszatának felmutatásában érdekelt politikai vezetés nem gátolta meg, hogy 1984 nyarán Budapesten evangélikus világgyűlésre kerülhessen sor. Két héten át a Budapest Sportcsarnokban folyhattak az összejövetelek, s a külföldiek az ország igen sok gyülekezetét meglátogathatták. A színpalak mögött a nemzetközi rendezvény előkészítését, lefolyását, a nagyszámú külföldi hazai elszállásolását, a sajtóközlemények előkészítését stb. magától értetődően szoros figyelemmel kísérte a titkosszolgálat. Az evangélikus egyházi személyekkel ekkor létesített vagy felújított „titkos” kapcsolatokon keresztül is igyekeztek időben mindent megtudni, bár nincs adatunk arra, hogy a világgyűlés teljes nyilvánosság előtti lefolyása miatt ez az igyekezet az állambiztonság számára bármilyen új információt hozott volna...

VIII. 1985–1990: Gorbacsov fellépésétől a rendszerváltozásig

1985. március 11-én Mihail Gorbacsov lett az SZKP első titkára. A hazai kommunista vezetést (is) meglepő váratlan új jelszavai a *peresztrojka* (gazdasági és társadalmi átalakítás) valamint a *glasznoszty* (a politikai nyitás, a nyíltság) voltak. A glasznoszty, azaz a nyíltság a korlátozások feloldását jelentette az általános üzleti és politikai tevékenység terén.

Az egyházak azonnal reagáltak. Az ÁEH elnöke, Miklós Imre már eredménytelenül követelte a jezsuita generálsnál András Imre jezsuita elmozdítását, az evangélikus egyházban pedig megjelent az igény: az evangélikusoknak is újra legyen saját középiskolájuk.

Az 1985. évi országgyűlési választásokon végül valóban kötelező lett a többes jelölés.¹³² Kiderült, hogy immár nemcsak szavazni lehet, hanem kötelező a választás több jelölt közül. Ez a formális belpolitikai változás az egyházak vonalán is lecsapódott, s a választással betölthető egyházi helyekre szintén többes jelölések következtek. Az Elnöki Tanács, illetve az ÁEH több jelöltnek is készségesen megadta az indulásukhoz még a jogszabály szerint szükséges előzetes hozzájárulást. Így például Káldy Zoltán halála után is két – előzetesen legfelsőbb szinten jóváhagyott – jelölt versenghetett a püspöki tisztségért: Tóth-Szöllős Mihály és dr. Harmati Béla.

VIII/1. 1986: a hatalom utoljára mutatja ki erejét

1986. március 15-én a karhatalom még határozott módon vetett véget a megmozdulásoknak. Október 23-án Budapesten azért volt teljes nyugalom, mert a forradalom harmincadik évfordulója előtt a titkosan gyűjtött adatok alapján a hatalom számos ellenzéki vezetőt megfenyegetett, előállított, ezért inkább szűkebb körben, magánlakásokon emlékeztek a harminc évvel azelőtti eseményekre.

VIII/2. 1987: Gyengül az ÁEH hatalma

1987. március 10-én az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága a katonáskodás lelkiismereti okból való megtagadását emberi jognak minősítette. Az ÁEH már eredménytelenül próbálta meg követelni a ferences tartományfőnöktől Tóth Attila és Bús Balázs teológus elbocsátását.

VIII/3. 1989 nyara: véget ért az egyházak állami elnyomása

Már recsegték-ropogtak a szocialista rendszer eresztékei, de az állambiztonsági szervek rutinból még 1989 első felében is 2029 újabb célszemélyt vettek fel a megfigyelték listájára. Összesen 164 900 személy állt állambiztonsági megfigyelés alatt, s megfigyelésükkel 7940 hálózati személyt foglalkozott. A hálózati személyek 22,5 százaléka tagja volt a Magyar Szocialista Munkáspártnak.

Emlékszünk Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-i újratemetésére? Két héttel később az egyházak is megszabadultak az állam gyámsága alól. Június 30-án az 1989. évi 14. sz. törvényerejű rendelet eltörölte az egyházi tisztségek betöltéséhez szükséges állami hozzájárulás rendszerét, s egyúttal megszüntette az Állami Egyházügyi Hivatalt.

VIII/4. Az állambiztonsági iratok részleges megsemmisítése¹³³

1989. december 18-án Pallagi Ferenc állambiztonsági miniszterhelyettes jóváhagyta a belbiztonsági csoportfőnök írásos javaslatát az operatív nyilvántartás felülvizsgálatáról és az iratok tömeges megsemmisítéséről. Elrendelte a következőket:

- Az úgynevezett hálózati naplókat¹³⁴ meg kell semmisíteni.
- A hálózatok B-dossziéját ellenőrizni kell, s abból minden olyan anyagot ki kell szedni és meg kell semmisíteni, amelyek már lezárt, konkrét előzetes ellenőrzésre, bizalmas nyomozásra, operatív akcióra, kombinációra, játszmas ügyekre utalnak.
- Minden M-dossziét felül kell vizsgálni, és a megszüntetett, operatív ellenőrzésekre és ügyekre vonatkozó anyagokat meg kell semmisíteni.

- A „meghiúsult beszerzés” és a „beszervezéstől elálltunk” címen irattározott dossziékat és az ezekhez tartozó 6-os kartonokat meg kell semmisíteni.

- Az irattározott hálózati anyag felülvizsgálatát a kizárt hálózatok esetén az operatív nyilvántartó osztály végzi el. A felülvizsgálat után csak a megmaradó anyagokhoz tartozó 6-os kartonok maradnak meg, a többi 6-os kartont a selejtezésre kiválasztott anyagokkal együtt az operatív nyilvántartó osztály megsemmisíti.

- A kizárt hálózati személy irattározott B-dossziéját az irattározó osztály köteles felülvizsgálni. Javasoljuk megsemmisíteni... a funkcióban levő, illetve került (tanácsstag, képviselő, magasabb egyházi tisztségviselő) kizárt hálózatok B-dossziéját, valamint azokat, akiket ugyan beszerveztek, de semmiféle érdemi munkát szerveink részére nem végeztek.

- Az M-dossziék megsemmisítendőik a 0012/1972. BM parancs 34/d pont figyelembevételével.

- A felülvizsgálat során mind a megszüntetett ügyekben, mind a kizárt hálózatok vonatkozásában az operatív osztályok kötelesek intézkedni a társzervek felé, hogy a náluk levő anyagok megsemmisítésre, az adatok az adatárakból törlésre kerüljenek.

Ennek ismeretében aligha csodálkozhatunk, ha a fennmaradt töredékes iratokra szorított, s tényfeltárással foglalkozó mai kutatóban már minden fennmaradt információmorzsa gyanút kelt.

IX. 1990–1994: kísérlet az egyházi rehabilitációra

Hazánkban a politikai életben elhúzódott a tényleges rendszerváltozás. 1990 áprilisában az Országgyűlésbe 386 szabadon választott képviselő került, de a szovjet típusú tanácsrendszer még további fél évig gyakorolta a helyi hatalmat. A MSZMP egyes volt vezető beosztású személyei közül sokan magas rangú minisztériumi állásokba „ejtőernyőztek”.

Az Antall-kormány a gazdaság vonalán is ragaszkodott a jogállamisághoz, s a vállalati tanácsok kezébe adta a személyi döntéseket. Így azután a híveik által megerősített addigi igazgatók – a volt párttitkárokkal és holdudvaruk egyéb tagjaival együtt – még évekig megtarthatták pozíciójukat, miközben nyíltan vagy burkoltan a magánszférába mentették át az állami vagyont. A nép azt látta, hogy „semmi nem változott”, s a bizalmatlanságát nem ellenőrizte a bimbózó civil szféra és a szólásszabadság sem.

Az egyházi vonalon sem következtek be gyors személyi változások. Egyes – részben a korábban hátrányt szenvedettekhez kötődő, részben ezektől teljesen független – radikálisabb hangok sürgették az egykor még az ÁEH engedélyével, sőt a politikai rendszerváltozás hajnalán már ÁEH-hozzájárulás nélkül megválasztott egyházi vezetők lemondását és esetleg újbóli megmé-

rettetését is, mert úgy vélték, hogy csak így lehet hitele az egyházban a rendszerváltozásnak.

1990 eleje óta sokasodtak azok, akik tudni vélték, hogy a pártállami időkben az állambiztonsági szervek széles körű besúgórendszert építettek ki, melybe bevonták az egyházak embereit is. Mialatt az „átvilágítást” lehetővé tévő állami törvény meghozatala egyre csak késett, az egyházon belül is egyre többen vetették fel az önkéntes bünvallás szükségességét.

Az egyház vezetői – akiket ebben az időben a volt egyházi ingatlanok viszszaigénylésével kapcsolatos tárgyalássorozatok, az egyházi iskolák újraindításával összefüggő napi nehézségek, a hitoktatás személyi és tárgyi feltételeinek megteremtése is terheltek – nem tették magukévá az előbbi és hasonló nézeteket. Bevárták az új egyházi jogszabályokat, s addig is inkább az Országgyűlés¹³⁵ és a Legfelsőbb Bíróság példáját követve a korábban hátrányt szenvedettek hivatalos egyházi rehabilitálásában kezdtek gondolkodni. E tények hozzájárultak ahhoz, hogy a bizalmatlanság légköre hosszú évekkel túlélte az egyházakra nehezedő állami nyomás megszűnését.

Az 1966. évi egyházi törvények nem szabályozták a jogerős egyházi bírósági határozattal elmarasztalt személyek utólagos rehabilitációjának kérdését. Az egyházon belüli rendszerváltozást sürgető hangok sokasodása azonban oda vezetett, hogy az országos presbitérium az egyházi jogalkotás bevárása előtt, már az 1990. szeptember 13-i ülésén a meghívóban előre nem részletezett tartalmú, „8. javaslatok, indítványok” elnevezésű napirendi pont keretében¹³⁶ dr. Harmati Béla püspök-elnök szóbeli előterjesztésére hozzászólások nélkül úgy döntött, hogy: „Az Országos Presbitérium felkérte az Országos Elnökséget,¹³⁷ hogy a beérkezett kéréseknek megfelelően elhunyt egyházi vezetőink és lelkészeink, D. Kapi Béla püspök, Kun-Kaiser József lelkész, D. Radvánszky Albert felügyelő és Vargha Sándor lelkész főtákar ügyében a szükséges rehabilitálást végeztesse el. Egyúttal felhatalmazza az Országos Elnökséget, hogy hasonló személyeknél a rehabilitáció kérdésében járjon el saját hatáskörében.”¹³⁸

Ma még feltáratlan, hogy az ezt követő nyolc hónap alatt pontosan mi történt, de valami nyilvánvalóan nagyon idegesíthette az országos elnökséget, hiszen 1991 májusában villámgyorsan véget kívántak vetni a rehabilitációs témának. Erre utal, hogy az országos presbitérium 1991. május 10-i ülésén dr. Frenkl Róbert országos felügyelő a szóban előterjesztett határozati javaslatában rendkívül rövid határidőt javasolt a rehabilitációs eljárások lezárására. Az indítványt hozzászólás nélkül egyhangúlag elfogadták. Íme a határozat: „Az Országos Presbitérium elrendeli, hogy egyházunkban az egyes egyházi testületekben folyó rehabilitációs eljárásokat 1991. május 31-ig be kell befejezni. A rehabilitált személyek névsorát az 1991. június 7-re tervezett Országos Presbiteri Ülés elé kell terjeszteni a vonatkozó jegyzőkönyvekkel együtt, hogy az 1991. június 8-ra összehívott zsinat előtt a múlt lezárása ebben az összefüggésben is befejeződhessen.”¹³⁹

A határozatban megszabott három hét alatt, azaz május 31-ig a rehabilitációs eljárásokat természetesen nem lehetett lezárni, s az elgurított hólabda hamarosan lavinává terebélyesedett. 1991. június 7-én az országos presbitérium a hosszas előkészület után másnap megnyíló rendszerváltó zsinatra készült, de mindenesetre végre önálló napirendként tárgyalta az egyházi rehabilitációs eljárások lezárását. Dr. Harmati Béla püspök-elnök valaki(k) által összeállított, ötvenegy nevet tartalmazó listát osztott ki az ülésen, s „kérte az Országos Presbitérium felhatalmazását, hogy ezekhez az ügyekhez az Országos Elnökség írthasson néhány sort, miszerint a rehabilitációs eljárások lezárultak, megkövetjük azokat, akik élnek, szeretettel emlékezünk meg azokról, akik már nincsenek közöttünk, kiemelt helyen Ordass Lajos püspök úrról”.¹⁴⁰

A névsor nyomban hozzászólásokat indukált, s többen további – a listán nem szereplő – személyek neveit hozták szóba. Volt, aki jelezte, hogy „az ügyeket súlyozni kellene, mert a rehabilitáció értékét ez a nagy lista le fogja húzni”. Más arra figyelmeztetett, hogy egyházi rehabilitációnak csak azoknál van helye, akik „egyházi jogi eljárás alapján” szenvedtek sérelmet. Elhangzott egy olyan javaslat is, hogy „név nélkül jelenjen meg a rehabilitációs eljárások lezárását bejelentő közlemény, hiszen ez a lista csakugyan nagyon vegyes...” Szabik Imre püspök viszont jelezte, hogy emlékezete szerint az országos presbitérium már 1988-ban hozott egy ilyen név nélküli bocsánatkérést tartalmazó állásfoglalást. Végül a következő szótöbbséges döntés született egy öttagú rehabilitációs bizottság felállításáról: „Az Országos Presbitérium hozzon létre egy bizottságot arra, hogy a mai kiegészítésekkel összesen 64 nevet tartalmazó listát elbírálja. Legyen ebben a bizottságban 2 fő az Országos Presbitériumból (1 fő az Északi és 1 fő a Déli Egyházkerületből), 2 fő az Alkotmány- és Jogügyi Bizottságból, elnöke pedig Veperdi Zoltán, aki az Országos Egyház részéről adminisztrálja és összefogja a munkát.”¹⁴¹

Öt hónappal később, 1991. november 24-én a rendszerváltó zsinat egy nyilatkozatot adott ki, melyben többek között az alábbiak olvashatók: „Ugyanakkor terhelnek bennünket azok az egyházunkban és egyházunk nevében elkövetett bűnök, törvénytelenések és méltatlan esetek, amelyekkel egyházunk annyiszor szégyent hozott Urára, és amelyek akadályozták küldetése teljesítésében. Bánjuk, amit elkövettünk, szánjuk, amit elmulasztottunk, fájjaljuk, hogy egymást nem tudtuk eléggé erősíteni és megtartani. Kevés mentség, hogy külső nyomásra cselekedtünk...”

A félelem légköre eluralkodott egyházunkban is, csakúgy, mint a társadalom egészén. Azokat, akik nem vállalták a megalkuvást, törvénytörő lépésekkel korlátozták szolgálatukban...

A múlt részletes elemzése szakemberek feladata, hogy hitelesen, harag és részrehajlás nélkül összegezzék és értékeljék a nehéz történelmi korszakot az eljövendő nemzedékek okulására is. Ugyanakkor bűneinket meg kell vallanunk, hogy Isten és egymás bocsánatát elnyerhessük. Isten előtt állva azonban nemcsak egyéni bűneinkkel szembesülünk, hanem – benne élve az

evangelikus egyházban, s vállalva annak történelmi folyamatosságát – az egész egyházunkat terhelő bűnökkel is. Minden bűnünkért, azokért is, amelyeket csak a szíveket vizsgáló Úr ismer, kérjük Isten bocsánatát és testvéreink bocsánatát, akik ellen vétkeztünk...”

Másnap, 1991. november 25-én az országos presbitérium is összeült. Az „egyéb ügyek” napirendi címszó alatt dr. Harmati Béla püspök-elnök ismét csak szóbeli előterjesztésében felhatalmazást kért az országos elnökség számára, hogy a rehabilitáció témakörében „azoknak az ügyét tovább vizsgálja, akiknél nem fejeződött be. Az ilyenek számára egy olyan általános rehabilitációs levelet írunk, amely a rehabilitálás tényét kimondja, az illetőt a méltóságába visszahelyezi.”¹⁴² Hozzászólások után azonban végül az országos presbitérium csak annyit mondott ki: „Az Országos Presbitérium felhatalmazza az Országos Elnökséget, hogy D. Ordass Lajos püspök rehabilitálásában tegye meg a szükséges, ügyet lezáró lépéseket.”¹⁴³

Végül az országos presbitérium tíz hónappal korábbi – 1991. június 7-i – döntését követően 1992. április 2-án Veperdi Zoltán osztályvezető a rehabilitációs bizottságban való részvételre saját nevében felkérte¹⁴⁴ Baranyai Tamás esperest, dr. Fabiny Tibor professzort, Husz Róbert országos presbitert és dr. Luthár Jenő jogtanácsost, majd a felkérő levél megküldésével az országos elnökséget is tájékoztatta, hogy e bizottság az alakuló ülését 1992. április 28-án fogja megtartani.

Dokumentumok hiányában azt pontosan még nem tudjuk, hogy vajon mi történt április 28-án, de tény, hogy ezen a napon dr. Harmati Béla püspök és dr. Frenkl Róbert országos felügyelő május 14-re összehívta¹⁴⁵ az országos egyházi bíróság tizenöt tagját,¹⁴⁶ s az országos elnökség ugyanerre a napra összehívta az országos presbitériumot is.

Az elképzelés egyértelmű, hiszen az országos egyházi bíróság ülésének első napirendi pontja a következő volt: „1. Rehabilitációs ügyek, előterjesztés az Országos Presbitérium részére”. Az országos egyházi bíróság megjelent öt tagja május 14-én egy valakik által még kitöltésre váró „biankó” szöveget fogadott el:

„HATÁROZAT

A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Bírósága 1992. május 14-én, Budapesten tartott ülése felülvizsgálta az 1945–1989. közötti években különböző egyházpolitikai okokból sérelmet szenvedett lelkészeinek és egyházi tisztségviselőinek ügyeit. Megállapította, hogy (...) ¹⁴⁷ méltánytalanul szenvedett joghátrányt és ez a tény egyházi szolgálatának korlátozását is jelentette.

Az Országos Egyházi Bíróság ülésének mai végzése az egykori határozatokat ezennel semmisnek jelenti ki.

Egyházunk Isten előtt is felelős legfelső bírósági testülete e végzés kimondásával rehabilitációt nyújt.

Dr. Luthár Jenő, Szirmai Tibor, Dr. Török Gábor, Kalácska Béla, Dr. Fabiny Tibor¹⁴⁸

E szöveg alapján a tényfeltáró bizottság jogász tagja nem tudja elhessegetni a gyanúját, hogy valójában itt senki sem ellenőrizte, hogy konkrétan milyen – ki által és mikor meghozott – „korábbi határozatokról” volt szó. Úgy tűnik, mintha a tizenöt tagú országos bíróság megjelent öt tagja csak a püspök-elnök által 1991. november 25-én igényelt „általános rehabilitációs levelet” igyekezett volna megfogalmazni, míg a címzettek nevének eldöntését nyitva hagyta volna.

Az *Evangélikus Élet* 1992. május 31-én azonban a biankó szöveget szó szerint idézve, de az alábbi zárójeles kiegészítéssel már befejezett tényként adta hírül az országos bíróság állásfoglalását: „A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Bírósága (...) Megállapította, hogy (84 név) méltánytalanul szenvedett joghátrányt...” stb.

A 84 nevet az egyházi hetilap nem ismertette. Egy ilyen egyházpolitikai rendszerváltozási kísérleti lépés csetlése-botlása során nem meglepő az újabb jogi furcsaság: az egyházi bíróság döntésével állítólag már rehabilitált lelkészek és világi tisztségviselők névsorát az országos presbitérium és közgyűlés 1992. november 24-én utólag „jóváhagyta”. A legfelsőbb egyházi testületek által jóváhagyott névsor publikálása azonban ismét elmaradt.

Teltek, múltak a hónapok, majd következő hírként az Amerikai Egyesült Államokban megjelenő *Erős Vár* című evangélikus folyóirat 1993. évi februári számának 2. oldalán a Kiss Miklós mosonmagyaróvári evangélikus lelkész által jegyzett cikk már egy későbbi időpontra teszi az Egyházi Bíróság döntését:¹⁴⁹ „A másik nagyjelentőségű esemény bár többek számára későn következett be, mégis egyházunk határozott szándékát mutatja, hogy a múlt hibáit lezárni kívánja és igazságot szolgáltatva a meghurcoltaknak akar az egyház megújításán fáradozni. Az Országos Evangélikus Egyházi Bíróság 1992. november 20-án intézkedett lelkészek és egyházi alkalmazottak rehabilitációjáról. A bíróság a kommunista uralom éveiben méltánytalanul joghátrányt szenvedettekre vonatkozó határozatokat semmisnek jelentette ki.¹⁵⁰ Ez a határozat 96 teológus, lelkész s egyházi alkalmazottra vonatkozik. Sajnos közülük 49-en nem érhatték meg rehabilitációjukat. Ennek ellenére sem vonhatja senki kétségbe ennek a megkésett gesztusnak tiszta és őszinte szándékát. [A rehabilitáltak névsorát egyéb forrásból e cikkhez csatlakozóan közöljük. – A szerk.]”

Majd keretbe foglalva a beígért 96 név helyett az alábbi 95 következett:

A Magyarországi Evangélikus Egyházban rehabilitáltak névsora

Alpár Gejza teológus, Balikó Zoltán, Bácsi Sándor, dr. Bodrog Miklós, Bolla Árpád, Botta István, Böjtös Sándor, Böröcz Sándor, Buchalla Ödön, Budaker Oszkár, Centgráf Károly teológus, Csaba Gyula, Csákó Gyula, dr. Csengődy Lajos, Csengődy László, Csepregi Béla, Csicsely Éva teológus, Danhauser László, id. Dedinszky Gyula, ifj. Dedinszky Gyula, Dedinszky Tamás, Deli Ernő teológus, D. Dóka Zoltán, Drenyovszky János, Dulcz Pál, dr. Ferdinánd István, ifj. Ferenczy Zoltán, Gyekiczky János, Hajnal László teológus,

dr. Herényi István, dr. Illanicz György teológus, Ittész János végzős teológus, dr. Jánossy Lajos, dr. Joób Olivér, ifj. Joób Olivér, D. Kapi Béla püspök, dr. Karner Károly, dr. Keken András, id. Kendeh György, Király Lajos felügyelő, dr. Kiss Jenő, Komjáthy Lajos, dr. Kósa Pál, Kun-Kaiser József, Kutas Kálmán, Laki Tibor igazgató, Lupták Gyula, Madocsai Miklós, Marcsek János, Mády Zoltán felügyelő, Menyhárt István, Mesterházy Ernő felügyelő, Mezei József, dr. Murányi György, Nagybozscai Vilmos, D. Ordass Lajos püspök, Ordass Barna teológus, Purgly Emil, dr. Radvánszky Albert felügyelő, D. Raffay Sándor püspök, Rohály Mihály, id. Rőzse István, ifj. Rőzse István, Ruzicska László, Ságghy Jenő, D. Scholz László, dr. Schulek Tibor, Solymár János, dr. Sólyom Jenő, D. Szabó József püspök, Szabó Vilmos, Székács Sámuel, Szépfalusi István, Sziój Gábor felügyelő, Szita István, Szitáné Bérczy Margit, Takács József, Táborszky László, Terray László, id. Tóth-Szőllős Mihály, D. Túróczy Zoltán püspök, Urbán Sándor teológus, Vargha Sándor, Válint János, D. Veöreös Imre, dr. Vladár Gábor felügyelő, dr. Weiszer Elek, D. Weltler Jenő, dr. Wiczian Dezső, id. Zászkaliczky Pál, ifj. Zászkaliczky Pál, Zászkaliczky Péter, Zulauf Henrik, dr. Zsedényi Béla közt. elnök, dr. Zsigmondy Árpád.

Egy hónappal később az Ordass Lajos Baráti Kör által új folyamként kiadott *Keresztény Igazság* című folyóirat 1993-ban Budapesten megjelent 17. számában *Közzöljük a Magyarországi Evangélikus Egyházban rehabilitált lelkészek és világi tisztségviselők 84 személyből álló névsorát* címmel kommentár nélkül itthon is közreadta az amerikai folyóiratban egy hónappal előbb megjelent, 95 nevet tartalmazó fenti névsort, kiegészítve a 96. dr. Rezszy Zoltán nevével, s egyúttal kereszttel jelölve az elhunytakat.

A *Keresztény Igazság* nem tartozott az akkori egyházi vezetés kedvelt folyóiratai közé, ezért a cikk után „elszabadult a pokol”. Dr. Harmati Béla püspök-elnök 1993. április 2-án kelt, a folyóiratban megjelentetett, *Helyreigazítás* című írásában indiszkréciónak minősítette a névsor hazai leközlését. A püspök úgy vélekedett, hogy „a névsort nem szabad teljesnek vagy véglegesnek tekinteni. Ebből esetleg elmaradhatnak nevek, illetve újabb nevek említésére is sor kerülhet.” Mindenesetre megígérte, hogy „a rehabilitálási folyamat hivatalos eredményét egyházunk annak lezárása után közzé fogja tenni”.¹⁵¹

A névsorban szereplők egyébként a püspököktől külön-külön értesítést kaptak rehabilitálásukról, de vegyes volt a fogadtatás. Voltak, akik örültek. Mások a *Keresztény Igazság* következő számában megszólaltak, s megindokolták, hogy miért nem igénylik a rehabilitálásukat, vagy miért nem fogadják el ennek az adott módját, míg mások öt-hat személy nevének a névsorban történt szerepeltetését magukra nézve sértőnek találták.

A következő fellelt dokumentum egy újabb évvel későbbi. 1994. április 26-án az országos presbitérium így döntött: „Az Országos Presbitérium a rehabilitáció ügyére tekintve megállapította, hogy D. Ordass Lajos püspök, és vele kapcsolatban joghátrányt szenvedett néhány személy megkövetése megtörtént. Az Országos Presbitérium a rehabilitációval ebben a formában a továb-

biakban nem kíván foglalkozni, ezért felkéri a zsinatot, hogy egy törvény megalkotásával tegye lehetővé a folyamat rendezett jogi feltételek közötti befejezését.”¹⁵² Itt maradt abba e sajátos rehabilitációs kísérlet története.

A tényfeltáró bizottság jogász tagja komoly önmegtartóztatást gyakorol, amikor a fent idézett egyes dokumentumok kapcsán következetesen mellőzi a kommentárt, s csak a közreadásra szorítkozik. Ma még tisztázatlan, hogy az egyházi bíróság a rehabilitációs eljárást milyen kezdeményezésre indította el, miként történt az első 51, majd később a 84 (95, majd 96) személyből álló névsor összeállítása, a bíróság milyen egyházi jogszabály alapján hozott döntést, s milyen konkrét korábbi egyházi határozatokat mondott ki semmisnek stb. Sajnálatos módon azonban a mindössze tizenhét évvel ezelőtti egyházi bírósági anyag holléte kérdésében nagy a bizonytalanság. Egy egyházi levéltáros véleménye szerint talán az akkori bírósági elnök vagy esetleg az egyik püspök személyi anyagában lehetne keresni a bírósági iratokat, hiszen annak idején a püspökök is tagjai voltak az egyházi bíróságok elnökségének... Mindenesetre ma még olykor könnyebb a százötven évvel ezelőtti egyházi anyagokat fellelni, mint a rendszerváltozást követően keletkezett egyes „hivatalos” dokumentumokat!

X. Néhány gondolat a tényfeltáró bizottság munkamódszereiről

A tényfeltáró bizottság objektív módon szeretné bemutatni a kommunista állambiztonsági szerveknek az evangélikus egyházzal, annak szerveivel és az egyes személyekkel fenntartott kapcsolatát. Alapvetőek az egyházi és állami levéltárakban fellelhető dokumentumok. Ezek megfelelő értékeléséhez interjúkban igyekszünk megszólaltatni a „személyes történelem” nélkülözhetetlen forrásaiként a kor tanúit, beleértve az érintetteket is. A korszak jobb megismerését, megértését és a kibontakozó kép árnyalását, a könnyen torzuló egyházi és világi „közlemékezet” ellenőrzését és pontosítását remélhetjük az írott és elektronikus szakirodalom tanulmányozásától, más egyházi és világi kutatók publikációi megismerésétől, a velük fenntartott kapcsolattól, szakirányú konferenciákon és különböző egyházi rendezvényeken való résztvételtől, illetve számos kötetlen beszélgetéstől.

X/1. Kutatás

X/1.1. KUTATÁS A VILÁGHÁLÓN

A 21. század elejétől a közszolgáltatásként kezelhető internet ontja a vegyes pontosságú információkat. Ha beütjük a keresőbe: „Ordass Lajos”, a világháló mintegy 3500 különféle anyagot kínál fel elolvasásra. Hamar kiderül, hogy az itt elérhető dokumentumok nagyrészt egymást idézik, így azután a

tények mellett terjesztik a pontatlanságokat is, a gyorsan torzuló közleményekből táplálkozó, de az írásos dokumentumokkal ellentétes „adatokat” stb. A kutató ezért az internetes anyagokat elsősorban ötletbörzéként tudja hasznosítani, de a minden szakmai kritikát kiálló munkája elkészítésénél nem nélkülözheti az eredeti írásos dokumentumok felkutatását.

X/1.2. KUTATÁS AZ EGYHÁZI ÉS AZ ÁLLAMI LEVÉLTÁRAKBAN

Meglepő módon a csupán néhány évtizeddel ezelőtti eseményekkel kapcsolatos – a legkülönbébb levéltárakban fellelhető – dokumentumok olykor a kutató számára egyszerűnek tűnő kérdésekre sem adnak már egyértelműen hitelt érdemlő válaszokat. Ennek szemléltetésére itt egyetlen egyszerű kérdés: Danhauser László¹⁵³ Budapestről történt eltávolítása felróható-e a tisztségébe 1958. november 4-én beiktatott Káldy Zoltán püspöknek? E kérdésre az egyházi „közleménykezelő” jeles képviselői ma rutinból határozott igennel válaszolnak, s részükről a kérdés ezzel el is van intézve.

Danhauser László esperesi beiktatása ünnepi egyházmegyei közgyűlés keretében. Budahegyvidék, 1957. április 3.

Ha azonban a kutató nem bízza magát a „közleménykezetre”, s ellenőrzi, hogy Danhauser László pontosan mikor mondott le az esperesi tisztségéről, s mikor a budahegyvidéki lelkesi állásáról, könnyen elbizonytalanodhat. Észleli ugyanis, hogy az egyik egyházi forrás¹⁵⁴ szerint Danhausert már 1957. december 6-án „lemondatták” az esperességről, s ugyanezt az információt tartalmazzák más egyházi publikációk is.¹⁵⁵ Ezzel szemben egy állambiztonsági forrás¹⁵⁶ szerint Danhauser másfél hónappal később, az 1958. január 23-i esperesi értekezleten még mindig esperesként szólalt fel Ordass mellett... Végül egy másik egyházi forrás¹⁵⁷ szerint az esperesi tisztségtől való „megfosztására” csaknem egy évvel később, 1958. október 23-án került sor.

(Káldy Zoltán azonban még ekkor sem volt püspök...) A kutatót a Budahegyvidéki Evangélikus Egyházközség honlapja¹⁵⁸ arról tájékoztatja, hogy Danhausert nem az esperesi tisztségéről, hanem „Budapesten betöltött lelkesi állásáról 1958. október 23-án minden indokolás nélkül lemondatták”. (A kutató leszögezi, hogy Káldy még ekkor sem volt püspök...)

2009 tavaszán egy Káldy-ellenes alapállású egyházi vezető magabiztosan állította a tényfeltárá bizottság előtt azon emlékét, hogy Danhausert Káldy távolította el, már csak azért is, mert „Danhauser László ugyan Vető Lajos püspökhöz tartozott, de Vető súlyosan megbetegedett, ezért mindent Káldy csinált egyedül”. Nos, a tekintélyt nem tisztelő tényfeltárá utánajárt ennek is, és kiderült, hogy egyrészt Vető Lajos nem ekkor volt beteg, másrészt Danhauser szerint is Vető volt az eltávolítója...

Nemrég egy zsinaton felszólaló előadta, hogy a tényfeltárá bizottságot azért állították fel, mert az *Élet és Irodalomban* megjelent cikk után ez többé nem volt halogatható. Illendőségből nem mutattunk rá arra, hogy e két jelenség éppen fordított sorrendben történt. Pedig az illető a csupán négy évvel ezelőtti események sorrendjére emlékezett rosszul. Lehetséges vajon, hogy e téves – s ott udvariasságból reagálás nélkül hagyott – felszólalást később valakik idézik majd, s ezáltal e ténybeli tévedés is beépül az egyházi közleménykezelőbe?

Az embert láthatóan könnyen megcsalhatja az emlékezete. Ezek után leszögezhetjük: ha egy idős interjúalanyunk negyven-ötven év távlatban visszatekintve egyes eseményekre határozottan emlékszik, más eseményekre pedig már nem, esetleg a szorosan nem egybetartozó események sorrendjét hiányosan vagy tévesen idézi fel, ez nem feltétlenül a rosszhiszemű „titkolózás” jele, hanem az emberi elme normális működésének velejárója.

Tanulság: a levéltárakban és más helyeken többé-kevésbé fellelhető s többé-kevésbé hozzáférhető dokumentumok objektív anyagával kell összevetni a „közleménykezelőt”, hogy elkerüljük a komolyabb bakikat.

X/1.3. A „SZEMÉLYES TÖRTÉNELEM” – AZ INTERJÚK SZEREPE A KÖZELMÚLT MEGISMERÉSÉBEN

Kézenfekvőnek tűnne a munkahipotézis, hogy a közelmúlt megismerésében pótolhatatlan információkat kaphatunk az adott kort átélőktől. E lehetőséget megragadva készültek interjúink. Hamar kiderült azonban, hogy az interjúalanyaink életkora közötti akár tízéves eltérés is tartalmi következményeket von maga után. Az eseményeket átélő személy tapasztalata, információs bázisa ráadásul a pozíciójától, érdeklődésétől stb. függően is eltérő volt. Helyzetéből adódóan és mentalitásától függően lehetett az események sértettje, befolyásolója, tudatos vagy öntudatlan haszonélvezője, a mások által irányított vagy befolyásolt történeteknek közreműködője, belenyugvó, illetve közömbös szemlélője. A tényfeltárá munka során a velük készített interjúkból feltárul a pótolhatatlan értékű úgynevezett személyes történe-

lemnek az emberi memóriában eltárolt – a memória évtizedek alatti kopásának, a felejtésnek, a mások (olykor téves) emlékezetének s egyéb szubjektív körülményeknek (fontosságtudat stb.) is alávetett – egyedi változata.

A visszaemlékezések között napjainkban a legnagyobb szélsőségeket talán éppen Káldy Zoltán püspöki működésével kapcsolatban tapasztalhatjuk. Abban megegyeznek a visszaemlékezők, hogy Káldy öntörvényű ember volt, aki nem engedett beleszólást az elképzeléseibe. Sok lelkeszt sértett meg, s van, aki máig is csak ezt az emléket hordozza. Mások viszont arról számoltak be, hogy a püspök a neki így engedelmeskedőknek utóbb a pártjára állt, s helyrehozta a korábbi rossz döntését. Többen jelezték, hogy Káldy tartott a „besúgóktól”, s igyekezett őket az ÁEH-ban megelőzni, majd az ÁEH előadója által is már eltúlzottnak tartott mértékű letolás után egy „utolsó esélyt” adott az illetőnek...

Mindez a kutatót arra figyelmezteti, hogy a személyes történelem keretében az interjúk útján nyert igen fontos információváltozatokat a tények feltárójaként csak erős szűrés után hasznosíthatja.

X/1.4. A SZAKIRODALOM

a) *Egyházi szakirodalom.* Ha a szakirodalom alapján szeretnénk megismerni a közelmúlt eseményeit, szembesülnünk kell azzal a sajátossággal, hogy körünkben még elsősorban a „személyes történelmet” átélők szerkesztik a tanulmányokat. Az előadások, könyvek, tanulmányok, cikkek stb. sok olyan szubjektív elemet is tartalmaznak, amelyek gyakran az olvasó valamilyen irányba hangolására is alkalmasak. A tényfeltárónak ezért számot kell vetnie azzal, hogy a közelmúlt történéseinek megismerése és megértése során akár szakirodalmat tanulmányoz, akár személyes történelmet, e kétirányú hatásnak ő is ki lesz téve, ezért még a szakirodalmat is csak a más forrásból megismert objektív adatokkal összevetve értékelheti.

b) *Állambiztonsági szakirodalom.* A szakirodalomban a kutató számára kitüntetett helyet foglal el a BM Könyvkiadó eredetileg „titkos” minősítésű, 1980-ban megjelent kiadványa: az *Állambiztonsági értelmező kéziszótár* (összeáll. Gergely Attila), mely kétségtelenül rendkívül magas színvonalon adott szakmai segítséget és általános tájékoztatást az állambiztonság tisztjei számára. Az egyes kifejezések 1980-ban érvényes értelmezéseinek összeállítója azonban már az előszóban is figyelmezteti az olvasót arra, hogy „az ellenséggel vívott harcban (...) egyes fogalmak elavulnak, vagy értelmük más tartalmat nyer”, s „az állambiztonsági munka egyes részkérdéseinek esetleges újraszabályozása természetszerűleg megváltoztatja a kéziszótárban szereplő fogalom értelmét”.

A kutató számára e komoly figyelmeztetés elsősorban azt jelenti, hogy ha az állambiztonsági szakzsargon 1980-as jelentését külön kutatási megalapozás nélkül is visszamenőleg irányadóként ismertetné egy tíz vagy húsz

évvél korábbi időszakra nézve is, akkor azt kockáztatná, hogy állításai esetleg tévesnek bizonyulnak.

X/2. Ki a „besúgó”?

a) *A személyi kör.* A világi jogszabály¹⁵⁹ csak az úgynevezett belső reakció elleni állambiztonsági küzdelemre szakosodott III/III-as ügyosztály hivatásos tisztjeire és az ott foglalkoztatott hálózat tagjaira koncentrált. E törvény nem terjedt ki a hírszerzés, a kémelhárítás, a katonai elhárítás területén foglalkoztatottakra és a fogdaügynökökre.

Az irattári kutatás mai állása szerint azonban a különböző hálózatoknál beszervezett személyek olykor „vándoroltak” az egyes ügyosztályok között. E megfontolásból a tényfeltáró bizottság érdeklődésére mindazok számot tartanak, akikkel a belső elhárítással, a külföldi hírszerzéssel, illetve kémelhárítással foglalkozó állambiztonsági szerv titkos kapcsolatot tartott fenn.

b) *A formai és a tartalmi szempont.* A világi törvény szerint egy személy ügynökkügyben való érintettségének megállapításához két feltétel egyidejű megléte szükséges: egyrészt kerüljön elő a 6-os kartonja, másrészt bizonyosodjon be, hogy jelentést adott, vagy anyagi előnyt fogadott el.

A 6-os kartonokkal kapcsolatos kutatási problémák a következők:

– Az irattári kutatás mai állása szerint tudjuk, hogy az egykori 6-os kartonok nagy részét megsemmisítették.

– Tudjuk azt is, hogy az „utódszervek” anélkül is eltüntettek kartonokat a nyilvántartásból, hogy ezt részletesen dokumentálták volna.

– Elszórt adatok, tanúvallomások¹⁶⁰ – s ilyenekre az ügynöktörvény végrehajthatóságát vizsgáló parlamenti bizottság jelentése is utal – tartalmazzák az ellenkezőjét is: olykor a nyilvántartásba utólag is helyeztek el kartonokat.

– A belügyminiszteri parancs folytán a 6-os karton meghiúsult beszerzés esetén is pontosan ugyanúgy néz ki, mint sikeres beszerzés esetén. Ennek fontosságát bíróság előtti eljárásokba bevont szakértők¹⁶¹ is hangsúlyozzák.

Miután a karton csak azt bizonyítja, hogy az állambiztonsági szolgálat valakit a tudta nélkül hálózati személyként nyilvántartásba vett, érthető, hogy egy ügyben az átvilágító bírák határozata egy konkrét 6-os kartonról kimondta: „alakilag ugyan hiteles, de tartalmilag hamis”. Emiatt érthető az is, hogy egy önmagában álló 6-os karton a bíróság előtt soha nem minősül hiteles bizonyítéknak. A beszerzés tényleges megtörténte csak a B- (beszerzési) dosszié tartalma alapján lehetne cáfolhatatlanul következtetni. A B-dossziék azonban az 1989. december közepén elrendelt megsemmisítés folytán csak rendkívül töredékesen maradtak fenn.

A kifejtettek miatt a tényfeltáró bizottság – az egykori állami törvénnyel ellentétben – azt tekinti besúgónak, aki ténylegesen is besúgott, azaz bizo-

nyíthatóan jelentést adott az állambiztonságnak. Ebből a szempontból a 6-os karton meglelte vagy hiánya másodlagos.

A jelentésadás tényét kétséget kizáróan elsősorban a hálózati személytől eredő írásbeli jelentés bizonyítja. Ezen nem változtat az sem, ha a besúgó a jelentésében a megfigyelt személy tevékenységének egyes részleteit nyilvánvalóan a fantáziájára támaszkodva egészítette ki.¹⁶²

Nem téveszthetjük szem elől azonban, hogy az állambiztonsági szervek szabályzatai azt a változatot is ismerik, amikor a hálózati személy nem hajlandó írásbeli jelentést adni. Ilyenkor a hálózati személlyel folytatott beszélgetés lényegét az operatív tiszt jelentése tartalmazza. Itt már nagyon óvatosságnak kell lennünk, hiszen utólag nem ellenőrizhető, hogy a tiszt mennyire adja vissza pontosan a hálózati személy szavait. Ha viszont igazolható, hogy a beszélgetést titokban magnóra vették, vagy az érintett személy a tényfeltáró bizottság tagja előtt ráismer a rendőri jelentésben idézett szavaira, akkor a rendőri jelentés tartalmi helyességében általában nincs okunk kételkedni.

X/3. Egy hivatalosnak tűnő „szakirodalom” néhány zavaró pontatlansága

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának információs honlapján¹⁶³ olvasható: „6-os karton: Az állambiztonsági hálózati nyilvántartásban a hálózati személy beszerzésével kapcsolatos adatokat tartalmazó karton.” E megfogalmazás tévesen azt sugallja, mintha a kitöltött karton önmagában egy beszerzés bizonyítéka lenne. Ezzel szemben a valóság az, hogy a kitöltési utasítás alapján a 6-os karton csak azt igazolja, hogy a beszerzést megkísérelték, azonban a beszerzési kísérlet sikerére vagy sikertelenségére nézve már nem tartalmaz adatot.

„Tmb.: Titkos megbízott. Az állambiztonsági hálózatnak az a tagja, aki elvi meggyőződésből vett részt a titkos együttműködésben.” Úgy tűnik azonban, hogy az „elvi meggyőződésre” utalás csupán a szócikket szövegező ismeretlen személy képzelőerejének terméke. Az 1973. január 1-jétől az ügynöki hálózat tagjainak kategorizálásánál alkalmazott „titkos megbízott” („tmb.”) besoroláshoz ugyanis a szabályzat nem tartalmazott eligazítást arra, hogy milyen kritériumtól függne egy hálózati személynek tmb.-ként való megjelölése. Az 1973-tól 1989-ig tömegesen olvasható tmb. minősítés ugyanis egyértelműen egyrészt a leggyakoribb, másrészt szinte kivétel nélkül „hazafias” alapú beszerzési alap társul hozzá. E tény arra enged következtetni, hogy egyrészt a „titkos megbízott” kategóriája 1973-tól az ekkor a megszüntetett „informátor”, illetve „ügynök” kategória gyűjtőfogalom-szerű utóda lett, másrészt 1973-tól a „hazafias” jelző a „nem ellenséges”, illetve az azonos értelemben használt „lojális” kifejezés szinonimájaként jelentkezett.¹⁶⁴ Azaz szó sincs „elvi meggyőződésről”.

X/4. A tényfeltárással kapcsolatos publikálás jogi korlátai

A tényfeltáró bizottság tagja a kutatás során a következők eshetőségeivel szembesül:

a) Ha egy kutatott személyről nem talál semmilyen anyagot, akkor két eset lehetséges:

- azért nincs anyaga, mert nem is volt, vagy
- azért nincs anyaga, mert volt ugyan, de megsemmisítették.

A kutató következtetése: akiről semmilyen anyag nincs, az vagy besúgó volt, vagy nem!

b) Ha egy személyről csak egy nyilvántartási 6-os kartont talál, de jelentéseket nem, akkor két eset lehetséges:

- azért nem került elő jelentés, mert soha nem adott jelentést (például valójában meg sem kísérelték a beszerzését, vagy az meghíúsult, vagy megtagadta a jelentés adását stb.);
- azért nincs jelentés, mert volt ugyan, de megsemmisítették.

A kutató következtetése: akinek csak 6-os kartonja van, de jelentése nincs, az vagy besúgó volt, vagy nem!

Így alakul ki spontán módon a kutató sajátos gyanakvó „szemüvege”, melyen át nézve mindenki gyanúsítható a kommunista állambiztonsággal való titkos kapcsolattal, aki 1948 és 1989 között nagykorú volt. Ez körülbelül tízenötmillió magyar ember.

A szerencsétlen kutató a gyanúját a kutatótársak előtt természetesen szabadon elmondhatja, a nyilvánosságnak szánt publikálásnál azonban már fokozottan ügyelnie kell a személyiségi jogok megsértésének alkotmányos tilalmára. A mások becsületét, jó hírnevét, emberi méltóságát szükségszerűen érintő „tényfeltáró munka” eredményei publikálásának ugyanis más követelményt kell kielégítenie, mintha valaki csupán a szárnyaló fantáziájára alapozott szépirodalmi művet írna.

Mások becsületét, jó hírnevét, emberi méltóságát ugyanis feltétlenül sérti egy közreadott anyag, ha:

- becsületsértő – bár a valósággal kétségtelenül egyező – tényállítást,
- becsületsértő – bár a szillogizmus zárt logikai szabályainak megfelelő – következtetést,
- becsületsértő véleményt vagy
- becsületsértő sejtést, sugallatot, áthallást stb. tartalmaz.

Egy adott személyre vonatkozó személyes, illetve becsületsértésre alkalmas adatok nyilvánosságra kerülésük esetén magától értetődően hátrányosan érinthetik az illető becsületét, jó hírnevét, ezért ezek nyilvánosságra hozatalának lehetőségét a törvény általában az illető beleegyezéséhez köti. Kivételes esetben azonban a törvény a személyiségi jog védelme alatt álló adatok és tények egy részét olyan „közérdekű adatnak”, illetve „közérdekből nyilvános adatnak” minősíti, melynek nyilvánosságra hozatalát a törvény az il-

lető hozzájárulása nélkül is megengedi. Az adatvédelmi törvény¹⁶⁵ ugyanis így rendelkezik:

„32. § (3) A tudományos kutatást végző szerv vagy személy személyes adatot csak akkor hozhat nyilvánosságra, ha

a) az érintett abba beleegyezett, vagy

b) az a történelmi eseményekről folytatott kutatások eredményeinek bemutatásához szükséges.”

Az Alkotmánybíróság az 1994-ben született „átvilágítási törvény”¹⁶⁶ kapcsán meghozott 60/1994. (XII. 24.) AB határozatának indokolásában kifejtette, hogy amikor a III./III. csoportfőnökség a beszervezett hálózati személyeknek úgynevezett B- és M-dossziét nyitott, s ezekbe különféle anyagokat lefűzött, ezek a nyilvántartások létrejöttüket, céljukat, felhasználásukat és fennmaradásukat tekintve is ellentétesek az alkotmánnyal. „Az ügynökök adatainak titkosítása pedig a közérdekű adatok megismeréséhez való, az Alkotmány 61. §-ában biztosított joggal ellentétes.”

Ilyen jogi háttér mellett ezért a tényfeltáró bizottság jogász tagjának jogi álláspontja szerint nincs jogi akadálya annak, hogy az egyházi történelmet kutató személy „a történelmi eseményekről folytatott kutatások eredményeinek bemutatása” kapcsán szükség esetén az ügynököket akár néven is nevezze, s jelentéseiket – az abban olvasható személyek személyiségi jogainak tiszteletben tartása mellett, azaz védett adat esetén a hozzájárulásuk hiányában például anonimizált módon – publikálja.

Jogértelmezési alapelv viszont, hogy a jogszabályi kivételt tilos tágan értelmezni. A személyes adat, illetve egy-egy jelentés célhoz kötött publikálási lehetősége ezért nem terjed ki a személyiségi jogot sértő *vélemény, sejtés, gyanú* büntetlen közzétételére. Ha a kutató ezt mégis megtenné, akkor a „rágalmazás” miatti büntetőjogi következményekkel, illetve egyidejűleg a jó hírnév sérelme miatt vagyoni és nem vagyoni kártérítéssel is számolnia kell.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a „rágalmazás” mást jelent a köztudatban és egészen mást a büntetőjogban! A köztudat szerint ugyanis csak az rágalmaz, aki valakiről egy becsületsértésre alkalmas valótlán tényt híresztel. A Btk. szerint azonban az is elköveti a rágalmazás bűncselekményét, aki másról egy becsületsértésre alkalmas való tényről állít vagy híresztel. A Btk. ugyanis a jó hírnévhez való személyiségi jog védelme körében nem tesz különbséget a valótlán vagy a való tények állítása között, ha azok a becsületsértésre alkalmasak. A törvény ugyanis csak így szól:

„Aki valakiről, más előtt a becsület csorbítására alkalmas tényről állít vagy híresztel, vagy ilyen tényre közvetlenül utaló kifejezést használ, vétséget követ el, és egy évig terjedő szabadságvesztéssel, közérdekű munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő.

A büntetés két évig terjedő szabadságvesztés, ha a rágalmazást

a) aljas indokból vagy célból,

b) nagy nyilvánosság előtt,

c) jelentős érdeksérelmet okozva követik el.”¹⁶⁷

Rágalmazás miatt nem büntethető az elkövető, ha a becsület csorbítására alkalmas tény valósnak bizonyul. A valóság bizonyításának azonban csak akkor van helye, ha a tény állítását, híresztelését, illetve az arra közvetlenül utaló kifejezés használatát a közérdek vagy bárkinek a jogos érdeke indokolta.¹⁶⁸ A valóság bizonyításának megengedése ezért a megvádolt tényfeltáró csak akkor számíthat, ha a bíróság is úgy látja, hogy a becsületsértő állítást „közérdek vagy bárkinek jogos érdeke” indokolta. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a valóság bizonyításának megengedése a konkrét ügyben eljáró bíróság mérlegelésétől függ.

A rágalmazás körében mutatkozó kockázatok illusztrálására idézünk néhány bírósági döntést:

BH2007. 4.¹⁶⁹ A véleménynyilvánításhoz való jog korlátja, hogy másnak alkotmányosan védett személyiségi jogait – ideértve az emberi méltósághoz, jó hírnévhez, társadalmi megbecsüléséhez való jogát is – nem sértheti. E jogok jogellenes megsértése polgári jogi és büntetőjogi következményeket vonhat maga után.

BH2000. 285. A rágalmazás esetén büntethetőséget kizáró ok valószínűleg meg, ha a közérdekből vagy a méltányolható magánérdekből tett tényállítás valósnak bizonyul, mely abban az esetben is megállapítható, ha a társadalom egyes közösségeinek a szűkebb körét érinti.

BH1999. 540. Ha a valóság bizonyításának a törvényben foglalt feltételei fennállnak, a terhelt terhére kell felelni a bizonyításnak bármely okból való sikertelenségét.

BH1998. 412. Minthogy a rágalmazás a való tények állítása (híresztelése) esetében is megállapítható, a valóság bizonyítása esetében (...) a vádlott köteles bizonyítani az általa állított (híresztelt) tény valóságtartalmát.

BH1998. 161. A nagy nyilvánosság előtt elkövetett rágalmazás vétsége miatt indított büntetőügyben a magánvádló becsületét érintő tények valóságának a bebizonyítása esetén sem kerülhet sor felmentésre, ha a bíróság arra a megállapításra jut, hogy sem közérdek, sem jogos magánérdek nem áll fenn.

BH1994. 300. Az emberi méltóság sérelmével járó nyilatkozatok még abban az esetben is bűncselekmény megvalósítására alkalmasak, ha azok – formálisan – kritikai megjegyzésként kerülnek a nyilvánosságra.

BH1992. 226. A rágalmazás szempontjából a híresztelés fogalma alá esik valamely becsület csorbítására alkalmas tény továbbadása, továbbítása vagy közvetítése, függetlenül attól, hogy a híresztelő a tényállítás való vagy valótlán volta kérdésében állást foglalt-e.

BH1992. 75. A rágalmazásnak híreszteléssel elkövetése esetén annak a személynek a büntetőjogi felelősségét kell vizsgálni, aki a sértő, a becsület csorbítására alkalmas tényállást vagy tényre közvetlenül utaló kijelentést nyilvánosan közzétette; a mások becsületét csorbító tényközléseket tartalmazó újságcikk állításaiért a cikk szerzője akkor is felelős, ha a cikk állításait megalapozó ismereteit mástól szerezte.

Nyilvánvaló tehát, hogy egy megnevezett személy becsületét, jó hírnevét sértő anyag csak kétséget kizáróan bizonyított tényeken alapulhat.

A tényekből természetesen szabad más tényekre is következtetni, de e következtetéseit a kutató csak akkor publikálhatja, ha egyidejűleg megindokolja, hogy miért kizárt a másként történés lehetősége. Ennek érdekében a ténybeli következtetéseit közreadó kutatónak maradéktalanul be kell tartani a következtetés logikai szabályait. Ha csak egyszer is megsérti a szillogizmus szabályait, jobbik esetben csak hitelét veszti, s a legkisebb tévedése az összes addigi munkájának hitelességét alapjaiban megkérdőjelezheti. Helyrehozhatatlan hibát követ el ezért az, aki a publikálás során a tények helyett sejtéseit, gyanúját vagy megalapozatlan következtetéseit is a szélesebb nyilvánosság elé tárja.

A jogi helyzetet néhány konkrét jogesettel is illusztráljuk:

a) B. G. református püspök esetében a levéltár a püspök személyi adataival kiállított 6-os kartont őriz, miközben nincs nyoma annak, hogy nevezett az állambiztonsági szerveknek valaha is jelentést adott volna. Az Országgyűlés által felállított „átvilágító bizottság”¹⁷⁰ a 3.B/E -199/2002-22. sorszámu határozatában megállapította, hogy a püspökről kiállított 6-os karton „formailag eredeti, de tartalmában hamis”. B. G.-t a tudta nélkül titkos megbízottként csak azért vették nyilvántartásba, hogy a III/III. osztály az időszakos statisztikai jelentésében a saját tevékenységét igazolja...

b) Kondor Katalin sokáig pereskedett, mivel különösen egy napilap azzal vádolta, hogy III/III-as ügynöki tevékenységet végzett. Kondor a pert a 6-os karton megléte ellenére megnyerte, a *Népszavának* helyreigazítást kellett adnia.

c) Gellért Kis Gábornak szintén meggyűlt a baja az átvilágítóbírákkal, akik érintettnek találták. Gellért Kis a határozatot bírói úton megtámadta, s első fokon meg is nyerte, de mivel az állítólagos ügynökmúltjáról a fátylat fellebentő HVG ezt a tényt elhallgatta, erkölcsi károkozásért hatszázezer forint megfizetésére kötelezték. Gellért Kis Gábor később az átvilágítóbírák ellen folyó pert is megnyerte.

X/5. A „közszerelő” per (2005–2009)

1992-ben az Országgyűlés törvényt¹⁷¹ hozott a közérdekű adatok nyilvánosságáról. E szerint:

– „közérdekű adat” az állami vagy önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó személy tevékenységére vonatkozó, a személyes adat fogalma alá nem eső, bármilyen módon rögzített információ;

– „közérdekből nyilvános adat” a közérdekű adat fogalma alá nem tartozó minden olyan adat, amelynek nyilvánosságra hozatalát vagy hozzáférhetővé tételét törvény közérdekből elrendeli. A közérdekű adat megismerését a törvény szerint „bárki” igényelheti.

Az egyházi személy esetén tehát akkor közérdekű a tevékenységére vonat-

kozó adat, ha állami vagy önkormányzati feladatot látott el, vagy jogszabály (törvény, kormányrendelet, miniszeri rendelet, önkormányzati rendelet) írta elő számára a közfeladat ellátását. Miután mindez egyházi személy esetében nem jellemző, leszögezhetjük: egyházi személy tevékenységére vonatkozó információ általában nem minősül „közérdekű” adatnak.

Az Alkotmánybíróság 60/1994. (XII. 24.) határozatában viszont úgy foglalt állást, hogy a *jogállamban* közhatalmat gyakorló vagy a politikai közéletben részt vevő személyek – köztük azok, akik a politikai közvéleményt feladatszerűen alakítják – arra vonatkozó adatai, hogy *korábban* a jogállamisággal ellentétes tevékenységet folytattak, az Alkotmány 61. § szerinti közérdekű adatok.

Az Alkotmány 1989. október 23-ától ugyan „jogállamnak” minősítette hazánkat, de tartalmilag erről nyilvánvalóan csak a szabadon választott Országgyűlés alakuló ülésétől (1990. május 2.) beszélhetünk. A hivatkozott alkotmánybírói határozatban olvasható „korábban” kifejezés ezért annyit tesz, hogy az 1990 májusától közhatalmat gyakorlók, illetve a politikai közéletben részt vevők esetében közérdekű adatnak számít az 1990 májusa előtt a jogállamisággal ellentétes tevékenységükre vonatkozó információ.

Látjuk azonban, hogy az Alkotmánybíróság álláspontja szerint elegendő, ha valaki egyszerűen részt vesz a politikai közéletben, s adatai automatikusan „közérdekűek”, megismerésüket tehát bárki igényelheti. A „politikai közéletben való részvétel” szófordulat használata – utólag nézve – nem bizonyult szerencsésnek, hiszen ha jobban belegondolunk, ez mindazon milliókra igaz, akik például elmennek szavazni az országgyűlési képviselők választásán, s ezzel „részt vesznek” a politikai közéletben. S hogy ez a megállapítás nem a szabadon szárnyaló fantázia terméke, azt bizonyítja az a bírósági ítélet,¹⁷² mely szerint a diszkós lemezlovas a diszkóban „nyilvános kulturális közszereplést” végez, ezért „közszerelőnek” minősül.

Az utóbbi években láthatóan egy korábban nem ismert fogalommal találkozott az olvasóközönség: „közszerelő”. A új terminológia jelentését egy ideig ízlelgették a zsurnaliszták, majd elterjedt a köznyelvi következtetés is: aki közszerelő, annak a tevékenységével összefüggő adatok is közérdekű adatok.

A köznyelvi értelmezés mellett a jogalkotók és a jogalkalmazók előtt azonban hamarosan megjelent a szűkebb értelmű jogi definíciók sora.

A 2003-ban született törvényi definíció¹⁷³ szerint csak az a közszerelő, aki közhatalmat gyakorol, gyakorolt vagy közhatalom gyakorlásával járó tisztségre jelölték, illetve aki a politikai közvéleményt feladatszerűen alakítja vagy alakította. Az utóbbi körbe tartoznak például a politikai napilapok szerkesztői.

E törvény szerint az egyházi személy is csak akkor közszerelő, ha *világi pozíciója folytán* közhatalmat gyakorol, vagy erre jelölték, vagy ha „feladatszerűen” alakítja a politikai közvéleményt. Egyházi személy feladatát ugyanis az állam és az egyház elválasztása folytán csak egyházi jogszabály jelölheti meg. Ez idő szerint viszont nem ismeretes olyan egyházi jogszabály, amelyik egy egyházi személy „feladatává” tenné a „politikai közvélemény” alakítását.

Így azután jelenleg kétféle „jogi” jellegű hivatalos álláspont létezik:

- az Alkotmánybíróság 1994-ben született döntése, mely szerint „a politikai közélet résztvevője” közszereplőnek minősül, illetve
- a 2003-ban hozott törvény, mely az állami közhatalom gyakorlója mellett csak a politikai közvéleményt feladatszerűen alakítókat minősíti közszereplőnek.

S hogy cifrább legyen a jogi helyzet, a várhatóan 2011-ben hatályba lépő új polgári törvénykönyv (Ptk.) meghatározása szerint közszereplő a közhatalmat gyakorló és a közfeladatot ellátó személy (2:94. §).

Ez az elméletinek tűnő vita nyomban gyakorlati jelentőséget is kapott, amikor egy személy esetleges ügynökműltja kutatásának szabályaival vetjük össze. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött adatok ugyanis alapvetően kétféle módon kutathatók.

a) Személyesen vagy meghatalmazott útján lehet az adatokat kutatni. Közismert, hogy bárki meghatalmazhat bárkit arra, hogy a nevében eljárjon. Nincs ezért jogi akadálya annak, hogy valaki meghatalmazzon egy másik személyt arra, hogy helyette (névében, képviselőként) például levéltári kutatást végezzen. Ilyenkor a meghatalmazásban ki kell térni arra, hogy a meghatalmazó hozzájárul ahhoz, hogy a meghatalmazottja megismerhesse az egyébként adatvédelem alá eső esetleges információkat is. A meghatalmazott útján való kutatás lehetőségével magam is éltem édesapám, továbbá egy Németországban élő ismerősöm megbízásából az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának jogelődjében, az 1996-ban törvénnyel¹⁷⁴ felállított Történeti Hivatalban.

b) Nem szükséges azonban a kutatáshoz annak hozzájárulása, aki „közszereplő” minőségét önként elismeri, vagy akit a bírósági ítélet közszereplőnek minősít. Ha ugyanis a kutató egy „közszereplő hálózati személy, hivatásos alkalmazott vagy operatív kapcsolat azonosításához szükséges adatokat kíván megismerni”, akkor az eljárás a következő: a levéltár az érintett közszereplőt nyilatkozat tételére hívja fel, hogy közszereplői minőségét elismerje. Ha az érintett a közszereplői minőségét elismeri, a levéltár az adatokat a kutató rendelkezésére bocsátja. Ha viszont az érintett nem tekinti magát közszereplőnek, a levéltár az adat megismerésére irányuló kérelmet elutasítja. Ilyenkor a kutató harminc napon belül a bíróságtól kérheti az érintett közszereplői minőségének megállapítását.

Ebben a jogi helyzetben a különböző egyházak püspökeinek múltjára kíváncsi K. Dániel újságíró két út között választhatott: hozzájárulást kér a püspököktől a kutatásra, vagy ennek kikerülésével megpróbálja őket közszereplőnek minősíteni. K. Dániel az utóbbit választotta. A Fővárosi Bíróság előtt indult perben¹⁷⁵ az érintett egyházi vezetők úgy nyilatkoztak, hogy ők a jog értelmében ugyan nem közszereplők, azonban a maguk részéről semmi kifogásuk az ellen, hogy K. Dániel kutassa, megismerje és publikálja a velük kapcsolatban esetleg fellelhető információkat, s erről tájékoztatták a levéltárat is.

D. Szebik Imre nyugalmazott evangélikus püspököt e nyilatkozata megtételében az is motiválta, hogy M. Tamás az *Élet és Irodalom* hetilap hasábjain szükségesnek látta őt hírbe hozni akként, hogy: „Vajon mit titkol Szebik Imre a nyilvánosság elől?” A püspök szerint viszont titkolni csak *valamit* lehet, a *semmit* nem. A tény ugyanis csak annyi: D. Szebik Imréről az állambiztonsági szerv a tudta nélkül ugyan kiállított egy kartont, majd arra tizenhét nap múlva rávezette a 07-es kódot, melynek jelentése: „megtagadta az együttműködést”. Ezért M. Tamás is kénytelen volt beismerni: „nem állítjuk, hogy gyakorlatilag is tevékenykedett volna ügynökként”.

Tanulság: az állambiztonsági szervek hálózatának nyilvántartását szabályozó belügyminiszeri parancs államtitok volt, ezért egyetlen személy sem tudhatta meg, ha róla titkos kartont nyitottak. Hazánkban ezért bárkivel, aki 1972 előtt született – ideértve a tényfeltáró bizottság tagjait vagy e tanulmány olvasóit is –, előfordulhat, hogy készült egy adatait tartalmazó titkos karton anélkül, hogy ő ezt jelenleg sejtjené.

D. Szebik Imre püspök M. Tamás hírbehozó cikkére reflektálva utalt arra, hogy nem jelenti fel rágalmozásért, mert Pál apostol a korinthusiakhoz írt első levele 6. részében elvárta: a keresztények ne pereskedjenek egymással világi bíróság előtt... A püspök természetesen feltétel nélkül hozzájárult a rá vonatkozóan esetleg előkerülő anyag kutatásához és publikálásához:

Nyilatkozat

Alulírott D. Szebik Imre, a Magyarországi Evangélikus Egyház nyugalmazott püspöke alapvető fontosságúnak tartom annak bemutatását, hogy a „szocializmus” évtizedeiben az elnyomó pártállam apparátusa, ezen belül elsősorban a rendőrsége és titkosrendőrsége valamint az Állami Egyházügyi Hivatal milyen nyílt és titkos eszközökkel: nyílt és titkos megfigyelésekkel, dezinformálásokkal, megfélemlítésekkel stb. akadályozta az egyházak működését.

A történelmi közelmúlt hű megismerése érdekében hozzájárulok ahhoz, hogy az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában vagy másutt rám vonatkozóan esetleg fellelhető iratokat a kutatók megismerhessék és a jogszabályok keretei között publikálják.

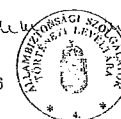
Budapest, 2007. szeptember 24.

D. Szebik Imre
D. Szebik Imre

Ellenjegyzem [Bp. 2007. szeptember 24.]:

DR. BALÁS ISTVÁN
ÜGYVÉD
1081 Budapest, Kiss József u. 11.
Tel. 210-7282

2007. Szept. 26

Végül ebben a perben nem derült ki, hogy a bíróság szerint egy püspök közszereplő-e, vagy sem. A jogerős ítélet szerint ugyanis K. Dániel kérelme késve érkezett be a bíróságra, ezért az újságíró 2005-ben előterjesztett keresetét a bíróság¹⁷⁶ 2009. szeptember 1-jén érdemi elbírálás nélkül elutasította...

X/6. Hamis következtetést kiváltó kommunikációs technikák

a) *Megtévesztő ígектő egy törvény címében.* 2009. április 23-án főiskoláimmal (Wesley János Lelkészképző Főiskola) elemeztük a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvételéről szóló 1948. évi XXXIII. törvény 1. §-át. T. Viktória hallgató határozottan állította, hogy az „átvétel” szóból az következik, hogy „az átadott dolog átvétele nyilvánvalóan békés lépés volt”. Csak később jött rá a hallgató, hogy itt átadás nélkül történt az átvétel, mire mentegetőzött: őt „becsapta a törvény címe”, hiszen itt valójában nem átvétel, hanem elvétel történt.

b) *Többértelmű a hivatalos kapcsolatokban szakzsargonként használt „jelentés” szó.*

– Amikor egy katona, egy határőr vagy egy rendőr a munkájáról a felettesének bármiről beszámol, akkor mindig a hivatalos „jelent” formulát használja. A kiskatona belép a nagykatonához, és így szól: „Engedélyt kérek jelenteni.” Amikor megkapja az engedélyt, akkor így folytatja: „Jelentem, hogy a kázinba friss sör érkezett...”

– Az elhárításnál dolgozó rendőr is „jelent”: „jelentést” készít, ha egy ügynökével beszélgetett, de arról is, ha egy olyan személlyel folytatott beszélgetésről ad számot, akivel nyílt, úgynevezett hivatalos kapcsolatot tart.

A beidegzett rendőri szakzsargon szóhasználatának következményeként nem találtunk olyan rendőri jelentést, amelyben a jelentés írója beszélgetőpartnere szavait ne „jelentésként” említette volna.

Ezek után két eset lehetséges:

– a rendőr olyan személlyel beszélgetett, aki számára a közfelfogás szerint is „jelent”, azaz „besúg”, vagy

– a rendőr minden beszélgetést egyszerűen „jelent” kifejezéssel ad tovább.

A civil életben egymással csak beszélgetünk, s fel sem merülhet bennünk, hogy a beszélgetésünk „jelentés” lenne. A köznyelvben ugyanis a „jelentés” elsősorban egy hivatalos „bejelentés” vagy esetleg a „feljelentés” kifejezés hangulatát idézi fel. A rendőr, amikor egy egyházi személlyel beszélgetett, erről a feletteseinek a testület szabályai szerint magától értetődően rendőri „jelentés” formájában adott számot.

A helyzet akkor kezd bonyolódni, amikor a rendőr nem azt írja, hogy a beszélgetőpartnere „elmondta”, hanem azt, hogy „jelentette”. Ilyen esetben –

ismerve a rendőrök szakzsargonját – tehát két dolog történhetett: a rendőr partnere köznyelvi értelemben is „jelentett” (= besúgott), vagy a riportra hívott személlyel köznyelvi értelemben egyszerűen csak elbeszélgettek...

A beszélgetés és a jelentés megkülönböztetésének fontossága – a köznyelvi áthallás kétértelműségének veszélye miatt – különösen akkor merülhet fel, amikor a rendőr a szakzsargon „jelentett” kifejezését, míg a partnere a köznyelvben más jelentéssel bíró „beszélgetés” kifejezést említi. Miután ez egyidejűleg is lehetséges, a konkrét „jelentés” tartalma alapján kell eldöntenünk, hogy az adott esetben melyik az igaz. Ha kevés az adatunk, akkor a jogásznak következetesen az in dubio pro reo (kétség esetén a személyre kedvezőbbet) elvet kötelező alkalmaznia. Persze az lenne az ideális, ha több időnk lenne...

Ha viszont ilyen finomságok egyesével való s minden kritikát kiálló feltejtéséhez nincs időnk, akkor úgy járunk el korrekten, ha gondosan kerüljük a kategorikus állítást (különösen az egyirányú, becsületsértő változatot sugalló „következtetést”), és – jelezve a kérdést – olyan kommunikációs megoldást választunk, amellyel nyitva hagyjuk a kérdést a későbbi kutatás számára.

c) *Ha nem találtunk terhelő anyagot, a kommunikációval sugallható megoldások:*

– azért nem találtunk, mert soha nem is volt (ezt biztosan nem tudhatjuk);

– azért nem találtunk, mert „feltehetően” megsemmisítették (ezt biztosan nem tudhatjuk);

– azért nem találtunk, mert „eddig még nem került elő” (tipikus nyomozói szemlélet, hiszen mindenki gyanús, aki megszületett).

Ilyen esetekre nézve – miután a fentiek bármelyike utólag tévesnek bizonyulhat – a jogilag korrekt interpretáció: „Nincs információnk arról, hogy...”

d) *A magyar szókincs páratlan! A szavak egy részének külön hangulata van.* Ezáltal aki mestere a szavaknak, az a csaknem azonos jelentésű szavak révén úgynevezett áthallást (= csúsztatást) érhet el. Egy-egy szó megválasztásával vagy akár csak a látszólag közömbös szócserekkkel sok mindent lehet sugallni.

Nézünk egy banális példát. Az állambiztonsági tiszt és a lelkész közötti kapcsolatot önmagában a szavak sorrendjének megváltoztatásával kétféle módon lehet megfogalmazni:

– „A lelkész kapcsolatot ápolt az állambiztonsággal.” Közismert, hogy azal szokás ápolni kapcsolatot, akivel ez érdekünkben áll, ezért az illetővel először mi keressük a kapcsolatot, majd gondosan „ápoljuk”. Egy ilyen megfogalmazás azt sugallja a gyanútlan olvasónak, hogy a lelkésznek érdekében állt, hogy kapcsolatot kezdeményezzen, majd ápoljon egy állambizton-

sági tiszttel. Az egyházaknak ártani szándékozók következetesen mindig így szoktak fogalmazni. Ezzel szemben a valóság az, hogy egyetlen állambiztonsági iratot sem találtunk eddig, mely arra utalt volna, hogy egy lelkész maga kereste a kapcsolatot az állambiztonsághoz. Ennek pontosan a fordítottját láttuk: a lelkészt az elhárítás szemelte ki operatív célokra, majd a begyűjtött kompromittáló vagy megfélemlítésre alkalmas információk alapján következett az állambiztonság által gondosan megtervezett, s tipikusan „hazafias” – azaz „nem ellenséges” – alapon kezdeményezett beszervezési manőver, mely azután vagy sikerült, vagy nem...

– „Az állambiztonság kapcsolatot ápolt a lelkésszel” fordított megfogalmazás viszont – az említett áthallásokra is figyelemmel – már a valóságot tükrözi.

XI. Összefoglalás

A kommunista proletárdiktatúra negyven évének egyik jellemzője volt a társadalom egészét átfogó titkos besúgórendszer. A Belügyminisztérium dolgozói fenyegetéssel, zsarolással vagy hátrányok elmaradásának, illetve előnyöknek kilátásba helyezésével több tízezer embert vettek rá arra, hogy egy-egy célszemélyt megfigyeljenek.

A kommunista proletárdiktatúra negyven éve alatt mindvégig kiemelten fontos célpontja volt a belügyi elhárítás szerveinek a nyilvánvaló ideológiai ellenség, az egyház. Évtizedeken át nyíltan figyelték, besúgóikkal pedig titkosan figyeltették az egyházi személyek tevékenységét, különösen az ideológiai ellenség utánpótlásával kapcsolatos ifjúsági és papnevelő munkát.

1977-től a politikai hatalom – a hatósági erőszakot 1989-ig lehetővé tevő jogszabályok hatályban tartása s a fenyegetettség változatlan fenntartása mellett – módszert változtatott: elsősorban az egyházak vezetői, a lelkészek képzésében és az ifjúsági munkában részt vevők, valamint az egyházi média munkatársainak beszervezése útján próbálta elérni az egyházak behódolását s a megalkuvásra nem hajlandó lelkészek tevékenységének visszaszorítását, bár a törvények 1989-ig lehetővé tették a lelkészek bebörtönzését is.

Az állami elnyomó politika legfontosabb eszköze a lelkész tevékenységét a jogszabályi előírás folytán nyíltan ellenőrző Állami Egyházügyi Hivatal volt. Ha az ÁEH előadója egy lelkészt indokolás nélkül maga elé idézett, e meghívás elől az illető magától értetődő természetességgel nem térhetett ki, ha egyáltalán folytatni akarta hivatásának gyakorlását. Ezen állami jogszabályon alapuló tényből következően a józan ész alapján a lelkésznek önmagában azt a tényt soha nem lehet felróni, ha hivatalos kapcsolatba került az ÁEH-val. A lelkész szájából ott elhangzottak megítélése természetesen már más lapra tartozik...

Az állami elnyomó politika keretében a lelkész működését nyíltan, vala-

mint besúgóí igénybevételel ellenőrizte az illetékes állambiztonsági tiszt is. A renitenskedő lelkészt olykor raportra hívva érzékeltette, hogy „mindent tudnak róla”. Nem volt ritka az úgynevezett agresszív figyelés sem, amikor a lelkészt „nyílt, zaklató jellegű figyelés alatt”¹⁷⁷ tartotta az állambiztonsági szerv. A tényfeltáró bizottság jogász tagjának határozott véleménye szerint a józan ész alapján a lelkésznek önmagában azt a tényt soha nem lehet felróni, ha az őt nyíltan ellenőrző állambiztonsági tiszttel annak kezdeményezésére elbeszélgetett. A lelkész szájából ilyenkor elhangzottak tartalmának megítélése természetesen már más lapra tartozik...

A katolikus egyházban a papi nőtlenség elősegítette a mártírium elviselését. A protestáns egyházak lelkészei és vezetői viszont gyakran nagycsalódos lelkészek és felügyelők; az ő esetükben a mártírsors vállalása elvileg is problematikus kérdés.

A kommunista rezsim húsz évvel ezelőtti bukása ismeretében száraz tényként csak azt rögzíthetjük, hogy hatvan évvel ezelőtt a kommunistákkal való kiegyezés útjára lépők, továbbá a később ezt az utat hétköznapi „realitásként” követők évtizedeken át igen kemény árat fizetettek az egyházzal, de összességében ezen az áron biztosították a diktatúra által pusztulásra ítélt egyházi élet fennmaradását. Döntésük értékelése nyilvánvalóan meghaladja a tényfeltáró munka kereteit. Miután a „titkok az Úréi”, a tényfeltárónak nem feladata, hogy egyik vagy másik álláspont helyessége mellett érveljen. Nyilvánvalóan történelmietlen lenne egy olyan, a tényektől függetlenül elméleti kérdés feltétele, hogy mi lett volna akkor, ha...

JEGYZETEK

¹ A politikai napilapok hasábjain megjelent találgatásokon és célozgatásokon túl figyelemre méltó elméleti megfontolásokat tartalmazó, sajátos hangvételű publicisztikát tett közzé Majsai Tamás a *Magyar Narancs* 2000. október 19-i számában *Palástolt és palástos ügynökök* címmel (15–16., 42–43. o.). 2001-ben a *Népszabadság* hasábjain vitatkozott egymással Bulányi György és Tomka Miklós. Az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény bizonyos korlátok között már „hivatalos” kutatást is lehetővé tett.

² Tizenkét választott tagján kívül az ülésén hivatalból részt vett az országos elnökség három tagja, a két kerületi felügyelő, a teológia dékánja és otthonigazgatója, két főjegyző, egy jogtanácsos, a számvevőszék elnöke, a pénzügyi osztályvezető és még egy osztályvezető, továbbá az ülés témáitól függő egyéb meghívottak.

³ Az országos presbitérium 1991. május 10-i – rendkívüli – ülése jegyzőkönyvének melléklete.

⁴ A rehabilitációs eljárás részleteit e tanulmány IX. fejezetében mutatjuk be.

⁵ 2006 tavaszán a római katolikus egyház vezetése a Lénárd Ödön Alapítvány létrehívásával hivatalosan is lehetővé tette, hogy a belső tényfeltárással egy ideje foglalkozók szervezeten folytathassák addigi munkájukat. A Magyarországi Református Egyház Zsinata 2009. május 14-én arra kérte fel jogi és teológiai bizottságát, hogy az őszi ülészakra tegyen javaslatot a tényfeltáró bizottság személyi összetételére. A 2009. novemberi ülésen viszont a zsinat felkérte az elnökséget, hogy a következő zsinatra tegyenek javaslatot a *tényfeltáró történetbizottság* működésének rendjére, s majd ekkor megválasztják a tagjait is.

⁶ Jellemző, hogy Helmut Kohl kancellár sem látta még 1989. augusztus 19-én, az NDK Magyarországra menekült lakosainak az úgynevezett páneurópai piknik napján Ausztriába történt tömeges kiengedése kapcsán a szocialista államok közeli összeomlását. Még a novemberi választási kampánygyűlésen is arra figyelmeztette párttársait, hogy korai messzebb menő következtetéseket levonni ebből az „epizódból”.

⁷ Amikor 1989-ben egy kis könyvben foglaltam össze az 1956-os miskolci eseményeket, az 1956-ban bebörtönzött távoli rokonom, az azóta elhunyt dr. Burány Géza félelmében még nem engedte meg, hogy a nevét feltüntessem, mert „még itt vannak a kommunisták...” Miskolci barátom, Danyikó Béla 1990 nyarán figyelmeztetett: „Megyaszon a kommunisták beszélnek, hogy az Antall-kormány nem éri meg az őszi káposztát...”

⁸ Ezen agyamosott korosztály egy része képes volt arra, hogy még a lengyel Karol Wojtyła pápává választását is – 1978-ban – szinte magától értetődő természetességgel a szocialista tábor tértnyeréseként értékelje.

⁹ Kálmán Király Dekrétomainak Első Könyve, 4. fejezet.

¹⁰ 1495. évi IV. törvénycikk.

¹¹ 1523. évi LIV. törvénycikk és az 1525. évi IV. törvénycikk.

¹² A felségvétség eseteiről szóló 1715. évi VII. törvénycikk 9. §-a.

¹³ Pl. a hivatalos külföldi utazások engedélyezésének rendjét szabályozó titkos 3115/1957. sz. kormányhatározat vagy a hasonló tárgyban született titkos 3298/1961 sz. kormányhatározat.

¹⁴ Pl. dr. Kálmán András ügyszáma a Legfelsőbb Bíróságon 001288/1955, Heltai György 00152/1955, Rajk Lászlóné 001280/1955, Stolte István 001292/1955, Tőkés Ottó (Rajk titkára) 001142/1955, Pálffy György 00101/1955, Mód Péter 001298/1955, Oszkó Gyula 001142/1955, Szabenyi Endre 001279/1955, Cseresnyés Sándor 001291/1955, az 1949-ben kivégzett Marschall László rehabilitálási ügye 00159/1954, Németh Dezső ezredes rehabilitálási ügye 00101/1955 stb.

¹⁵ Pl. A 0010/1962. számú szigorúan titkos belügyminiszter-helyettesi parancs szerint kellett eljárni az előzetes letartóztatásban levők között foglalkoztatott besúgóhálózat működtetése kapcsán. A belügyminiszter-helyettes 004/1963. sz. szigorúan titkos utasítása szabályozta a BM III. Főcsoportfőnökség ügyrendjét. A 009/1963. számú szigorúan titkos belügyminiszter-helyettesi parancs intézkedett a minisztériumokban és más országos főhatóságoknál létesített s a külföldre utazásokkal foglalkozó „nemzetközi kapcsolatok osztályára” beépített szigorúan titkos állambiztonsági tisztek működéséről stb. A 0031/1963. számú szigorúan titkos miniszteri parancs adta ki a hálózati nyilvántartási szabályzatot, melyet a belügyminiszter a 0012/1972. szigorúan titkos parancsával újraszabályozott. A 008/1967, majd a 002/1974. sz. szigorúan titkos BM parancsok rendelkeztek az operatív nyilvántartásról, a honvédelmi miniszter és a belügyminiszter 002/1964. számú szigorúan titkos közös parancsa szabályozta a belügyi és a katonai elhárítás közötti munkakapcsolatot stb.

¹⁶ A szocialista „jogrend” sajátossága volt, hogy nem csupán a büntető törvénykönyv tartalmazta a bűncselekményeket...

¹⁷ D. Szebek Imre nyugalmazott evangélikus püspök visszaemlékezése – hangfelvétel (B. I.).

¹⁸ A félelem olykor beivódik a génekbe. Az Auschwitzban elhunytak hozzátartozóit még fél évszázaddal később is félelem fogja el, ha a „zsidó” szót egy kívülállótól meghallják.

¹⁹ Ordass Lajos önéletrajzi írásában beismeri, hogy az aláírásra elé tett rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyve ugyan több ponton nem egyezett a valósággal, félelmében mégis aláírta: „Föltettem a rendőrtisztnak a kérdést, hogy mi történik akkor, ha nem írok alá a jegyzőkönyvet? Kereknek megmondta, hogy alá fogom írni, mert nekik ehhez megvan az eszközük. Szótlannul aláírtam.” (Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*. I. köt. Vál., szerk. és utószó: Szépfalusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985. 320. o. [A továbbiakban: Ordass 1985].)

²⁰ 1984-ben az egykor híres miskolci „aranyügyben” nyomozó százados is igénybe vette operatív kollégái segítségét. Pechjére a nyomozó a gyanúsított lakásának lehallgatásáról egy kívülálló személynek is említést tett, s amikor ez egy véletlen elszólás folytán kiderült, a százados az „elhárítás” még aznap letartóztatta, majd államtitoksértés miatt ötévi fegyházra ítélték. (A történet részleteit védőügyvédként ismertem meg, s a buzgalmában az én autómát is átkutató százados letartóztatásának végül véletlenül szemtanúja voltam. – B. I.)

²¹ *Lenin összes művei*. 18. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 345. o.

²² Bergyajev, Nyikolaj: *A kommunizmus igazságai és hazugságai*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2003. 17–27. o.

²³ Churchill 1930-ban nyilvánosságra hozott, sokak által idézett statisztikája.

²⁴ Forrás: Tomka Miklós: *A felekezeti struktúra változása Kelet- és Közép-Európában*. <http://www.mtapti.hu/mszt/19961/tomka.htm>

²⁵ Feil István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.

²⁶ A párizsi békeszerződés ratifikálásáig.

²⁷ Jogtörténeti kuriózumként ez a halálos ítélet kiszabását is lehetővé tevő rendelet valami fatális véletlen folytán még a politikai rendszerváltozást is bőven túlélte! Csak 1993. május 15-től (!) törölték rendelkezései közül a halálbüntetés kiszabásának lehetőségét, végül csak 2008. január 1-jétől helyezte hatályon kívül a 2007. évi LXXXII. törvény mellékletének 111. pontja.

²⁸ Az 1881. évi III. törvénnyel hozták létre.

²⁹ 1. § (1) bek.

³⁰ 12. §

³¹ 8. § (2) bek. d pontja

³² 13. §

³³ 1945 nyarára csupán a tiszántúli református egyházkerületben harminc körül járt a rendőri vagy népbírói eljárás alá vont lelkészek száma. (Révész Imre debreceni püspök 1945. július 7-i levele Bereczky Albert kultuszminisztériumi politikai államtitkárhoz.)

³⁴ *Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve*, 23. fejezet az egyháznak adott javakról.

³⁵ A „családi gazdaságok” kialakítása érdekében évtizedek óta voltak törvényi próbálkozások. Az 1920. évi XXXVI. tc. az ingatlanok eladásánál általánosságban biztosította az állam elővásárlási jogát, hogy az így szerzett ingatlanokat az állam kioszthassa a jogosult családoknak. Az 1936. évi XXVII. tc. a nagybirtokotok „közérdekű ingatlandarabolását” írta elő, de ez alól az egyházak akkori politikai súlya miatt mentesítette az egyházi nagybirtokokat.

³⁶ Gáspár Ferenc – Halasi László (szerk.): *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1946*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1975. 99–101., 185–186., 198. o.

³⁷ A Magyarországi Evangélikus Egyház Zsinata által 1966-ban elfogadott II. törvény szerint „a lelkészi hivatal betöltése a gyülekezet érdekei mellett a közegyház érdekeinek figyelembevételével történik (30. § 2. bek.). A presbitérium csak a közegyházi érdekek egyezően választhat lelkészt (43. §). A kiszemelt személy megválaszthatóságát közegyházi érdekek mérlegelésével a püspök dönti el (46. § 2. bek.). Ha a lelkészválasztásra összehívott gyülekezeti presbitérium nem határozatképes, vagy a választás egyéb okból eredménytelen, a lelkészt a püspök nevezheti ki (42. § 2. bek., illetve 46. § 5. bek.).

³⁸ Köszönettel tartozom dr. Kahler Frigyes szakmai lektoromnak, aki felhívta a figyelmemet erre az összefüggésre.

³⁹ A gyöngyösi illetőségű Keresztény Demokratikus Ifjúsági Munkaközösség elnökét, Kiss Szaléz ferences papot és három társát; lásd részletesen Kahler Frigyes: *A nagy tűzvörös sárkány torkában. Konceptiók eljárások ferences szerzetesek ellen 1945–1956*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2009. 165–280. o.

⁴⁰ Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992*. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1993. 269. o.

⁴¹ Miután szabadlábba került, 1948 januárjától folytatta püspöki szolgálatát. Május 20-án a kegyelmi kérvénye ügyében – Ordass feljegyzése szerint – Túróczy Zoltán Szabó Józseffel együtt Rákosinál járt (lásd Ordass 1985, 277. o.). 29-én valóban kegyelmet kapott, bár erről csak június 5-i kellettel értesítették.

⁴² Például ezekben a hónapokban került börtönbe be az esztergomi katolikus püspökség területéről a fiatalsággal foglalkozó Németh Lajos, Szentéi Ferenc, Pálvolgyi József, Ispánky Béla, Ikvay László, Erdőssy Béla stb.

⁴³ Ordass így fogalmazott: „Úgy hittem, hogy nem lehet az evangélikus egyházat fölszámolni anélkül, hogy rengeteg evangélikus embert le ne tartóztassanak. Jól látom most, hogy ez a reménykedésem megalapozatlan volt. E tekintetben nagyon is rámcáfolt a valóság.” (Ordass 1985, 321. o.)

⁴⁴ Ordass a mártíriumot nem kényszerítette másra. Grünvalsky Károly az internálástól való

félelmében kérte őt, hogy mentse fel vallásánári szolgálata alól, mire Ordass véleménye az volt, hogy ő „nem kergethet mártírságba olyan embert, aki a mártírságot nem hajlandó vállalni” (Ordass 1985, 179. o.).

⁴⁵ Vető Lajos (1904–1989) Szolnokon, majd Diósgyőrben lelkész. 1948-tól állami támogatással lett püspök. 1948–1952 között a Tiszai Egyházkerület, majd az 1952-es „átstrukturizációt” követően az Északi Egyházkerület püspöke. 1956-ban lemondott, s megválasztott utóda Türröczy lett. Vető lemondását azonban az állam utólag nem fogadta el, így újra püspökként működött 1967-ben történt nyugdíjazásig.

⁴⁶ Idézi Boreczky Beatrix Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953 című tanulmányában. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történelmi Hivatal évkönyve 1999*. Történelmi Hivatal, Budapest, 1999. 91–114. o.

⁴⁷ Kende György egy interjúban így emlékszik Ordass elmozdítására: „...Két évre ítelték. 1950 tavaszán a büntetés ideje végéhez közeledett. Az egyháznak fel kellett készülnie arra, hogy a börtönből való szabadulása után ismét püspök lesz, mert ettől a címtől nem fosztotta meg őt senki. Egy ilyen egyházi eljárásához különbírást kellett létrehozni. E bíróság tagjainak megfellemlítése érdekében történt 1950. március 29-én dr. Keken András Deák téri lelkész, 30-án pedig az én letartóztatásom. Mindez olyan időszakban történt, amikor nagyon gyakoriak voltak este a csöngetések. Minket is megdöbbsentett a csöngőfrász. Ahol becsöngettek, ott senki sem tudta, mi várható. Maga az államhatóság nem hitte el, hogy létrejöhet egy olyan egyházi különbírást, amely Ordass Lajost majd megfosztja püspöki tisztétől. Mindent elkövettek, hogy a lehetetlen valósággá váljék. Négyen szavazták meg az ítéletet, és nyolcan tartózkodtak. Az ÁEH-ban azzal számoltak, hogy Ordass Lajos mint püspök hagyja el a váci börtönt és utána hazaárlási pert indítanak ellene. Amint április 1-jén megszületett az egyházi ítélet, máris elfelejtődött a »hazaárlás«. Ordass Lajos Vácra került és ott szépen kiengedték.” Az interjút ifj. Zászkaliczky Pál készítette. In: Mirák Katalin (szerk.): *Nem voltam egyedül. Beszélgetések az evangélikus közelműltről*. I. köt. Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, Budapest, 1995. 147–172. o.

⁴⁸ Mandák Mária, egy hajdani főtől földbirtokos család tagja 1946. november 30-án ifjúsági célokra az evangélikus egyháznak ajándékozta főtől udvarházát a gyönyörű parkkal együtt. Az 1947-től belmissziós otthonként és konferencia-központként működő Mandák Otthon néhány év múltán Kiss János és Trajtlér Gábor irányításával az evangélikus kántorképzés hazai központjává alakult át.

⁴⁹ Dezséry László 1948. március 15-től tagja volt a kommunista pártnak, s még 1958-ban is pártagnak vallotta magát! Lásd Ordass 1985, 151. o.

⁵⁰ A szavazásnál kisebbségben maradt bíró elvileg zárt borítékban mellékelhette az ítélethez a „különvéleményét”, de ezt sokan nem merték megtenni. Ődesapám ezt sorozatosan megtette, ezért eltávolították a bírói karból. (B. I.)

⁵¹ Végrehajtásáról és feladatokról a 110/1951. (V. 19.) MT sz. rendelet intézkedett.

⁵² Ólmosi Zoltán: Proletárdiktatúra és egyház, 1951. Az Egyházügyi Hivatal létrejötte. *História*, 1991/5–6. sz. 23–27. o.

⁵³ E szokatlan formátumú és tartalmú rendelet szövegét lásd Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2005. 960–963. o.

⁵⁴ „A kórus alatt időnként egy férfi gyorsírással jegyzetelt. Meg kellett gondolnom minden szavamat. Simó Mátyás tanácselnök egyszer a vasárnapi istentisztelet után behívatott, s azzal vádolt, hogy a prédikációban a Hegyi beszéd (»Őrizkedjete a hamis prófétáktól...«) a kommunistákra vonatkozik.” Roszík Mihálynak, az alberti gyülekezet nyugalmazott lelkészének visszaemlékezései.

⁵⁵ Az egyházellenes terror folyamatosságát jelezte 1953-ban a piarista Bulányi György életfogytig tartó fegyházra, míg tíz vádlott-társának 7–15 évre ítélté. Pétery József váci püspököt három hónapi házi őrizet után Hejcére internálták, Shvoy Lajos püspök házi őrizetbe került.

⁵⁶ 1953. május 23-án a bíróság a szalézi papok perében „a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés büntette” miatt halálra ítélte Sándor Istvánt, míg Ádám László csak tizenöt év börtönt, Szitkey Károly tíz év börtönt, Dániel Tibor kispap öt év börtönt kapott.

⁵⁷ A jezsuita Tüll Alajost 1953. szeptember 9-én újra letartóztatták, majd a bíróság úgyneve-

zett „dupla nullás” tárgyalásán újabb hét év börtönre ítélte. A jezsuita Pálost 1955. febr. 22-én tizenhét év börtönbüntetésre ítelték.

⁵⁸ 1954-ben az ÁVO letartóztatta a cisztercita Ács Antal Kajetánt és Trimmer Eleket. Utóbbi két év nyolc hónapi börtönre ítélték.

⁵⁹ A veszprémi teológusok közül Ágotha Tivadart és négy társát fejenként hat-hat évi börtönre ítélték, tanáruk, dr. Major Kálmán pedig kilenc évet kapott.

⁶⁰ Álljon itt példaként a székesfehérvári római katolikus püspökség 1946 és 1961 között be- börtönzött papjainak névsora: dr. Ács Antal Kajetán, dr. Bejczy Gyula (1946–1952), Csontos Ferenc, Dobosi Ferenc, Füstös Antal (1957-ben tizenöt évre ítélték), dr. Füzy Sándor (1952–1956), Halász Ervin (1952–1954), dr. Hidvégi Ervin (1960–), Horváth Ferenc, Horváth Kálmán, Horváth Mihály (1952–1954), Kassai József (1951), Kertész Tivadar 1955-ben tíz évet kapott, 1961-ben ismét letartóztatták), Koblinger László, Kölle György (1961–1964), dr. Miklós Antal, ifj. Németh János (1953), Németh László, dr. Shvoy Lajos, dr. Szendi József, Sente Imre, Tabódy István (1959–1973), Tamás János, Mezgár Lajos, dr. Tóth István, Trimmer Elek (1954-ben két év nyolc hónap, majd 1958-ig internálás), Vajk Gyula (1957, majd 1961).

⁶¹ Ekkor tartóztatták le a jezsuita Süle Gézát, Petruch Antal, Luzsénszky Alfonzot, Palánky Tibort, Kollár Ferencet, Faragó Lászlót, Kerkai Györgyöt, Vác Jenőt, Tamás János provinciálist és Kálmán Sándort.

⁶² 1956 februárjában Süle Gézát és társait államtitok alá eső eljárásban hét-, nyolc-, illetve tízévi börtönre ítélték.

⁶³ A Statisztikai Hivatal aznapi közleménye az *Esti Hírlap* 1957. május 14-i számának 6. oldalán jelent meg. A hivatal „rendőrségi kijelentésekre” hivatkozva adta közre az összesítő kimutatását, s eszerint 1957 márciusáig 149 275 személy disszidált. A hivatal jelzi azt is, hogy a nyugati becslések mintegy 180 ezer személyt említene.

⁶⁴ Az 1956. évi 33. sz. tvr. alapján az ÁEH ügykörét a minisztérium vette át. Két és fél évvel később, 1959 júniusától az 1959. évi 25. sz. tvr. újra a kormány alá rendelt önálló hatósággá szervezte.

⁶⁵ Erről a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének elnöksége 1957. január 19-én 537/1957. sz. körlevelében értesítette az egyházkerületek elnökségeit.

⁶⁶ 1. sz. bűnügyi tájékoztató – Bp. 1959. II. 15. – ÁBTL. 4.1. A-4147/1959/1. Részletesen ismerteti Papp István A párttag, a munkásor és a rezidens. Az állambiztonsági munka különleges formái című dolgozatában. *Kommentár*, 2009/1. sz. 37–44. o.

⁶⁷ ÁBTL 4.1. A-3036 *Állambiztonsági értelmező kéziszótár*. BM Könyvkiadó [1980], a „párttagokkal eljárás” szócikke.

⁶⁸ Ordass megfigyelésében már 1957 januárjától oroszul beszélni kezdett az elhárítással „Papp István” fedőnéven együttműködő V. L. budavári esperes. Beszámolt az Ordass-sal folytatott négyezemközi beszélgetéséről, a püspököknek két francia fiatalemberrel az ő jelenlétében (is) folytatott megbeszéléséről, Ordassnak Dezséryvel folytatott hosszú tárgyalásáról, ismertette az Ordass elnökle alatt tartott egyházkerületi közgyűlésen történeteket. Jelenti, hogy mit mondott Ordass Madocsa Miklós és Bodrog Miklós segédlelkészek előtt, Keken, Koren, Benczúr és Káldy miként vélekednek Ordass és Türröczy ügyéről. Jelentett Ordass odavetett tömönadatairól, továbbá Szabó, Ordass, Vető, Keken és Grünvalsky december 15-i zártkörű megbeszélésének részleteiről stb. (Lásd Evangélikus egyházi reakció ÁBTL 3.1.5 O-13599/1, 3. o. „Papp István” jelentése az egyházi helyzetről, 1957. december 9.)

⁶⁹ 5. § (1) bek.

⁷⁰ 13. § (1) bek.

⁷¹ 8. § (1) bek.

⁷² Így pl. a tizenhét éves, fiatalokú Mansfeld Péterre, aki 1956 novemberében fegyvereket gyűjtögetett, az 1958 (!) február 15. utáni cselekményei – ezeken belül elsősorban V. Elek rendőr törzsermester lefegyverzése – miatt a „Budapesti Fővárosi Bíróság Népbírói Tanácsa” 1958. november 21-én a Tnb. I. 8084/1958. számú ítéletével halálbüntetést szabott ki, melyet a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa 1959. március 19-én Tnb. IV. 13/1959. sz. ítéletével helybenhagyott.

⁷³ 1957. évi 62. sz. tvr.

⁷⁴ 1961. évi 7. sz. tvr.

⁷⁵ MTI-hír. *Népszabadság*, 1957. december 31. 2. o.

⁷⁶ A témát részletesen feldolgozta Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban, a fordulat napja, ismét sortűzek, a nagy per*. Püski-Kortárs, Budapest, 1997.

⁷⁷ Válint János (1895–1985) esperest Ordass-hűsége miatt nyugdíjazták. Később Bényén, majd Irsán gyülekezeti lelkész.

⁷⁸ Az országos esperesi értekezlet jegyzőkönyvi részlete. Lásd Szigeti Jenő: Országos evangélikus esperesi értekezlet 1958-ban. *Egyháztörténeti Szemle*, 2000/2. sz. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szigeti2.htm>

⁷⁹ Káldy Zoltán (1919–1987) 1945–58 között Pécsért segédlelkész, majd lelkész, 1954-től a Tolna-Baranyai Egyházak megye esperese. 1958. november 4-től püspök, 1967-től püspök-elnök. 1963-tól az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának, 1965-től a Békevilágtanácsnak a tagja. 1971-től három cikluson át országgyűlési képviselő. 1975-től a Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagja. 1984-től a Lutheránus Világsszövetség elnöke.

⁸⁰ Káldy Zoltán felszólalása az országos esperesi értekezleten 1958. január 23-án. Részleteiben lásd Böröcz Enikő doktori (PhD-) értekezésében: *Ordass Lajos második „aktív” püspöksége – A Magyarországi Evangélikus Egyház története az 1956. november 1-je és 1958. június 17-e közötti időszakban*. Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2006. Kézirat.

⁸¹ Füstös Antalt tizenöt évre, Koblinger Lászlót három évre, Németh Lászlót egy évre, Orbán Györgyöt nyolc hónapra ítélte a bíróság; Endrey Mihály egri segédpüspököt kitelepítették Vámosmikolára, Szabó Imre esztergomi segédpüspököt pedig Huguagra helyezték át káplánnak.

⁸² D. Szabik Imre nyugalmazott püspök visszaemlékezése – hangfelvétel (B. I.).

⁸³ „Sólyom VIII. 31-en a várban prédikált, majd utána elmondta, hogy szombaton Nagy Gyula dékán és Koren Emil püspökhelyettes »az ellenforradalom alatti magatartása miatt« javasolták, hogy mondjon le teológiai állásától.” „*Papp István*” fn. ügynök szeptember 2-án kelt jelentése; ÁBTL 3.1.2. M-32400, 242. o.

⁸⁴ „Papp István” fn. ügynök munkadossziéjában található jelentés záradéka. Lásd ÁBTL 3.1.2. M-32400, 267. o.

⁸⁵ D. Szezik Imre nyugalmazott püspök visszaemlékezése – hangfelvétel (B. I.).

⁸⁶ „Papp István” fn. ügynök munkadossziéjában található jelentés záradéka. Lásd ÁBTL 3.1.2. M-32400, 242. o.

⁸⁷ „Papp István” fn. ügynök munkadossziéjában található jelentés. Lásd ÁBTL 3.1.2. M-32400, 248. o.

⁸⁸ „Papp István” fn. ügynök munkadossziéjában található jelentés záradéka. Lásd ÁBTL 3.1.2. M-32400. 292. o.

⁸⁹ „Pécsi” fn. ügynök (= Káldy Zoltán) dossziéja. Lásd ÁBTL 3.1.2. M-32401, 19. o.

⁹⁰ „Pécsi” fn. ügynök dossziéja. Lásd ÁBTL 3.1.2. M-32401, 88. o.

⁹¹ Danhauser Lászlót az esperességről még 1957. december 6-án lemondatták, majd 1958. október 23-án a budapesti lelkeszi állásáról is le kellett köszönnie. Káldyt csak 1958. november 4-én iktatták be püspökként. Végül Danhauser Bakonycsernyére küldése iránt is az illetékes Vető Lajos püspök intézkedett 1959. április 8-án. Ezen a tényen az sem változtat, hogy a küldés előtti napon, a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1959. április 7-i tanácsülésén Vető Lajos püspök-elnök bejelentette: Káldyval elhatározták a rendezetlen személyi kérdések mielőbbi megoldását. (EOL Országos Presbitérium iratai, I. 1952–1975) Összefoglalva: Danhauser eltávolítását az ÁEH döntötte el, illetékes püspökként Vető Lajos hajtotta végre, s az állami akarat végrehajtását a pár hónapja püspökké lett fiatal Káldy Zoltán nem nehezítette meg.

Hasonlóan számol be erről maga Hanhauser László is: „1959. ápr. 9.-én dr. Vető Lajos püspök és Várady Lajos esperes jelenlétében tudomásomra hozták, hogy egyházi közérdekből a vidékre kell távoznom, s mert első válaszom az volt: Nem megyek! Másnap Grnák Károly osztályvezető ÁEH tanácsos (...) a következő választás elé állított: felesége holnap nem taníthat, leányát eltávolítjuk a tanársegédi állásból, fiát az egyetemről, és Önt rendőri felügyelet alá helyezzük és vasárnap már nem megy fel a szőszékre! Nos elmegy? (...) Családomra és gyülekezetemre való tekintettel nem volt más választás, mint menni.” Kézirat 1971-ből. Ismertette Szarka István esperes az 2007. október 18-án tartott esztergomi egyházi konferencián.

⁹² Az új, enyhébb előírást a 23/1971 (VI. 2.) kormányrendelet tartalmazta.

Balás István | A magyar egyházak mozgástere a proletárdiktatúra idején

⁹³ Lásd részletesen Mészáros István: *Kisközösségek pusztító viharban – in Devictus vincit*. Szent István Társulat, Budapest, 2002. 172–181. o.

⁹⁴ A pécsi ifjúsági munka vezetőit hat-hat évre ítélték. Budapesten a bíróság az ifjúsággal foglalkozás miatt „a demokratikus államrend megdöntésére irányuló közös akció szervezése” címén Havas Gézát, Lénárd Ödönt, Emödi Lászlót, Ikva Lászlót, Barlay Szabolcsot stb. kettő és hét év közötti börtönbüntetésre ítélte. Tabódy István tizenkét évet kapott. Két-három évnyi börtönrre ítélték el Rédly Elemért, Nagy Imrét és Hrotkó Gézát. Július 6-án Werner Alajos egyházzsenés, Keglevich István, Tompa Nándor, Hagyó József, László Gábor, Köllej György, Halász Piusz és Rózsavölgyi László három és hét év közötti büntetést kapott. A szentimrévárosi ifjúsági vezetők közül Alsászi Károly öt, Aszalós János négy évet, egy másik ügyben Arató László három, Palos Bernardin és további három ciszterci szerzetes pap többévi börtönt kapott. Egy és három év közötti börtönbüntetést kapott Bölcsövölgyi Zoltán, Rosdy Pál, Sigmond Ernő, Várnagy Antal, Lotz Antal, Hahót Ferenc. Négy pap eltervezte a szakmunkástanulók közötti pasztorációs munkát, ezért összeesküvés miatt kettő és öt év közötti börtönbüntetést kaptak.

⁹⁵ Védőügyvédként vettem részt abban a büntetőügyben, melyben a Budapesti XVIII. és XIX. Kerületi Bíróság 1975. december 11-én három – az ÁEH által az egyházi vezetés útján eltávolított – metodista lelkészt a lelkészi tevékenység további végzése miatt „egyesülési joggal visszaélés bűncselekménye” címén felfüggesztett szabadságvesztésre ítélt. Az ítéletet 1976-ban a Fővárosi Bíróság is helybenhagyta...

⁹⁶ A PB határozata a külföldi kapcsolatok szabályozásáról. Lásd Krahulcsán Zsolt *A nemzetközi kapcsolatok állambiztonsági szabályozása (1961–1965)* című tanulmányát. Közzétéve: http://epa.oszk.hu/01200/01268/00006/krahulcsan_zsolt.htm.

⁹⁷ Ismerteti Krahulcsán Zsolt az előző jegyzetben hivatkozott tanulmányában.

⁹⁸ Az NKO-k egyéves tevékenységéről az 1963. december 7-i jelentésükben így adnak számot: „Az NKO-k területére 8 »sztk« állományú tisztet állítottunk be. Ezek közül 4 elvtárs osztályvezető, 1 elvtárs a minisztérium titkárságán csoportvezető és 3 elvtárs osztályvezető helyettesként dolgozik... Megszerveztük a ki- és beutazók nyilvántartását és ellenőrzését. Az NKO-k 1962. december 1-ig kb. 7000 útlevél és vízum ügyet intéztek el a kiutazók részére és több mint 5000 beutazó vízumügyével foglalkoztak. E munka során a hivatalosan kiutazó magyar állampolgárok közül 520 személyt igazítottak el a miniszteri parancs alapján. Munkájuk nyomán 56 operatív értékű jelentést adtak az ellenünk irányuló ellenséges tevékenységgel kapcsolatban. (...) Több mint 40 olyan kiutazásra hívták fel a III/I. Csoportfőnökség figyelmét, akik 6 hónappal hosszabb időt töltenek kapitalista országokban.” A jelentés felpanaszolja, hogy az sztk-tisztek tevékenységében túlteng az adminisztrációs, hivatali jellegű munka: inkább hivatalnokok, mint politikai, illetve operatív munkások. MOL XIX-B-1-z-10-62/15-1963. Géppel írt tiszttázat Németi József aláírásával. Részletesen ismerteti és értékeli Krahulcsán Zsolt a 96. jegyzetben említett tanulmányában.

⁹⁹ Hivatkozott ügyrend II. fejezet 16. és 18. pontja.

¹⁰⁰ Hivatkozott ügyrend II. fejezet 3-6. pontja.

¹⁰¹ E parancs kiadásával kapcsolatos közelebbi adatot az ügyrend nem közöl; e parancs a jelen tanulmány írásakor nem áll rendelkezésemre.

¹⁰² Hivatkozott ügyrend II. fejezet 1. pontja.

¹⁰³ Hivatkozott ügyrend II. fejezet 1. pontja.

¹⁰⁴ Utasítás IV. rész.

¹⁰⁵ ÁBTI. 4.1. A-3036 Állambiztonsági értelmező kéziszótár. BM Könyvkiadó [1980].

¹⁰⁶ Ísd az „anyagi alap” szócikkét az előző jegyzetben említett szótárban.

¹⁰⁷ 18/1959. (IV. 6) számú kormányrendelet.

¹⁰⁸ Pl. amikor Káldy Zoltán püspök el akarta érni a kimagasló tudású lelkészeket, dr. Fabiny Tibornak a teológiára való helyezését, előbb az ÁEH-t kellett győzködnie. Az ÁEH végül hozzájárult az igen határozott püspöki kívánság teljesítéséhez, mert az állambiztonsági szervek ez ellen valószínűleg nem emeltek kifogást.

¹⁰⁹ ÁBTL 4.1. A-3036 Állambiztonsági értelmező kéziszótár. BM Könyvkiadó [1980], a „beszervezés végrehajtásától való elállás” szócikke.

¹¹⁰ A műszaki egyetemisták között működő jezsuita Szabó József 1963-ban „összeesküvés” miatt hét év börtönt, míg Katona Nándor „csak” egy évet kapott.

¹¹¹ Zászkaliczky Pál fia nem mehettek Nyugatra ösztöndíjasnak, ehhez az ÁEH hozzájárulása kellett volna, így nem lett volna esélyük. Különböző helyeken káplánkodtak. Péter végül még Ottlyk Ernő püspöksége idején az egyik legnagyobb falusi gyülekezetbe, Bakonycsernyére került, majd a rendszerváltás után Deák téri lelkész lett. Pált Harmati Béla püspök hozta Ceglédre Budapestre a teológusotthon igazgatójának.

¹¹² Lásd részletesen Bandi István: Adalékok a Pápai Magyar Intézet történetéhez, állambiztonsági módszertani megközelítésben. *Egyháztörténeti Szemle*, 2007. 1. sz. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/bandiistvan.htm>.

¹¹³ 1964. december 11-én Matheovits Ferencet tíz év fegyházra ítélték. Az 1964. december 8-i házkutatás után újabb hét papot (Emődi László, Keglevich István, Hagyó József, Rózsavölgyi László, Thiry István, Werner Alajos, Somogyi Sándor) sújtott ítélet: a legenyhébb két és fél, a legsúlyosabb öt év börtön volt. 1964 novembere és 1965 januárja között újabb jezsuitákat tartóztattak le, majd 1965. június 30-án a Budapesti Fővárosi Bíróság Rózsa Elemért és Dombi Józsefet nyolc-, illetve négyévi szabadságvesztésre; Bálint Józsefet, Takács Sándort, Mócsy Imrét és Vác Jenőt öt-, négy és fél, négy-, illetve háromévi szabadságvesztésre ítélte. 1965-ben tíz hónap börtönt kapott a jezsuita Morlin Imre. 1965-ben Emődi Lászlót újabb öt év börtönre ítélték. 1966-ban Lénárd Ödönt összeesküvésre irányuló előkészület címén ítélték el, majd a korábbi büntetéseire figyelemmel úgynevezett összbüntetésként tizenkilenc év fegyházbüntetést kapott.

¹¹⁴ 1966. évi II. törvény 46-47. §-a, 73. §-a, 81. §-a.

¹¹⁵ 1966. évi VI. törvény 5. és 11. §-a.

¹¹⁶ 37. pont.

¹¹⁷ 15. pont r) alpontja.

¹¹⁸ 22. pont.

¹¹⁹ Az úgynevezett figyelőztetés napjainkban is használt rendőrségi szakkifejezés. A figyelőztetés során a nyomozó a különböző hatósági nyilvántartásokban (pl. a lakcímnnyilvántartásban, a határforgalom ellenőrzését szolgáló nyilvántartásban stb.) a figyelendő személy neve mellett jelzést helyezett el, s kéri, hogy az illető felbukkanását vagy adatainak esetleges változását az adatkezelő jelezze.

¹²⁰ Az ÁBTL vezető állású munkatársától kapott tájékoztatás azzal, hogy e bizalmas információ közlője a nevét nem vállalja.

¹²¹ Szabályzat 5/A és 22. pontja.

¹²² Áruság esetére felhasználható okmány, melyben a hálózat tagja arra kötelezte magát, hogy a kapcsolata titkosságát – büntetőjogi következmények terhe mellett – megőrzi.

¹²³ Az ügyben annak idején védőügyvédként jártam el (B. I.).

¹²⁴ A forradalomtól a népfrontig (1956–1989). In: Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században*. 2. köt. *Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/261.html>.

¹²⁵ M. Szebeni Géza: A golyószórótól a pápai emlékéremig: Kádár János és VI. Pál találkozója. www.grotius.hu/doc/pub/GLOMOT/2009_20_m.szebeni_geza.pdf.

¹²⁶ Az 1961. évi Btk. 166. § (1) bekezdése.

¹²⁷ 167. § (2) bek. b) pontja.

¹²⁸ Az 1978. évi Btk. 334. § (1) bekezdése.

¹²⁹ A honvédelemről szóló 1976. évi I. törvény módosításáról szóló 1989. évi XXII. törvény.

¹³⁰ Az országgyűlési képviselők és a tanácsstagok választásáról szóló 1983. évi III. törvény.

¹³¹ A váci római katolikus püspök körlevele egyházmegyéje papjaihoz. *Magyar Kurír*, 1984. június 5.

¹³² 1983. évi III. törvény 8. § (1) bek.

¹³³ Markó György: „Az iratok megsemmisítéséhez jegyzőkönyv nem kell.” Dokumentumok az állambiztonsági iratok 1989. évi megsemmisítéséről. *Kritika*, 2000. november. 34–36. o.

¹³⁴ A tartó szervek hálózati naplóban rögzítették az általuk foglalkoztatott hálózati személyek legfontosabb adatait.

¹³⁵ Az Országgyűlés az 1989. november 1-jén kihirdetett 1989. évi XXXVI. törvénnyel semmissé nyilvánította az 1956. október 23. és 1963. április 4. között a népfelkeléssel összefüggésben elkövetett politikai bűncselekmények miatti ítéleteket, s feljogosította a Legfelsőbb Bíróságot, hogy meghatározott eljárásban méltányosságból semmissé nyilváníthassa a politikai bűncselekménnyel együtt elkövetett köztörvényes büntetett miatti elítélést is.

¹³⁶ Az országos presbitérium [e fejezet jegyzeteiben a továbbiakban OP] itt és ezt követően hivatkozott üléseinek jegyzőkönyvei jelenleg az Evangélikus Országos Levéltárban nem lelhetők fel, ellenben a kutató rájuk bukkanhat az egyház Üllői úti központjában, az I. emeleti tárgyaló faliszekevényében...

¹³⁷ Tagjai 1990-ben: dr. Harmati Béla püspök-elnök, Szebik Imre püspök és dr. Frenkl Róbert országos felügyelő.

¹³⁸ Az OP 1990. szeptember 13-i ülésének jegyzőkönyve, 18. o.

¹³⁹ Az OP 1991. május 10-i ülésének jegyzőkönyve, 7. o.

¹⁴⁰ Az OP 1991. június 7-i ülésének jegyzőkönyve, 7. o.

¹⁴¹ Az OP 1991. június 7-i ülésének jegyzőkönyve, 9. o. (A zárójel bezárása az eredetiben hiányzik.)

¹⁴² Az OP 1991. november 25-i ülésének jegyzőkönyve, 27. o.

¹⁴³ Az OP 1991. november 25-i ülésének jegyzőkönyve, 28. o.

¹⁴⁴ A felkérés szövege e tanulmány mellékletében olvasható.

¹⁴⁵ A meghívó e tanulmány mellékletében olvasható.

¹⁴⁶ Az országos bíróság tagjai ekkor: a két püspök, az országos felügyelő, továbbá dr. Fabiny Tibor, Káposzta Lajos, Táboroszy László, dr. Luthár Jenő, dr. Okolicsányi Pál, Szirmai Tibor, Bárány Gyula, Kalácska Béla, Labossa Lajos, Madarász István, dr. Török Gábor és dr. Lipták András.

¹⁴⁷ Itt a beírandó neveknek üresen hagyták a helyet.

¹⁴⁸ A határozat fénymásolatát lásd e tanulmány mellékletében.

¹⁴⁹ E tanulmány írásának időpontjában az egyházi bíróságok egykori iratainak hollétét homály fedi a kutató elől, így egyelőre nem lehet kizárni, hogy 1992. november 20-án valóban egy újabb egyházi bírósági döntés született.

¹⁵⁰ Az eredeti cikkben vastag betűvel kiemelt szövegrész.

¹⁵¹ Ilyen hivatalos közzétételre végül azóta sem került sor.

¹⁵² Az OP 1994. április 26-i ülésének jegyzőkönyve, 1. sz. határozat.

¹⁵³ Danhauser László a budavári gyülekezetből 1943–1953 között fokozatosan önállósult budapesti egyházközség megszervezője, fantasztikus gyülekezetépítő, templomépítő, a ki-telepítetteket segítő s 1957 tavaszán esperessé is választott lelkész volt. Az Állami Egyházügyi Hivatal számára már önmagában Ordass-pártisága miatt nemkívánatosnak számított.

¹⁵⁴ Kerekes Tituszné: In memoriam Danhauser László. *Evangélikus Élet*, 2006. február 12. 10. o.

¹⁵⁵ Például az *Evangélikus Élet* 2005. szeptember 24-én megjelent különszáma a 10. oldalon a 101. lábjegyzetében.

¹⁵⁶ Danhauser esperesi riválisa, „Papp István” fn. ügynök Danhauser státusának változásáról először az 1958. szeptember 2-i jelentésében tesz említést.

¹⁵⁷ Czenth Miklós: Danhauser László, a hűség embere. *Budavári Hírmondó* (a Budavári Evangélikus Egyházközség hírlevele) 2008/1. sz. 4. o.

¹⁵⁸ <http://hegyvidek.lutheran.hu/5multunk>.

¹⁵⁹ Az Országgyűlés által a közbizalmi munkakört betöltők átvilágítása esetére hozott 1994. évi XXIII. törvény.

¹⁶⁰ Hasonló tartalmú tanúvallomást tett egy egykori tartótiszt is az átvilágítási törvény által létrehozott átvilágító bírák előtt folyamatban volt egyik ügyben. Nagy Lajos, a Nemzetbiztonsági Hivatal rendszerváltás utáni első igazgatója több alkalommal nyilatkozta, hogy a rendszerváltás előtt az állambiztonsági szolgálatok, mondhatni bosszúból, több száz akkori célszemély esetében készítettek és helyeztek el hamis 6-os kartont, azt a látszatot keltve, hogy ezek a személyek az operatív szerveknek dolgoztak. Sz. Iván András az „Ügynök” voltam Magyaror-

szágon című, 2002-ben megjelent könyvének (Pallas Antikvárium) 191. oldalán részletesen leírja, „hogyan hamisítsunk ügynököt”...

¹⁶¹ Pl. Bálint László az állambiztonság egykori III/II-es tisztjeként egy konkrét ügyben szakértőként eljárva kiemelte: egy eredeti 6-os kartonon a beszerzés megtörténte valójában semmi nem utal (<http://teleschola.hu/?11&cikk=990>), ezért lehet, hogy a vizsgált ügyben a beszerzés valójában csak papíron történt meg.

¹⁶² Ilyen pl. N. N. ügynök rólam szóló jelentésének az a – rám nézve szakmailag mérhetetlenül sértő – része, melyben holmi könnyűzenész gitárosokkal hoz össze. B. I.

¹⁶³ www.th.hu

¹⁶⁴ A „tmt.” („titkos munkatárs”) esetén ugyanakkor kétségtelenül helyes az előbb hivatkozott honlapon olvasható állítás, mely szerint az ilyen minősítésű személy az állambiztonsági szervek hálózatának legmegbízhatóbb tagja. A jogszabályból is kiderül, hogy a titkos munkatársat akár további ügynököket irányító ügynevezett rezidensi minőségben is foglalkoztathaták. Alátámasztja ezt az a tény is, hogy e minősítést a 6-os kartonok tanúsága szerint csak nagyon kevesen kapták meg: ez a megjelölés a kartonoknak csak mintegy két százalékában fordul elő.

¹⁶⁵ A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény.

¹⁶⁶ Az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény – hatálytalan 2005. december 31-től.

¹⁶⁷ Btk. 179. §

¹⁶⁸ Btk. 182. § (2) bek.

¹⁶⁹ BH: a Legfelsőbb Bíróság által jogértelmezési kérdésekben irányadó céllal közzétett bírói döntés.

¹⁷⁰ Az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzésére létrehozott III. sz. bizottság.

¹⁷¹ 1992. évi LXIII. törvény.

¹⁷² Fővárosi Ítéltábla 2.Pf. 21528/2007/4 sz. ítélete.

¹⁷³ Az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény 1. § (2) bek. 13. pontja.

¹⁷⁴ Az 1996. évi LXVII. törvény 14. §-a.

¹⁷⁵ A Fővárosi Bíróság 19.P. 632183/2005. sz. peranyaga.

¹⁷⁶ Fővárosi Ítéltábla 8.Pf. 20 983/2009-4. sz. ítélete.

¹⁷⁷ ÁBTL 4.1. A-3036 *Állambiztonsági értelmező kéziszótár*. BM Könyvkiadó [1980], az „agresszív figyelés” szócikke.

Kertész Botond

„Egyház a szocializmusban” – az NDK evangélikus egyházai és az állambiztonság*

Történettudományi közhely, hogy az 1945–1990 közötti közép- és kelet-európai szocialista országok pártállami berendezkedése szovjet mintára épült ki és működött. Különösen szembevető volt ez a befolyás az olyan „állami erőszakszervek” működésénél, mint a rendőrség, határőrség, állambiztonság. E szervek működése, hatékonysága, felépítése azonban minden közvetlen moszkvai irányítás ellenére komoly különbségeket mutatott az egyes szocialista országok eltérő kulturális és történelmi körülményei, valamint a megvalósult szocialista diktatúrák eltérő stratégiái miatt. Tanulmányunkban az állam és egyház viszonyát, az állambiztonság egyházi beépülését, a múltfeltárás gyakorlatát fogjuk bemutatni a (kelet)német evangélikus egyházban, és röviden utalunk a magyarországi helyzetre is. Tanulmányunk befejezésében 12 tézisben foglaljuk össze a dolgot legfontosabb megállapításait.

1. Állam és egyház kapcsolata az NDK-ban

a) Általános helyzet

Állam és egyház kapcsolatát a szocialista országokban az a gondolat határozta meg, hogy az uralkodó és egyedül hivatalosnak elismert marxista ideológia az egyházat és a vallásos gondolkodást anakronisztikus, a történelem által halálra ítélt, a haladó materialista világnézettel szemben lényegéből fakadóan ellenséges intézménynek és „ideológiának” tartotta. Az egyházak fizikai megsemmisítésétől az egyházi munka korlátozásán át az egyháznak a szocialista rendszerbe való integrálásáig terjedő egyházpolitikai gyakorlat korszaktól és országtól függően széles spektrumban változott.

Az 1949-ben megalakult Német Demokratikus Köztársaságban (NDK)

* A tanulmány megszületését az „Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas (IKGS) an der Ludwig-Maximilians-Universität München” ösztöndíja tette lehetővé.

1953-ig az állam a legnyíltabb adminisztratív eszközökkel lépett fel az egyház ellen. Betiltottak különböző egyházi munkaágakat (mint például a pályaudvari misszió), államosították az egyházi szeretetintézményeket, az ezek fenntartására szolgáló pénzalapokat, különösen keményen üldözték az ifjúsági munkát, az iskolai hitoktatást és az egyetemi gyülekezeteket. A nyílt üldözésnek azok az irányelvek vetettek véget, amelyet az NDK kommunista pártjának (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED) Moszkvába rendelt vezetői kaptak kézhez három hónappal Sztálin halála után, 1953. június 2–4. között. Az irányelvek a „felvilágosító” munkára helyezték a hangsúlyt az egyházak befolyásának ellensúlyozására. A szovjet irányelvek ugyan titkosak maradtak, azonban 1989-ig lényegében meghatározták az NDK egyházainak helyzetét.¹

Az NDK-ban működő evangélikus egyház része maradt az egyes tartományi egyházakat összefogó egységes német egyházszervezetnek (Evangelische Kirchen in Deutschland – EKD). Amikor 1957-ben az EKD keleti tagjai is megszavazták az alakuló nyugatnémet hadseregben a katonai lelkipásztori szolgálatot, akkor az NDK párt- és államvezetése úgy döntött, hogy az egységes német evangélikus egyházi szervezetet szét kell választani. A politikai és adminisztratív nyomás mellett segítette ezt a szándékot a fal felépítése 1961-ben, amely a gyakorlati kapcsolattartást nehezítette meg a két ország evangélikusai között. A szakadás 1969-ben következett be, amikor az NDK evangélikus egyházai megalakították saját szervezetüket, az NDK Evangélikus Egyházainak Szövetségét (Bund der Evangelischen Kirchen in der DDR – BEK). Bár így sikerült a szakítást elérni, a BEK alapítólevele továbbra is beszélt „a német evangélikusok különleges egységéről”, és létrejött az is lehetővé tette, hogy az NDK egyházai egyesült erővel tudjanak ellenállni az állami nyomásnak.²

Magyarországon a Rákosi-rendszer nyílt egyházüldöző diktatúrája 1948 és 1952 között elérte, hogy az evangélikus egyháznak nemcsak a vezetése, hanem az egyházszervezete is teljesen átalakuljon. Az enyhülés az evangélikus egyházban 1956 nyarától érezte hatását, a forradalom idején a korábban eltávolított püspökök vezetésével ismét élénk egyházi munka vehette kezdetét. A forradalom leverése után fokozatosan megtörtént a visszarendeződés. A Rákosi-diktatúra soha nem tért vissza, de az állam elérte, hogy vezető egyházi tisztségekbe csak a hozzá lojális emberek kerülhettek.

b) Az egyházak párt- és állami ellenőrzésének legfőbb szervei

Az állam és az egyház viszonyának bemutatásakor elsősorban azt kell szem előtt tartanunk, hogy a létező szocialista országok kivétel nélkül bevallottan nem jogállami, hanem pártállami keretek között éltek. Ezért az egyházpolitika legfőbb irányítója és ellenőrzője minden esetben az adott ország kommunista pártja volt. Az NDK kommunista pártja, a SED központi bizottsága

egyházi munkacsoportjának feladata volt az egyházpolitika elvi meghatározása. Az NDK-ban egészen 1954-ig nem volt az állami egyházpolitikának olyan szerve, mint a nálunk működő Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH). Az 1960-as évektől kezdve a párt egyházpolitikája elvileg egyre megengedőbbé vált. A gyakorlatban azonban csak a SED módszerei változtak, céljai nem: az egyház autonómiájának megtörése és befolyásának minél szűkebb térre való korlátozása maradt a cél.³ Magyarországon a Kádár-korszak egyházpolitikájának alapjait az MSZMP Központi Bizottságának az 1958. június 10-én hozott határozata fektette le. Ennek az első pontja így fogalmazott: „Vissza kell szerezni azokat a kulcspozíciókat, amelyeket az ellenforradalom következtében még az egyházi reakció tart a kezében. Újabb, jelentős kulcspozíciókba haladó gondolkodású és lojális egyházi személyeket kell bejuttatni, főleg püspöki, püspökhelyettesi és esperesi tisztségekbe.” A határozat további része kifejezetten megtiltotta az ifjúsággal való foglalkozást az iskolai hitoktatás, illetve (protestánsok esetében) a konfirmációi előkészítésen kívül.⁴ 1968-ban és 1973-ban is születtek határozatok az egyházpolitika elveiről.

A kommunista pártok által lefektetett egyházpolitikai elveket a gyakorlatban nem a pártszervek, hanem állami szervezetek hajtották végre. Az NDK evangélikus egyházainak hivatalos kapcsolata az állammal a minimálisra szorítkozott. Ezt a kapcsolatot nem szabályozta olyan egyezmény, amelyet a Magyarországi Evangélikus Egyház 1948. december 14-én írt alá a magyar állammal. Az NDK evangélikus egyházai hivatalosan az 1954-ben felállított Államfői Hivatal Egyházi Titkárságán keresztül érintkeztek az állammal. Ez lényegét tekintve egy kis iroda volt, sem hatékonyságában, sem szervezeti felépítésében nem mérhető az ÁEH-hoz. Szerepük annyiban hasonlítható össze, hogy hivatalosan ez a hivatal képviselte az állami egyházpolitikát, amelyet a SED Központi Bizottságának egyházi munkacsoportja dolgozott ki.⁵

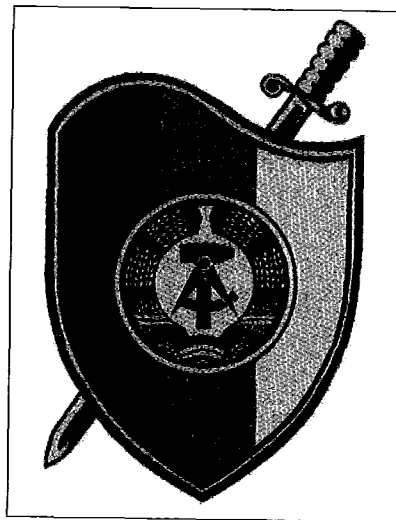
Sajátos része volt az állami egyházpolitikának a keleti CDU (Christlich Demokratische Union – Kereszténydemokrata Unió). Mivel az NDK-ban nem számolták fel a többpártrendszerrel, ezért a CDU formálisan működhetett, de jóval kevésbé tudta megőrizni függetlenségét az állami és ideológiai befolyástól, mint az egyház. Tagjai között nagyobb arányban találjuk meg az állambiztonság ügynökeit, mint az egyházban. A CDU-ban gyűltek össze azok a keresztyének, akik hajlandóak voltak a belső és külső nyilvánosság felé is reprezentálni, hogy az NDK-ban valóban teljes vallásszabadság van, keresztyének és ateisták vállvetve küzdhetnek a szocializmus felépítéséért. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a CDU tisztségviselői közül többen az evangélikus egyházakban is vezető szerepet töltöttek be.⁶

Mint fent említettük, Magyarországon az 1951-ben létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal felelt elsősorban az állami egyházpolitika végrehajtásáért, az egyházzal való kapcsolattartásért.⁷ Az Állami Egyházügyi Hivatal működését is párthatározatok értékelték és irányították fennállása során.⁸ Az Állami Egyházügyi Hivatal nem sajtóságosan magyar intézmény. A Szovjet-

unióban viszonylag későn, 1943-ban állították fel a minisztertanács felügyelete alá rendelt Egyházügyi Tanácsot. Addigra már az egyházakat a Szovjetunióban teljesen háttérbe szorították. A szocialista országok közül Románia hozta létre elsőként az 1948. augusztus 3-án elfogadott „kultúrtörvény” alapján az úgynevezett Felekezetiügyi Hivatalt. Csehszlovákiában 1949. október 25-én állították fel az Állami Egyházügyi Titkárságot, Lengyelországban 1950. április 19-én hozták létre az Egyházügyi Hivatalt. A Kínai Államtanács Egyházügyi Hivatala 1951 januárjától működött. Ezekben az országokban, akárcsak Magyarországon, a Szovjetunió példáját követve a minisztertanács, illetve az annak megfelelő szerv alá rendelték az egyházi ügyekkel foglalkozó hivatalokat. Bulgáriában már az 1947. decemberi alkotmány, majd az 1948. februári vallásügyi törvény is egyértelművé tette a helyi kommunisták egyházakkal kapcsolatos céljait. A törvény teljes rendezési jogot biztosított az egyházak belügyeiben a külügyminiszternek. Az 1949. február 26-i törvény a hitfelekezetekről létrehozta a minisztertanács alá rendelt egyházi kérdésekkel foglalkozó hivatalt. Kubában az Egyházügyi Hivatal a kommunista párt központi bizottsága alá van rendelve.⁹ A fenti példák mutatják, hogy az NDK ebből a szempontból kivételes helyzetben volt a többi szocialista ország között.

c) Az állambiztonság szerepe az egyházpolitika végrehajtásában

A szocialista országok egyházainak ellenőrzésében, a párt egyházpolitikájának érvényesítésében országonként és korszakonként eltérő mértékben vettek részt az állambiztonsági szervek. Az NDK állambiztonságának és kommunista pártjának szoros kapcsolatát jelmondata is kifejezte: *„a párt pajzsa és pallosa”*. Az NDK állambiztonságát önálló minisztérium, a Ministerium für Staatssicherheit (hivatalos rövidítése: MfS, „népszerű” elnevezése: Stasi) irányította 1950. február 8-tól egészen 1990-ig. A szocialista országok viszonylatában is hatalmas szervezetről van szó. Feloszlításakor 15 középszintű (Bezirksverwaltung) és 209 alsóbb szintű (Kreisdienststelle) egységében 91 015 hivatásos alkalmazottja és körülbelül 175 000 nem hivatalos munkatársa (inoffizielle Mitarbeiter), azaz a mi fogalmaink szerint „hálózati személye” dolgozott a társadalom tökéletes ellenőrzésén. 1955-ben a hivatás-

1. kép

A párt kardja és pajzsa – a Stasi jelvénye

sos állomány létszáma 14 900, 1957-ben 17 400, 1971-ben pedig 45 500 fő volt. Az apparátus létszáma tehát az 1953-as „desztalinizáció”, majd a '70-es évek enyhülése dacára szinte megszakítás nélkül emelkedett. A szocialista országok közül az NDK-ban volt a legmagasabb az állambiztonságban foglalkoztatottak lakossághoz mért számaránya: 1990-ben kevesebb mint kétszáz NDK állampolgárra jutott egy hivatásos állambiztonsági alkalmazott.¹⁰ Ez a hatalmas apparátus az élet minden területén jelen volt.

A német állambiztonság az evangélikus egyházak életére változatos módszerekkel igyekezett befolyást gyakorolni. Az ügynökök beszerzésén kívül (melyről az alábbiakban részletesen is szó lesz) hivatalos és konspiratív módon is jelen volt az egyházakkal foglalkozó állami szervekben. A fentebb már említett, 1954-ben alapított Államfői Hivatal Egyházi Titkárságának munkatársai közül hárman is az állambiztonság hivatásos állományának tagjai voltak, köztük az elnökhelyettes. A hivatal és a párt központi bizottságának egyházi osztályával is hivatásos állambiztonsági tiszt tartotta a kapcsolatot. A „hivatalosan” jelen lévő állambiztonsági tiszteken kívül a hivatalban számos fedetten dolgozó ügynök is beépült. Az NDK kerületi és megyei egyházügyi referensei szinte kivétel nélkül a Stasi ügynökei voltak. A téma kutatója szerint e körülmények ismeretével kijelenthetjük, hogy az Államfői Hivatal Egyházi Titkársága lényegében a Stasi fedőszervének tekinthető.¹¹

A Stasi nem elégedett meg az egyházi titkárság teljes körű ellenőrzésével és irányításával. Mivel a lelkészképzés az NDK-ban az állami egyetemek keretein belül működő teológiai fakultásokon történt, ezért ezekre is kiterjesztette befolyását. Az oktatási minisztérium teológiai fakultásokért felelős hivatalnokai nagyjából a Stasi ügynökei voltak. Az illegalitásba kényszerített kisegyházak ellenőrzéséért és „megfékezéséért” a belügyminisztérium volt felelős. A belügyminisztérium bünygyi osztályán 1965-ben komoly apparátus, mintegy 360 fő foglalkozott a kisegyházak tevékenységének megakadályozásával. Köztük is nagy számban voltak Stasi-ügynökök.¹² Az NDK-ban tehát a párt egyházpolitikájának első számú végrehajtója a Stasi volt. Hivatásos tisztjei és ügynökei segítségével nemcsak ellenőrizte, hanem végrehajtotta és irányította is a párt és az állam egyházpolitikáját. Ez az egyházpolitika ugyan a nyolcvanas években (különösen az 1983-as Lutherévben) a szolamok szintjén már az egyenjogúságról szólt, azonban továbbra is mindent elkövettek, hogy az egyházat a magánélet területére szorítsák vissza.¹³

Magyarországon az állambiztonság kisebb apparátussal és kevesebb ügynökkel dolgozott, mint az NDK-ban.¹⁴ Az Államvédelmi Hatóságot 1963-ban összevonták a Belügyminisztériummal, így annak működése hivatalosan „láthatatlanná” vált, persze létezése sokak számára nyilvánvaló volt. Az állambiztonság elsősorban ügynökhálózat kiépítésével próbálta megfigyelni és befolyásolni az egyházakat. Egy 1973-as adat szerint az ügynökhálózat viszonylag nagy része, 27 százaléka (1396-ból 380-an) dolgozott az „egyházi

reakció" területén.¹⁵ Mivel a bizottság feladata éppen e hálózat evangélikus részének alapos vizsgálata, ezért erről bővebben e tanulmány kereti között nem szükséges írunk.

Magyarországon nem volt jellemző az a „sötét hírszerzés”, amelyről az NDK esetében írtunk, azaz amikor különböző állami szervek képviselői valójában az állambiztonság hivatásos vagy hálózati emberei is voltak egyben. Ittész Ádám tanulmánya foglalkozik részletesen az ÁEH-ban működött „Világosság” rezidentúrával, amely éppen a szabályt erősítő kivételnek számít. Tudunk azonban az állambiztonság olyan, hivatásos állományú egykori tagjairól, akik leszerelésük után az Állami Egyházügyi Hivatalban dolgoztak tovább.¹⁶ Az eddig feltárt dokumentumokban azonban nincsen nyoma annak, hogy volt munkahelyükkel tartottak-e kapcsolatot az állami egyházügyi hivatali munkájuk mellett.

Az egyes elszórt adatokból – elsősorban tartótisztek állambiztonsági jelentésekhez írt megjegyzéseiből – az látszik valószínűnek, hogy Magyarországon legkésőbb a hetvenes évek elejétől az Állami Egyházügyi Hivatal szava döntött az egyházpolitikai kérdésekben. Az állambiztonság az NDK-ban betöltött szerepéhez képest Magyarországon kisebb befolyással rendelkezett az egyházi ügyekben is.

d) Az egyházvezetés viszonya a szocialista államhoz

Az NDK evangélikus egyházai az 1950-es és '60-as években több esetben nyíltan tiltakoztak a kiépülő szocialista diktatúra jogtipró intézkedései ellen. 1945–1946-ban a földreform során elkövetett jogtalanságok, 1952–53-ban a keresztyén meggyőződésű fiatalok üldözése ellen emelték fel szavukat. Elutasították az 1954-ben bevezetett Jugendweihe (ifjúvá avatás) „szertartását”. Egyhangú tiltakozásuk ellenére a keresztyén hittel összeegyeztethetetlennek tartott, ateista gyökerű Jugendweihe bevezetésre került, és a '80-as évekre a konfirmációt visszaszorítva általánossá vált. A Jugendweihen való részvétel a továbbtanulás feltételévé vált.¹⁷ 1959–60-ban a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása ellen emelték fel szavukat az evangélikus egyházak. Sikeresebb volt az egyházak küzdelme az 1962-ben bevezetett kötelező katonai szolgálat ellen. Miután több mint háromezren tagadták meg a fegyveres sorkatonai szolgálatot, lehetővé vált a fegyvertelen katonai szolgálat 1964-ben. Mivel ez nem a klasszikus polgári szolgálatot jelentette, sokak számára továbbra is vállalhatatlan kompromisszum maradt, ezért inkább a börtönbüntetést választották.¹⁸

A nyílt egyházüldözés korszakának lezárulta után, amikor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a két Németország megosztottságával esetleg hosszú távon is reális valóságként kell számolni, az NDK evangélikus egyházainak vezetői kommunikációt adtak ki 1958-ban, amelyben leszögezték, hogy a szocializmus építését „tudomásul vesszük”. A rendszerrel leginkább együttműködést

kereső úgynevezett „weißensee-i munkacsoport” nyilatkozata is csupán a következőket szögezte le 1963-ban: „Hitünkhöz híven sem nem gyűlöljük, sem nem szeretjük a politikai rendet a társadalmunkban és az államot, hanem Istentől kapott feladatunkat fogjuk betölteni.”¹⁹

Az 1970-es évek elején generációváltás zajlott le az NDK egyházi vezetésében. Ennek a ténynek, valamint a nyugati, az egyházban is megjelenő baloldali (marxista, kommunista, maoista, anarchista) gyökerű békemozgalmak hatására az NDK egyházi vezetőinek egy részében is nagyobb lett a nyitottság a rendszerrel való párbeszédre vagy legalább a kapcsolatok normalizálására. Az NDK tartományi egyházai szövetségének (BEK) 1971. júniusi zsinata fogalmazta meg azt a sokszor hivatkozott és többször elmarasztalt alapelvet, amelyhez az 1980-as évek legvégéig ragaszkodtak az egyházak vezetői. E szerint az NDK egyházai vállalják a közösséget a társadalommal, nem ellene és nem mellette, hanem benne akarnak élni, hatni és szolgálni. Ezt később úgy fejezték ki, hogy az NDK evangélikus egyháza „egyház a szocializmusban”, (Kirche in Sozialismus) azaz nem a „szocializmus ellen”, de nem is a „szocializmusért” munkálkodik.²⁰ Ebben az időszakban bontakozott ki egyes egyházi vezetők részéről az az új egyházpolitikai irány, amelyet „változás a közeledés által” névvel illeltek, és amelyet talán a kis lépések politikaként írhatunk le. Ennek az egyház-diplomáciai irányzatnak a keretében zajlott a „keresztyén–marxista párbeszéd” is. Egyházi részről egyesekben volt olyan naiv elképzelés is, hogy a létező szocializmus jobbá tehető, Marx „valódi” tanításaival a fennálló társadalmi rend hibáit, a „gyakorlati” marxizmus elhajlásait korrigálni lehet. Ez az irányzat esetenként a kelletténél több elvi engedményt tett az uralkodó ideológiának, de az egyház végül nem adta fel identitását a párbeszéd kedvéért.²¹

A szocializmusban élő egyházat két szentírási képpel írták le teológiailag. Az egyik Jeremiás próféta szava volt a babilóniai fogságban élő néphez: „*Fáradozzatok annak a városnak békességén, ahová fogságba vitettek benneteket, és imádkozzatok érte az Úrhoz, mert annak békességétől függ a ti békességetek is!*” (Jer 29,7)²² A lelkészek és hívők nagy része élte meg úgy a létező szocializmust az NDK-ban, mint amely fogság az egyház számára. A másik bibliai képet Albrecht Schönherr, a BEK-et elnöklő püspök nevéhez kötik: az egyház a szocializmusban vándorló egyház, amelynek nincsen „maradandó városa” a szocialista társadalomban. Hangsúlyoznunk kell, hogy a fenti vélemények nem az egyházi ellenzéktől, hanem azoktól a hivatalos egyházi vezetőktől származnak, akik az NDK-egyházon belül leginkább a szocializmushoz közeli álláspontot képviselték. Az egyházi ellenzék tagjai még ilyen minimális szolidaritást sem voltak hajlandók vállalni a szocialista ideológiával.²³

Az evangélikus egyház tehát megőrizte szellemi önazonosságát az NDK-ban. Ennek köszönhetően a társadalomban betöltött szerepe is alapvetően más volt, mint Magyarországon. Az evangélikus egyház olyan közösség maradt, ahol nyíltan és őszintén lehetett beszélni. Az egyház olyan menedék

volt, ahová az egyháztagok belső, lelki emigrációba vonulhattak vissza. Az egyháztagok és a kívülállók is olyan helyként tekintettek az egyházra, amely a bürokratikus és diktatórikus szervezett társadalmon belül megőrizte autonómiáját, a szabad gondolkodásra és vitára is alkalmat nyújtott.²⁴ Heino Falcke erfurti esperes, az egyházi béke-mozgalom egyik kimagasló teológusa fogalmazta meg igen keserűen 1985-ben: „Az NDK-ban három út van a menekülésre: a határon keresztül, az öngyilkosságba vagy az egyházba.”²⁵

Az 1970-es évek közepétől kezdve az ellenzék csoportokba, bázisközösségekbe szerveződött. Ezeknek a csoportoknak az egyház nyújtott otthont, és adott védelmet autonómiáját felhasználva. A védelem mellett az egyházi rendezvények és sajtó bizonyos korlátozott nyilvánosságot is biztosított a bázisközösségek követeléseinek. 1988-ban az államvédelem 160 ilyen bázisközösséget tartott nyilván, ezek közül mintegy 150 egyházi keretek között működött. A bázisközösségek a békéért, az emberi jogokért, a környezetvédelemért, a harmadik világ felemeléséért küzdöttek. Nem volt minden esetben felhőtlen az együttműködés az egyház és a bázisközösségek között. A politikailag egyre határozottabban fellépő közösségek nem feltétlenül tartották tiszteletben az „egyház a szocializmusban” elvét. Az is feszültségeket okozott időnként, hogy a bázisközösségek tagjai közül többen nem hívő emberek voltak. Az egyház és a bázisközösségek legfontosabb közös platformja a nyilvánosság követelése volt az NDK bürokratikus agyonszabályozott, elhallgatásokkal és hazugságokkal teli szocialista rendszerében. Ez a közös alap biztosította, hogy a viták dacára a fal leomlásáig megmaradt az együttműködés a bázisközösségek és az egyház között.²⁶

A nyolcvanas évek elején új lendületet kapott az egyházi békemozgalom. Ekkor alakult a „Kardokból ekét” (Schwerter zu Pflugscharen) mozgalom, amely a békéről való mikesi jövendölés egyik versét (Mik 4,5b) választotta mottójául. 1980-ban a kelet- és nyugatnémet evangélikus egyház egymással párhuzamosan békeévtizedet hirdetett. Konferenciákon, egyházi rendezvé-

2. kép

Stefan Nau kardból ekét kovácsol a wittenbergi egyházi napokon 1983-ban

nyeken olyan éles kérdések is előkerültek, mint az emberi jogok helyzete az NDK-ban vagy a két Németország egységének kérdése. Az NDK felbomlásához vezető ellenzéki megmozdulások egyik legfontosabb eseménye az úgynevezett „berlini felhívás” (Berliner Appell), amelynek egyik kezdeményezője a berlini Rainer Eppelmann ifjúsági lelkész volt. Bár a nyugatnémet médiában elhangzó felhívást a hivatalos egyház elítélte, az egyházi báziscsoportok számára mégis nagyon fontos volt az 1982–83-ban közzétett dokumentum. A bázisközösségek radikalizálódásától megrettent kelet-berlini egyházi vezetőség lemondta az egyházi napra (Kirchentag) tervezett békekonferenciát 1987 nyarán. Erre válaszul létrejött az „egyházi nap alulról” (Kirchentag von unten) mozgalom, amely az NDK számos gyülekezetében megtartotta béketanácskozásait.²⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy ez a békemozgalom – bármennyire baloldali indíttatású és Nyugaton a KGB által támogatott bomlasztási kísérlet volt is – alapvetően különbözött a magyarországi békemozgalomtól. Éppen civil jellege, alulról való szervezettsége és az emberi jogok iránti nyitottsága tette alapvetően veszélyessé a monolit, felülről szervezett NDK-rendszert.

1987-től a megerősödő ökumenikus mozgalom legfőbb témája is a béke és az emberi jogok helyzete volt az NDK-ban. Ez már a hivatalos egyházi vezetés pártfogását is bírta. Az evangélikus egyház egyre nagyobb mértékben feladta az „egyház a szocializmusban” álláspontját, és a változások élére állt. A kibontakozó ellenállásról leghitelesebben az egyházi újságok tájékoztattak.²⁸ 1989 őszén a városi és falusi templomokban gyülekeztek össze az emberek, hogy békésen tiltakozzanak a diktatúra ellen. A templomokból indultak el – nagyon gyakran a Luther-kabátba öltözött lelkészek vezetésével – a békés utcai demonstrációk. Az egyházak szervezték meg a több száz kilométer hosszú békéláncokat. Az új polgári pártok alakuló gyűléseit templomokban tartották meg. A hatalom és az ellenzéki erők közti kerekasztaltárgyalásokat is egyházi épületekben rendezték meg (a központi kerekasztalt a berlini Bonhoeffer-házban), a tárgyalásokat leggyakrabban egyházi vezetők, püspökök, lelkészek moderálták. Az evangélikus egyházat erre a szerepre nemcsak az egész országot lefedő infrastruktúrája, kiválóan képzett munkatársai, hanem mindenekelőtt az az erkölcsi tekintélye tette alkalmassá, amelyet az NDK-időkben való helytállása miatt vívott ki hívők, nem hívők, sőt még a diktatúra képviselői előtt is.²⁹

Az 1957 után az állam képviselőinek jóváhagyásával kinevezett, kontra-szelektált magyar evangélikus egyházvezetés viszonya a szocialista államhoz, a szocializmushoz a fenti német terminus technicus szerint leginkább az „egyház a szocializmusért” (Kirche für Sozialismus) modellel fejezhető ki. Az államtól is bizalmat kapott egyházvezetők úgy vélték, hogy a leghatékonyabban úgy szolgálhatják egyházuk érdekeit, ha teljes mértékben kerülik a konfrontációt a szocializmus ideológiájával és élő gyakorlatával. E tanulmánynak nem feladata e szemlélet teológiai elemzését adni, azonban fel-

kellett rá hívni a figyelmet, hiszen az egyház mozgásterét, gyakorlati munkáját, társadalmi hitelességét is alapvetően meghatározta. A fenti viszony illusztrálásaként két rövid idézetet közlünk a korszak két meghatározó püspökének, Káldy Zoltánnak és Vető Lajosnak a tollából, amelyek az Evangélikus Naptár 1970. évi számában jelentek meg a II. világháború végének negyedszázados évfordulóján.

Káldy Zoltán a szocialista fejlődés eredményeiről írt: „E rövid cikk keretében még összefoglalni sem lehetséges mindazt, ami ebben az országban a negyedszázad alatt népünk javára és előremenetelésében történt. Mégis, legalább jelezniünk kell a kiemelkedő tényeket. Az ország vezetése magának a népnek a kezébe került. Megerősödött a népi hatalom. Kifejlődött és megerősödött a szocialista demokrácia. Elindult a szocializmus építése, és megtörtént a szocializmus alapjainak lerakása. Ugyancsak megtörtént éppen ennek jegyében a mezőgazdaság szocialista átszervezése, amely a termelőszövetkezetek és vele együtt a nagyüzemi gazdálkodás kialakítását eredményezte. Ipari országgá vált hazánk.”³⁰ Vető Lajos írása a párt pozitív szerepével ismertette meg olvasóit: „Az új Magyarországot dolgozó népünk ereje, szorgalma, tehetsége, munkája építette fel! Valljuk be, hogy azért, mivel dolgozó népünknek volt olyan politikai pártja, amely kezdettől fogva tisztán látta a feladatokat s világosan mutatta az utat, mely e feladatok elvégzésére, az országépítés sikerére vezetett.(...) LE KELT RAKNI A SZOCIALIZMUS FELÉPÍTÉSÉNEK ALAPJAIT. [kiemelés az eredetiben: K. B.] Valóban új, korszerű Magyarországot építeni e nélkül lehetetlen lett volna... Az iskolák államosításával egységesé vált népünk művelődése, aminek a szocializmus szempontjából döntő a jelentősége... Magas erkölcsi elvek lettek népünk közgondolkodásának irányítói... A világbékét és az emberi haladást fenyegető imperializmus gyűlölete, beletartozás a szocialista népek táborába, melynek élén a Szovjetunió áll: ezek ma már szinte minden honfitársunk vérében vannak. Ma már az egyházas, vallásos, hívő emberek is ezeknek az elveknek megfelelően gondolkodnak, éreznek és tevékenykednek.”³¹ A fentiekhez hasonló nyilvános megnyilatkozásokat hosszan lehetne idézni a Kádár-korszak egészéből. Az „egyház a szocializmusért” fent illusztrált útja és egyházvezetési gyakorlata ugyan lehetővé tette az evangélikus egyház nyilvános, bár erősen korlátozott működését, de alkalmatlanná vált arra a társadalmi-politikai szerepre, amelyet az NDK evangélikus egyházai betölthettek, és amelyet túlzás nélkül illethetünk a „történelmi” jelzővel a nyolcvanas évek második felében.

2. Az állambiztonság beépülése az evangélikus egyházakba

a) A Stasi beépülése az NDK evangélikus egyházába

Az NDK-ban az egyházak ellenőrzésével az állambiztonsági minisztérium XX/4-es osztálya foglalkozott 1956-tól kezdve, de már 1954-től volt – más néven – egyházakkal foglalkozó részlege a minisztériumnak. Természetesen nem 1954-től kezdődött az egyházak titkosszolgálati ellenőrzése, a belügy-minisztérium már 1945-től figyelte az egyházi tevékenységet. 1955–1989-ig négy vezetője volt az osztálynak, a két évig szolgáló első irányító után a többiek már tíz-tizenkét évig töltötték be munkakörüket. Az osztály mind a négy vezetője egyházi ügyekben teljesen képzetlen, a húszas években született, és a náci időkben szocializálódott pártkader volt, akik 1945 után kezdték karrierjüket. Mint ez a magyar állambiztonságnál is megfigyelhető, a politikai megbízhatóság sokkal többet számított a szakértelemnél és hozzáértésnél. Első ismereteiket az egyház belső működéséről olyan ügynököktől szereztek, akik korábban egyházi szolgálatban álltak. Először 1957-ben tartottak háromhetes belső képzést az egyházi vonalon dolgozó hivatásos állomány számára, rendszeresen csak a hetvenes évektől tanították az egyház elleni munka módszertanát. A nyolcvanas évekre már az egyházzal foglalkozó hivatásos Stasi-munkatársak felsőfokú végzettséggel rendelkeztek – mindekelőtt a tudományos szocializmus és a Stasi saját főiskolájának diplomásai voltak a legjellemzőbbek. A Stasi egyházi osztályának utolsó vezetője, a képzetlen, paraszti származású Joachim Wiegand is ebben az időben szerzett jogi végzettséget.³²

Az egyházzal foglalkozó központi apparátus létszáma feltűnően alacsony volt. Az induláskor, 1954-ben 27 állás volt az egyházi osztályon, ebből mindössze 16-ot töltöttek be. Országosan a minisztérium mintegy 85 munkatársa foglalkozott egyházi ügyekkel. Ekkor 14 400 főt foglalkoztatott az államvédelmi minisztérium! Miközben a Stasi személyi állománya dinamikusan nőtt, az egyházzal foglalkozó osztály létszáma nem emelkedett ilyen mértékben. 1983-ban, amikor a Luther-év miatt növelték az egyházi osztály létszámát, 44 munkatárs dolgozott a központban, 120 pedig vidéken. Ez elenyésző a minisztérium akkori 81 500 fős létszámával összevetve.³³ A hivatásos állományon belül az egyházi vonalon dolgozók száma a teljes korszakban egy százalék alatt maradt.³⁴ E számok értékelésénél figyelembe kell vennünk azonban azt is, hogy – mint azt már a fentiekben kifejtettük – a társadalom titkosszolgálati ellenőrzésének mértéke jóval magasabb volt az NDK-ban, mint Magyarországon. A hivatásos állomány és a hálózat nem kifejezetten egyházzellenes munkát végző tagjai is dolgoztak közvetve az egyház, különösen az egyháztagok ellen.

Az állambiztonság az NDK-ban minden eszközt bevetett az egyház ellen

(lehallgatás, figyelés, levéllenőrzés stb.), de leghatékonyabban az ügynökhálózat tudott adatokat szolgáltatni. A Honecker-korszak állambiztonsági minisztere, Erich Mielke többször is leszögezte: „az ügynökhálózat az ellenség elleni legfőbb fegyverünk.” Az egyházi ügynököket természetesen csak nagyon ritkán használták fel olyan munkára (lehallgatás, dokumentumok eltulajdonítása), amely a hivatásos állomány feladata volt.³⁵ Volt, amikor az állambiztonság jobb híján a folyosói pletykákból és a papírkosár tartalmából volt kénytelen tájékozódni az egyház ügyeiről – a berlin-brandenburgi tartományi egyház zsinatánál egy takarítót tudtak beszervezni ilyen jellegű ügynöki munkára.³⁶ Az egyházban foglalkoztatott ügynököktől általában nem kértek írásbeli elkötelező nyilatkozatot a Stasi mellett, gyakran még szóbeli elkötelezést sem vártak el, a lojalitás gyakorlati bizonyítása elegendő volt. A legfontosabb kritérium az volt, hogy a konspirációt, azaz a kapcsolat titkosságát megtartsák. A találkozókat leggyakrabban konspirált lakásokon tartották, azonban erre esetenként az ügynök lakásán vagy hivatalában is sor kerülhetett. A nyolcvanas évekre kialakult rendszer szerint a találkozókra havonta vagy kéthetente került sor.³⁷ A „nem hivatalos munkatársak” (Inoffizielle Mitarbeiter – IM) jelentéseiket is gyakran szóban adhatták le, amelyet vagy magnószalagról, vagy a tartótiszt feljegyzéseiből foglaltak írásba. Mint azonban a fentiekben már említettük, egyházzal foglalkozó ügynökök nemcsak egyházi emberek lehettek, hanem más állami hivatalokban dolgozó vezetők is. Mivel a velük kapcsolatba lépő egyháziak nem mindig tudták, hogy egyben állambiztonsági ügynökkel is beszélnek, ezért sokszor óvatlanságból adtak át olyan információkat, amelyeket aztán az állambiztonság – a szakzsargonban „sötét hírszerzésnek” nevezett módon – felhasznált az egyház ellen.³⁸ Az ügynököket nemcsak információszerzésre, hanem legalább ugyanilyen mértékben „bomlasztásra” is felhasználták. Előfordult olyan eset, hogy a vezető egyházi grémiumokba beépített ügynökök segítségével indítottak eljárást az állam számára nemkívánatos lelkészek vagy tisztségviselők ellen.³⁹ Ilyen eljárások azonban csak akkor járhattak sikerrel, ha az eltávolítani kívánt személy munkája ellen más kifogást is fel tudtak hozni. Az is előfordult, hogy az egyházi választások során az ügynökök elvesztették pozícióikat.⁴⁰ Annyit azonban – a korabeli egyházi ellenzék, a bázisközösségek tagjai szerint – sikerült elérnie az állambiztonságnak, hogy nyíltan ellenzéki személyek nem maradhattak tartósan vezető egyházi pozícióban.⁴¹ Mindez hozzátartozott az „egyház a szocializmusban” politikai gyakorlatához.

Az NDK egyházaiban beszervezett hálózati személyeknek volt egy olyan feladatuk, amelyre Magyarországon csak kevés példát ismerünk.⁴² 1960-ban alapították meg Berlin Pankow kerületében az „Institut Wandlitz” (Wandlitz Intézet – Wandlitz néhány ezer lakosú falu Brandenburgban) nevű intézményt. A Stasinak ezt a fedőszervét hivatásos munkatársak vezetésével egyházi ügynökök működtették. Feladatuk az volt, hogy az egyházzal bejövő

adatokat elemezzék, rendszerezék, kiértékeljék, ezzel az állambiztonság egyházi ismereteit szélesítsék. Megalapításakor az is kiemelt feladata volt az intézetnek, hogy kampányokat szervezzen az NDK-val szemben álló püspökök lejáratására.⁴³ Az intézet falai között születtek olyan, egyházi lapokban megjelenő cikkek is, amelyek az állam egyházpolitikáját közvetítették. Az intézet két ügynöke később a berlini egyetem teológiai fakultásán lett professzor (az ökumené, illetve az egyház és társadalom tanszéken). Az Institut Wandlitzban 1984-ben tizenhárman dolgoztak, három hivatásos állományú, öt rendszeres fizetést kapó ügynök, a többiek személye változott. Jól felszerelt könyvtáruk és irattáruk mellett százezres kartoték-adatbázis állt rendelkezésükre. A Stasi egyházellenes munkájának szellemi központja csak a Luther-év eseményeiről (1983) 360 jelentést és elemzést készített. Hasonló fedőintézmény volt a Potsdami Állami Levéltár Családkutatási Osztálya is, ahol a náci idők iratait kutatták (amelyeket a Szovjetunióból kapott vissza az NDK kormánya).⁴⁴ Itt mindenekelőtt a birodalmi egyházügyi minisztérium aktáit használták fel arra, hogy egyes lelkészeket múltjuk felhasználásával lejáratassanak, vagy zsarolással beszervezzenek.⁴⁵

1990 után a német egyházat és társadalmat leginkább érdeklő kérdés az volt, hogy mi motiválta azokat az egyházi személyeket – vezető világi tisztségviselőket, lelkészeket, teológusokat –, akik vállalták az ügynöki munkát? A téma egyik kutatója szerint az ügynökök egy része úgy került az egyházba, hogy eleve az állambiztonság megbízásából vállalt lelkészi vagy világi, főállású vagy önkéntes egyházi hivatalt.⁴⁶ A rendszernek a világ változása iránti érzéketlenségét mutatja, hogy még a nyolcvanas évek második felében is nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy teológusokat és egyetemistákat nyerjenek meg az ügynöki munka számára.⁴⁷ Az ötvenes évek közepétől alapvetően két motiváció vezetett egyházi embereket ügynöki munkára: vagy baloldali elkötelezettségük és a szocializmus iránti szimpátiájuk, vagy pedig éppen nemzetiszocialista múltjuk miatti zsarolhatóságuk. Így az ügynökök között találhatunk olyat is, aki a Hitlerrel szembehelyezkedő hitvalló egyházhoz, és olyat is, aki a náciizmust kiszolgáló német keresztyén mozgalomhoz tartozott. Az anyagi és karrierelőnyök is motiválhatták az ügynöki munkára vállalkozókat. Néhányan többé-kevésbé rendszeres fizetést kaptak szolgálataikért, de ez kevésbé volt jellemző az egyházban. Kisebb-nagyobb ajándékok – például születésnapokon – azonban rendszerezések voltak. Tartótisztjeik nagyon jól ismerték a hozzájuk tartozó ügynököket, tudták, hogy ki örül egy-egy karton jó cigarettának vagy egy antik Bibliának.⁴⁸ A Stasi minden erejével igyekezett előmozdítani hálózati személyeinek hivatali előmenetelét is. Ezek a kísérletek azonban az egyház demokratikus intézményrendszerén gyakran hajótörést szenvedtek. Az egyik legelső – és legkártékonyabb – evangélikus ügynök az egyházzal és önmagával is meghasonlott, egyházából kilépő Paul Beckman egykori evangélikus lelkész volt.⁴⁹ A turingiai egyház vizsgálóbizottságának jelentése szerint néhányan „szerepzavarban” éltek.

Úgy vélték, hogy lelkigondozói kötelességük bárkivel szóba állni. Akik ilyen motivációval váltak „ügynökké”, az esetek legnagyobb részében nem tartották meg a konspirációs szabályokat, így az állambiztonság szempontjából használhatatlan munkát végeztek.⁵⁰

A legtöbb ügynök úgy vélte, hogy egyháza javát szolgálja munkájával, hozzájárulva egyház és állam jobb viszonyához és az egyházi munka lehetőségeinek kiszélesítéséhez. Ehhez a végzetesen téves elképzeléshez hozzájárult az a gyakorlat, hogy a hatvanas évektől az állambiztonság már ritkán élt a fenyegetés, a megfélemlítés eszközével. Az esetek többségében bizalmi viszony alakult ki tartótiszt és ügynök között, a beszervezettek úgy érezték, hogy megőrizhetik autonómiájukat ebben a kapcsolatban, nem vették észre, hogy a beszélgetéseket az állambiztonság irányítja. Ez ma a dokumentumokból világosan kiderül.⁵¹ A különböző egyházi vizsgálóbizottságok és a közvélemény nagyobb része is úgy ítélte meg azonban a kilencvenes évek elején, hogy az egyházi ügynökök többsége ugyan ártott egyházának, de mégsem adta fel egyházi identitását, „egyházi ember” maradt. Az ilyen jellegű megítéléshez azonban hozzájárult a kilencvenes évek elejének felfokozott egyházellenes hangulata elleni védekezés is, amelyről az alábbiakban még részletesebben is szót ejtünk.

Az ügynöki tevékenységgel nagyon nehéz volt felhagyni. A hosszú együttműködés végzetesen kompromittálta a hálózati személyeket. Az egyházi munkatársak ugyanis nagyon jól tudták, hogy tevékenységük az egyház jogi és erkölcsi normáival nem összeegyeztethető. Ezt a csapdahelyzetet fogalmazta meg tartótisztjének a „Karin” fedőnevű ügynök a nyolcvanas években: „Ha lebukom, nincsen hová mennem. Sem a szüleimhez, sem máshová az NDK-ban. Az egyházi emberek túl jól ismerik egymást.”⁵²

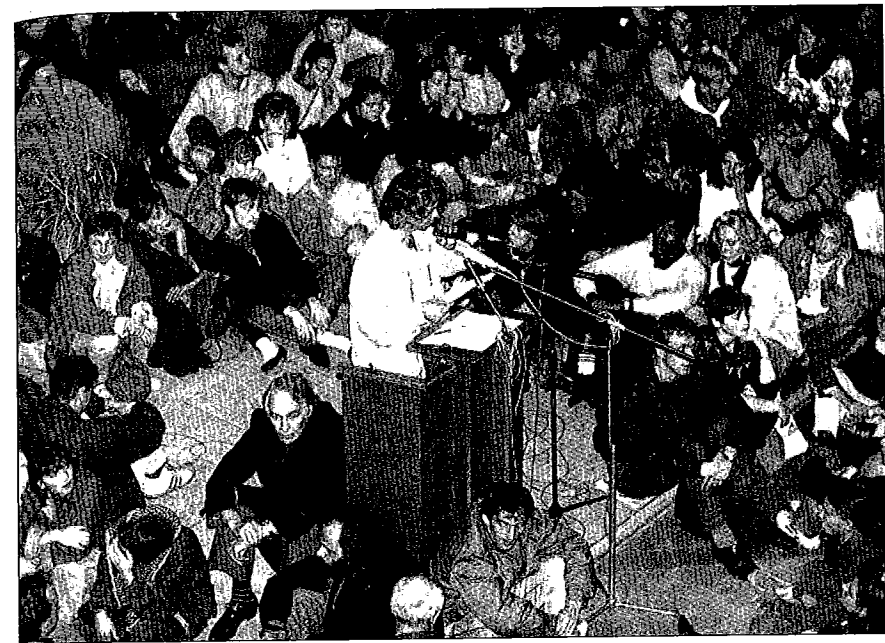
Az NDK evangélikus egyházait nem érte felkészületlenül az egyházellenes diktatúra kiépülése. 1933–1945-ig volt alkalmuk megtapasztalni, hogy milyen eszközei vannak az önkényuralomnak. A náci időszakban az egyház kettészakadt: a „német keresztyének” (Deutsche Christen – DC) mozgalom együttműködött azzal a náci rendszerrel, amely ha nyíltan nem is üldözte az egyházat, de a keresztyénség erkölcsi elveit meghaladottnak tartotta, annak tanításai helyett pedig okkultista és a germán mitológiára épülő őspogány nézeteket helyezett előtérbe. A náci ideológiával szembehelyezkedő lelkészek és teológusok mozgalma volt a „hitvalló egyház” (Bekennende Kirche – BK). Legismertebb képviselőjük az 1943-ban koncentrációs táborba zárt és 1945. április 9-én kivégzett Dietrich Bonhoeffer volt. A keletnémet egyházak előtt tehát létezett egy példa, hogy miként lehet a világi hatalomnak – akár a mártíriumot is vállalva – ellenállni. A közelmúltnak ez a tanulsága segíthetett az egykori NDK egyházainak az új kísértések között való megállásban. Igaz ez annak ellenére, hogy – mint fentebb már utaltunk rá – a DC-ben és a BK-ban részt vevő egyháziak egyaránt válhattak az NDK titkosszolgálatának kiszolgálóivá.

Az egyház autonómiája és saját jogi struktúrája jelentette az első számú védelmet a titkosszolgálat próbálkozásai ellen. Aki az NDK egyházaiban az állambiztonság ügynökévé vált, tudta, hogy jogi értelemben is vét egyháza rendelkezései ellen. Már a náciizmus elleni küzdelem idején felismerte az egyház, hogy a jogot és törvényességet gyakorlatilag nem ismerő totalitárius rendszerben az egyháznak kell a jogállamiság utolsó menedékének lennie. Az egyház jogi önállóságának fontosságát ezért – több-kevesebb sikerrel – az NDK idejében is fenntartották.⁵³ A lelkészeket felkészítették arra, hogyan védekezzenek az állambiztonság beszerzési próbálkozásai ellen. Már az 1960-as évektől voltak egyházi rendszabályok, amelyek kifejezetten tiltották az állambiztonsággal való kapcsolatfelvételt. A beszerzési kísérletek elhárítása érdekében megtiltották, hogy lelkészek és egyházi tisztségviselők az állam képviselőivel négy szemközt, illetve hivatali helységükön kívül találkozzanak. Sok esetben a hivatalba lépő lelkészeknek aláírásukkal kellett kötelezni magukat arra, hogy nem végeznek konspiratív munkát állami szervek részére.⁵⁴ A tübingiai egyház püspöki körlevélben tiltott meg mindenféle konspirált kapcsolattartást az egyházi alkalmazottaknak bármely állami tisztségviselővel 1983-ban és 1988-ban.⁵⁵ A leghatásosabb elvenszer a „dekonspiráció” volt, azaz a beszerzési kísérlet nyilvánosságra hozatala. A veszélyről és az ellene való védekezésről egyes esetekben maga a püspök világosította fel a leendő lelkészeket. Tübingiában például a hatvanas-hetvenes években a püspök beszélt a Stasi elleni védekezésről a felszentelés előtt álló lelkészjelölteknek a teológiai tanulmányokat lezáró, Predigerseminarban⁵⁶ folytatott tanulmányaik végén.⁵⁷ Walter Schilling evangélikus lelkész, aki a tübingiai egyházban végzett jelentős ifjúsági munkát, és érdemelte ki ezzel a Stasi ellenszenvét, 2006-ban egy konferencián idézte fel, hogy őt hogyan próbálták 1963-ban beszerzeni. Ez elől úgy tért ki, hogy elmondta, a beszélgetésről „boldog-boldogtalannak” be fog számolni. Ellenállásának nemcsak a rendszeres, 1989-ig tartó megfigyelés lett a következménye, hanem az is, hogy 1974-ben névtelen levelek sokaságával próbálta az állambiztonság lejáratni kollégái és az egyház vezetősége előtt. A rágal-makkal szemben csak nehezen tudta megvédeni magát.⁵⁸

Bár a kutatások gyakorlatilag 1990 óta folynak, és a volt NDK tartományi egyházai mára befejezték tényfeltáró munkájukat, mégsem lehet pontosan meghatározni, hogy milyen arányban voltak jelen Stasi ügynökök az egykori NDK evangélikus egyházaiban. Harald Schultze 1996-ban megjelent tanulmányában Clemens Vollnhals összesített eredményeit idézi, amelyek szerint az átvilágítások alapján 6,3 százalék volt az ügynökök aránya az evangélikus egyház lelkészei és munkatársai között. Schultze a maga részéről azoknak az ügynököknek az arányát, akik valóban végeztek ügynöki munkát, nem dekonspirálták magukat egyházi előjárók előtt, és nem szakították meg kapcsolatukat rövid időn belül az állambiztonsággal, legfeljebb 2 százalékra teszi.⁵⁹

A pontos számok meghatározását az teszi nehezzé, hogy azok elsősorban a tartományi egyházi átvilágító bizottságok adatain alapulnak. Ezek a bizottságok az 1990-ben hivatalban lévő lelkészek és egyházi munkatársak érintettségét vizsgálták, nem pedig az NDK teljes időszakát. Az egyes tartományi egyházak – mint arról az alábbiakban még lesz szó – saját eljárási rendjük szerint vizsgáldták, amelyek egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltértek. Ezen adatok szerint a legnépesebb (1988-ban 1,6 millió evangélikust számláló) Szászország Lutheránus Tartományi Egyházában (Evangelisch-Lutherische Landeskirche Sachsens) 19 egyházi személy ellen indult eljárás a Stasival való együttműködés miatt.⁶⁰ Az egymillió egyháztagot számláló Thüringiai Lutheránus Egyházban (Evangelisch-Lutherische Kirche in Thüringen) 20 egyházi munkatársat (18 lelkészt) marasztaltak el, ez a vizsgált esetek 2,68 százaléka. Ennél több, 38 munkatársról (5,16 százalék) találtak adatot a Stasi anyagai között. A felmentettek legtöbbje azonban tudta bizonyítani, hogy a kapcsolatról tájékoztatta egyházi előljáróit, illetve, hogy az együttműködést egy-két találkozás után elutasította.⁶¹ Az 1988-ban körülbelül 875 000 tagot számláló Berlin-Brandenburgi Evangélikus Egyház (Evangelische Kirche in Berlin-Brandenburg) – valószínűleg központi helyzetéből következően – volt a jelenlegi adatok szerint a leginkább „fertőzött” állambiztonsági ügynökökkel. Az 1992–95 között elvégzett vizsgálat eredményeként 25 személyről (köztük 18 lelkészről) bizonyosodott be, hogy valóban az állambiztonság ügynökei voltak. Ez a megvizsgált 8835 eset 2,82 százaléka. Berlin-Brandenburg esetében magasabb volt azoknak a száma is (73 fő; 8,26 százalék), akikről találtak terhelő adatot a levéltárban. Thüringiához hasonló okokból mentettek fel 48 főt az ügynökvádak alól.⁶² Jelentős lélekszámú volt még a 750 000 lelket számláló szász egyháztartomány (Evangelische Kirche der Kirchenprovinz Sachsen), ahol 1998-ig 2703 átvilágítást végeztek el. 15 esetben (0,55 százalék) voltak jogi következményei az állambiztonsággal való együttműködésnek. A 69 (2,55 százalék) felmerült eset közül 54-ben nem találták bizonyítottnak a valódi besúgó tevékenységet.⁶³ A 452 000-es Mecklenburgban 3 személyt találtak bűnösnek, a 450 000-es Greifswaldban szintén 3 ügynököt találtak. A 160 000 egyháztagot tömörítő anhalti tartományi egyházban 3 egyházi alkalmazott ellen indult eljárás.⁶⁴ Harald Schultze fent említett 2 százalékos adata a rendelkezésre álló számok szerint nagyjából helytállóan tűnik, valószínű, hogy összességében a 3%-ot tényleg nem érte el az ügynökök aránya az NDK evangélikus egyházaiban 1990-ben.

Természetesen nemcsak az ügynökök számaránya, hanem az általuk betöltött pozíciók is befolyásolhatták az állambiztonságnak az evangélikus egyházak életére gyakorolt hatását. Az egykori NDK-ban nyolc tartományi egyház volt.⁶⁵ Az NDK-időszakban e nyolc tartományi egyház vezető püspökei közül kettőt sikerült beszerveznie az állambiztonságnak: A greifswaldi (ma pomerániai) tartományi egyház püspökét, Horst Gienkét 1972-ben szervezték be. 1989 novemberében – még mielőtt állambiztonsági kapcsolatai

3. kép

Áhítat a megbékélésért a kelet-berlini Gecsemáné-templomban 1989. október 9-én.
Az ambó mellett Gottfried Frock püspök ül.

nyilvánosságra kerültek volna – püspöki tisztségéről lemondatták és nyugdíjazták, mivel az egyháztanács hozzájárulása nélkül hívta meg Erich Honecker pártfőtítkárt a felújított greifswaldi dóm újraszentelésére.⁶⁶ A kis greifswaldi tartományi egyháznál jóval jelentősebb thüringiai tartományi egyház élén is az állambiztonság ügynöke állt 1970–1978-ig Ingo Braecklein személyében. Braecklein már 1956-tól kezdve adott át információkat az állambiztonságnak, hivatalosan 1959-től kezdve volt ügynök. Munkásságáról ma megoszlanak a vélemények. Bár az 1950-es években az állambiztonság nagy reményeket fűzött esetleges püspökké választásához, 1970-ben már nem támogatták ilyen egyértelműen. Braecklein tagadta, hogy kapcsolata konspirált lett volna. Tény, hogy a hosszú együttműködésnek viszonylag kevés dokumentuma maradt fenn, mindössze 39 találkozóról született feljegyzés, 12 olyan év is volt, amikor nem találkozott tartótisztjével.⁶⁷

Az állambiztonság az egyház – mindenekelőtt a vezető grémiumok, zsinatok, közgyűlések – teljes ellenőrzésére törekedett. Az állambiztonság célja az volt, hogy lelkészi körönként (Kirchenkreis) legalább egy, de a megbízhatóság érdekében inkább kettő ügynököt beszervezzon. Ez a cél azonban nem valósult meg teljesen: bár volt, ahol egyszerre három ügynök is dolgozott, gyakori volt, hogy nem sikerült egyetlen ügynököt sem beszervezni.⁶⁸

A beszervezések nemcsak lelkészekre, hanem más egyházi munkatársak-

ra, mindenekelőtt az egyházkormányzati hivatalokban szolgálatot teljesítő egyházjogászokra is kiterjedtek. Mivel a jogászok képzésére az egyháznak semmiféle befolyása nem volt, ezért az állambiztonság beszerzési kísérleteire és az ez ellen való fellépésre is nehezebb volt felkészíteni ezeket a munkatársakat.⁶⁹ Két magas pozícióban lévő egyházjogász ügynöki tevékenysége váltotta ki a legnagyobb visszhangot a kilencvenes évek elején. Gerhard Lotz a tübingiai püspök világi helyettese volt 1946-tól 1976-ig. Egyházi megbízatásai mellett az NDK CDU magas beosztású vezetőjeként dolgozott, és kiterjedt nyugati kapcsolatai is voltak. Munkáját az állambiztonság rendszeres anyagi juttatásokkal és különböző állami kitüntetésekkel is honorálta. 1955-től 1980-ig találkozott rendszeresen tartótisztjeivel. Állambiztonsági jellemzése szerint szóbeli beszámolóit mellett különféle tanácskozások jegyzőkönyveit is átadta, illetve az egyházi bizottságokban igyekezett az állami egyházpolitika elvárásait érvényesíteni.⁷⁰ Detlev Hammer esete alapvetően különbözött Lotz tevékenységétől. A vallástalan családban felnőtt Hammer egyetemista korában lett az állambiztonság ügynöke. Tartótisztje javaslatára confirmált, és egyházi körökkel is megismerkedett. Az állambiztonság jóváhagyásával lépett egyházi szolgálatba, informálta megbízóit egyháza diakóniai, ökumenikus és külügyeiről. 1991-ben visszavonult az egyházi szolgálatból, majd tisztázatlan körülmények között, 41 éves korában meghalt. Máig nem lehet tudni, hogy a konspiráció megőrzése okán vagy saját meggyőződéséből segített sokaknak egyházában, akik nyugatra akartak távozni.⁷¹

Az állambiztonság a nyolcvanas évektől megpróbált beépülni az egyházon belüli bázisközösségekbe is. Bár nagy erőket mozgósítottak, és időnként egy-egy csoport felbomlasztása is sikerrel járt, ezen a téren kudarcot vallottak. Mint az 1989–90-es történések is bizonyítják, az ellenzéki csoportokba való beépülés, azoknak felbomlasztása nem járt sikerrel.⁷²

Máig eltérőek a vélemények arról, hogy végül milyen hatása volt az állambiztonság ügynökeinek, illetve a szervezet egészének az NDK evangélikus egyházainak életére. Annyi bizonyos, hogy az állambiztonság nem érte el maradéktalanul céljait, nem tudta konspiratív eszközeivel az evangélikus egyházat a „szocializmus építésének” szolgálatába állítani. Egy korai, nagyon fontos dokumentum árulkodik arról, hogy konkrétan mit akart elérni a Stasi. Erich Mielke állambiztonsági miniszter Walter Ulbricht pártfőtitkár részére készített bizalmas feljegyzést az *Evangélikus egyházi ellenzék helyzetéről* címmel. A dokumentum arról szól, hogy a lelkészeket hogyan kellene püspökeik ellen fordítani az egyházban működő ügynökök segítségével. Tübingiában és részben Berlin-Brandenburgban látott esélyt arra, hogy a püspököket esetleg meg lehet buktatni, és helyükre az államhoz lojális, szervezett lelkészeket lehet megválasztani. Egyes tartományi egyházakat ki lehetne szakítani az egységes német egyház keretéből, és Otto Dibelius, a kommunista diktatúrát keményen bíráló vezető püspök ellen lehetne fordítani. Tübingiában látták a legnagyobb esélyt arra, hogy kiszakadjon az

összvényt egyházi keretből, és amolyan „mintaegyházként” megmutassa, milyen kitűnően működhet együtt az állam és az egyház a szocializmusban is. A terv végül nem valósult meg, de jól mutatja, hogy milyen – a magyarországihoz hasonló – céljai voltak a Stasinak.⁷³

A kutatások eredményei szerint az egyház vezető testületeibe – tartományi egyházanként és koronként eltérő módon – sikerült beépülnie ügynökei révén az állambiztonságnak. Ezek az ügynökök végül nem tudták átvenni az egyház irányítását, még akkor sem, ha esetleg a legmagasabb egyházi vagy világi hivatalokat töltötték is be. Ahhoz azonban elég erejük volt, hogy tájékoztassák megbízóikat az egyház belső ügyeiről, és esetleg még egyes döntésekre is – akár személyi kérdésekben is – hatással voltak. Az állambiztonság azt is gyakran el tudta érni, hogy olyan egyházon belüli vitákat provokált, amelyek egyrészt elvonták az erőket a gyakorlati feladatok megoldása elől, másrészt pedig az egyház és állam közötti ellentéteket úgy tudta beállítani, mintha azok az egyházon belüli viták lennének (haladó és konzervatívok között). Azt azonban nem érte el az állambiztonság, hogy akarata maradéktalanul érvényesüljön az egyház állásfoglalásaiban és államhoz való viszonyában. Arra volt ereje, hogy reagáljon az egyház által támasztott kihívásokra, de arra már nem, hogy kezdeményezőként és irányítóként lépjen fel az egyházak állásfoglalásának kialakításában. A Stasi befolyását nemcsak az egyházkormányzati szabályok akadályozták meg, hanem az is, hogy az egyház tagjai – lelkészek, egyházi munkatársak és egyszerű gyülekezeti tagok is – megőrzendő értéknek tekintették egyházuk szellemi autonómiáját és egységét.

Arról megoszlanak a vélemények, hogy az egyház mint bizalomra épülő közösség mennyire tudta megőrizni egységét. Az ügynökök éppen a bizalom tudatos rombolásával tudták a legnagyobb kárt tenni.⁷⁴ A kár mértékének megítélése attól is függ, hogy az egyházvezetés egykori résztvevői vagy pedig az egyházon belüli, sokszor kemény üldözést elszenvedett bázisközösségek tagjai értékelik a felmerült adatokat. A fent már említett Walter Schilling nyugalmazott lelkész 2006-ban így fejezte be előadását a Stasi egyház életére gyakorolt hatásáról: „És még egy utolsó szó: az utolsó szó nem a miénk...”⁷⁵

b) Az állambiztonság befolyása Magyarországon

Mivel a tényfeltáró bizottság munkája éppen arra irányul elsősorban, hogy ezt a kapcsolatot a lehető legteljesebb mértékben feltárja és bemutassa, ezért ebben a tanulmányban a kutatások jelen stádiumában csak néhány mondatban szükséges bemutatnunk az állambiztonsági szervek és az evangélikus egyház kapcsolatát. A kommunista hatalomátvétel (1948) után a magyar állambiztonság az egyház demokratikusan megválasztott vezetőinek (Ordass Lajos, Túróczy Zoltán, Radvánszky Albert, Vladár Gábor) eltávolításával tudatosan törekedett arra, hogy helyükre számára megbízható, lojális embere-

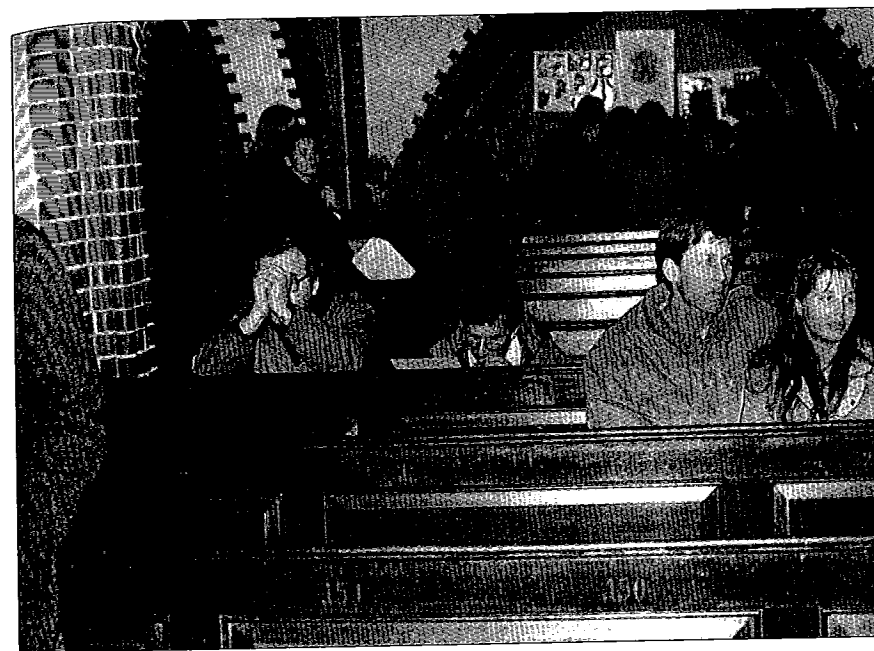
ket helyezzen. Az iratok hiánya miatt csak szórványos, közvetett adataink vannak arra nézve, hogy az 1948 után pozícióba jutott evangélikus egyházi vezetők között is voltak tagjai a hálózatnak. 1956 után a folyamat folytatódott, a teológiai tanárok, az esperesek, a kiemelt helyen szolgáló lelkészek, az egyházi külkapcsolatok irányítói, a sajtóért felelős lelkészek és a püspökök között nagy számban találunk hálózati személyeket. Működésük intenzitása, módja, időtartama, jellege természetesen jelentős eltéréseket mutat, de ennek részletes kifejtése nem tárgya ennek a tanulmánynak. A tényfeltáró bizottság által a zsinat számára eddig elkészített esettanulmányok és interjúk azt is megmutatják, hogy a hálózati személyek motivációi nagyon hasonlóak voltak az NDK-ban szervezett „nem hivatalos” munkatársak fent bemutatott viselkedésmintáihoz.

A tényfeltáró bizottság kutatásainak jelenlegi állása szerint (melyről Mirák Katalin tanulmánya számol be részletesebben) nehéz megbecsülni a Kádár-korszak evangélikus lelkészi karában a hálózati személyek arányát. Az azonban már most is látszik, hogy a hálózat „minősége”, azaz az állambiztonság által szervezettek meghatározó egyházi pozíciói lehetővé tették azt, hogy az állambiztonság jelentős befolyást gyakoroljon az evangélikus egyház életére. Legmesszebbre ható következménye az volt az állambiztonság munkájának, hogy súlyosan rombolta a közösség egészséges működéséhez szükséges bizalmi légkört egyházunkban.

3. A Stasi-múlt feltárása Németországban

Az NDK-múlttal való szembenézés nem volt könnyű feladat az újraegyesülő Németországban. A folyamat nehézségére utal az a kifejezés is, amelyet a köz-, szak- és egyházi nyelv is használ: Vergangenheitsbewältigung. A kifejezés szó szerint a „múlt leküzdését” jelenti. A „tényfeltárás” (hogy a magyar evangélikus egyházban megalkotott kifejezésnél maradjunk) a német evangélikus egyházban valóban súlyos és keserves küzdelmet jelentett. Harald Schultze 1996-ban egy több mint száz oldalas tanulmányban ismertette és elemezte ennek a küzdelemnek az állomásait. Az alábbiakban legfőbbképpen erre a tanulmányra támaszkodva foglaljuk össze a legfontosabb eseményeket és tanulságokat.⁷⁶

A „békés forradalom” egyik legfőbb célpontja az Állambiztonsági Minisztérium volt. 1990. január 18-án nyíltak meg a minisztérium kapui a tüntetők előtt, három nappal később már bizottság alakult, hogy az iratokat megvédje. Ennek egyik tagja Gottfried Frock, a berlin-brandenburgi tartományi egyház püspöke volt. A bizottság sokat tett azért, hogy az iratok megsemmisítését elkerüljék, fáradozásuk nagyobb részt sikerrel is járt, de – ellenőrizhetetlen körülmények között – így is kikerültek zsarolásra alkalmas dossziék a minisztérium levéltárából.⁷⁷ 1990 márciusában választásokat tartottak, a kampány részeként történtek az első leleplezések. Több vezető egyházi sze-

4. kép

Stasi-ügynökök egy koncerten a kelet-berlini Megváltó-templomban 1988 februárjában

mélyiségről is kiderült érintettsége, többek között Lothar de Maizière-ről, aki az újraegyesítésig az NDK elnöke, majd a Kohl-kormány tagja volt, emellett a szövetségi zsinat alelnöki tisztségét is betöltötte. Sokan elbizonytalanodtak, hogy ezek után milyen mélyen hatolhatott be az állambiztonság az egyház vezető testületeibe.

Az állami átvilágítást a tartományi egyházak zsinatai visszautasították, és amellet foglaltak állást, hogy az áldozatok kapjanak betekintést a róluk készült aktákba, majd semmisítsék meg a dokumentumokat. 1990–91 folyamán a zsinatok elutasították az egyháztagok és a közvélemény kérését arra nézve, hogy az egyházon belül történjék meg az átvilágítás. Attól féltek, hogy a fájó múlt megbolygatása súlyos meghasonlást fog okozni az egyházban. Az iratok sorsáról ekkor még társadalmi és politikai szinten sem született döntés. Végül 1992-ben hoztak törvényt a Stasi anyagainak kutathatóságáról és külön levéltár létrehozásáról. A létrejött intézményt megszervezőjéről és vezetőjéről, Joachim Gauck volt rostocki lelkészről a köznyelvben „Gauck-hivatalnak” nevezték. A tartományi zsinatok közben azzal próbálkoztak, hogy vagy választott bizottság, vagy a püspökök előtt a volt ügynökök felfedhették kilétüket, és vétkességük súlyának megfelelően az önkéntesség fejében a jogi következményeket is elkerülhették. Amikor 1991 augusztusában az *Express* című bulvárlap nyilvánosságra hozta, hogy a néhány hónappal korábban elhunyt, fent már említett Detlev Hammer kétséget kizáróan

a Stasi ügynöke volt, a többség számára világossá vált, hogy az önkéntes „gyónás” eredményei igen kétségesek.

1991 második felében a tartományi zsinatok megalkották saját, belső átvilágítási szabályait. Bizottságokat hoztak létre, amelyek az egyházi munkatársak átvilágítását végezték el. A bizottságok kérdőíveket szerkesztettek, ezt kellett az egyházi munkatársaknak kitölteniük. Az átvilágítottak köre és a vizsgálat módja tartományi egyházanként változott. Berlin-Brandenburgban például egészen a gyülekezeti presbitériumig terjedt az átvilágítottak köre, de a részvétel nem volt kötelező érvényű. Ennek megfelelően 13 315 kérdőívből 8835-re érkezett válasz. Míg a felsőbb egyházvezetés tagjai 90,4 százalékban átvilágították magukat, addig gyülekezeti szintről csak a kérdőívek 35,4 százaléka érkezett vissza.⁷⁸ Tübingiában más utat választottak: ott kötelező volt az átvilágítás a 669 szolgálatban lévő lelkész és az egyház-kormányzat 104 munkatársa számára, így 773 esetet vizsgáltak meg.⁷⁹ A kérdőívek mellett levéltári adatokra, az érintettekkel való beszélgetésre és esetenként tanúk meghallgatására támaszkodtak a vizsgálatok.

A sajtó és a közvélemény továbbra is élénken érdeklődött az egyház és a Stasi kapcsolatairól. A vita 1991 végén érte el tetőpontját. Ekkor jelent meg egy több száz oldalas forráskiadvány Gerhard Besier szerkesztésében, amely a Stasi levéltárából származó dokumentumokat tartalmazott.⁸⁰ A forráskiadványt meg lehetne nevezni részrehajló és egyházellenes elemzések kíséretével. Gerhard Besier több interjúban kifejtette, hogy az egyházak és az állam között pejoratív értelemben vett „cimboraság” (Kumpaneier) alakult ki. A kifejezés hatalmas médiakarriert futott be. Besier azt is állította, hogy az NDK egyházainak szinte valamennyi püspöke és 3000 lelkésze is a Stasi embere volt. Ez azt jelentette, hogy a lelkészek 75 százaléka lett volna hálózati személy! Később Besier ugyan visszavonta állítását, és már „csak” 1500 érintettől beszélt, de ez is képtelenül magas szám. 1993-ban írt egyháztörténetében⁸¹ arról írt, hogy az ügynökök nem egyes megtévelyedett emberek voltak, hanem a teljes egyház eltévelyedett, és szereptévesztésben volt a szocializmus idején. Az egyházak ezért is hallgatnak már három éve a Stasi-kapcsolatokról. Besier és más hasonló szerzők nyilatkozatai, munkái nagyon sokat ártottak az egyháznak, teljesen légből kapott, megalapozatlan adataikat évekig tényként kezelte az egyházellenes média.

Hosszan tartó politikai és egyházi vitát váltott ki, és új szempontokat hozott a kutatásba Manfred Stolpe ügye. 1991–92 fordulóján jelentek meg híresztelések arról, hogy Manfred Stolpe brandenburgi miniszterelnök, korábban a berlin-brandenburgi egyház konzisztóriumának vezetője kapcsolatban állt az NDK állambiztonságával. Stolpe a kapcsolat tényét nem tagadta, de nem ismerte el, hogy ügynök lett volna. Valóban találkozott Stasi tisztviselőkkel, sőt magával az egyházi osztály vezetőjével, Franz Sgrajával is, de nem jelentett nekik, hanem az egyház érdekében tárgyalt velük. Stolpe kapcsán arról szólt a vita, hogy megengedhető volt-e egy ilyen hosszú ideig tartó

kapcsolat a Stasival, és megőrizheti-e ezek után miniszterelnöki tisztségét. A kérdés kelet-nyugat közötti vitává is alakult. A keleti tartományok polgárai kiálltak Stolpe mellett, aki a kevés, nem nyugatról „importált” politikus egyike volt, és az ellene való fellépést a saját maguk ellen való támadásként is értékelték. Tartományi parlamenti vizsgálóbizottság állt fel, amely többségi szavazattal felmentette Stolpét az ügynökkérdés alól, aki megtarthatta miniszterelnöki pozícióját. Arra hivatkoztak, hogy a rendezetlen jogi helyzetben Stolpe kénytelen volt ilyen vitatható módon is felvállalni a közvetítő szerepet az állam és az egyház között. Stolpe mellett nyilatkozott többek között az egykori nyugatnémet külügyminiszter, Hans Dietrich Genscher, illetve a volt kancellár, Willy Brandt is. Egykori állami – többek között titkosszolgálati – tárgyalópartnerei is azt erősítették meg, hogy Stolpe a velük folytatott tárgyalásai során az egyház érdekeit képviselte, „egyházi ember” maradt. A kisebbségben lévő CDU nem értett teljesen egyet a többségi állásponttal, leginkább azt kifogásolta, hogy Stolpe a hatvanas évek közepétől egészen az összeomlásig együttműködött az állambiztonsággal, és az államtól kisebb ajándékokat, valamint kitüntetést is elfogadott. Az NDK volt ellenzéki erőit összefogó pártszövetség még kritikusabb volt: Stolpe szemére vetette azt, hogy nem mondott igazat, és úgy vélte, hogy állami kapcsolatai legalább annyira szolgálták egyéni karrierjét, mint egyháza érdekeit. Az egyházban is folyt vizsgálat Stolpe ügyében. A Német Egyházszövetség (EKD), illetve a berlin-brandenburgi tartományi egyház vizsgálóbizottsága is úgy vélte 1995-ben kelt határozatában, hogy Stolpe nem ügynök, hanem közvetítő volt állam és egyház között, ezzel végső soron hivatali kötelességének tett eleget. Azzal viszont súlyos hibát követett el, hogy egyházát nem tájékoztatta erről a kapcsolatáról. Ezzel együtt jogi felelősségre vonását nem indítványozták.⁸² Mint láthatjuk, a bizalmi elv megsértése és a konspiráció miatt az egyházi ítélet szigorúbb volt Stolpe ügyében, mint a világi (politikai) hatóságé, amelyet erősen befolyásolt a napi politika pártszempontja is. Stolpe esete egyedi példa maradt, de rávilágított mindazokra a problémákra, amelyek az állam és az egyház kapcsolatát jellemezték az egykori NDK-ban.

1992 folyamán kristályosodott ki az egyház hivatalos álláspontja a Stasi-kérdéskörrel kapcsolatban. Az erfurti egyházi nap (Kirchentag) nyilatkozata 1992 tavaszán megállapította, hogy az egyház hitelessége a mélypontra jutott az állambiztonsággal kapcsolatos ügyek miatt. Bűnvallást tettek amiatt, hogy az egyház a mindennapi kompromisszumok közepette nem mindig állt ellen a szükséges mértékben az állami nyomásnak, de visszautasították azt a vádat, hogy az NDK evangélikus egyházai teljes mértékben az állam kiszolgálóivá váltak volna. A német lutheránus egyházakat összefogó VELKD (Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands) nyilatkozata 1992. április 1-jén visszautasította a cinkosság vádját és azt is, hogy az egyház nem tesz meg mindent a múlt feltárása érdekében. Egyben sajnálattal állapította meg, hogy az állam és egyház közötti tárgyalásokban egyesek túl messzire

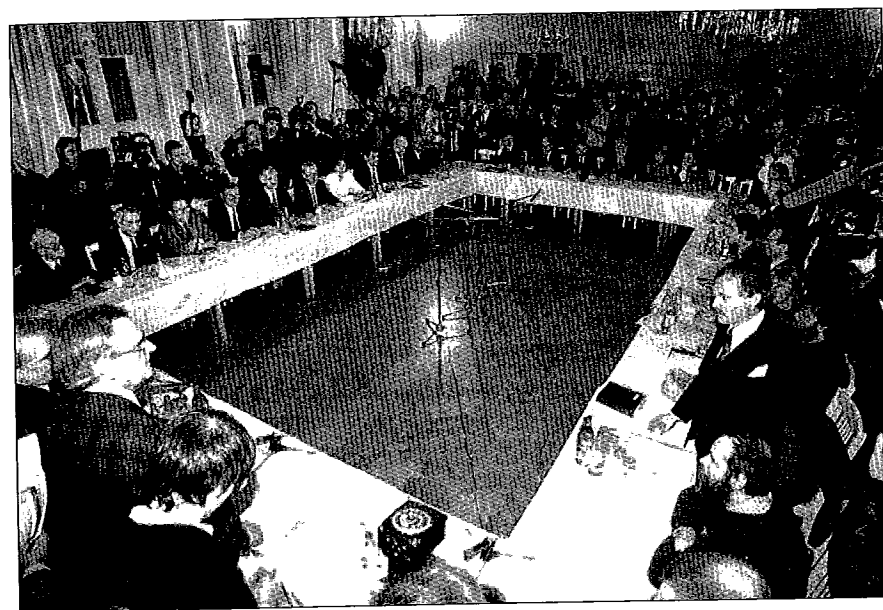
mentek el a múltban. Az EKD vezetőségének 1992 októberében közzétett álláspontja hangsúlyozta, hogy a Stasi az ellenfelének tekintette az autonóm egyházat, és mindent megtett azért, hogy szabadságától megfosssa. Elítélték azokat, akik ügynökké váltak, ezzel jogi, teológiai és etikai értelemben is bűnt követtek el. Az EKD novemberi zsinatán hosszas viták után született nyilatkozat a kérdésben. Klaus Engelhardt püspök bevezetőjében kifejtette, hogy nemcsak „olcsó kegyelem”, hanem „olcsó bűnbánat” is létezik, ezért az egyháznak nem kell nyilvános bűnbánatot tartani egyesek vétkei miatt. A volt polgárjogi ellenzék tagjai ezzel szemben a bűnösök elszámoltatását és az egyház közös bűnbánatát követelték. Végül nem született ilyen bűnbánati nyilatkozat, de a zsinat szorgalmazta a szabályozott keretek között lefolytatandó jogi eljárásokat, hogy elkerüljék azt a nemkívánatos és újabb jogtalanságot eredményező helyzetet, amelyben az egykori áldozatok vádlóvá lépnek elő. Az egykori polgárjogi harcosok ezzel szemben továbbra is követelték a közös bűnbánati nyilatkozatokat az egyházvezetőségtől, illetve az egyház teljes működési struktúrájának felülvizsgálatát, hogy ne épülhessenek be még egyszer ügynökök úgy, mint az NDK idején.

Mivel az egyes tartományi egyházak – mint fentebb említettük – saját hatáskörükben kezdték meg az átvilágításokat, az EKD 1992–1996 között több alkalommal egybehívta ezeknek a bizottságoknak a tagjait, és egységesítették azokat a szempontokat, amelyek szerint megítélték az egyes ügynökök eseteit. Vizsgálták azt, hogy a kapcsolat milyen hosszú ideig tartott, és milyen intenzitású volt. Fontos volt, hogy az egyes ügynökök kaptak-e anyagi ellenszolgáltatást, vagy nyújtott-e segítséget egyházi karrierjükhöz az állambiztonság. Vizsgálták azt is, hogy az ügynökök által adott jelentések „csak” egyházpolitikai tárgyúak voltak, vagy esetleg egyes személyek ellen irányultak. Tanúk segítségével kellett felderíteni, hogy az egyes ügynökök valóban megtartották-e a konspirációs szabályokat, vagy az egyházi előírások szerint jelentették a Stasival való kapcsolatot feletteseiknek.

A tartományi egyházak saját vizsgálataival párhuzamosan haladt az NDK múltjának, ezen belül az állambiztonság szerepének egyháztól független történeti feltárása is. A Stasi és az egyház szerepével kapcsolatban ezek a kutatások általában arra a fentebb már ismertetett megállapításra jutottak, hogy az állambiztonság ugyan hatással volt az egyház életére, de nem tudta autonómiáját megtörni. Éles kritikával illették viszont többen az egyháznak az ügynökkérdés tisztázásában játszott szerepét. Hans Joachim Maaz, az aktuális kérdésekben rendszeresen nyilatkozó népszerű pszichoanalitikus, aki az NDK-időkben egy egyházi diakóniai intézményben dolgozott, a következőképpen fogalmazott: „Amíg az egyházi jog szigorúbban ítél meg például egy házasságtörést, mint a Stasival való együttműködést, addig az egyház nem lehet hiteles iránytűje a társadalomnak.” A kutatók és a történészek általános megállapításai ugyan hatással voltak az egyházi eljárásokra

is, de az egyes eseteket vizsgáló egyházi vizsgálóbizottságok döntéseik során igyekeztek elkerülni az általánosításokat.

1995–96-ra nagyjából lezárultak a tartományi egyházak vizsgálatai, bár például a tübingiai egyház bizottsága csak 2006-ra készítette el végleges jelentését. Fentebb már ismertettük, hogy az egyes egyházakban hány esetben követte jogi eljárás az átvilágítást. A beszámolókból kiderült, hogy lehetséges volt a Stasival való együttműködés visszautasítása, bár ez adott esetben járhatott egzisztenciális következményekkel. Az erőt adó példákhoz tartozott annak a fiatalnak az esete, aki inkább elhagyta az orvosi egyetemet, csak hogy visszautasítsa a szervezési kísérletet. Azt is megállapították a vizsgálatok, hogy olyanok működtek együtt az állambiztonsággal, akik nem találták meg helyüket egyházukban, gyülekezetükben. A korabeli egyházi közélet súlyos kritikája, hogy többen számoltak be arról, tartótisztjeik számukra olyan megértő hallgatóságnak bizonyultak, akikkel szinte lelkigondozói kapcsolatba kerültek. Az ilyen helyzetek jövőbeni elkerülésére az egyik tartományi egyház vizsgálóbizottsága javasolta a lelkészek számára kötelezővé tenni gyóntató választását. Az érintettek nagy része nehezen, többen egyáltalán nem jutottak el odáig, hogy szembesüljenek tettük súlyával, és valódi bűnbánatot gyakoroljanak. Legkevésbé az érintett lelkészek jutottak el a bűnvallás katarziséig. A jogi eljárások nem is voltak igazán alkalmasak a lelkigondozói légkör kialakulásához. Az átvilágítás gyakorlata arra végképp alkalmatlan volt, hogy az áldozatok lelkigondozása megtörténjen.

5. kép

A központi kerekasztal megnyitója a berlini Dietrich Bonhoeffer házban

A német egyházi „múltlelküzdés” (Vergangenheitsbewältigung) egyik legfontosabb tanulsága az lehet a magyar evangélikus egyház számára, hogy a múlttal való szembenézés elodázásáért, az 1990–91-ben tett „vargabetűkért”, a közvélemény nyomásának alábecsüléséért hatalmas árat fizetett a német evangélikus egyház. A változások kivívásában nyújtott segítsége nyomán kialakult társadalmi presztízsét az ügynökügy nem megfelelő kezelése szinte teljesen lerombolta. Természetesen konkrétan nehezen behatárolható társadalmi és politikai erők érdekelve is voltak abban, hogy ez így történjen, és mindent meg is tettek az egyház tekintélyének megtépázásáért. A megkésve, de végül következetesen véghezvitt szembenézés az egyház külső megítélését ugyan már nem tudta helyreállítani, de az NDK-múlttal való együttes szembenézés, a gyülekezeti szintig lezajlott viták segítettek abban, hogy az evangélikus egyház megtisztulva tudja betölteni hivatását az új körülmények között. Bár az egyesült Németországban egyes társadalmi csoportok (például a jogászok és az egyetemi élet) átvilágítása megtörtént, a múlt belső feltárása és feldolgozása, valódi „leküzdése” végül az evangélikus egyházban valósult meg a legátfogóbban.

4. Összegzés

Az alábbiakban öt tézisben fogjuk összefoglalni az NDK és a magyar evangélikus egyházak szocializmusban tanúsított magatartásának legfontosabb különbségeit, majd újabb négy tézisben a múltfeltárás különbségeit és hasonlóságait. Záró tézisünk megfogalmazza az NDK egyháztörténetének tükrében saját közelmúltunk legfontosabb tanulságát.

1. tézis: Az NDK evangélikus egyháza világnézetileg kevésbé szolgálta ki az államot, mint a magyarországi.

Az 1960-as évek elejétől, legkésőbb pedig a BEK, az NDK tartományi egyházainak megalakulásától kezdve a Németország keleti felén maradt evangélikusok felmérték, hogy a két országrész egyesítésére belátható időn belül nincsen esély, ezért egyházi életüket az egyházellenes szocialista diktatúra keretei között kell berendezniük. Az evangélikus egyház úgy vélte, hogy ebben a helyzetben reménytelen az ellenállás útját választania, de – az állandó állami törekvésekkel szemben állva – nem volt hajlandó arra sem, hogy legitimálja az uralmon lévő ideológiáját. A „Kirche in Sozialismus” (egyház a szocializmusban) jelszava elvben a rendszer passzív tudomásulvételét, gyakorlatban a '80-as évektől a csendes ellenállást és a bomlasztást jelentette. Ezzel szemben a magyar evangélikus egyház vezetői a „diakóniai teológia” megalkotásával megalapozták azt az álláspontjukat, hogy az egyháznak a „legigazságosabb és leghumánusabb” szocialista világrendszer építésén kell fáradoznia. A rendszer igazságtalanságaira és hazugságaira nem hívták fel

sem saját egyháztagjaik, sem a külföld figyelmét, ezzel végeredményben legitimálták a Kádár-rendszer csendes egyházüldöző politikáját, és az egyház elnyomását az egyház falain belülre importálták. Ha a német terminológiával fogalmazzuk meg, az evangélikus egyház korabeli vezetői az „egyház a szocializmusért” ideológiáját vélték leghasznosabb túlélési stratégiának a szocializmus körülményei között.

2. tézis: A német és magyar evangélikusok alapvetően más helyzetben néztek szembe a kibontakozó szocialista diktatúra kihívásaival.

Az NDK-ban élő evangélikusok tizenkét év barna diktatúra árulásainak és helytállásainak tapasztalataival a hátuk mögött éltek át az újabb diktatúrát. A vesztes világháború, a német népre is borzasztó szenvedéseket zúdító világégés, az addig soha nem látott mértékű népirtás borzalmaival való szembenézés az evangélikus egyházban is megtörtént. Tizenkét év diktatúrájának gyakorlati tapasztalatai és a katarzis adta felszabadultság érzése ellenállóvá tette az egyházat az újabb kísértések idején. Magyarországon nem volt lehetősége arra az evangélikus egyháznak, hogy valóban szembenézhessen a két világháború közötti történetével. (Ez a szembenézés máig nem történt meg.) Az egyház felelősségének összemosása a két világháború közti magyarországi politikai osztály bűneivel többekben olyan belső kompenzációs és megfelelési kényszert alakított ki, amelyet a kibontakozó baloldali diktatúra kíméletlenül felhasznált saját céljaira. Mivel a vészkorszak szörnyűségeivel való egyházi szembenállásra csak szörványosan volt példa (Sztehlo Gábor vagy Keken András), nem volt olyan szilárd erkölcsi alapja egyházunknak, mint a hitvalló egyház helytállása Németországban. Egyházunk erkölcsi tartására súlyos csapást mért az 1948–1953-ig tartó véres és kíméletlen diktatúra, amelynek lelkészek, teológiai tanárok, püspökök is áldozatául estek. Ennek a – szocialista táborban is példa nélkül álló – véres egyházüldözésnek romboló hatása legszemléletesebben „Virág” fedőnevű evangélikus lelkészünk tragédiáján figyelhető meg. „Virág” az ötvenes években még vállalta az üldözést és az internálást, 1956 után azonban be tudta szervezni az állambiztonság.⁸³

3. tézis: Az NDK-beli evangélikus egyház megőrizte szervezeti autonómiáját.

A németországi tartományi egyházak egyházkormányzatai ugyan különböztek egymástól, de lényegében mindegyikben belső önkormányzaton alapuló zsinatok és konzisztóriumok gyakorolták az egyházkormányzást, amelyeknek lelkészi és világi tagjai, főállású és tiszteletbeli tisztségviselői voltak. Az egyház komoly diakóniai intézményhálózatot tartott fenn, amely az egyházszervezetten belül is megőrizte belső autonómiáját. Ez az erős önkormányzatiság, a zsinatpresbiteri elvek alkalmazása, az önkormányzati testületek egymást is ellenőrző funkciója elősegítette, hogy ha még sikerült is ügynököket bejuttatni az egyházvezetésbe – akár a legmagasabb, püspöki

szinten is –, akkor sem tudta az állam teljesen átvenni az irányítást az egyház vezetésében. Így az NDK evangélikus egyházában nagyon ritkán fordult elő olyan eset, ami Magyarországon rendszeres volt, hogy a politikailag az államnak kényelmetlen vagy egyszerűen lelkészi munkájukat „túl jól” végző embereket „egyházi közérdekből” lelkészi állásukból elhelyezzenek vagy felfüggeszsenek. Az egyházi tisztségviselők, lelkészek választása legnagyobb részben nem az államtól függött az egykori NDK-ban. Magyarországon régre visszanyúló, erős hagyományai vannak az egyházi autonómiának, ez azonban mégis gyakorlatilag összeomlott 1948 után. Püspökök, esperesek választásába, teológiai tanárok kinevezésébe, lelkészek választásába, külföldi utazásába az állam gyakorlatilag korlátlanul tudott beleszólni. Így 1956 után fokozatosan olyan lelkészek kerülhettek kulcspozícióba, akik az állami egyházpolitikával szemben nem voltak kritikusak (lásd 1. tézis). Az állami befolyást más szocialista országokhoz hasonlóan Magyarországon is az egyházi törvények felett álló állami törvények és rendeletek biztosították.

4. tézis: A nyugatnémet háttér védelmet nyújtott a keletnémet evangélikus egyháznak.

A 3. tézisben említett állami törvények és rendeletek többek között azért nem semmisítették meg az egyházi autonómiát, mert az NDK államnak tekintettel kellett lennie az NSZK befolyására. Az NDK tartományi egyházai de jure részei maradtak az össznémet egyházi szervezetnek is, ezért óriási nemzetközi felháborodást keltett volna az egyházak olyan nyílt törvényi korlátozása, mint ami Magyarországon vagy más szocialista országokban jellemző volt. Az NDK egész egyházpolitikáját meghatározta, hogy „szocialista kirakatállamként” nem támadhatta meg nyíltan az egyház önkormányzatát. Nemzetközi konferenciákon a keletnémet küldöttek támaszkodhattak a jelen lévő nyugatnémet delegáltakra, és így nem feltétlenül kellett azonosulniuk a többi szocialista ország egyházi képviselőinek – gyakran egyenesen a Szovjetunióból elrendelt – álláspontjával. Az élő és rendszeres nyugati kapcsolat belsőleg is erősítette az NDK egyházait abban, hogy ne hagyják alávetni magukat a szocialista állam érdekeinek. Az NDK-hoz képest a magyarországi evangélikusok szellemi „karanténban” voltak, jobban hatott a kontraszelekció, csak kiválasztott és egyházpolitikai szempontból megbízható kevesek tarthattak élő kapcsolatot a nyugati evangélikusokkal – több évszázados hagyományt szakítva meg ezzel. A kapcsolattartást az NDK-ban a nyelvi nehézségek sem gátolták.

5. tézis: Az NDK-beli evangélikus egyház megőrizte anyagi függetlenségét.

A német földreform nem érintette az egyházakat. Az egyéb ingatlanvagyon egy része felett is szabadon rendelkezhetett az evangélikus egyház. A számtalan hivatalos és „illegális” úton érkező nyugatnémet segély is segített abban, hogy a keletnémet evangélikus egyházak megőrizhessék szervezeti és

ezzel együtt szellemi önállóságukat az NDK-ban. Magyarországon a teljes körű államosítás az egyházi vagyont is érintette, ezzel az egyház anyagilag az államtól függővé vált. A rendszeres és alkalmi állami anyagi segítség nélkül az egyház működése ellehetetlenült volna. Míg az NDK-ban megmaradt az egyházi adó rendszere, Magyarországon az önkéntes egyházfenntartás az egyházellenes légkörben és az elszegényedés következtében – a hagyományos patrónusok is elveszítették vagyonukat, egzisztenciájukat – nem volt elég még az engedélyezett korlátozott működés anyagi igényeinek fedezésére sem. Az anyagi kiszolgáltatottság is erősen hozzájárult ahhoz a szellemi „arcvesztéshez”, amelyet első tézisünkben megfogalmaztunk.

6. tézis: A két egyház közötti különbségek nem a méretbeli eltérésből adódtak.

Bár a magyar és a német evangélikus egyház lélekszáma és társadalmi részaránya nagyságrendekkel különbözött (a korszak elején 6 százaléknyi, 600 000 fős kisebbség a magyar evangélikusság és 80 százalékos, még a nyolcvanas években is mintegy négymillió tagot számláló többségi evangélikus egyház az NDK-ban), az államhoz való viszonyt mégsem ez határozta meg. A németországi evangélikusokhoz hasonlóan többségi helyzetben lévő magyarországi katolikus egyház viszonya az államhoz vagy az állambiztonság befolyásának mértéke hasonló volt valamennyi magyarországi történelmi egyházban és a működő szabadegyházakban. Az állami egyházpolitika hatását tehát nem a teológiai álláspontok különbözősége vagy az egyháztagok száma határozta meg, hanem a fenti tézisekben már felsorolt egyéb körülmények.

7. tézis: Az NDK evangélikus egyházait kevésbé befolyásolta az állambiztonság, mint a magyarországi egyházat.

Fentebb már leírtuk, hogy a kutatások mai állása szerint az aktív ügynökök aránya 2,5 százalék körül lehetett az NDK evangélikus egyházaiban. Bár a magyarországi arányokat ma még nehéz megbecsülni, az kijelenthető, hogy az egyházvezetésben a németországinál szignifikánsan nagyobb mértékben voltak jelen hálózati személyek. Ennek a jelentős különbségnek az okait véleményünk szerint a fenti tézisekben kell keresnünk. Ez azt is jelenti, hogy az NDK egyházai nem azért álltak ellen a szocialista diktatúrának jóval határozottabban, mint a magyar evangélikus egyház, mert soraik között kevesebb állambiztonsági ügynök volt, hanem éppen azért voltak kisebb arányban ügynökök a keletnémet evangélikus egyházakban, mert azok nem voltak olyan lojálisak a kommunista államhoz, mint a magyar egyházi vezetők. (A Stasi mindenütt jelenlévő hivatásos állománya és ügynökhálózata természetesen így sem volt hatás nélküli az NDK evangélikus egyházára.) Az állambiztonsági behatolás mértéke tehát véleményünk szerint egyenesen arányos az egyházvezetés szocialista államberendezkedéshez való lojálisásával. Ezt az állításunkat megerősíti az a 6. tézisben már leírt jelenség,

hogy az egyházak ügynökökkel való „fertőzöttségének” viszonylag magas mértéke a többi – a szocialista államhoz hasonlóan viszonyuló – magyarországi egyház esetében is hasonló.

8. tézis: *A magyar és a német múltfeltárás célja és módszere alapvetően különbözik.*

A Németországban a kilencvenes évek elején lezajlott egyházi múltfeltárás leginkább a magyarországi átvilágításhoz hasonlítható. Általában az 1990-ben aktív szolgálatban lévő egyházi munkatársakra vonatkozott, és jogi eljárás keretében történt. Az egyházi átvilágító bizottságok mindenekelőtt arra törekedtek, hogy az érintettek egyházi jogi felelősségét megállapítsák. Ennek megfelelően az eljárások egy részének jogi következményei is voltak – írásbeli megrovás, egyházi tisztségektől való megfosztás, egyházi szolgálatból való több éves felfüggesztés, nyugdíjsökkentés stb. – és az eljárásoknak csak másodlagos következménye volt, hogy általában is képet alkotott a Stasi egyházi életre gyakorolt befolyásáról. A magyarországi tényfeltárás annyiból hasonlított a németországihoz, hogy szintén egyházi megbízás alapján eljáró bizottság végzi. Abban is hasonlított a két ország múltfeltárásának módszertana, hogy sem Németországban, sem Magyarországon nem bízták meg „főállású” munkatársa(ka)t a feladattal. Ezzel azonban véget is érnek a hasonlóságok. Bár a magyar bizottságnak van jogász tagja, a bizottságnak nincsen arra felhatalmazása, hogy bármilyen fegyelmi ügyben eljárjon lelkészekkel, egyházi munkatársakkal szemben. Módszerei is mások: elsősorban forrásokra és az érintettekkel való interjúkra támaszkodó történeti kutatást végez, nem pedig bizonyítékokon és tanúvallomásokon alapuló jogi eljárást. Megbízata a teljes 1945–1990-ig terjedő korszakra kiterjed, ez esélyt nyújt átfogóbb és differenciáltabb eredmények elérésére. A magyar tényfeltárást azonban megnehezíti, hogy a jogi környezet és az iratoknak a német állapotokhoz képest sokkal nagyobb mértékű megsemmisülése miatt a kutatási lehetőségek jóval szűkösebbek és főleg esetlegesebbek.⁸⁴

9. tézis: *A külső körülmények a német és a magyar múltfeltárásra is alapvető hatással voltak.*

Németországban az egyház akkor döntött az állambiztonsági múlt módszeres feltárásáról, amikor a sajtó révén már nyilvánosságra került néhány eset az egyházba szervezett ügynökök tevékenységéről. Magyarországon is hatással volt a tényfeltárás elindulására, hogy a sajtóban megjelentek különböző „listák” lelkészek és egyházi vezetők esetleges érintettségéről. Németországban és Magyarországon is több mint valószínű, hogy a nevek kiszivárogtatását politikai célok is motiválták. Mindkét ország evangélikus egyháza abba a nehéz helyzetbe került, hogy egyszerre kellett magának is szembesülnie múltja sötét oldalával, és fel nem dolgozott „félmúltját” a nyilvánosság felé is kommunikálnia kellett. Ezt a fajta „külső” befolyást Német-

Kertész Botond | „Egyház a szocializmusban” – az NDK evangélikus egyházai...

országban és Magyarországon is sokan értékelték negatívan, és utasították el az egyház belügyeibe való beavatkozást. Mindennek ellenére mindkét országban az lett a külső befolyás eredménye, hogy az egyház hivatalosan is kézbe vette saját múltjának feltárását.

10. tézis: *A bűnbánat, a bűnbocsánat és a katarzis bekövetkezése mindenhol egyformán nehéz.*

Mint említettük, a magyar és a német múltfeltárással foglalkozó bizottságok feladata és munkamódszere nagymértékben különbözik. Az azonban mindkét ország egyházainak célja, hogy a bűnvalláson és a bűnbocsánaton keresztül feldolgozza múltját, és eljusson a katarziséig. Közös tapasztalata a német és a magyar múltfeltárásnak, hogy az érintettek közül nagyon kevesen tudnak szembenézni azzal, amit elkövettek. Az egykori szervezettek legnagyobb részének meggyőződésévé vált, hogy amit tettek, azt egyházuk javáért, az egyház előtt megnyíló új lehetőségekért tették. Sem a jogi, sem a történelmi szemléletű múltfeltáró bizottságok működése nem alkalmas arra, hogy „tettesek” és „áldozatok”, valamint családtagjaik felé a lelkipozíció feladatát elvégezze.

11. tézis: *A magyar múltfeltárás kevésbé késett meg, mint a németországi.*

A volt keletnémet egyházaknak mintegy másfél év kellett ahhoz, hogy az újraegyesülés után elkezdjék a múltfeltárás munkáját. A Magyarországi Evangélikus Egyházban a rendszerváltás után mintegy másfél évtized kellett, hogy 2005-ben felálljon a tényfeltáró bizottság és újabb öt esztendő, hogy első eredményeivel a nyilvánosság elé álljon. A kutatási lehetőségek – ha szűk és időnként ellentmondásos keretek között is – már 1997 óta rendelkezésre állnak, és ezért a magyar evangélikus egyház késlekedése is nyilvánvaló. Ennek ellenére úgy véljük, hogy a magyar evangélikus múltfeltárás nem szenvedett olyan végzetes, az egyház tekintélyét megtépázó késedelmet, mint a németországi. Az állambiztonsági múlt és az egyházak állambiztonsági kapcsolatai ugyanis nem álltak annyira az érdeklődés homlokterében a kilencvenes években Magyarországon, mint Németországban. Fentebb említettük, hogy a német evangélikus egyházak számára komoly hitelességvesztéssel járt tévovázásuk és a múltfeltáráshoz való nem egyértelmű viszonyuk a kilencvenes évek legelején. Ez komoly tanulsággal szolgálhat számunkra arra nézve, hogy az egyházi tényfeltárás munkáját folytatni kell akkor is, ha ez fájdalmas belső feszültségekkel jár, és olyan tények kerülnek napvilágra, amelyekről szívesen elfeledkeznénk.

12. tézis: *Az NDK evangélikus egyházainak története bizonyítja, hogy a szocializmus viszonyai között több alternatíva létezett az egyház számára.*

Magyarországon sokszor elhangzott, hogy az egyháznak két alternatívája volt: a „föld alá” vonulva feladnia a munka lehetőségét, vagy pedig a lehe-

tőségekhez alkalmazkodva tovább szolgálni és az ehhez szükséges kompromisszumokat vállalni. Az NDK egyháztörténete, az egyházvezetés szocializmushoz való viszonya, az állambiztonsággal szembeni tudatos védekezés, az autonómia védelme egy létező harmadik alternatívát mutat be. Természetesen nem szabad szem előtt téveszteni, hogy – mint a fentiekben már bővebben kifejtettük – a körülmények nagyon eltérőek voltak az NDK-ban. Az NDK evangélikus egyháztörténetének és múltfeltárásának megismerése segíthet abban, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház is elvégezze az egyház és a diktatúra kapcsolatának (ön)kritikus vizsgálatát, és lezárja történetének 1945–1990-ig tartó korszakát. Véleményünk szerint ez szükséges feltétele annak, hogy az evangélikus egyház a jövőben hitelesen tudja elvégezni feladatát Magyarországon.

JEGYZETEK

- ¹ Maser, Peter: *Die Kirchen in der DDR*. Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn, 2000. 21–22. o.
- ² Uo. 25–26. o.
- ³ Vollnhals, Clemens: Die kirchenpolitische Abteilung des Ministeriums für Staatssicherheit. In: uő (kiad.): *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit. Eine Zwischenbilanz*. Berlin, 1997. 79–120.; 79–81. o.
- ⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Jegyzőkönyvei; A Politikai Bizottság Jegyzőkönyvei*, 1958. június 10. 288.f.5/82. ó. e. (http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=5127&MT=1, 2010. március 10.)
- ⁵ Vollnhals, 1997. 80. o.
- ⁶ Neubert, Erhart: Die Rolle des MfS bei der Durchsetzung der Kirchenpolitik der SED und die Durchdringung der Kirchen mit geheimdienstlichen Mitteln. In: *Kirchen in der SED-Diktatur*. 2. köt. Deutscher Bundestag, Frankfurt, 1995. 1026–1047., 1043. o.
- ⁷ Az ÁEH szerepéről bővebben lásd e könyvben Ittész Ádám tanulmányát.
- ⁸ Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!” *Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005. 63., 69–70., 92. o.
- ⁹ Szabó Csaba (szerk.): *Egyházügyi hangulat-jelentések 1951, 1953*. Budapest Főváros Levéltára – Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 56–57. o.
- ¹⁰ Giesecke, Jens: *Die DDR-Staatssicherheit. Schild und Schwert der Partei*. Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn, 2001. 7–8., 29., 39. o.
- ¹¹ Vollnhals, 1997. 95–96. o.
- ¹² Vollnhals, 1997. 95–98. o.
- ¹³ Neubert, 1995. 1038–1039. o.
- ¹⁴ Magyarországon hullámzott az államvédelemnél foglalkoztatott hálózati személyek száma. 1955-ben volt a legmagasabb, 21 920 fő, a legalacsonyabb pedig 1973-ban, 5765. A rendszer összeomlásakor 8474 hálózati személyt tartottak nyilván. (Tabajdi Gábor – Ungvári Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Corvina, Budapest, 2008. 181–184. o.)
- ¹⁵ Tabajdi-Ungvári, 2008. 191. o.
- ¹⁶ Az Ittész Ádám által megnevezett, korábban a „Világosság” rezidentúra által foglalkoztatott Orosz József és Pozsonyi László.
- ¹⁷ Maser, 2000. 111–115. o.
- ¹⁸ Uo. 127–128. o.
- ¹⁹ Beintker, Michael: Nachdenkliche Rückblenden auf das Verhältnis von Kirche und Staat in der DDR. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 1994. 300–318., 305. o.

Kertész Botond: „Egyház a szocializmusban” – az NDK evangélikus egyházai...

- ²⁰ Maser 2000, 26. o.
- ²¹ Beintker 1994, 307–308. o.
- ²² Beintker 1994. 306. o.
- ²³ Noack, Axel: Die Rolle der evangelischen Kirche im gesellschaftlichen und politischen Umbruch in der DDR. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 1993. 138–143., 140. o.
- ²⁴ Beintker 1994, 305–30. o.; Noack 1993, 141–142. o.
- ²⁵ Maser 2000, 61. o.
- ²⁶ Maser 2000, 129–130. o.
- ²⁷ Maser 2000, 57–60. o.
- ²⁸ Noack 1993, 142–143. o.
- ²⁹ Maser 2000, 145–149. o.
- ³⁰ Káldy Zoltán: Negyedszázad. In: *Evangélikus Naptár. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1970*. 6. o.
- ³¹ Vető Lajos: Az új Magyarország felépülése. In: *Evangélikus Naptár. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1970*. 25–26. o.
- ³² Vollnhals 1997, 80–82. o.
- ³³ Vollnhals 1997, 83–84., 93–95. o.
- ³⁴ Maser 2000, 120. o.
- ³⁵ Neubert 1995, 1038. o.
- ³⁶ Schröter, Ulrich: Die Bearbeitung der Landeskirche Berlin-Brandenburg durch das MfS. In: *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit. Eine Zwischenbilanz*. Clemens Vollnhals, Berlin, 1997. 191–210., 196. o.
- ³⁷ Vollnhals 1997, 122. o.
- ³⁸ Schröter 1997, 195. o.
- ³⁹ Neubert 1995, 1040. o.
- ⁴⁰ Vollnhals 1997, 118. o.
- ⁴¹ Neubert 1995, 1042. o.
- ⁴² A „Pécsi” fedőnevű ügynököt kérték meg arra, hogy egy műfordításról állapítsa meg, eredeti vers-e, illetve hogy milyen politikai felhangjai lehetnek. ÁBTL M 32.401/1 „Pécsi” 2. munkadossziéja 76–77. o.
- ⁴³ Maser 2000, 120. o.
- ⁴⁴ Vollnhals 1997, 115. o.
- ⁴⁵ Maser 2000, 120. o.
- ⁴⁶ Schröter 1997, 196. o.
- ⁴⁷ Vollnhals 1997, 84. o.
- ⁴⁸ Neubert 1995, 1034–1035. o.
- ⁴⁹ Vollnhals 1997, 97–98. o.
- ⁵⁰ Weispfennig, Walter – Wiegand, Dietmar: Der Umgang mit MfS-Belastungen kirchlicher Mitarbeiter in der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Thüringen / Einführung. In: *Stasi-Aufarbeitung in der Thüringer Landeskirche*. EPD Dokumentation. Frankfurt am Main. 17. April 2007. 11–17., 14. o.
- ⁵¹ Neubert 1995, 1037. o.
- ⁵² Schröter 1997, 199. o.
- ⁵³ Neubert, Erhart: Kirche und Stasi in Thüringen – Erträge und Perspektiven. In: *Stasi-Aufarbeitung in der Thüringer Landeskirche*. EPD Dokumentation. Frankfurt am Main. 17. April 2007. 45–56., 48–49. o.
- ⁵⁴ Neubert 1995, 1028. o.
- ⁵⁵ Weispfennig, Walter: *Der Umgang mit MfS-Belastungen kirchlicher Mitarbeiter in der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Thüringen*. EPD Dokumentation. Frankfurt am Main. 27. September 2006. 8. o.
- ⁵⁶ Mivel az NDK-ban a lelkészképzés az állami egyetemeken lévő teológiai karokon folyt, ezért a felszentelés előtt az egyházi kezelésben lévő „Predigerseminar”-okban kapták meg a gyakorlati lelkési oktatást és felkészítést a teológusok.
- ⁵⁷ Dr. Hans Mikosch (jelenleg Visitor Schleizben) és dr. Rainer Stahl (jelenleg az erlangeni Martin-Luther-Bund főtitkára) lelkészek szíves szóbeli közlése.

⁵⁸ Schilling, Walter: Kirche und Stasi in Thüringen – Ein Blick von der Basis. In: *Stasi-Aufarbeitung in der Thüringer Landeskirche*. EPD Dokumentation. Frankfurt am Main. 17. April 2007. 7. o.

⁵⁹ Schultze, Harald: Stasi-Belastungen in den Kirchen? Zu Debatten in den evangelischen Kirchen Befunden und Unterstellungen (1990–1996) In: *Kirchliches Jahrbuch für EKD 1996*. 285–406., 396. o.

⁶⁰ Schultze 1996, 396. o.

⁶¹ Weispfennig 2006, 13–14. o.

⁶² Schröter 1997, 192–193. o.

⁶³ Schultze, Harald: Die Stasi-Aufarbeitung der Kirchenprovinz Sachsen. In: *Stasi-Aufarbeitung in der Thüringer Landeskirche*. EPD Dokumentation. Frankfurt am Main. 17. April 2007. 27–34., 32. o.

⁶⁴ Schultze 1996, 395. o.

⁶⁵ Maser 2000, 12. o.

⁶⁶ Vollnhals 1997, 89. o.

⁶⁷ Schultze 1996, 366–368. o.

⁶⁸ Schröter 1997, 195–196. o.

⁶⁹ Neubert 1995, 1038. o.

⁷⁰ Vollnhals, Clemens: Oberkirchenrat Gerhard Lotz und das Ministerium für Staatssicherheit. In: *...und über Barmen Hinaus*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995. 591–612., 595–596., 604. o.

⁷¹ Schultze 1996, 361–362. o.

⁷² Neubert 1995, 1040. o.

⁷³ Herzberg, Guntolf: Die frühesten Positionen der Staatssicherheit in der Evangelischen Kirche der DDR. In: *Kirchliche Zeitgeschichte*, 1994. 365–381., 368–381. o.

⁷⁴ Schultze 1996, 369–380. o.

⁷⁵ Schilling 2007, 19. o.

⁷⁶ Schultze, Harald: Stasi-Belastungen in den Kirchen? Zu Debatten in den evangelischen Kirchen Befunden und Unterstellungen (1990–1996) In: *Kirchliches Jahrbuch für EKD 1996*. 285–406. o.

⁷⁷ Weispfennig 2006, 8. o.

⁷⁸ Schröter 1997, 192. o.

⁷⁹ Weispfennig 2006, 11. o.

⁸⁰ Besier, Gerhard – Wolf, Stephan (szerk.): *„Pfarrer, Christen und Katholiken“ – Das Ministerium für Staatssicherheit der ehemaligen DDR und die Kirchen*. Neukirchener, Neukirchen-Vluyn, 1991.

⁸¹ Besier, Gerhard: *Der SED-Staat und die Kirche 1945–1969*. 1. köt. *Der Weg in die Anpassung*. Bertelsmann, München, 1993.

⁸² A Berlin-Brandenburgi Tartományi Egyház határozatát Stolpéről közli: Schröter 1997, 207–210. o.

⁸³ Zászkaliczky Péter: Ügynökkérdés a Deák téri gyülekezet múltjában. I. rész: *Kereszttyén Igazság*, új folyam, 66. sz. 2005. nyár, 30–40. o. II. rész: *Kereszttyén Igazság*, új folyam, 67. sz. 2005. ősz, 38–44. o.

⁸⁴ Erről részletesebben lásd Mirák Katalin tanulmányát.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. kép: Gieske, Jens: *Die DDR-Staatssicherheit. Schild und Schwert der Partei*. Bonn, 2001. 5. o.

2. kép: Deutsches Historisches Museum, Berlin (Friedrich Schorlemmer). Maser, Peter: *Die Kirchen in der DDR*. Bonn, 2000. 57. o.

3. kép: Evangelischer Pressedienst, Frankfurt (Schoelzel). Maser 2000, 146. o.

4. kép: Matthias Domaschk Archiv, Berlin. Maser 2000, 122. o.

5. kép: Evangelischer Pressedienst, Frankfurt (Schoelzel). Maser 2000, 148. o.

Ittész Ádám

A protestáns világszervezetek a „Világosság” rezidentúra fényében

Bevezetés

A pártállami diktatúra időszakában az állami egyházpolitika legfőbb szerve az 1951-ben létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) volt. Az ÁEH felelt a párt egyházpolitikai célkitűzéseinek végrehajtásáért, melyek kidolgozásában persze a hivatal vezetői is részt vettek. Az intézmény megalakulásakor kiadott irányelvek szerint az ÁEH feladata „az állam és a különböző egyházak között kötött egyezmények betartásának ellenőrzése, valamint valamennyi egyéb területen kifejtett egyházi tevékenység figyelemmel tartása”¹ volt. A fentiekből egyértelmű, hogy a cél nem csupán, sőt elsősorban nem az egyházakkal való együttműködés, hanem a rendszer egyik legfőbb ellenségének tartott egyházak minél teljesebb körű ellenőrzése volt. Az ÁEH feladatai a gyakorlatban azonban még az ellenőrzésen is túlmutattak. Az állam célja valójában az egyházak tevékenységének kézben tartása, irányítása volt, amelyet az ÁEH leginkább a rendszerhez lojális egyházvezetőkön keresztül gyakorolt.

A pártállami diktatúra fenntartásának másik fontos eszköze a politikai célokat szolgáló állambiztonsági szervezet volt, amely az élet minden területére, így az egyházakra is kiterjesztette hírszerző, megfigyelő és „bomlasztó”² tevékenységét.

A tényfeltáró bizottság megbízatása az utóbbi szerv iratainak és egyházunk ellen folytatott tevékenységének feltárására szól. Nem kerülhetjük ki azonban teljesen az ÁEH működésének megismerését, hiszen a Belügyminisztérium (BM) különböző szervei is rendszeresen kapcsolatban álltak és együttműködtek a hivatallal mint egyházügyi főhatósággal. Az állambiztonsági szerveknek ugyanis sok esetben csak a rendszerellenesnek tartott tevékenység felderítésére volt lehetőségük, a szükséges intézkedéseket azonban az ÁEH-nak kellett meghoznia. Az eddig kutatott állambiztonsági iratok egyértelműen tanúskodnak arról, hogy rendszeres kapcsolat volt a szervezet és az ÁEH között. Ugyanakkor egyelőre nincs átfogó képünk az együttműködés formáiról és gyakorlati megvalósulásáról. A kapcsolat meglétéről jó részt csak a jelentésekben olvasható tartótisztai megjegyzésekből értesülünk. Fontos lenne feltérképezni, hogyan zajlott a hivatalos és az informális

együttműködés. Erről azonban nem született még átfogó tanulmány a szakirodalomban.

Az eddig ismert egyetlen olyan eset, amelyben dokumentálható az ÁEH és az állambiztonság (ez esetben a külföldi hírszerzés) hivatalos együttműködése, az ÁEH-n belül felállított titkos hírszerző csoport, az úgynevezett „Világosság” rezidentúra³ megszervezése és rövid, mindössze háromévi működése az 1960-as, '70-es évek fordulóján. Tanulmányom e speciális szerv tevékenységének evangélikus és közös protestáns vonatkozásait mutatja be.

A „Világosság” rezidentúra több ezer oldalnyi iratanyagát már többen kutatták, sőt néhány éve önálló könyv, forráskiadvány is született róla.⁴ Szabó Csaba és Soós Viktor Attila munkája a rezidentúra működését és a római katolikus egyház elleni tevékenységét mutatja be, és válogatást közöl a dokumentumokból. A dossziékban található protestáns vonatkozású iratokról azonban tudomásom szerint eddig még nem született publikáció.

Annak ellenére, hogy az ötdossziényi iratanyag csupán három évet ölel fel, és a dokumentumok legnagyobb része a katolikus egyházzal foglalkozik, részünkről is több szempontból figyelmet érdemel. Az ÁEH munkatársaként, korabeli szakkifejezéssel élve az ÁEH „fedése alatt” dolgozó hírszerző tisztek elsősorban nem hálózaton, vagyis beszervezett egyházi személyeken keresztül, hanem ÁEH-s munkakörüket felhasználva, közvetlenül szereztek információkat az egyház külügyi kapcsolatairól, továbbá főként a Vatikánról és a protestáns világszervezetekről. Így a tárgyalópartnerek nem tudhatták, hogy a velük tárgyaló ÁEH-alkalmazott egy személyben a hírszerzés szttisztje is. Az információgyűjtésnek ezt a módját, amikor a tárgyalópartner nincs tudatában, hogy valójában az állambiztonsági szervek számára ad információt, „sötét hírszerzésnek” nevezték. Szempontunkból ez azért is figyelemre méltó, mert több érintett arról számolt be, hogy annak idején nem volt számára világos, hogy kik azok az állami emberek, akikkel időről időre beszélgetnie kell. Ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy az szttisztek által folytatott „sötét hírszerzés” az állambiztonságnak csupán az egyik speciális módszere. A beszervezett hálózati személyek és tartótisztjük közötti kapcsolat azonban nem tartozott ezek közé.

Még inkább különössé teszi az ÁEH-ban dolgozó hírszerző tisztek működését, hogy az esetek többségében olyan egyházi vezetőktől szereztek információjukat, akik a BM más szervével (általában a belső elhárítással vagy az állambiztonság valamelyik más osztályával) hálózati kapcsolatban is álltak. Ez arra enged következtetni, hogy az ott dolgozó szttisztek⁵ révén szorosabb volt a kapcsolat az ÁEH és a hírszerzés között, mint az állambiztonságon belül a hírszerző (III/I) és belső elhárító (III/III) szervek között. Igaz, ennek oka nem feltétlenül az állambiztonság különböző szervei közötti együttműködés hiányában vagy nem megfelelő voltában keresendő. Egy személyt ugyanis egyszerre csak egy szerv foglalkoztathatott. Általában az, amelyik eredetileg beszervezte.⁶ Ennek is betudható, hogy a hírszerzés keretében

működő rezidentúra csak civilben szerezhette információkat olyan ügynököktől, akiket a III/III tartott.

Tematikai szempontból a rezidentúra anyaga azért érdemel figyelmet, mert felöleli azokat a nemzetközi vonatkozású témákat, amelyekkel a későbbiekben a hálózati személyek iratainak feltárása során is rendre találkozunk. Ilyenek a már említett egyházi világszervezetek – Lutheránus Világszövetség (LVSZ), Egyházak Világtanácsa (EVT), Európai Egyházak Konferenciája (EEK), valamint a szocialista országok protestáns és ortodox egyházai által életre hívott Keresztyén Békekonferencia (KBK) – mellett a nyugati magyar egyházi emigráció tevékenysége és a nyugati teológiai ösztöndíjakra pályázó fiatal lelkészek kiválasztása és megfelelő felkészítése. Szerencsés, hogy már itt, a bevezető fejezetben szólunk ezekről a vissza-visszatérő témákról. Azért is célszerű ezeket az általános témákat éppen a „Világosság” rezidentúra iratainak fényében bemutatni, mert ezek egyidejűleg tükrözik az ÁEH és az állambiztonság érdeklődését, céljait.

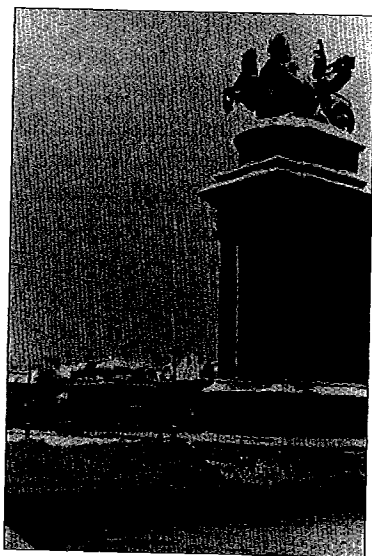
Mivel a dokumentumok jó része ÁEH-s iratanyag, ezen keresztül a hivatal működése is bemutatható. Éppen ezért tanulmányom első fejezetében vázlatosan bemutatom az ÁEH működését. Ezután általában szólok az ÁEH és az állambiztonsági szervek kapcsolatáról annak alapján, ami más állambiztonsági iratokból megtudható erről. Majd rátérek a „Világosság” rezidentúra működésére és iratanyagának bemutatására. A dokumentumokat egyrészt műfaji csoportosításban, másrészt a fentebb vázolt témák szerint ismertetem.

Az ÁEH működése

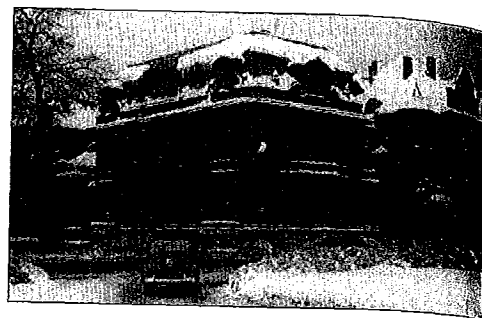
Az Állami Egyházügyi Hivatalt 1951-ben állították fel az „állam és a vallásfelekezetek közötti ügyek intézésére, így különösen az egyes vallásfelekezetekkel kötött egyezmények és megállapodások végrehajtása és a vallásfelekezetek állami támogatása céljára”.⁷

A hivatalt harmincnégy évi, egészen 1989-ig tartó működése során kisebb-nagyobb mértékben többször is átszervezték. 1956-ban, a forradalom leverését követően megszűnt az ÁEH függetlensége, és 1959-ig Egyházügyi Hivatal néven a Művelődési Minisztérium egyik főosztályaként működött. Ám a létszám- és hatáskörcsökkenéssel együtt járó státusz nem volt hosszú életű. Az 1959. évi 25. sz. törvényerejű rendelettel az államhatalom ismét felállította a Minisztertanács felügyelete alatt önállóan működő Állami Egyházügyi Hivalt, amely „mint országos főhatóság önállóan intézi a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 33/1959. sz. végrehajtási rendeletében körülírt egyházügyi feladatokat”.⁸

A hivatal szervezeti és működési, avagy szervezeti és ügyrendi szabályzatát többször módosították, de a működési rend nem változott jelentősen.⁹ Az ÁEH működését most az 1969-ben elfogadott szabályzat alapján mutatom

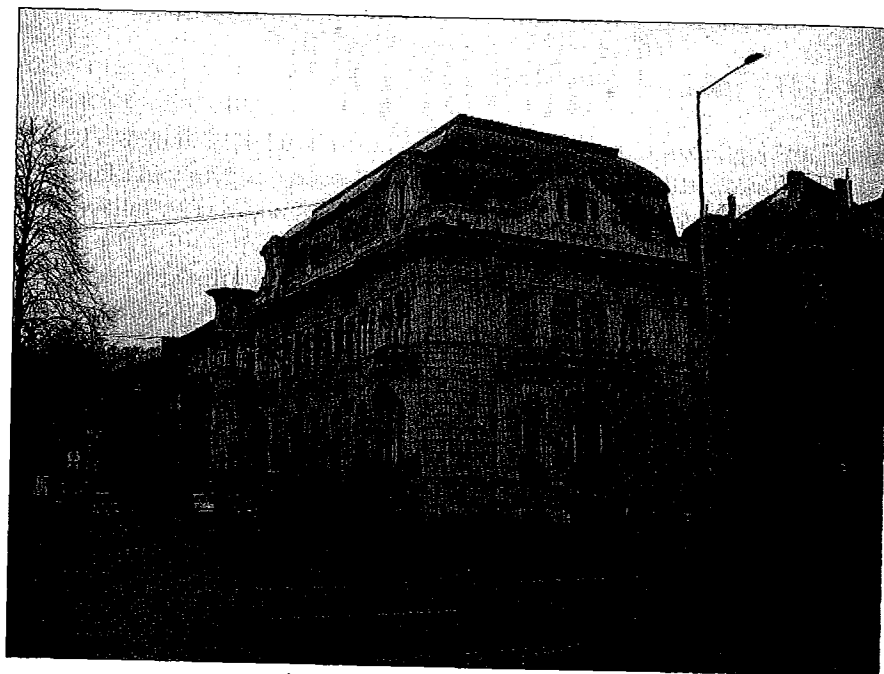
Lendvay u. 28. A milleniumi emlékmű a budapesti Hősök terén, háttérben az Evangélikus Teológiai Akadémia egykori épülete, az '50-es évek első felében. Később ebben az épületben működött az ÁEH 1989-ig, megszüntetéséig.

A teológiai akadémia épülete

A Lendvay utcai teológiai akadémia díszterme

Az ÁEH épülete, későbbi Fidesz-székház

Ittész Ádám | A protestáns világszervezetek a „Világosság” rezidentúra fényében

be, amely a „Világosság” rezidentúra létezésékor volt érvényben, s amelyben már a hírszerző szervek igényeit is igyekeztek figyelembe venni. Ezt az iratot a rezidentúra vezetője a központnak, a BM III/I-4-es, a Vatikán és az egyházi világszervezetek elleni hírszerzéssel foglalkozó osztálynak is megküldte, így a rezidentúra levelezési dossziéjában is megtalálható.¹⁰

Az ÁEH az elnök és helyettese irányítása alatt állt. A tárgyaló időszakban Prantner József volt az elnök, helyettese pedig Miklós Imre, aki 1971-től elnök lett, és ezt a tisztelet csaknem a rendszerváltásig betöltötte.

A szervezeti felépítés egy egyházpolitikai és egy államigazgatási főcsoportra oszlott. A főcsoportokon belül több főosztály működött. Az egyházpolitikai főcsoport alá tartozott a katolikus főosztály, a protestáns és más felekezetek főosztálya, valamint a nemzetközi főosztály. Témánk szempontjából a protestáns és a nemzetközi főosztály feladatkörei érdemelnek figyelmet. (A katolikus főosztály feladatai egyébként lényegében ugyanazok voltak, mint a protestáns és más felekezetek főosztályának a protestáns egyházak területén.)

A protestáns és más felekezetek főosztályán mindössze négy fő: főosztályvezető, főosztályvezető-helyettes és két politikai munkatárs dolgozott. A létszám a katolikus főosztályénak a fele volt. A munkamegosztás szerint a főosztályvezető irányítása alatt egy fő foglalkozott a református egyház, a protestáns teológiák, valamint az egyházi iskolák, valójában az egyetlen protestáns egyházi iskola: a debreceni református gimnázium ügyeivel. Egy másik munkatárs feladatkörébe tartoztak az egyházi világszervezetek (EVT, IVSZ, Református Világszövetség [RVSZ]) és az evangélikus egyház. Ezt a feladatkört ebben az időszakban dr. Pozsonyi László töltötte be, aki „Vértesi” fedőnéven a „Világosság” rezidentúra tisztje is volt sztr rendőr hadnagyi rangban.¹¹ A főosztály harmadik munkatársának munkakörébe az izraelita felekezet, a kisegyházak (a Szabadegyházak Tanácsának tagegyházai) és szekták (el nem ismert felekezetek), valamint az egyházi sajtó ügyei tartoztak.

A főosztály alapfeladata: „A Párt és a Kormány által meghatározott egyházpolitikai elvek gyakorlati megvalósítása a protestáns egyházaknál és más felekezeteknél.”¹² Ennek érdekében a következő feladatköröket látta el:

- Egyházpolitikai javaslatok és tervezetek kidolgozása, végrehajtása és ennek ellenőrzése.

- Rendszeres kapcsolattartás a felekezetek vezetőivel és lelkészeivel, különösen a velük való „tervszerű politikai foglalkozás”¹³ céljából.

- Az egyházak által „előterjesztett személyi kérdésekben – különös tekintettel az 1957. évi 22. sz. tv.-re¹⁴ – a szükséges állami hozzájárulás politikai előkészítése [...]”¹⁵

- Az államsegély-kérelmek elbírálása.

- „Az egyházi reakció tevékenységének figyelemmel kísérése, ellenőrzése és javaslattétel az állami, illetve egyházi felelősségre vonásra.”¹⁶

- Az egyházak „hitéleti és szervezeti tevékenységének figyelemmel kísérése, különös tekintettel a hitoktatás, biblia órák [sic!], konfirmációk, sze-

retetvendégségekre. [sic!] [...] Mindazon személyek felelősségre vonása, akik az egyházakkal kötött megállapodásokat nem tartják be.”¹⁷

– Az egyházi sajtó figyelemmel kísérése és értékelése a nemzetközi főosztállyal közösen, illetve az egyházi könyvek „lektorálása”.¹⁸

– Az egyházi szervezetek, oktatási intézmények, teológiák működésének ellenőrzése.

– „A protestáns egyházak nemzetközi tevékenységének elemző munkájában való aktív részvétel, valamint konkrét nemzetközi kapcsolatok gyakorlati lebonyolítása.”¹⁹

A fenti feladatokat a főosztály a gyakorlatban sok esetben a megyei egyházügyi főelőadókon keresztül látta el, ezért az ő munkájuk felügyelete és irányítása is a feladatok közé tartozott.

Az intézkedést, döntést igénylő esetekben (például személyi kérdések, államsegély-ügyek stb.) a főosztálynak csak előkészítő feladata és javaslattevési joga volt, a döntéseket természetesen a hivatal vezetése hozta meg.

Az ÁEH Nemzetközi Főosztályát 1969-ben tehát az akkori szervezeti és működési szabályzat elfogadásával hozták létre. A külügyi kérdések előtérbe kerülése már korábban megfigyelhető volt. Ezt mutatja, hogy az ÁEH-n belül már 1966 óta létezett egy külügyi bizottság.²⁰ Az új főosztály létrehozása összefüggésben állt a BM és az ÁEH között kötött együttműködési megállapodással, amelynek értelmében létrehozták a „Világosság” rezidentúrát. Nem véletlen, hogy az új főosztály élére éppen a BM által az ÁEH-ba telepített hírszerző tisztek egyike, Orosz József került, aki szétállományú rendőr alezredesként, „Vági” fedőnéven egyben az ÁEH fedése alatt működő rezidentúra vezetője is volt.²¹

A nemzetközi főosztály kiemelt szerepét a katolikus főosztályéval egyező, nyolcfős létszám is mutatja. Láthattuk, hogy a katolikus és protestáns főosztályok is foglalkoztak nemzetközi kérdésekkel. Ezeket azonban mindig a nemzetközi főosztállyal együttműködve intézték, és a koordináló, irányító szerep inkább az utóbbi kezében volt. A külügyi területen a protestáns egyházakkal kapcsolatban meghatározott feladatok a következők voltak: az egyházi világszervezetek (protestáns területen: EVT, EEK, LVSZ, RVSZ) működésének, tevékenységének, belső erőviszonyainak, irányzatainak tanulmányozása, különös tekintettel a szocialista országok és hazánk ellen irányuló célkitűzéseikre. A feladatok közé tartozott továbbá annak feltérképezése, „hogyan lehetséges a magyar egyházak [nemzetközi egyházi szervezetekkel fennálló] tagsági viszonyából származó kapcsolatait számunkra előnyösen kihasználni, pozícióikat erősíteni, s a haladó erőket támogatni, aktivizálni, a reakciós erőket bomlasztani, elszigetelni”.²² A főosztály ennek érdekében más főosztályokkal együttműködve javaslatokat tett belső és nemzetközi egyházpolitikai célkitűzésekre, tartalmi és személyi elképzelésekre.

Az állam az egyházak nemzetközi kapcsolatait nemcsak általánosságban, hanem konkrét esetek, sőt személyek vonatkozásában is igyekezett kézben tartani. Ezt szolgálta, hogy a nemzetközi főosztály feladatai közé tartozott

„különböző személyekre szóló, de hivatalosnak tekintendő meghívások célszerűségének, hasznosságának vizsgálata [...]”²³ is. Ehhez hasonló feladat volt „a különböző egyházi mozgalmak, konferenciák célkitűzéseinek tanulmányozása, az ezekben való részvétel hasznosságának, célszerűségének vizsgálata [...]”.²⁴

Kiemelten fontosnak tekintették az egyházi emigráció tevékenységének figyelését, belső erőviszonyainak tanulmányozását. Végül, de nem utolsósorban: figyelemmel kísérték az egyházak külügyi bizottságainak munkáját és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa (MEÖT) külügyi tevékenységét, ösztönözve őket „a szocialista országok és hazánk érdekében megfelelő kapcsolatok feltételeinek kialakítására – e kapcsolatok hatékonyabbá tételére, különböző tanulmányok készítésére stb.”.²⁵ Ennek érdekében a főosztály feladata volt „kiutazó egyházi személyek felkészítésében részt venni. Hazatérésük után a velük folytatott beszélgetést felhasználni beszámoltatásukra, információk szerzésére. A megszerzett információkat feldolgozni, elemezni és rendszeresen tájékoztatni erről a hivatal vezetőit, [valamint] más illetékes szerveket”.²⁶

A főosztály nemcsak hazai szinten, hanem a szocialista országok egyházügyi hivatalaival együttműködve, nemzetközi szinten is koordinálta az egyházpolitikai munkát, tapasztalatcserével, információkkal, javaslatokkal segítette a baráti országokat. A szocialista országok egyházügyi hivatalai 1957-től rendszeresen – évente – tartottak nemzetközi értekezleteket,²⁷ valamint az egyes országok között kétoldalú megbeszéléseket, találkozókat.

A „Világosság” rezidentúra iratanyagának tanúsága szerint a hatvanas, hetvenes évek fordulóján viszonylag rendszeresek voltak a kelet-európai országok egyházügyi hatóságainak képviselői közti találkozók. 1968 szeptemberében például többoldalú találkozón vitatták meg a csehszlovákiai helyzet egyházpolitikai vonatkozásait.²⁸ Ugyanebben az időszakban került sor a keletnémet és a magyar ÁEH-vezetők találkozására.²⁹

A nemzetközi főosztály feladatkörét látva feltűnő, hogy azok bizonyos szempontból már megfogalmazásukban is túlmutatnak egy legális, nyilvánosan működő állami szerv feladatain. Még akkor is így van ez, ha figyelembe vesszük, hogy nem jogállami keretekről volt szó. Egy állam legálisan aligha tűzheti ki célul nemzetközi szervezetek bomlasztását, a belügyeikbe való beavatkozást stb. Tehát már ebből is kiolvasható, hogy az ÁEH működésére külügyi kérdésekben erősen hatottak az állambiztonság igényei.

Az ÁEH jogköreinek más részeit tekintve is jól látható, hogy az államnak megvoltak a legális lehetőségei is az egyházak teljes körű felügyeletére, tevékenységük befolyásolására. Ezt a mindenre kiterjedő ellenőrzést csak erősítette és szélesítette az állambiztonsági szervek tevékenysége, amely illegális módszereket³⁰ is felhasználva olyan információkhoz juthatott, amelyek az ÁEH-nak esetleg más úton nem jutottak tudomására. A kölcsönös együttműködés így valóban fokozhatta a pártállam egyházellenes tevékenységét.

Az ÁEH és az állambiztonság kapcsolatának jellemző vonásai az eddig megismert hálózati iratok alapján

Az ÁEH és az állambiztonság egyházakkal foglalkozó szervei ugyanazon cél érdekében végezték munkájukat. (A III/III-as, belső reakció elleni elhárítást végző és a III/I-es, külföldi hírszerző csoportfőnökség feladatai között egyaránt kiemelt helyet foglalt el az egyházak elleni tevékenység.) Feladatuk a párt aktuális egyházpolitikájának érvényre juttatása volt. Azonban lehetőségeik, módszereik és olykor érdekeik is különböztek. Annak ellenére, hogy az együttműködés formáiról nincsenek konkrét adataink, az állambiztonsági iratok figyelmes tanulmányozása útján érdekes következtetéseket vonhatunk le kapcsolataikról.³¹

Az ÁEH mint az egyházügyi igazgatás legfőbb szerve széles körű, legális információszerzési lehetőségekkel rendelkezett. Az egyházvezetés különböző szintjein tevékenykedő püspököknek, espereseknek, teológiai tanároknak, sőt olykor nagyobb, fontosabb gyülekezetek vezetőinek is kötelességük volt az ÁEH-val – vidéken a megyei egyházügyi előadókkal, későbbi elnevezés szerint egyházügyi titkárokkal – való kapcsolattartás. Szóban vagy/és írásban kisebb-nagyobb rendszerességgel be kellett számolniuk egyházuk, gyülekezetük életéről és hivatalos külföldi útjaikról. Az ÁEH-val való kapcsolattartás kötelezettsége törvényszerűen³² együtt járt bizonyos egyházi pozíciók betöltésével.

Az ÁEH az egyházügy területén teljes körű intézkedési jogkörrel rendelkezett, tehát nemcsak összegyűjtötte az információkat, hanem meg is tette a szükséges adminisztratív intézkedéseket.

Ezzel szemben az állambiztonsági szervek titkos, nemegyszer illegális vagy legfeljebb belső szabályzatokban rögzített módszerekkel dolgoztak, így az ÁEH-hoz képest elvileg több információhoz juthattak hálózati úton az „egyházi reakció” tevékenységéről. Ugyanakkor, mivel az esetek többségében nem volt szó bűncselekményről, de még annak gyanújáról sem, az állambiztonságnak nem állt módjában legálisan intézkedni egy-egy ellenségesnek bélyegzett egyházi tevékenység (például be nem jelentett gyülekezeti rendezvény) megakadályozására. Ha intézkedést látott szükségesnek, erre az ÁEH-nak tehetett javaslatot.

A két intézmény tehát bizonyos mértékig egymásra volt utalva. Csak kölcsönösen együttműködve tudták következetesen érvényre juttatni a párt egyházpolitikai irányelveit. Éppen ezért különös, hogy ennek az együttműködésnek a gyakorlati megvalósulása mindmáig feltáratlan, aminek leginkább a források hiánya lehet az oka.

Az alábbiakban arról szólok, hogyan jelenik meg érintőlegesen vagy közvetve az eddig kutatott állambiztonsági iratokban az ÁEH-val való kapcsolat. Ebben a fejezetben csak a „Világosság” rezidentúrán kívüli kapcsolatokról

lesz szó. Nem konkrét példákat, hanem azokat az általános jelenségeket mutatom be, amelyek rendszeresen előfordulnak az iratokban.

Több érintett beszámolt arról, hogy a BM emberei egészen más viszonyt igyekeztek kialakítani az egyházi emberekkel, mint az ÁEH: míg az utóbbi helyen inkább a feltétlen engedelmességet, a rendszer szavakban és tettekben megmutatkozó támogatását várták el, addig a BM emberei általában rendkívül udvariasan viselkedtek a velük kapcsolatot tartó lelkészekkel, és nem a rendszert támogató szövegeket várták, hanem az egyház valódi helyzete érdekelte őket.

Az állambiztonság által szervezett egyházi személyek nagy része pozíciójánál, munkakörénél fogva az ÁEH-val is kapcsolatban állt. Rendszeresen találkozunk a hálózati munkadossziékban olyan jelentésekkel, melyeket szerzőjük mind az ÁEH-nak, mind az állambiztonságnak eljuttatott. Olykor az is előfordulhatott – bár ez nem igazán dokumentálható –, hogy az állambiztonság más úton szerezte meg egy általa is foglalkoztatott személy ÁEH-nak írt jelentését, ám erre aktív hálózati kapcsolat esetén aligha volt szükség. Ismerünk olyan ügynöki dossziét, ahol az anyag tekintélyes része megegyezik az illető ÁEH-nak megküldött beszámolóival. Ilyen esetben az ügynök a titkos kapcsolatban sem adott át többletinformációt ahhoz képest, amit az ÁEH-val hivatalosan közölt.

Másik, hasonló típus, amikor az ügynök eljuttatta az eredetileg az ÁEH-nak készült jelentést tartótisztjének, ám ahhoz szóban vagy írásban kiegészítéseket fűzött. Ezek a kiegészítések általában bizalmasabb információkat tartalmaztak. Arra is találunk példát, hogy egy-egy külföldi útról beszámolva ugyanaz a személy jelentősen eltérő információkat közölt tartótisztjével, mint egyházi vezetőként az ÁEH-val. Erre például olyankor kerülhetett sor, amikor tartótisztjától az ügynök külön megfigyelési, információgyűjtési vagy éppen dezinformálási feladatokat kapott.

Van példa arra is, hogy egy, az egyházi reakció megfigyelése szempontjából fontos információt – például egy illegális gyülekezeti rendezvény felderítését – az állambiztonság szándékosan elhallgatott az ÁEH elől, mert egy esetleges adminisztratív intézkedés sértette volna az állambiztonság pillanatnyi érdekeit, megakadályozta volna a további felderítő munkát. Ilyenkor természetesen az ügryről jelentést tévő ügynököt is arra utasították, hogy az információt az ÁEH-nak ne jelentse.

Az ÁEH tájékoztatását bizonyos esetekben éppen ügynökeiken keresztül végezték el. Az ügynököknek adott feladatok között olvashatjuk olykor, hogy az illető miről és hogyan tájékoztassa az ÁEH-t, illetve szükség esetén mit hallgasson el a hivatal munkatársai elől.

A leggyakrabban azonban olyan vonatkozásban kerül elő az ÁEH a tartótisztek megjegyzéseiben, amikor az állambiztonsági szerv szükségesnek tartja az információ továbbadását az ÁEH-nak, vagy intézkedést javasol az adott ügyben. Javaslatot tettek például rendezvény megakadályozására, egy-

házi személyek áthelyezésére, fegyelmi eljárásra, ki- és beutazások engedélyezésére vagy elutasítására. Azt azonban egyelőre nem tudjuk pontosan, hogy az ÁEH és az állambiztonság egyes szervei közötti hivatalos információcseré hogyan zajlott.

A „Világosság” rezidentúra működése

Az 1960-as években folyamatosan bővültek az egyházak külügyi kapcsolatai. Az állam úgy gondolta, hogy jobban szolgálhatja a szocializmus, különösen a propaganda érdekeit, ha az elzárkózás helyett igyekszik a rendszer szempontjából megbízható és megfelelő embereket küldeni a nemzetközi egyházi konferenciákra, illetve az egyházi világszervezetek minél befolyásosabb posztjaira. Ez a fajta egyházpolitikai nyitás a szocialista állam szempontjából több előnnyel is kecsegtetett. Egyrészt a nemzetközi egyházi életben részt vevők az állami elvárásoknak megfelelő képet tudtak kialakítani külföldön a szocialista Magyarországról, másrészt a nemzetközi egyházi szervezetekben szerephez jutva megfelelő irányba befolyásolhatták azok működését, döntéseit, valamint az állam (jelen esetben az ÁEH) vagy éppen közvetlenül az állambiztonsági szervek számára információkkal szolgáltathattak ezekről a szervezetekről.

Az egyházak bővülő kapcsolatait a hírszerzés is igyekezett kihasználni az egyházi világszervezetek munkáját feltérképező és bomlasztó tevékenység fokozására. Ebben az időszakban a magyar hírszerző szervek számára kiemelt fontosságú volt az egyházi vonalon végzett munka. Ennek erősítése szovjet elvárás is volt. A hírszerzés vezetői úgy gondolták, hogy lehetőségeik nem elegendőek a nemzetközi egyházi szervezetekbe és különösen a Vatikánba történő beépülésre. Ez indokolta, hogy 1968-ban a BM és az ÁEH együttműködési megállapodást kötött, melynek eredményeként a következő évtől létrehozták az ÁEH-ban tevékenykedő, szakkifejezéssel élve: az ÁEH fedése alatt működő „Világosság” fedőnevű rezidentúráját. Ennek keretében olyan szt állományú hírszerző tiszteket telepítettek az ÁEH-ba, akik egyszerre voltak az ÁEH és a BM alkalmazottai. Így legális beosztásukat kihasználva első kézből szerezhettek információkat tárgyalópartnereiktől: hazai és külföldi egyházi személyektől. Ez főként a külföldiek esetében lehetett különösen fontos, hiszen egy nyílt állományú hírszerző tiszt aligha kerülhetett közvetlenül kapcsolatba egy hazánkba látogató külföldi egyházi személlyel.

Az ÁEH-ba telepített tisztek a hivatal különböző osztályain kaptak beosztást. Értelemszerűen jórészt nemzetközi kérdésekkel foglalkoztak. Valódi foglalkozásukat az ÁEH-n belül csak az elnök és az elnökhelyettes ismerte, tehát küldetésüknek a kollégák előtt is titokban kellett maradnia. A teljes titkosság érdekében az ÁEH számára a valóságtól eltérő életrajzokat, úgynevezett „legendákat” adtak le, amelyeket úgy építettek fel, hogy a valós élet-

rajznak csak bizonyos elemeit tartalmazták, mégis minden részletükben dokumentálhatóak voltak.³³

A rezidentúra vezetője Orosz József rendőr őrnagy volt, „Vági” fedőnéven. Ő, mint már említettem, az ÁEH nemzetközi osztályát is vezette. Orosz József (1928) az ÁEH iratanyagában megtalálható, Szabó Csaba tanulmányában bemutatott³⁴ életrajza szerint a közgazdasági egyetem elvégzése után, 1953 és 1957 között dolgozott a BM-ben pénzügyi területen, ezután pedig az Országos Tervhivatal munkatársa volt. Személyi anyaga szerint innen került az ÁEH-ba. Ez azonban egy legendázott életrajz, mely több ponton eltér a valóságtól. Orosz József – a „Vági” fedőnevű szt-tiszt – töredékesen fennmaradt BM-es személyi anyagából arra következtethetünk, hogy egészen 1979-ig a BM különböző szerveinél dolgozott. A III/I-4-es osztályról szigorúan titkos állományú rendőr alezredesként ment nyugdíjba 1979. március 31-én.³⁵

Szempontunkból a rezidentúra legfontosabb tagja a „Vértesi” fedőnéven működő dr. Pozsonyi László rendőr hadnagy, aki az ÁEH-ban a protestáns főosztály munkatársa volt. A fiatal, 1969-ben mindössze 29 éves jogász a rezidentúra legképzettebb tagja volt. Az ÁEH személyi anyagából az derül ki, hogy az egyetem elvégzése után, 1964-től a Malévnél, majd a Külügyminisztériumban dolgozott. Belügyis személyi anyagából viszont megtudható, hogy már 1964-től a hírszerzés (III/I.) állományába került, ahol érdekes módon a III/I. alkalmazottjaként dolgozott a III/III-2-es osztályán, ahol az ifjúság körében végzett elhárítást. Pozsonyi a „Világosság” rezidentúra megszűnése után is az ÁEH-ban maradt, és itt dolgozott egészen a hivatal megszűnéséig. Arról azonban nincs információnk, hogy a rezidentúra megszűnése után megmaradt volna az állambiztonság kötelékében is. Tehát valószínűsíthető, hogy civil alkalmazottként, titkos megbízatás nélkül dolgozott tovább.³⁶

Irattípusok

A rezidentúra sajátosságaiból adódóan az állambiztonsági szerveknél megszokottól eltérő iratokkal is találkozunk. Az alábbiakban az iratok típusait mutatom be.

A vizsgált anyag nagyobb része nem speciális állambiztonsági dokumentumokból áll, hanem az ÁEH-ban, illetve az ÁEH számára készült iratokból. Ezeket a rezidentúra illetékes tisztje rendszerint egy kísérlőlevéllel küldte át a központnak, vagyis a rezidentúra működését felügyelő BM III/I-4-es osztálynak. Ezek a kísérlőlevelek, melyek általában a „Mellékelten felterjesztem...” formulával kezdődnek, sok esetben a dokumentum megnevezésén kívül nem tartalmaznak más érdemi információt. Más esetekben viszont ezekben az úgynevezett átiratokban olvasható a mellékelte dokumentum értékelése hírszerzési szempontból. Sajnos rengeteg olyan eset van, amikor csupán ez

a kísérőlevél, átirat található meg a rezidentúra levelezési dossziéiban. Néhány esetben van utalás az iratokban arra, hogy a mellékelt dokumentumok X. Y. elvtársnál vagy valamelyik másik osztály anyagában található. Ebből arra következtethetünk, hogy bizonyos iratokat más vonalon is felhasználtak.

Az ÁEH-tól beszerzett iratok a következő típusokba sorolhatók.

1. Az ÁEH saját iratai, vagyis azok a belső jelentések, összefoglalók, szabályzatok stb., melyek közvetlenül a hivatal tevékenységével foglalkoznak, vagy az egyházak működését értékelik állami szempontból. Ide sorolhatók azok az úti beszámolók, illetve értekezletekről készült összefoglalók is, melyek ÁEH-munkatársak, delegációk külföldi útjairól, illetve itthoni tárgyalásairól készültek.

2. Az eredetileg az ÁEH számára megküldött, a rezidentúra dossziéiban található iratok másik csoportját az egyházaktól kapott iratok: külügyi munkatervek, kérelmek, levelek stb. képezik. Tehát ezek is olyan hivatalos iratok, melyek az akkori normális ügymenet részei voltak, hiszen az egyházi élet minden területe – az egyházi külkapcsolatok ügye pedig különösen is – az ÁEH ellenőrzése alatt állt.

3. Egyházi személyek ÁEH számára készített külföldi úti beszámolóit, jelentései nemzetközi konferenciákról, illetve az egyházi szervezetek működéséről. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy itt nem az állambiztonság, hanem az ÁEH számára készült jelentésekről van szó, tehát ezeket szerzőik nem egy titkos kapcsolat részeként, hanem pozíciójukkal járó hivatali kötelességként készítették. Ezek csak a „Világosság” rezidentúrán keresztül, nagy valószínűség szerint szerzőik tudtán kívül jutottak a hírszerző szervek birtokába.

A fenti három iratcsoport közös vonása tehát az, hogy eredetileg nem a BM, hanem az ÁEH számára készültek. Az ilyen iratok esetében a rezidentúra szinte csak a postás szerepét töltötte be az ÁEH és a BM között. Mivel az ÁEH iratai a „Világosság” rezidentúra teljes iratanyagának nagy hányadát teszik ki, jogosan vethető fel a kérdés: szükség volt-e ehhez egy külön rezidentúra működtetésére, nem tudta volna-e a hírszerzés más módon is beszerezni az ÁEH iratait?

Az iratok egy másik, szintén több típust magában foglaló csoportját azok a dokumentumok jelentik, amelyek kifejezetten a hírszerzés számára készültek. Ezek közül a nagyobb hányadot a rezidentúra tagjai által írt jelentések, kisebb (evangélikus vonatkozásban elenyésző) részét pedig az ügynöki jelentések teszik ki.

Evangélikus vonalon a rezidentúra iratai csak a „Borókai” fn. ügynököt (dr. Prőhle Károly professzort) említik azok között a hálózati személyek között, akiket a rezidentúra átvett a BM-központtól és közvetlenül foglalkoztatott.³⁷ Ugyanakkor találunk a dossziékban néhány olyan adatlapot, melyek „Szamosi” fn. ügynök jelentéseit összegzik és értékelik.³⁸ Ezek tartalmi szempontból nem annyira jelentősek ugyan, mégis különös jelentőséggel bírnak, hiszen „Szamosi”-tól eddig csak 1958 és 1967 között írott III/III-as jelen-

téseit ismertük,³⁹ és további foglalkoztatására csak közvetett bizonyítékaink voltak. „Szamosi” néhány, a „Világosság” rezidentúra levelezési dossziéjában található jelentését a későbbiekben ismertetem. „Borókai” jelentései viszont nem a rezidentúra dossziéiban található, hanem többi III/I-es iratával együtt önálló munkadossziében.⁴⁰ Prőhle Károly állambiztonsági iratairól a későbbiekben külön tanulmány jelenik meg. Itt csak a rezidentúra és a hálózati személyek kapcsolattartásával foglalkozó fejezetben térek majd ki „Borókai” iratanyagának ezzel kapcsolatos tanulságaira.

Az ügynöki tevékenységről egy későbbi fejezetben részletesen szólok, így itt csak a másik irattípusra, azaz az szt-tisztek által írt jelentésekre fókuszálok. A hírszerző tisztek által írt jelentések a „sötét hírszerzés”, egy külföldi vagy magyar egyházi személyiséggel ÁEH-alkalmazottként folytatott beszélgetések útján szerzett információkat foglalják össze. Ezekben az szt-tiszti fedőnévvel aláírt jelentésekben, melyek gyakran az *Információs jelentés* címet viselik, az illetékes tisztt (protestáns vonatkozásban leginkább „Vértesi” és „Vági”) saját szavaival foglalja össze a beszélgetés tartalmát. Ezek a jelentések értelemszerűen állambiztonsági szempontból értékesebb, speciálisabb információkat tartalmaznak, mint az ÁEH továbbított iratai.

A hírforrásokat, beszélgetőpartnereket tekintve különös, hogy több esetben olyanokról van szó, akik valamilyen módon hálózati kapcsolatban is álltak az állambiztonsággal. Így voltaképpen nem lett volna szükség a hírszerzőtisztnek ÁEH-s fedőfoglalkozására ahhoz, hogy így férközzenek a közelükbe. Ilyen például a két püspök. Káldy Zoltánt „Pécsi” fedőnéven 1958-tól foglalkoztatta a belső elhárítás, azaz a III/III-as csoportfőnökség.⁴¹ Ottlik Ernő pedig „Szamosi” fedőnéven, szintén 1958-tól írt jelentéseket ugyanennek a szervnek.⁴² Amint már utaltunk rá, bizonyos információkat mind ügynöki jelentéseikben, mind a rezidentúra iratanyagában megtalálunk. A kettősség oka lehetett az állambiztonság szervezetlensége, valószínűbb azonban, hogy az átfedések a két különböző kapcsolatból adódnak. Arról van tehát szó, hogy amit valaki leírt III/III-as ügynökként, ugyanazt elmondta az ÁEH-ban is, és így két forrásból jutott el az állambiztonság különböző szerveihez.

A „sötét hírszerzés” lehetőségét külföldiekkel szemben tudták leginkább kihasználni, hiszen velük az ÁEH biztosította hivatalos kapcsolaton túl nemigen tudtak volna kapcsolatba kerülni a hírszerzés emberei. Tanulmányomban ezért külön figyelmet szentelek ezeknek a jelentéseknek.

Ügynöki tevékenység a rezidentúra keretében

A rezidentúra által foglalkoztatott ügynökökkel kapcsolatban problematikus és ma még egyértelműen nem megválaszolható kérdés, hogy ők – elmentetben azokkal a személyekkel, akikkel csak az ÁEH-s munkatársként érintkeztek – tudták-e, hogy nem az ÁEH-nak, hanem a BM-nek jelentenek.

E sorok írója valószínűbbnek látja, hogy a rezidentúra által foglalkoztatott hálózati személyek tisztában lehettek azzal, hogy ők a rezidentúrán dolgozó tisztekkel találkozáskor nem csupán az ÁEH-val állnak kapcsolatban. E feltevésemet az alábbiakra alapozom.

A rezidentúra szabályzatai, munkatervei egyértelműen külön említik a „sötét hírszerzést” és az ügynökök tartását, foglalkoztatását. Ez utóbbi esetében fel is sorolják azoknak az ügynököknek a fedőnevét,⁴³ akiket a rezidentúra a központtól átvész foglalkoztatásra. Az 1970. évi munkaterv az átvett ügynökök helyzetéről így ír: „Közös jellemzőjük, hogy tele vannak olyan személyi problémákkal, melyek akadályozzák pillanatnyilag hatékony felhasználásukat, másrészt operatív ismereteik sem felelnek meg a velük szemben támasztott követelményeknek.”⁴⁴ Ebből kiolvasható, hogy az ügynökök foglalkoztatása terén is voltak gondjai a rezidentúrának. Ugyanakkor az is látható belőle, hogy az ügynököket valóban másként kezelték, mint az ÁEH-n keresztül végzett „sötét hírszerzést”. Miért említené külön a kétfajta hírszerzési módot, ha kizárólag adminisztratív különbségről volna szó? Nem valószínű tehát, hogy a különbség mindössze annyi, hogy egyes személyeket tudtukon kívül fedőnéven kezelt a rezidentúra, míg másokat – akik egyébként sok esetben szintén kapcsolatban álltak az állambiztonság valamely szervével – ÁEH-s tárgyalópartnerként, saját néven említ. A hálózati és a „sötét hírszerzés” között – legalábbis elvben – minőségi különbségnek is kellett lennie. Azért kell azt mondanunk, hogy *legalábbis elvben*, mert nem biztos, hogy a rezidentúra tisztje minden esetben több, felhasználhatóbb információhoz jutott egy ügynöktől, mint „sötét hírszerzés” útján, de a kapcsolat minősége más kellett, hogy legyen.

A „Világosság” rezidentúra iratanyaga meglepően kevés hálózati jelentést tartalmaz. Említettük már, hogy az ügynökök és más hálózati személyek foglalkoztatása nem tartozott a rezidentúra elsődleges feladatai közé. Az iratokban evangélikus vonatkozásban egyetlen fedőnév, „Borókai”, azaz Prőhle Károly szerepel, akit a rezidentúra keretében ügynökként foglalkoztattak. Tőle azonban egy ügynöki jelentést sem találunk a rezidentúra dossziéiban, aminek az lehet a magyarázata, hogy „Borókai” számára önálló munkadossziét nyitottak.⁴⁵ A rezidentúra dossziéiban található azonban néhány olyan irat, amely „Borókai” egyes jelentéseit értékeli.

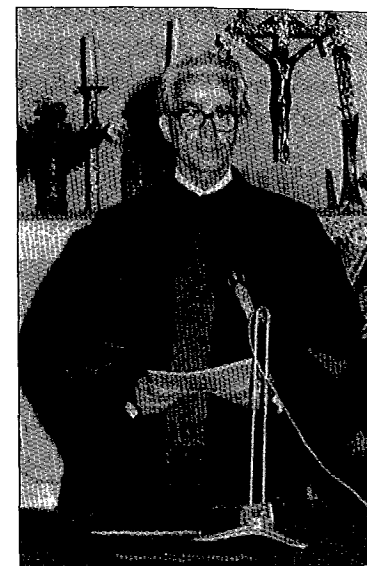
A rezidentúra által ügynökként foglalkoztatott evangélikus személy, „Borókai”, azaz Prőhle Károly már 1964 óta kapcsolatban állt az állambiztonsággal. Előbb „Soproni”, majd „Pozsonyi” fedőnéven a III/III-as csoportfőnökség tartotta, majd 1969-től a III/I-es csoportfőnökség vette át.⁴⁶ Ekkor kapta újabb, a rezidentúra által is használt fedőnevét, amelyet, hasonlóan korábbi fedőneveihez, egyetlenegyszer sem írt le saját kezűleg. A III/I-es munkadossziéjában található utolsó anyag 1980-ból származik.⁴⁷ Ezalatt bizonyíthatóan jelentett és találkozott tartótisztjeivel. Igaz, tárgyszerű, általában külföldi konferenciákról írott beszámolóit a legtöbb esetben megegyeznek

az ÁEH, illetve az egyházvezetés számára készített „Feljegyzésekkel” (ő maga nevezte így ezeket), így ezekből az állambiztonság nem juthatott különösebb többletinformációhoz. Ebből a tíz-tizenegy, illetve a III/III-as időszakkal együtt tizenhat évből dokumentálhatóan mindössze két évben, 1970–71-ben foglalkoztatta őt a rezidentúra. Nem valószínű, hogy épp ebben az időben ne tudta volna, hogy jelentéseit nem csak az ÁEH kapja meg.

A fentieket igazolja az is, hogy „Borókai” munkadossziéjából ismerünk egy olyan jelentést, amelyben „Vértesi” „Borókai” fn. ügynökkel folytatott beszélgetésről számol be.⁴⁸ A találkozó a rezidentúra számára fenntartott, „Ék” fn. K-lakásban, tehát nem az ÁEH-ban zajlott. A konspirált körülményekből⁴⁹ és a leírakból is kitűnik, hogy itt a tartótiszt és az ügynök, nem pedig az ÁEH munkatársa és a teológiai tanár közötti találkozásról van szó. A találkozóról „Vértesi” többek között az alábbiakat írja: „Borókai az elhárítástól történt átvétele óta láthatóan kiegyensúlyozottabb lett, érzi, hogy határozott terveink vannak vele, és nincs kitéve az egyházon belüli ellenségei – elsősorban Káldy Zoltán püspök és Nagy Gyula professzor – kénye-kedvének. Szóban készséggel beszámol mindenről. Azonban a jelentés készítésével [sic!] problémái vannak, egyrészt otthon nehezen tud úgy írni, hogy a felesége ne vegye észre, hogy mit ír, aki egyébként is rossz néven veszi tőle, hogy az egyház belső ügyeit kitergeti az állami embereknek (ti. az Egyházügyi Hivatalnak), másrészt, a teológián, ahol nyugodtabban tudna dolgozni, nincs írógépe.

E nehézségek áthidalására két megoldás látszik célszerűnek: az egyik, hogy egy írógép megvásárlásához szükséges összeget adnánk neki,⁵⁰ a másik, hogy beszámolóit hangszalagon rögzítenénk.”⁵¹

A fenti idézet több szempontból is érdekes. Figyelemre méltó, hogy a találkozó K-lakásban zajlott, pedig Pozsonyi László mint az ÁEH munkatársa találkozhatott volna az ÁEH-ban is Prőhle Károllyal. Ha tehát Pozsonyi ÁEH-munkatársként akart volna Prőhlével találkozni, miért lett volna szükség ehhez konspirált körülményekre? A találkozó helye tehát már önmagában amellet szól, hogy Prőhle tudta, nem csupán ÁEH-s meghallgatáson vesz részt. Figyelemre méltó a tiszt értékelése, miszerint az ügynök nyugodtabb lett, mióta a belső elhárítástól, azaz a III/III-tól elkerült. Fölvetődik, hogy a nyugodtabb magatartást és a bizalom erősödését nem éppen az okozta-e,

Prőhle Károly professzor a teológiai akadémia tanévzáró istentiszteletén, 1980. június 20-án.

hogy Pröhle azt gondolta, ezentúl ügynökként nem, csak az ÁEH-nak kell beszámolnia. Valószínűbb azonban, hogy hihetünk a tartótiszt magyarázatának, hogy Pröhle elsősorban azt remélte az újfajta, a külügyi vonalra fókuszáló hálózati kapcsolattól, hogy az egyház belső ellentéteinek kevésbé lesz részese. Az idézet második fele is nehezen érthető meg anélkül, hogy Pröhle tudta volna, hogy továbbra is az állambiztonság számára kell szóban és írásban jelentenie.

Nincs információnk arról, mennyire voltak valóságok azok az indokok, amelyek alapján felmentést akart kérni az írásbeli jelentési kötelezettség alól. Az azonban tény, hogy a korábbiakhoz hasonlóan ezt követően is írógéppel írt jelentéseket adott le az egyházvezetésnek, az ÁEH-nak és a BM-nek egyaránt. Valószínűsíthető, hogy Pröhle csak ürügyként használta a családi és technikai nehézségeket arra, hogy megszabaduljon ettől a terhes kötelezettségtől.

Az ÁEH-val való kapcsolattartás nyílt kapcsolat volt. Része volt az állam és az egyház hivatalos kapcsolattartásának. Az egyházon belül szinte köztudott volt, ma pedig – az ÁEH iratanyagának ismeretében – bizonyítható is, hogy bizonyos pozíciók betöltésével együtt járt az ÁEH-val való írásbeli és szóbeli kapcsolattartás kötelezettsége. Az tehát aligha gondolható, hogy Pröhlének reális esélye lett volna arra, hogy az ÁEH-val való kapcsolaton lazítson. Ez szándéka sem igen lehetett, hiszen az ÁEH és a prominens egyházi személyiségek (püspökök, teológiai tanárok stb.) kapcsolata szinte a korszak természetes velejárója volt. Sokkal valószínűbb tehát, hogy Pröhle tisztában volt azzal, hogy a BM továbbra is várja a jelentéseit, és ezt akarta elhárítani kifogásaival. A mondatokból az is kiolvasható, hogy nem akarta megszakítani ezt a kapcsolatot. Valószínűbb, hogy csak jelentéseinek dokumentálhatóságát akarta megnehezíteni.

Az idézett szakaszban még egy részlete magyarázatra szorul. Amikor arról van szó, hogy Pröhle felesége kifogásolja, hogy férje jelentéseket ír az államnak, figyelemre méltó a zárójeles megjegyzés: „(ti. az Egyházügyi Hivatalnak)”. A megjegyzés kétféleképpen magyarázható. a) Értelmezhető úgy, hogy Pröhle úgy tudta, hogy ő csak az ÁEH-nak ír jelentéseket, melyek tudtán kívül, a „Világosság” rezidentúrán keresztül jutottak el a BM-be. b) A hálózati kapcsolat szigorúan titkosnak számított. Az érintett tehát senkinek, még házastársának sem mondhatta el, hogy kapcsolatban áll az állambiztonsággal. Ha mégis beszámolt valakinek titkos kapcsolatáról, mint ezt több érintett példája mutatja, ezt természetesen nem vallhatta be tartótisztjének, mert ez súlyos vétségnek, dekonspirációnak számított volna. Ebben az olvasatban a megjegyzés arra utal, hogy Pröhlén – legalábbis Pröhle elmondása szerint – csupán annyit tud, hogy férje az ÁEH-nak jelent, és már ezt sem nézi jó szemmel. A szövegkörnyezet és a fenti érvek figyelembevételével a második értelmezés tűnik valószínűbbnek.

Bármilyen állt is az érvek hátterében, valószínű, hogy Pröhle a felesége állítólagos aggályoskodását csak ürügyként használta arra, hogy ne kelljen üg-

nökként jelentéseket írnia. Sajnos nem volt módomban erről megkérdezni Pröhle Károly özvegyét. Fia, Pröhle Péter azonban szintén nem tartja valószínűnek, hogy édesanyja beleszólt volna abba, hogy férje min dolgozott, mit és kinek írt.

Mindenesetre a tartótiszt a jelek szerint komolyan vette ügynöke érveit, és javaslatokat tett a probléma megoldására. Arról azonban szó sem lehetett, hogy mentesüljön az írásbeli jelentés kötelezettsége alól. Ezt az is bizonyítja, hogy a „Borókai”-dossierében is döntő többségben vannak az írásbeli jelentések.

„Borókai” írásainak tárgyilagos stílusából, tartalmából nehezen állapítható meg, hogy a munkadossziéjából ismert, bizonyíthatóan a „Világosság” rezidentúra által vett és a központnak továbbított jelentései közül melyek készültek részben vagy egészben kifejezetten az állambiztonság számára, és melyek azok, amelyek csupán az ÁEH számára készített anyagok másolatai. „Borókai” iratanyagát csak részben tudtuk összevetni Pröhle Károly ÁEH-s irataival. Ebből a részleges összevetésből az derül ki, hogy a BM-hez eljutott jelentések nagy százaléka szó szerint egyezik az ÁEH-s anyaggal. Ezek az egyezések nemcsak a „Világosság” rezidentúra időszakára, hanem Pröhle BM-anyagának egészére jellemzők. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy Pröhlétől kizárólag az ÁEH számára készített iratokat ismerhette meg az állambiztonság. Említettük, hogy a rezidentúra dossierében több olyan felterjesztést is találunk, melyekben „Borókai” jelentéseit említik, értékelik, de az említett jelentések sem a rezidentúra iratai között, sem az ügynök munkadossziéjában nem találhatók. 1970. november 12-én például „Vértesi” felterjesztette a központnak „Borókai» fn. ügynök jelentéseit az LVSZ Brassóban rendezett kisebbségi konferenciájáról”.⁵² Az értékelésben többek között ezt olvashatjuk: „A jelentést a »Jegyzetek» c. rész kivételével a fedőszerv [vagyis az ÁEH] ismeri. Javasoljuk a »Jegyzetek» c. kiegészítésből, csupán a megjelölt részből az elhárítás [III/III] tájékoztatását is.”⁵³ (Kiemelés tőlem – I. Á.)

Magát a jelentést sajnos nem ismerjük, így nem tudhatjuk azt sem, hogy a „Jegyzetek” című rész milyen információkat tartalmazott. Nem tudjuk, miért lehetett fontos nemcsak a hírszerzés, hanem a belső elhárítás számára is. A fenti mondatokból azonban következtethetünk arra, hogy itt olyan anyagról volt szó, mely kifejezetten az állambiztonság számára készült. Persze elvben nem zárható ki az sem, hogy az említett részt nem maga „Borókai” akarta elhallgatni az ÁEH elől, hanem „Vértesi” mint ÁEH-alkalmazott nem hozta ezt a fedőszerv tudomására. Ennek a variációnak a valószínűsége azonban igen csekély, mivel a rezidentúra „Borókai”-t ügynökként tartotta.

1971-től, a „Világosság” rezidentúra megszűnése után Pröhle Károlyt változatlan fedőnéven a központ, a BM III/I-4-es osztálya foglalkoztatta tovább. Ekkor ismét nyílt állományú tartótisztjei voltak, akik nem rejtették fedőfoglalkozás mögé kilétüket. Pröhle Károly fennmaradt állambiztonsági iratanyagát egy később megjelenő tanulmányban mutatjuk majd be részletesen.⁵⁴

Az iratok között találunk utalást még egy fedőneves evangélikus személy: „Szamosi”, azaz Ottlyk Ernő püspök jelentéseire. Azonban itt is csak a kísérlőlevelet vagy a jelentésről kitöltött adatlapot ismerjük, magukat az iratokat nem. Mégis fontos eredménye a kutatásnak, hogy Ottlyk Ernő néhány 1970-ben írott jelentésének nyoma van, mert utolsó ismert ügynöki munkadossziéja 1967-ben lezárult.⁵⁵ Eddig nem volt bizonyítéka annak, hogy 1967 után is folytatta hálózati tevékenységét.

Ottlyk Ernőnek egyébként több olyan jelentése is van a „Világosság”-dossziékban, amelyek eredetileg az ÁEH-nak szóltak. 1970. november 2-i jelentésében „Vértesi” felterjeszti a rezidentúrától a III/I-4-es osztálynak „Dr. Ottlyk Ernő ev. püspök 3 jelentését”,⁵⁶ melyek közül egyik sincs a dossziében, így itt is csak a felterjesztést ismerjük. Ebből tudjuk, hogy a jelentések „[1.] az LVSZ kisebbségi egyházak konferenciájáról, [2.] az Európai Egyházak Konferenciája elnökségi üléséről és [3.] az Európai Ökumenikus Információs Munkaközösség üléséről”⁵⁷ szóltak. A dosszié következő oldalán egy másik, két nappal későbbi, a III/I-6-os osztály vezetőjének szóló felterjesztésben ezt olvashatjuk Földes Györgynek, a III/I-4-es osztály vezetőjének tollából: „Mellékelten megküldöm »Az Európai Ökumenikus Információs Munkaközösség genfi ülése 1970. október 21-26« ci. [sic!] jelentését, melyet SZAMOSI fn. ügynök adott.”⁵⁸ Itt tehát arról van szó, hogy a rezidentúra Ottlyk püspök jelentéseit (mint a későbbiekből kiderül, mind a hármat) terjesztette fel a felettes szervnek, melyeket a BM-en belül már a szerző ügynöki fedőnévvel adtak tovább. A III/I-6-os osztály egy erre a célra készült formanyomtatványt, adatlapot töltött ki a beérkező információkról.

A „Világosság” iratanyagának rendezetlenségét mutatja, hogy az említett három jelentésre vonatkozó, kézzel kitöltött adatlapokat a rezidentúra következő dossziéjában találjuk csak meg.⁵⁹ Mindhárom adatlapon az információ forrásaként „Szamosi” fn. ügynököt jelölik meg, tehát nem Ottlyk Ernőt. Ugyanakkor mindhárom adatlapon egységesen ugyanaz az értékelő szöveg szerepel. „Az anyag, miután a fedőszerv számára készített hivatalos beszámolókról készített másolat, csupán tájékozódásunkat szolgálhatja, további ismereteinket bővíti a szervezet tevékenységét illetően.”⁶⁰ A mondat értelme nem egészen egyértelmű ugyan, de valószínűleg arról van szó, hogy Ottlyk az adott jelentést csak az ÁEH-nak adta, és a rezidentúra az ő tudtán kívül adta tovább ezeket a BM-nek, ahol – mivel Ottlyknak volt fedőneve – ezen kezelték a tőle származó iratokat. Ugyanakkor azt is jelentheti a fenti mondat, hogy Ottlyk maga adta át az ÁEH-nak megküldött anyagokat a hírszerző tiszteknek. Ez a variáció azért sem zárható ki teljesen, mert „Szamosi” és más hálózati személyek munkássága is bizonyítja, hogy létezett az a gyakorlat, hogy a hálózati személyek az ÁEH-nak saját nevükön írt jelentéseiket szó szerint azonos vagy némileg eltérő formában, fedőnévvel aláírva tartó-tisztjuknak is átadták. Ez esetben mégis az első variáció a valószínűbb, hiszen itt a „Világosság” rezidentúrán, vagyis egy titkos szerven keresztül ju-

tott el az információ a BM-be. Ráadásul a rezidentúra szt-tisztje csak valódi nevén említi a jelentések szerzőjét, a fedőnév csak a BM belső iratain szerepel. Nincs tehát bizonyítékunk arra, hogy Ottlyk Ernő 1970-ben is ügynöki jelentéseket írt volna, de annyi bizonyos, hogy még ekkor is korábbirol ismert fedőnéven tartották nyilván.

Ottlyk Ernő püspök ígét hirdet az Evangélikus Teológiai Akadémia tanévzáró istentiszteletén, 1980. június 20-án.

Ugyanakkor a helyzetet bonyolítja, hogy az Európai Ökumenikus Információs Munkaközösség genfi üléséről szóló jelentésről két adatlapot is kitöltöttek, noha feltehetőleg ugyanarról az iratról van szó.⁶¹ Ezt azonban nem tudjuk minden kétséget kizáróan megállapítani, hiszen maga a jelentés nem áll rendelkezésünkre. Előbbi Horváth Sándor operatív tiszt töltötte ki a fent idézett általános szöveggel. Utóbbin viszont „Vértesi” neve szerepel a jelentést feldolgozó operatív tisztként, ami azért érdekes, mert az anyagot ő továbbította a III/I-4-es osztályra, és csak innen került tovább a 6-os osztályhoz, ezért különös, hogy ő töltötte ki a 6-os osztály adatlapját. Ezen az adatlapon bővebb értékelés szerepel, noha az értékelt anyag ismerete nélkül ez sem sokat mond. Az viszont, hogy a „Vértesi” által kitöltött adatlap is „Szamosi”-t, nem pedig Ottlykot jelöli meg az információ forrásaként, azt feltételezi, hogy a fedőnevet a rezidentúra is ismerte.

A Keresztyén Békekonferencia és az 1968-as prágai események egyházpolitikai vetületei a „Világosság” rezidentúra tükrében

A Keresztyén Békekonferenciát a szocialista államok protestáns és ortodox egyházai hozták létre 1958-ban. A szervezet célja az volt, hogy „mozgósítsa a keresztyén békeerőket a szocializmus táborának és a Béke Világtanács célkitűzéseinek támogatására”.⁶² A szocialista államoknak deklarált célja volt a szervezet létrehozásával az volt a deklarált céljuk, hogy ellensúlyt képezzenek a Vatikán és az Egyházak Világtanácsa (EVT) antikommunista tevékenységével szemben. E célok megvalósítása érdekében a KBK állandó politikai befolyás alatt állt.

A békekonferencia ülésein rendszeresen jelen voltak megfigyelőként, alkalmanként résztvevőként nyugati küldöttek. A szervezők azonban mindig ügyeltek arra, hogy a szocialista tábor véleménye mind a hozzászólásoknál, mind a döntéshozatalnál túlsúlyban legyen. Ezt nemcsak a szocialista országok küldötteinek magasabb létszáma garantálta, hanem az is, hogy a nyugati országokból is nagyobb számban vettek részt olyan „haladó” gondolkodású egyházi személyek, akik szimpatizáltak a szocializmussal, vagy legalábbis nem voltak ellenségesek vele szemben. A nyugati meghívottak jelenléte azt a célt is szolgálta, hogy a békemozgalom életre hívói védekezzenek azzal a KBK ellenzői által rendszeresen megfogalmazott – egyébként valóban megalapozott – véleménnyel szemben, hogy a szervezet valójában a szocialista államok szócsöve. Az elfedni kívánt eredeti szándék világosan kiderül a KBK létrejöttével és feladataival foglalkozó, Köbel Szilvia által hivatkozott dokumentumból: „A KBK felállításával azt kívánták elérni, hogy legyen egy olyan nemzetközi egyházi szervezet, amely a »szocialista országok külpolitikájának eszközévé és szócsövévé válik«.”⁶³

A Keresztyén Békekonferenciának Prága volt a székhelye. Itt működött a szervezet titkársága. Emiatt a csehszlovák egyházvezetők nagyobb befolyással voltak a szervezet működésére. Ez különösen érzékeny pontot jelentett az 1968-as csehszlovákiai események idején, amikor az egyházi vezetők is – főként Hromádka evangélikus püspök – a reformok oldalára álltak. Ezeknek a kérdéseknek a megtárgyalására ültek össze a szocialista országok egyházügyi hivatalainak képviselői 1968 szeptemberében. A helyszínt és a pontos időpontot nem tudjuk, mert a szeptember 18-ra dátumozott, Prantner József ÁEH-elnök aláírásával ellátott jegyzőkönyv legelső sorai hiányoznak. A „Világosság” rezidentúra levelezési dossziéjában megtalálható irat⁶⁴ szerint: „Az értekezlet összehívására azért került sor, mert a csehszlovák események – különösen az Egyházak Világtanácsa és más nemzetközi egyházi szervezetek ezzel kapcsolatos lépései – szükségessé tették a véleménycserét, hogy mielőbb konkrétan meghatározzuk a helyes tennivalókat.”⁶⁵

Miután a nyugati országok egyházai már elítélték a csehszlovákiai fegyveres beavatkozást, az EVT azzal a kéréssel fordult a szocialista államokban működő tagegyházaihoz, hogy ők is közöljék álláspontjukat. Az állami egyházpolitika számára természetesen nem volt közömbös, hogy az egyházak milyen véleményt közvetítenek. A tanácskozáson az egyházügyi vezetők egyetértettek abban, hogy „a szocialista országokban működő protestáns és pravoszláv egyházak – amelyek tagjai az Egyházak Világtanácsának – fejtsék ki a csehszlovák eseményekkel kapcsolatos határozott álláspontjukat”.⁶⁶ Az idézett szöveg ugyan nem tartalmazza, de egyértelmű volt, és az egyházi sajtóban is megjelent állásfoglalások alá is támasztják, hogy az egyházaknak az állami véleménnyel egyező nyilatkozatot kellett tenniük.

Említtük már, hogy Hromádka püspök, aki ebben az időszakban a Keresztyén Békekonferencia elnöke volt, támogatta a prágai tavasz reformjait, és nem állt a fegyveres beavatkozás mellé. A szervezet „tagegyházainak memorandumot küldött, melyben – a nemzetközi egyházpolitikai tanácskozás résztvevői szerint – negatívan, eltorzítva elemzi a csehszlovákiai eseményeket”.⁶⁷ A szocialista országok egyházpolitikai irányítói arra számítottak, hogy Hromádka memoranduma nyomán a KBK munkabizottságának 1968. szeptember 28. és október 5. között tervezett ülésén „megkísérelnek olyan határozat elfogadását [sic!], amely elítéli az öt szocialista ország segítségnyújtását”.⁶⁸ Ezért a tanácskozás résztvevői célszerűnek tartották a KBK „párizsi munkabizottsági ülésének elhalasztását”.⁶⁹ A tervek szerint ezt más szocialista országbeli egyházi vezetők, köztük Bartha Tibor magyar református püspök útján kísérelték meg elérni.

Az állami egyházpolitika irányítói döntöttek arról is, hogy ha az ülést mégis megtartják, akkor azon a prágai „segítségnyújtásban” részt vevő országok egyházi vezetői is vegyenek részt. „Koordinált tevékenységgel elérhető, hogy számunkra is elfogadható határozat szülessen. Amennyiben ez nem sikerül, és a párizsi értekezlet negatív határozatot hoz, ezt a szocialista országok képviselői nem szavazzák meg. Ezzel szemben nyilvánosságra hozzák az öt szocialista ország egyházi képviselőinek külön állásfoglalását.”⁷⁰

Az 1968. szeptemberihez hasonló, két- vagy többoldalú tanácskozásokat többször is tartottak a szocialista országok egyházügyi hatóságainak képviselői. 1969-ben sor került NDK és magyar, illetve lengyel és magyar egyházügyi vezetők találkozájára. E találkozók fő témája az országok egyházpolitikai helyzetének kölcsönös ismertetése volt. Mindkét találkozáson szóba került a KBK is. Érdekes, hogy a két megbeszélésről szóló ÁEH-jelentésben szinte szó szerint ugyanazok a mondatok szerepelnek a témáról. Mindkét tanácskozáson egyetértettek abban, hogy „a Keresztyén Békekonferencia csehszlovák vezetői [...] alkalmatlanok a szocialista országok politikai érdekeinek képviselésére. Ez azt indokolja, hogy a mozgalom vezetését nemzetközivé kell tenni, és biztosítani kell érdekeink egyértelműbb és hatékonyabb képviselését. [...] Mindkét fél megítélése szerint a legfontosabb feladat a

mozgalom megtisztítása az ellenséges elemektől. [...] A mozgalom figyelmét szükséges erőteljesebben ráirányítani az emberiséget érintő politikai kérdések megoldására”⁷¹ – állapították meg a keletnémet és a magyar küldöttek találkozásánál. Mindezzel együtt mindkét megbeszélés résztvevői egyetértettek abban is, hogy „a Keresztyén Békekonferencia tevékenységére továbbra is szükség van”.⁷²

A KBK helyzetét a fentiekkel azonos szellemben értékeli az ÁEH 1968. második félévi munkaterve is, melyet szintén megtalálunk a rezidentúra iratanyagában.⁷³ A munkaterv így összegzi az ÁEH KBK-val kapcsolatos feladatokat: „A KBK elé olyan feladatokat kell kitűzni, amelyek megfelelnek céljainak – béke, nemzetközi biztonság, az emberiség jövője –, amelyek alkalmasság [az] összes haladó egyházi erő tömörítésére, és így kizárják azt a lehetőséget, hogy a nyugati reakciós személyek a szocialista országok elleni fellátásra használják fel a KBK lehetőségeit.”⁷⁴

A kommunista egyházpolitika – itt most érthető ez az ÁEH-ra és az állambiztonság egyházi vonalon tevékenykedő szerveire egyaránt – gyakran láthatóan túlértékelte a Nyugat szocializmus ellen irányuló tevékenységét, és ennek veszélyét szinte kísértetiesen felnagyították. A nyugati egyházi vezetők számára feltehetőleg nem volt annyira kardinális kérdés a szocialista rendszer „elleni” tevékenység, mint ahogy ezt az akkori kommunista egyházpolitika beállította. Ennek ellenére mindenképpen igaz, hogy a KBK és az 1968-as csehszlovák helyzet természetesen nemcsak a kommunista egyházpolitika irányítóit, hanem a nyugati egyházi közvéleményt, így az Egyházak Világtanácsát is érdekelték. Dr. Pozsonyi László „Vértesi” fedőnevű szt-hadnagyként 1969 decemberében készített jelentést „Csehszlovákia és a KBK megítélése az EVT-ben” tárgyában.⁷⁵ „Vértesi” Pálfi [az eredeti szövegben helytelenül: Pálfi] Miklós ökumenikus főtítkártól, evangélikus teológiai tanártól származó információk alapján azt írja, hogy „az EVT igyekszik minden vonatkozásban Ondra és Hromadka [csehszlovák egyházi vezetők, egyben a KBK vezetői] segítségére sietni. Így az EVT Végrehajtó Bizottságának ülését 1970 februárjában Prágában szeretnék megtartani. [...] [Az EVT vezetői] maguk sem hisznek abban, hogy az ülés megtartása lehetséges Prágában [...]”.⁷⁶ Az EVT-ben számítottak a KBK esetleges feloszlásával is. A világtanács „a Sodepax (az EVT–Vatikán közös szerve a fejlődés ügyének előmozdítására) keretébe akarja a [KBK] feladatkörét áttenni. [...] A Sodepax 1970-re keresztény békekonzferencia összehívását tervezi Bossey-ba.”⁷⁷ Egy másik iratból, a már említett munkatervből az is kiderül, hogy még maga Hromadka, a KBK elnöke sem tartotta kizártnak, hogy „a mozgalom beolvad az EVT-be, és mint genfi szerv folytatja a békemunkát”.⁷⁸ Az előbb tárgyalt „Vértesi”-jelentés összefoglalójában a hadnagy rámutatott, hogy „a protestáns világszervezetek igyekeznek a KBK válságát saját javukra kihasználni [...]”.⁷⁹

A fenti példák jól érzékeltetik, hogy a Keresztyén Békekonferencia közvetlen politikai befolyás, sőt irányítás alatt állt.

Az Egyházak Világtanácsa

Az Egyházak Világtanácsa létrehozásáról 1938 májusában döntöttek Utrechtben, bár a valódi megalakulásra, az első nagygyűlésre tíz évet várni kellett. Erre 1948. augusztus 23-án került sor Amszterdamban. Az első tisztségviselőket már 1938-ban megválasztották William Temple elnök és Willem Visser’t Hooft személyében.

A szervezet célja, hogy tömörítse a világ különböző keresztyén egyházait, felekezeteit, elősegítve ezzel a keresztyén egység megvalósulását. A szervezethez a protestáns egyházak mellett az ortodoxok is csatlakoztak, de a római katolikus egyház – többszöri kezdeményezés ellenére – mindmáig nem lépett be az EVT-be.

Az Egyházak Világtanácsa 1968-ban Uppsalában tartotta negyedik nagygyűlését. Az ÁEH 1968 második félévére szóló munkaterve⁸⁰ részletesen értékeli a nagygyűlés tapasztalatait, és meghatározza a magyar egyházpolitikának az EVT-vel kapcsolatos további feladatait. A dokumentum pozitívként említi, hogy „az EVT kénytelen figyelembe venni a világpolitikai helyzetet, a tagegyházainak a két táborban való sajátos elhelyezkedését, különböző politikai, teológiai álláspontját, és [a] hívő tömegek békevágyát. Az uppsalai nagygyűlésen háttérbe szorultak az elvont teológiai viták, és helyettük a reális politikai, társadalmi, szociális kérdések kerültek a nagygyűlés munkájának homlokterébe.”⁸¹ Az összefoglaló a szocialista országok képviselőinek eredményes érdekképviselését látja abban, hogy a nyilatkozatok megfogalmazása „a haladó egyházi terminológia felhasználásával történt, ugyanakkor – folytatódik a szöveg – tapasztalható olyan tendencia is, amely arra irányul, hogy a gyakorlatban ellenkező előjellel hajtson végre a határozatokban foglalt haladó gondolatokat”.⁸² A jelentés – némileg ellentmondva önmagának – azt is hozzáteszi, hogy a „nagygyűlésen az a világosan érezhető törekvés volt tapasztalható, hogy háttérbe szorítsák a forradalmi gondolatokat, és az EVT [...] hangsúlyozza az egyház társadalmi-politikai vezető szerepét, különösen azt, hogy az egyház nem maradhat ki a társadalmi fejlődés irányításából”.⁸³ Az ÁEH úgy látta, hogy az EVT vezetői a választások során igyekeztek a szocialista országok képviselőit „a vezető szerepekbe történő bejutásukban korlátozni”.⁸⁴ Azt mégis elismeri az ÁEH összefoglalója is, hogy a magyarok nemcsak megtartották helyüket az EVT Központi Bizottságában, de „újabb pozíciókat is szereztek az EVT állandó szakbizottságaiba való bejutással”.⁸⁵

A fenti példák is jól érzékeltetik azt a kettősséget, amely az értékelés egészére jellemző. Az ÁEH egyrészt elismeri, hogy sikerült érdekeiket érvényesíteni, másrészt viszont minden alkalmat megragad arra, hogy reakciós színben tüntesse fel az EVT vezetését, mint amelynek legfőbb célja a szocialista rendszer elleni küzdelem. A magyar egyházpolitikának az EVT-vel kapcsolatos lehetőségeit így összegzi az ÁEH munkaterve: „Az EVT megosztott és többfelé elkötelezett helyzete lehetővé teszi, hogy pozíciókat erő-

sítsuk a világszervezetekben, és kihasználjuk az EVT érdeklődését és a rendelkezésre álló lehetőségeket.”⁸⁶ Ennek elérése érdekében az ÁEH munkaterve több feladatot is megfogalmaz.

– Az ÁEH egyik fő célja, hogy az EVT-ben tevékenykedő magyar képviselőkön keresztül a „a szocialista tábor érdekében” politizáljon.

– Az ökumené területén fontos feladatnak tekintették, hogy a Vatikán és az EVT együttműködését akadályozzák, hullámmá tegyék. Ennek érdekében „a protestáns egyházak haladó állásfoglalásaival a Vatikánt a számára kevésbé ismert területen adott kérdésekben elkötelezzük és nehéz helyzetbe hozzuk. [...] Fokozzuk a katolikus világban megindult belső erjedést [...], hogy ez bomlasztólag hasson a kapitalista államokra.”⁸⁷

– „Leleplezzük és nemzetközileg elszigeteljük a reakciós politikai célok szolgálatában álló egyházi erőket és ezek képviselőit, és fokozzuk a szervezetek haladó rétegének felhasználásával az imperialista politika elítélését.”⁸⁸

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a fenti célokat, feladatokat ez esetben nem egy titkosszolgálati dokumentum, hanem a magyar állam egyházpolitikáját hivatalosan képviselő Állami Egyházügyi Hivatal munkaterve fogalmazza meg. Ez azt bizonyítja, hogy nem csupán a titkosszolgálat, de a hivatalos egyházpolitika is ellenséggé tekintett a nyugati egyházakra és a világszervezetekre, és ebben a szellemben kívánt harcolni velük szemben.

A megfogalmazott célok nemcsak azt tükrözik, hogy a kommunista hatalom a nemzetközi szinten is milyen nemtelen módszerekkel próbált harcolni az egyházak ellen, hanem a diktatúrára jellemző üldözési mániát is, amely még a legártatlanabb dolgokban, intézményekben is ellenséget lát. A kétpólusú világrend időszakában a Nyugatnak és így az egyházi szervezeteknek is nyilván voltak olyan törekvései, melyek a szocialista rendszert és ellenséges egyházpolitikáját igyekeztek befolyásolni, de a kommunista hatalom féltelme messzemenően eltúlzott volt. Voltaképpen fantomokkal küzdött, amikor az egyházi világszervezetekből is diabolikus ellenséget kreált. A fenti idézetekből azonban látható, hogy a diktatúra számára az egyházpolitika is csak az „imperializmus” és a „reakció” ellen folytatott, már-már mitikus küzdelem egyik szeletét jelentette.

1969. június 17–18-án az ÁEH háromfős delegációja az egyházi világszervezetek (EVT, RVSZ, LVSZ) vezetőinek meghívására látogatást tett Genfben.⁸⁹ Az ÁEH-delegáció belső (a hivatal számára készített) úti jelentését Orosz József – aki tagja volt a delegációnak – továbbította a BM II/I-4-es osztályának mint a „Világosság” rezidentúra felettes szervének. A jelentés részletesen beszámol a találkozó részleteiről, a két nap alatt folytatott megbeszélésekről, és bemutatja a három világszövetség működését, szervezeti felépítését. A megbeszélések meglehetősen formálisak voltak. A felek kölcsönösen hangsúlyozták, hogy együttműködésük alapja – a világnézeti különbségek ellenére – a béke és az emberiség közös szolgálata lehet. Az ÁEH részéről a láto-

gatás fő célja a genfi szervezetek jobb megismerése és álláspontjuk hatékonyabb képviselése volt.

1969. szeptember 9-i dátummal „Vértesi” több jelentést is írt az EVT működéséről a központ, a BM III/I-4-es osztály számára. Az egy napon készült három jelentés az EVT központi bizottságának 1969. augusztus 12–23. között megtartott üléséről⁹⁰, a szervezet és az ENSZ kapcsolatáról⁹¹, valamint az EVT bizonyos nemzetközi kérdésekben elfoglalt álláspontjáról⁹² szól. „Vértesi” jelentései egyházi vezetők írásbeli vagy szóbeli beszámolóin alapján készültek. Az eredeti beszámolók, jelentések az ÁEH számára íródtak, vagy itteni megbeszéléseken hangzottak el, tehát az informátor nem tudhatta, legfeljebb sejthette, hogy az adatokat nem csupán az ÁEH használja fel.

Az EVT Központi Bizottságának üléséről szóló jelentést Bartha Tibor református püspök beszámolója alapján írta „Vértesi”. A jelentés összességében a szocializmus szemszögéből pozitívan értékeli az EVT törekvéseit, és a szervezet új vezetőinek a korábbinál „haladóbb” irányvonalát. Pozitívan szól arról is, hogy az EVT aktívan foglalkozik a világ társadalmi problémáival. Ezek közül elsősorban a faji kérdést emeli ki, amelyről a KB ülésén vita folyt. Megállapítja ugyanakkor, hogy az EVT vezetői arra törekszenek, hogy a két tábor közötti politikai ellentétek ne kerüljenek elő. Ez a törekvés különösen a csehszlovák kérdés kapcsán volt érezhető.

A jelentés – megszokott módon – nagy figyelmet szentel az EVT és a Vatikán együttműködésének és ellentéteinek. Beszámol VI. Pál pápa nagy fel-tűnést és ellentétes érzelmeket keltő genfi látogatásának visszhangjáról. A kommunista állambiztonság az egyházi szervezeteken belüli ilyen ellentéteket igyekezett felhasználni az egyházak összefogásának gyengítésére. VI. Pál genfi látogatása ezért intenzíven foglalkoztatta mind az ÁEH-t, mind az állambiztonságot. Erről több jelentés is készült.⁹³ Már az előzményekről is beszámoltak. Ez a fő témája annak a jelentésnek, mely a Káldytól szerzett információkat összegzi az André Appellel folytatott beszélgetésről. „[Káldy-nak] elmondta Appel, hogy a pápa önmeghívást csinált Genfben. VI. Pált nem hívta sem Blake [az EVT főtitkára], sem Appel. Ellenben bejelentkezett Genfben. [...] A pápa látogatására valószínűleg június 10-én kerül sor.”⁹⁴ Ezt megelőzően azonban a Vatikán kérésére Appel is találkozik a pápával Rómában, és tájékoztatja őt az LVSZ munkájáról.

A pápa látogatásának kritikus fogadtatása a „Világosság” rezidentúrán is figyelmet keltett. A jelentést értékelve „Vértesi” így magyarázza a világszervezetek (EVT és LVSZ) vezetőinek tartózkodó magatartását: „Figyelemre méltó az a közlés, amely szerint az EVT és az LVSZ vezetőit a pápa kész tények elé állította, és »kierőszakolta« ezzel a meghívását. Bár ez a beállítás el-lentmond a pápai diplomácia gyakorlatának – és az általános diplomáciai gyakorlatnak is –, valószínű, ezzel a protestáns világszervezetek vezetői azt akarják elérni, hogy kedvezőbb színben tűnjenek fel azon egyházak előtt, akik nem nagy várakozással tekintenek a pápai látogatás elé.”⁹⁵

„Vértesi” az EVT Központi Bizottságának üléséről szóló jelentést a következő értékeléssel zárja: „Minden jel arra mutat, hogy egy átgondolt, egyeztetett politikai koncepció érvényesül az EVT, a Vatikán és a felekezeti világszervezetek munkájában. Ennek az átgondolt koncepciónak legfontosabb mozzanata a világméretű forradalmi mozgalmak leküzdéséhez nyújtandó segítség. Ezért helyezték előtérbe a fejlődés gondolatának minden szinten történő propagandáját, amely hatékony megvalósítását az EVT igen nagy mértékben a római katolikus egyházzal való egység létrehozásától várja. Az EVT munkamódszere megváltozott, differenciáltabb lett, jobban alkalmazkodik a világhelyzethez. A kelet-nyugati feszültség kikapcsolására irányuló törekvés is azt jelzi, hogy az EVT munkájából a feszültségekre, összeütközésekre alkalmat adó kérdéseket kikapcsolják. Viszont ezzel párhuzamosan változatlan erővel viszik a lassú, csendes, ellenforradalmi irányzatokat, hogy ezzel eredményessé tegyék antikommunizmusukat.”⁹⁶

Ez az értékelés jól mutatja, hogy az állambiztonság mennyire prekonceptiók alapján ítélte meg az egyházi világszervezeteket, így az EVT-t is. A jelentés információi ugyanis a kommunista állambiztonsági értékelés szempontjából többségében pozitívak: az EVT vezetésének balra tolódásáról, a szociális és faji kérdések iránti nagyobb érzékenységről szólnak. Ehhez képest az értékelés a pozitív jeleket is negatív színben láttatja, mert ez felelt meg a világtanács hazai egyházpolitikai megítélésének, hiszen a Nyugatról jövő kezdeményezéseket, lehetnek azok mégoly pozitívak is, mindenképpen gyanakodva figyelték.

Fentebb utaltam már arra, hogy a Vatikán együttműködését az EVT-vel és más felekezeti szervezetekkel különös figyelemmel kísérték a magyar egyházpolitika irányítói. Erről igyekeztek minél több információhoz jutni. „Vértesi” egyik jelentése⁹⁷ – az információforrás megjelölése nélkül – beszámol az EVT Nemzetközi Ügyekkel Foglalkozó Bizottságának üléséről, melyen „beszámoló hangzott el a Vatikánnal való együttműködésről”.⁹⁸ Az ülésen „bizalmas jelleggel tájékoztatást adtak arról a látogatásról, amelyet az EVT vezető tisztségviselői tettek a Vatikánban”.⁹⁹ Csalódást jelentett számukra, hogy a Vatikán nem a legfelsőbb, államtitkársági szinten kívánt velük tárgyalni, hanem az Egység Titkárságához utalták az EVT ügyét. Végül mégis sikerült két helyettes államtitkárral (Casarolival és Benellivel) találkozniuk, de a találkozó eredményei lényegében így sem mutattak túl a formalitásokon. „Tovább óhajtják folytatni a tájékoztató érintkezéseket és a kölcsönös információkat.”¹⁰⁰ Ugyanakkor a vatikáni látogatás alkalmával csakúgy, mint a pápa genfi látogatásakor nyilvánvalóvá vált „a két szervezet közti strukturális különbség [...], mert a Vatikán diplomáciailag is elismert állam. [...] [A] római katolikus egyháznak más módszere [van], mint az EVT-nek. A Vatikán csak általános nyilatkozatokat ad ki nemzetközi kérdésekben, viszont a konkrét ügyekben a titkos diplomácia módszerével él, érintkezik és eljár a kormányköröknél.”¹⁰¹ Ezek a különbségek nehezítették az együttműködést. Blake EVT- főtitkár szerint „a legnehezebb terület a vatikáni államtitkárság

és az EVT Nemzetközi Ügyekkel Foglalkozó Bizottsága közötti kapcsolat”.¹⁰² Ugyanakkor Blake azt is hangsúlyozta, hogy „a Vatikáni Államtitkárság vezetőivel [...] nagyon jó [a] személyes kapcsolata”.¹⁰³

A beszámoló azt az összbemutatót kelti, hogy az együttműködés sokkal inkább az EVT érdeke, mint a Vatikáné. A háttérben – bár erre a szöveg nem utal konkrétan – az a cél sejthető, hogy az EVT vezetői hosszabb távon szeretnék volna elérni, hogy a római katolikus egyház lépjen be az EVT-be, amiről – mint a beszámoló megállapítja – „[a] jelenlegi szakaszban nem lehet szó [...]”.¹⁰⁴ Értékelésében „Vértesi” hadnagy is az EVT aktívabb szerepére utal az együttműködésben. Az információk állambiztonsági hasznosíthatóságáról megállapítja, hogy „az EVT vezetőinek a kijelentéseit adott esetben aktív intézkedésre is fel lehet használni”.¹⁰⁵ Azt azonban sajnos nem fejt ki, hogy konkrétan melyik kijelentésekre és milyen intézkedésekre gondolt. Felmerül a kérdés, hogy e mondat nem csupán egy semmitmondó általános megállapítás-e, mellyel a buzgó szt-tiszt a hírszerző munka fontosságát igyekszik alátámasztani. A hasznosíthatóságtól függetlenül az állambiztonság mindenképpen sikerként könyvelhette el az EVT és a Vatikán együttműködéséről, illetve a pápa genfi látogatásáról szóló információk megszerzését, hiszen ezeket mindkét fél bizalmasan kezelte.

A *Néhány észrevétel az Egyházak Világtanácsa és a Lutheránus Világszövetség munkájáról*¹⁰⁶ címet viselő jelentés elsősorban a két világszervezet információszerző tevékenységével foglalkozik. Az ötoldalas íráson sem dátum, sem aláírás nem szerepel. A cím fölött azonban kézírással szerepel, hogy „ifj. Görög Tibor jelentése”. Ugyanezzel a kézírással, Grnák Károly aláírásával olvashatjuk a következő megjegyzést is: „Kérem Miklós elvtársnak bemutatni.” Ebből egyértelmű, hogy a jelentés eredetileg az ÁEH számára készült, tehát csak a rezidentúra útján került az állambiztonság birtokába. Pedig az anyagban szereplő bizalmas és személyes jellegű információkból arra lehetne következtetni, hogy hálózati jelentésről van szó, jóllehet más hasonló példák is ismerünk, amelyek azt igazolják, hogy a „csak” az ÁEH számára készült jelentésekben is voltak másoknak ártó információk. Tapasztalatunk szerint ez sokkal inkább függött a jelentés készítőjének habitusától, hozzáállásától, mint attól, hogy melyik szerv számára készült.

A szóban forgó jelentés szerzője igen jól értesültnek tűnik a két világszervezet, de különösen az LVSZ belső ügyeiben. Egyéb információk híján sajnos ma már nem ellenőrizhető, hogy a közölt adatok mennyire hitelesek, mint ahogy nem tudjuk azt sem, hogy konkrétan ki(k)től szerezte a közölt információkat. A jelentésből annyi derül ki egyértelműen, hogy a szerző maga járt Genfben, és helyben tájékozódott. Jelentésének tartalmi szempontjai erősen tükrözik az állami nézőpontot. Ebből arra lehet következtetni – bár a szövegben erre semmilyen utalás nincs –, hogy az összefoglaló konkrét felké-
résre készült. A jelentés hangneme és látásmódja nem mondható egyházi-
asnak, ami arra utal, hogy a szerző maga is azonosult az állam elvárásaival.

Az írás szerint „az Egyházak Világtanácsa munkájában jelentős szerepet játszik a különböző országokból való információszerzés”,¹⁰⁷ amelyet egyrészt a Genfben érkező vendégekkel folytatott beszélgetések útján, másrészt a szervezet tisztségviselőinek külföldi úti jelentései révén végez. Ezenkívül fontos információforrást jelentenek az EVT bossey-i ökumenikus kutatóintézetében tartott konferenciák résztvevői, akik a világ minden tájáról érkeznek. A jelentés írója szerint a legtöbbet utazó EVT-tisztségviselő Victor Hayward, aki az egyházak ökumenikus törekvéseinek összehangolása érdekében „szinte egész évben utazik és információkat gyűjt”.¹⁰⁸

A két világszervezet együttműködéséről a jelentő megjegyzi, hogy „a jelentősebb információkat a világszervezetek rendszerint kicserélik egymás között, ez rendszerint akkor fordul elő, ha valaki ellen közös lépést akarnak tenni vagy valakiről kiderül, aki bejáratos a világszervezetekhez, hogy Keletnek dolgozik. Ilyenkor figyelmeztetik egymást, különben azonban egymással sem közlik a megszerzett információkat.”¹⁰⁹

Mivel az idézett jelentés nagyobb része Paul Hansennek, az LVSZ kisebbségi titkárának a tevékenységét érinti, ezért az anyagnak ezt a részét az LVSZ-ről szóló fejezetben foglalom össze.

A Lutheránus Világszövetség

Evangelikus vonatkozásban értelemszerűen a Lutheránus Világszövetségről szóló jelentések a legérdekesebbek. A kutatás során körülbelül száz olyan dokumentumot találtunk a rezidentúra levelezési dossziéiban, amely evangélikus vagy közös protestáns vonatkozású. Ezek közül negyven olyan van, amely kizárólag vagy elsősorban az LVSZ-szel foglalkozik. Ebben a témakörben viszonylag sok az olyan anyag, amely nem csupán az ÁEH számára vagy az ÁEH-ban készült iratok másolata, hanem a rezidentúra tisztjei (általában „Vértesi”, néhány esetben „Vági”) által készített jelentések, amelyek sok esetben tartalmaznak speciálisan az állambiztonság számára szerzett információkat is. Az anyag nagysága miatt csak a főbb témákat ismertetem.

Amint már utaltam rá az EVT-ről szóló fejezetben, 1969 nyarán az ÁEH delegációja Genfben járt, ahol a három nagy világszervezet (EVT, LVSZ, RVSZ) vezetőivel találkozott.¹¹⁰ Az erről szóló ÁEH-beszámoló részletesen összefoglalja a – szinte kizárólag protokolláris jelentőségű – találkozó eredményeit. Emellett bemutatja a világszervezetek, így az LVSZ működését is. A legtöbb általános jellegű információt ebben az anyagban olvashatjuk az LVSZ-ről, ugyanakkor semmilyen más, állambiztonsági szempontból lényeges információ nem szerepel benne.

Nem sokkal az ÁEH-delegáció genfi látogatása után, 1969. augusztus 1. és 7. között Frederik Schiotz, az LVSZ elnöke és felesége látogatott Magyarországra Paul Hansennek, az LVSZ kisebbségi (értsd: országukban felekezeti

szempontból kisebbségben lévő) egyházakért felelős titkárának kíséretében. Schiotz látogatásáról egyetlen jelentést¹¹¹ találunk a rezidentúra iratai között, és ez is csak az első nap programjáról számol be. A jelentés, melyet „Vági” készített, „megbízható információk”, tehát másodkézből származó értesülések alapján íródott. Az informátor a találkozón részt vevő egyházi vezetők, professzorok valamelyike lehetett. Azt figyelembe véve, hogy a jelentés az LVSZ-elnök elutazása után néhány nappal (augusztus 11-én) készült, különös, hogy miért csak az első megbeszélésekről számol be.

A Schiotz házaspár és Hansen érkezésük napján a Déli Egyházkerület püspöki hivatalában találkoztak a püspökökkel, teológiai tanárokkal, valamint a két budapesti esperessel, Koren Emillel és Várady Lajossal. Káldy bemutatta az egyház helyzetét. Ezután az elnök kérdéseket tett fel az állam és az egyház viszonyáról: az ateista propagandáról, a teológiára jelentkezők és felvettek számáról, valamint a vallásos emberek szakmai és közéleti érvényesülési le-

A Schiotz-házaspár és Paul Hansen látogatása Hévízgyörkön 1969-ben.

Indulás a templomba: a gyülekezet presbiterei, F. Schiotz és Hafenschner Károly

hetőségeiről. Informálódott továbbá az egyház anyagi helyzetéről, arról, hogy „mi a viszony a keresztény és a kommunista erkölcs között”,¹¹² illetve érdeklődött az egyház tekintélyéről és társadalmi szerepvállalásáról.

„A kérdésekre az evangélikus egyház vezetői az Állami Egyházügyi Hivatallal összehangolt állásfoglalásaikat hangsúlyozták. Nagy Gyula professzor az átlagostól eltérően nyomatékosabban hangot adott az ateista propaganda által okozott nehézségeknek.”¹¹³

Ezután Hansen arról beszélt, hogy Dániában, ahol államegyház van, az egyház nagyobb függetlenségre és önkormányzatiságra törekszik. Úgy látja, hogy „a szocialista országokban is növekszik az egyházak függetlenségének és önkormányzatának tendenciája”.¹¹⁴ Hansen „az állam befolyásától független egyházat tekinti követendő modellnek”.¹¹⁵

Az LVSZ elnökének látogatásáról szóló jelentésben feltűnő, hogy „Vági” szinte ugyanakkora figyelmet szentel Hansen személyének és az általa elmondottaknak, mint az elnöknek. Ez részben annak tudható be, hogy Hansen az LVSZ és a magyar egyház közötti kapcsolatokban központi szerepet játszott. Az 1950-es évek végétől kezdve rendszeresen járt hazánkba és más szocialista országokba. Sok más külföldi egyházi személlyel ellentétben a kisebbségi titkár szívesen látott vendég volt Magyarországon. Nemcsak az egyházi vezetőkkel, különösen Káldy püspökkel, hanem állami emberekkel is jó kapcsolatot ápolt. Érthető, hogy személye 1958-tól kezdve rendszeresen felbukkan az evangélikus egyházzal foglalkozó iratokban. Neve szinte az összes evangélikus vonatkozású dossziében szerepel. A „Világosság” iratanyagának LVSZ-ről szóló dokumentumai pedig különösen is sokat foglalkoznak Hansennel.

Az EVT-ről szóló fejezetben már idéztem a *Néhány észrevétel az Egyházak Világtanácsa és a Lutheránus Világszövetség munkájáról*¹¹⁶ című, az ÁEH számára készített, aláírás nélküli jelentést. Ez a jelentés is elsősorban Paul Hansenről szól. A jelentés szerint: „Az LVSZ-nél Hansent tekintik a keleti [értsd: Kelet-Európa] szakembernek. Ha bármilyen kérdés felmerül egy keleti egyházzal kapcsolatban az LVSZ-nél vagy az EVT-nél, akkor rögtön kikéri Hansen véleményét. Az évek során Hansen rengeteg kelet-európai kapcsolatot épített ki. A magyar lelkészek 90%-át ismeri, és legtöbbjükéről rögtön tudja egyházpolitikai hovatartozását is. Sokat utazik, és ezzel mindig új információkat szerez, valamint a Svájcban járó kelet-európaiak is szinte kivétel nélkül felkeresik őt, és a beszélgetések folyamán egy-két kérdésre választ adnak. [...] Neki hídnak kell lenni a kelet-európai kormányok és az LVSZ között. Ezért Hansen nem beszélhet Kelet ellen, hogy így bármikor utazhasson Keletre és tárgyalóképes legyen. Ő az egyedül[i], aki azonnal kap beutazási vízumot a kelet-európai államokba. Mindenütt igyekszik az állami vezetőkkel jó kapcsolatot kiépíteni, hogy így az ottani egyházi vezetőknek segítsen, és saját személyét is elfogadtassa.”¹¹⁷

A jelentés névtelenségbe burkolózó szerzője (mint már említettük, ha hihetünk a jelentés első lapján olvasható megjegyzésnek, ifj. Görög Tiborról

lehet szó) ezzel kapcsolatban még apró, látszólag jelentéktelen részletekről is tudósít. Az ilyen technikai részletek kiemelése inkább az állambiztonsági jelentések jellemzője szokott lenni. Megemlíti ugyanis, hogy Hansen úti beszámolója „az LVSZ páncélszekrényébe kerülnek, ahol az összes fontos dokumentumot gyűjtik”.¹¹⁸ Az LVSZ irattárában található fontos dokumentumok között megemlíti még az Ordassal kapcsolatos hatdossziényi iratanyagot. „Ezek az anyagok szigorúan titkosak, és csak nekem mutatták meg néhány percre”¹¹⁹ – teszi hozzá a jelentés szerzője.

A jelentés a továbbiakban főként Hansen Harmati Bélával és Káldy püspökkel fenntartott jó kapcsolatáról számol be. Utóbbival kapcsolatban a következőket írja. „Hansen pontosan ismeri, hogy a magyar ev. egyházban minden Káldy püspöktől függ, ezért megnyerésére mindenre hajlandó. Kijelentette, hogy őt Ottlyk és a többiek nem érdeklik. Káldy püspököt Hansen teljesen megbízhatónak tartja, és őt sohasem játsza ki. [...] Káldy püspök többször panaszkodott már Hansennek, hogy őt itthon a »baloldaliak« állandóan támadják az államnál. [...] Hansennel rendszeresen megbeszélik a fontosabb változásokat. Így Hansen már jún. 16-án tudta a fontosabb áthelyezéseket, amelyekről itthon még szó sem volt. [...] Hansen sokat vár Káldy püspöktől. Kijelentette, hogy ők nem kérik, hogy mást mondjon itthon vagy az LVSZ-ben. Számukra az közömbös, hogy mit mond a Parlamentben vagy mit ír az Evangélikus Életben. A lényeg, hogy kicsit visszaszorítsa a »baloldaliakat«, és »jobbaldaliakat« próbáljon meg futtatni.”¹²⁰

A jelentő azt is tudni véli Hansenről, hogy „nemcsak az LVSZ számára ír jelentést, hanem valaki másnak is, akivel Genfben szokott találkozni”.¹²¹ Ez a rejtélyes megjegyzés már-már azt sejteti, hogy az LVSZ kisebbségi titkára esetleg valamelyik titkosszolgálat számára is dolgozott. Közbevetőleg itt érdemes kitérni arra, hogy egyes jelek, dokumentumok arra utalnak, hogy Hansent később a magyar hírszerzés is beszervezte.¹²² Ezekre a tervekre való utalás kiolvasható Orosz József, azaz „Vági” egyik jelentéséből is, melyben a Hansennel folytatott ebédéről számol be.¹²³

Az ebédre 1969. augusztus 7-én került sor, amikor Hansen Frederik Schiotz LVSZ-elnök kíséretében járt Magyarországon. „Vági” így számolt be az ebédmeghívás előzményeiről: „Hansen kezdeményező szerepet vállalt az Egyházügyi Hivatal elnökének ez évi genfi látogatásában [...]. A genfi látogatás tapasztalatai szerint – talán tisztségénél fogva is – »figyelmesebb« volt másoknál. Ez »készített« Grnák Károly főosztályvezetővel¹²⁴ együtt, hogy már Genfben olyan megjegyzéseket tegyünk Hansennek, [hogy] szeretnénk [...] »figyelmességét« viszonzni. [...] Az ebédmeghívást azért tettük, hogy mint »jó ismerősnek« viszonzozzuk azt a sok-sok figyelmességet [...]”.¹²⁵ Ennek megfelelően került sor a két ÁEH-főosztályvezető (Orosz és Grnák) és a kisebbségi titkár közös ebédjére. Az ebéden, amely tolmács közreműködésével zajlott, szó esett többek között az LVSZ elnökének magyarországi tapasztalatairól. Ezzel kapcsolatban Hansen „külön kiemelte, hogy Schiotz nemcsak

az egyház helyzetét találta olyannak, amely aktív, dinamikus életével számára kellemes meglepetést keltett, hanem a magyar gazdasági, társadalmi fejlődés is nagy hatást gyakorolt az elnökre". Nem tudni, hogy a fenti mondat pontosan hogyan hangzott el, és mennyire volt őszinte Hansen részéről. Ennek kiemelése a jelentésben mindenesetre jól érzékelteti, hogy az egyházi külkapcsolatok propagandacélokat is szolgáltak, és fontos szerepet játszottak a kádári Magyarország imázsának megalapozásában.

Az ebéd közben Hansen beszámolt még az LVSZ Porto Alegrebe (Brazília) tervezett világgyűlésének előkészületeiről, érintve az ezzel kapcsolatos politikai problémákat is. A jelentés hosszan ismerteti azt is, amit Hansen családjáról, magánéletéről sikerült megtudniuk. Szóba kerültek egyetemista fiának életkörülményei is. A jelentés 2. oldalán van egy hosszabb szakasz, melyet az ÁBTL a személyiségi jogok védelmére vonatkozó szabályok értelmében anonimizált, azaz a kutatók által használható példányon, illetve másolaton kitakart, így ennek tartalmát nem ismerhetjük meg. Egy későbbi megjegyzésből, ahol csak visszautalásszerűen esik szó a Hansen fia által okozott közlekedési balesetről, arra következtethetünk, hogy a kitakart szakasz erről számol be részletesen. A Paul Hansenről szóló jelentésekben meglepően sok a magánéletére, illetve anyagi helyzetére vonatkozó adat. Ilyenekről olvashatunk „Vági” egy nem sokkal későbbi, 1969 őszén kelt, de pontos dátum nélküli jelentésében,¹²⁶ amely Ottlyk Ernőtől szerzett értesülésekre támaszkodik, szintén foglalkozik Hansen magánéletével, anyagi helyzetével és LVSZ-tisztségének várható lejártával. A magánjellegű adatokra főként abból következtethetünk, hogy a jelentés nagy része, közel fele anonimizált, a kutató számára nem olvasható. A jelentés szerint Hansen kisebbségi titkári megbízatásából három év van hátra. „Ottlyk püspök ennek lejártá után nem valószínűsíti a megbízatás újabb meghosszabítását. Ezt annál is inkább elképzelhetetlennek tartja, mert Hansen több mint tíz éve tölti be ezt a tisztséget.

Ottlyk elmondotta továbbá: Úgy véli, Hansen ezt az utolsó három évet kívánja arra felhasználni, hogy megalapozza visszavonulása utáni anyagi helyzetét. Tudomása szerint Hansen nemrégén vásárolt Dániában egy villát kisebb birtokkal. [...] Hansennek a vásárlással összefüggésben több mint 20.000.- /Húszezer/ Dán Korona tartozása van.”¹²⁷

Visszatérve a Grnák Károly és Orosz József társaságában elköltött ebédhez, a találkozó végéhez közeledve Hansen érdekes információt osztott meg vendéglátóival. Ezt a részt tanulságos volta miatt teljes egészében idézzük „Vági” jelentéséből:

„Az ebéd utáni beszélgetés befejezéséül – anélkül, hogy kérdéseinkkel utaltunk volna Schiotz elnök magyarországi »mozgására« – elmondotta, szeretne még egy kérdést érinteni. Ezt azért említi, mert úgy véli, hogy a Magyar Egyházügyi Hivatalhoz [sic!] öt korrekt, jó kapcsolatok fűzik. Továbbra is szeretné, ha ez a kapcsolat korrekt maradna, és a jó viszony tovább fejlődne. Semmilyen félreértést nem szeretne, ami zavarhatná ezt a kapcsola-

tot. Ezért mondja el, hogy Schiotz elnökkel együtt meglátogatták Ordass Lajos volt püspököt. Ő nem tehette meg, hogy az elnököt ne kísérje el, annak ellenére, hogy jól ismeri a Hivatal állásfoglalását. Majd elmondotta azt a beszélgetést, amit Schiotz elnök Ordassal folytatott. A beszélgetés során állítása szerint semmilyen politikai-egyházpolitikai kérdésről nem esett szó. Az erre fordított idő emlékek és ismerősök számbavételével telt el. Majd megjegyezte – reméli megértjük az ő és Schiotz helyzetét is. Megítélése szerint Schiotz kifejezetten azért tett látogatást Ordassnál, mert egyesektől Genfben és az Egyesült Államokban esetlegesen szemrehányást kapott volna, ha nem találkozik Ordass-sal.

Befejezésül megköszöntük bizalmát és hangsúlyoztuk, mi is törekszünk a vele fenntartott jó viszony ápolására. Úgy véljük, a korrekt viszony megőrzésére kölcsönösen kell vigyázni, és ezt a jó barátságot továbbra is fenn kell tartani. Ennek hangsúlyozása mellett kifejtettük, hogy az LVSZ-nek kell tisztázni szándékát és elképzeléseit. Úgy ítéljük meg, az LVSZ vezetői előtt egyértelműen világos az álláspontunk Ordass Lajosról. Az a nagy tisztelet és megbecsülés, amit az LVSZ vezetői Ordass felé tanúsítanak, nem a volt püspöknek szól, hanem Ordass Lajos politikai nézeteinek. Ez a politikai nézet előttünk jól ismert, és erről alkotott véleményünket az LVSZ összes vezetői ismerik. Rendkívül szokatlan számunkra, hogy ennek ellenére az LVSZ egyes vezetői nem kívánják figyelembe venni a tényeket, és lehetetlen helyzetet teremtenek az Evangélikus Egyház hivatalt vezető [sic!] számára. Ez kétségbe vonhatóvá teszi a hangoztatott jószándékú törekvéseket. Úgy véljük, ezt gondosan fontolóra kellene venni az LVSZ vezetőinek.”¹²⁸

Ordass meglátogatásának ténye nem különösebben meglepő, hiszen többször előfordult, hogy hazánkba látogató külföldi egyházi vezetők – sok esetben titokban, de semmiképpen nem a hivatalos program részeként – felkeresték a félreállított püspököt. Ezekről az alkalmakról az állambiztonsági szervek rendszerint előbb-utóbb tudomást szereztek, hiszen Ordass állandó megfigyelés alatt állt. Ez esetben tehát az a meglepő, hogy az információt maga Hansen mint LVSZ-tisztségviselő osztja meg a magyar egyházügyi hatósággal, és ezzel együtt – feltehetően a tudtán kívül – az állambiztonság tisztjével is. Az eset első látásra mindenképpen azt a benyomást kelti, hogy Hansen indiszkréciót követett el főnökével, az LVSZ elnökével szemben. Az bizonyos, hiszen a jelentés idézett részéből is egyértelmű, hogy Hansen a bizalmas információ közlésével „jó pontot kívánt” szerezni az ÁEH vezetőinél. Kérdés azonban, hogy milyen egyéb célok és érdekek vezethették, illetve hogy az elnök vagy az LVSZ más vezetői tudhattak-e arról, hogy Hansen ilyen információkat is továbbad. A kisebbségi titkár feltehetőleg sejtette, hogy az Ordassnál tett látogatás a legnagyobb körültekintés ellenére sem marad titokban a magyar hatóságok előtt (talán ő maga is gondolt arra, hogy nemcsak az ÁEH-val kell számolni), ezért valószínűleg jobbnak látta, ha elébe megy ennek. Így a bizalomvesztés helyett, amelyet az okozott vol-

na, ha más forrásból jut az ÁEH tudomására az Ordassnál tett látogatás ténye, épp a bizalom erősítésére igyekezett ezt felhasználni. Erre a lehetőségre a jelentés is utal. „Hansen rendkívül nagy energiát fordít arra – írja a jelentésben „Vági” –, hogy állandóan fenntartsa és folyamatosan biztosítsa a magyarországi és általában a szocialista országokba történő látogatás lehetőségét. Úgy tűnik, hajlandó ezért látszólagos »ellenszolgáltatásokat« nyújtani. Ezt minden valószínűség szerint André Appel [LVSZ-főtitkár] jóváhagyásával, sőt ösztönzésére teszi, mert úgy ítélik meg, a kapcsolatra elsősorban nekik van szükségük.”¹²⁹

Hansen minden bizonnyal a szocialista országok egyházi vezetőivel és az állami egyházpolitika irányítóival ápolt jó kapcsolatának is köszönhet, hogy az LVSZ-ben hasznosnak tartották és nagyra becsülték tevékenységét. Így látta ezt a fenti jelentés készítője, „Vági” is, aki szerint „Hansen személyére és tevékenységére az LVSZ-ben addig van szükség, amíg adott a lehetőség számukra, hogy a szocialista országokba látogathat. Ezt talán jól érezkelheti maga Hansen is. Ha ez a feltételezés helyes és ha ez alapvetően érintené Hansen egzisztenciális viszonyait is, nyilvánvalónak látszik, hogy a látogatás lehetőségének fenntartásáért ő »áldozatra« kényszerül. Ennek a feltételezésnek az ellenőrzése, úgy vélem, alapvető fontosságú lenne, mert számításainkban olyan tényező, ami leginkább felhasználható.”¹³⁰ „Vági” ugyan nem fogalmazza meg egyértelműen, hogy milyen tekintetben tartja „leginkább felhasználható” tényezőnek Hansen helyzetét. Más forrásból is tudjuk azonban, hogy Hansen személye, esetleges beszerzése is foglalkoztatta a magyar hírszerzést, ezért valószínűnek tartjuk, hogy a fenti idézet is erre a lehetőségre utal. Hansen talán annak is köszönhet, hogy az állambiztonság célkeresztjébe került, hogy túlzott lojalitást mutatott a szocializmus iránt, és a fenti példához hasonlóan önként is megosztott bizalmas információkat állami emberekkel.

Úgy látszik, az olyan ebéd- vagy vacsorameghívás, amelyet Hansen kapott az ÁEH képviselőitől, nem volt egyedi eset. Feltehetőleg azt várták az ilyen alkalmaktól, hogy a kötetlenebb körülmények között bizalmasabb információkhoz jutnak. Az ilyen gesztus a „sötét hírszerzés” kiváló eszköze lehetett. Egy másik LVSZ-tisztviselő esetében is erre láthatunk példát.¹³¹

Friedrich König LVSZ-sajtótitkárt 1969. szeptember 22-én saját kérésére Grnák Károly és Orosz József főosztályvezetők fogadták az ÁEH-ban. (Utóbbi, azaz „Vági” a jelentés írója.) A találkozón König beszámolt arról, hogy az ÁEH-küldöttség genfi látogatásának pozitív visszhangja volt, és hogy a világszervezetek szeretnék bővíteni az ilyen kapcsolatokat. Továbbá beszámolt arról, hogy Schiotz LVSZ-elnök is „elégedett magyarországi tapasztalataival, mindenütt elismerően nyilatkozott a magyar evangélikus egyház tevékenységéről.”¹³²

„Az Európai Információs Munkaközösség siófoki ülésével kapcsolatos kérdéseinkre König elmondotta: úgy véli, eredményes volt a tanácskozás. Szinte

egyöntetű az a vélemény, hogy a Munkaközösség életében a siófoki közgyűlés új szakaszt jelent. A szocialista országok protestáns újságíróinak bekapcsolódása a szervezet tevékenységébe elősegíti a Munkaközösség egyetemessé tételét.”¹³³

Grnák és Orosz Hansenhez hasonlóan Königt is meghívta vacsorára. Ezen az ÁEH-s főosztályvezetők és német vendégük mellett mindkét evangélikus püspök részt vett. Érdekes, hogy a jelentésben a vacsora közben zajlott társalgás részletezésénél egy szó sem esik a két püspökről. Jelenlétükön kívül semmit nem ír róluk a jelentés. A szóba került témák közül „Vági” jelentése a harmadik világ problémáiról, valamint a fejlődés és a forradalom elvi megítéléséről folytatott vitát részletezi. Ebből kitűnik, hogy az ÁEH vezetői – és nyilván más szocialista vezetők is – egyfajta ideológiai misszióknak is tekintették a nyugati vendégekkel ápolt kapcsolatokat.

„Vági” összefoglaló megjegyzésként a következőkkel zárta a jelentést: „König – más forrásból származó információk szerint is – jól érezte magát Magyarországon. Arra törekedett, hogy magyarországi látogatását »kihassználja«. Feltehetően Dr. André Appel főtitkár vagy Káldy Zoltán inspirációjára kezdeményezte, hogy fogadja őt Miklós Imre elnökhelyettes elvtárs. [...] Végül is [Miklós Imre helyett] Königt Grnák Károly főosztályvezetővel együtt fogadtuk. A hivatalos érintkezést várhatóan König arra használja majd fel, hogy »akadálytalanul« utazhasson Magyarországra.

König zavartalanul, felszabadultan viselkedett társaságunkban. Ismeri a társalgás »szabályait« – nem mond többet, csak annyit, mint amennyi elengedhetetlenül szükséges a fesztelen »csevegéshez«. Rutinos újságíró, aki a »semmit« is rendkívül ügyes tálalásban szolgálja fel. Bőségesen vacsorázott, élvezettel evett és ivott. Megjegyzése szerint kedveli a bőséges jó vacsorákat és az italokat.”¹³⁴

A fenti, lényegtelennek tűnő részletet azért idéztük, mert jól példázza, hogy nemcsak az egyházi újságíróra, hanem az állambiztonság tisztjeire is jellemző, hogy a „semmit is felszolgálják”, pontosabban a látszólag lényegtelen információkra (például étkezési szokások) is nagy hangsúlyt fektetnek. Az ilyen jellegű adatokat akkor tudták hasznosítani, amikor az illető megnyerésére vagy éppen kompromittálására volt szükség. Ha érdekeik úgy kívánták, ilyen intim értesülésekkel tudták bizonyítani azt is, hogy valakiről „mindent” tudnak.

Harmati Bélát, aki 1967 decembere és 1970 között az LVSZ genfi központjában asszisztensi állást kapott, a „Világosság” rezidentúra több jelentése is említi. A jelek szerint 1969 végén az LVSZ-ben attól tartottak, hogy Harmati Béla esetleg nem akar majd hazajönni kiküldetése lejárta után sem. Legalábbis erről tanúskodik az a jelentés, amely Hafenscher Károly lelkes és André Appel LVSZ-főtitkár Harmatival kapcsolatos beszélgetéséről számol be.¹³⁵ A jelentést Pozsonyi László készítette „Vértesi” fedőnéven. Az információk forrásaként Hafenscher Károlyt jelöli meg. Appel fél attól, hogy Harmati kint

akar maradni Genfben. Appel azt akarja, hogy Harmati kétéves ösztöndíja lejártával, jövő tavasszal (1970-ben) térjen haza, „mivel az LVSZ nem a disszidenseket támogatja”. Arról érdeklődött Hafenschertől, hogy „milyen, otthonról kapott hírek zavarhatják Harmatit”.¹³⁶ Úgy tűnik, a főtitkárnak voltak már értesülései arról, hogy kik hozhattak Harmati számára rossz híreket. A jelentés ugyanis így folytatódik: „Hafenschter Károly szerint A. Appel az itthonról kapott zavaró hírek forrásaként a legutóbb kiutazó magyar professzorokat jelölte meg.”¹³⁷ Az utóbbi időben Pröhle, Nagy Gyula és Pálfi (a szövegben helytelenül: Pálfi) jártak kint. „Közülük a legvalószínűbb, hogy Pálfi zavarta meg Harmatit.”¹³⁸ Ő ugyanis nem ért egyet azzal, hogy Harmati hazatérése után külügyi titkár legyen. Fiatalságát és Káldy püspökkel való elmentéit hangoztatja ellenérvként. Ezt – a jelentés szerint – Pálfi valószínűleg Harmatival is megbeszélte Genfben, és ez okozhatott zavart. „Feltehető, hogy Pálfi Káldy püspök instrukciója alapján járt el, aki attól fél a legjobban, hogy rajta kívül az evangélikus egyház külügyeibe más is betekinthes.”¹³⁹ Pedig „Harmati külügyi titkári állása ügyében augusztusban megállapodás történt az ÁEH-ban Káldy és Ottlyk püspökökkel, hogy hazatérése után biztosítják számára a funkciót, és emellett óraadó tanár lenne a teológián”.¹⁴⁰ „Vértesi” a jelentés értékelésében javasolja, hogy „a Központ [ti. az állambiztonság] az elhárításon [III/III] keresztül is befolyásolja a kialakult elképzelés megvalósulását”.¹⁴¹ A tervek végül megvalósultak. Harmati Béla külügyi titkár és teológiai óraadó lett.

Ugyanerről a beszélgetésről, Hafenschter és André Appel LVSZ-főtitkár 1969. december 15-i genfi megbeszéléséről „Vértesi” még egy jelentést készített,¹⁴² mely a beszélgetés többi témájáról, elsősorban a Vajta-féle ökumenikus kutatóintézet Magyarországra tervezett konferenciájának lemondásával kapcsolatos véleményekről számol be. Vajta Vilmos¹⁴³ már korábban megállapodott Káldy püspökkel, hogy 1970-ben hazánkban rendeznek konferenciát az ökumenéről, ahova főként a szocialista országokból hívtak volna meg résztvevőket. Káldy azonban váratlanul egy rövid táviratban lemondta a konferencia rendezését. Ennek okairól érdeklődött Hafenschter Károlytól az LVSZ főtitkára. Appel „nem érti a táviratot, mert a püspök úr (Káldy) megígérte, hogy a konferencia megtartása lehetséges, sőt az elmúlt évben szinte kezdeményezte és indítványozta ezt”.¹⁴⁴ Appel Hafenschternek azt is elmondta, hogy a magyarországi ökumenikus konferencia tervéről a Vatikánban is beszámolt, ahol „e terv osztatlan elismerésre talált”.¹⁴⁵ Appel szerint a távirat rosszkor jött, mert éppen egy időben érkezett „egy NDK-beli egyházi vezetők dániai útjának letiltó hírével”.¹⁴⁶ A főtitkár összefüggést vélte felfedezni a két hír között.

Az ügy hátteréről „Vértesi” megjegyzésként csatolt kommentárjából többet megtudunk: „Látható, hogy az LVSZ-t nagyon fájdalmasan érintette a strasbourgi ökumenikus intézete tervezett magyarországi konferenciájának lemondása, amelyet több forrásból is származó értesülésünk szerint a Vatikán illetékeseivel is egyeztettek.

Abban, hogy az események így alakultak abban [sic!] Káldy püspöknek is jelentős szerepe van, mert:

– Október elejei [sic!] NSZK-beli útja során az ÁEH előzetes engedélye nélkül konkrét tárgyalásokba bocsátkozott Vajtával a konferencia magyarországi helyéről, idejéről, költségekről, stb. Vajtának arra a kérdésére, hogy van-e az állam részéről hozzájárulása, Káldy azt válaszolta, hogy ezt bízta csak rá. (erről részletesen jelentettünk már)

– November közepén az ÁEH hivatalosan is közölte Káldyval is az elutasító választ és akkor még maga Káldy is hozott fel érveket a konferencia elutasításának indoklására. Ezt azonban december elejéig nem közölte Vajta Vilmossal, sőt az akkor kiutazó Pálfi [sic!] Miklós ökumenikus főtitkárt is úgy készítette fel ezzel kapcsolatban, hogy ha a strasbourgi intézet bejövétele után érdeklődnek Genfben, ne adjon határozott elutasító választ, de beszéljen a nehézségekről. Pálfi ennek megfelelően válaszolt Paul Hansennek, akitől Vajta telefonon érdeklődött az intézete magyarországi bejövétele ügyében, tudván Pálfi genfi tartózkodásáról.

– Amikor már sürgőssé vált az ügy – Pálfi hazatérése utáni tájékoztatója, az LVSZ lapja december 3-án hírt adott a strasbourgi intézet magyarországi üléséről – Káldy az éppen Koppenhágában tartózkodó Vajtának küldte meg a táviratot, ami a fenti reakciót váltotta ki az LVSZ vezetőiben.

Ebből nyilvánvaló Káldy püspök taktikázása, hogy a tervezett konferencia elutasításával kapcsolatos felelősséget az állami szervekre akarja hárítani.

Javasoljuk minderről a III/III Cs[oport]f[őnök]ség tájékoztatását.”¹⁴⁷

Káldy anélkül ígérte meg a konferencia megrendezését Vajtának és az LVSZ vezetőinek, hogy a részleteket egyeztette volna az ÁEH-val. A jelentés értékelésében „Vértesi” negatívumként szól a püspök túlzott önállóságáról. Javaslatot tesz arra, hogy Káldy tevékenységéről a belső elhárítást is tájékoztassák.

Más jelentésből is értesülünk olyan esetről, hogy Káldy püspök bizonyos külügyi tevékenységéről, „az LVSZ elé terjesztett magyar javaslatokról”¹⁴⁸ csak más forrásból – ez esetben Pálfi Miklós teológiai tanár, ökumenikus főtitkár jóvoltából – értesült. „Káldy Zoltán előzetesen e javaslatokat nem beszélte meg az ÁEH illetékeseivel, munkatársai előtt pedig azt a látszatot keltette, hogy mindez megtörtént. [...]”

Káldy püspöknek az ilyen irányú tevékenysége zavarokat okoz, megnehezíti a fedőszerv koordináló munkáját, amelyet e kérdésekben a szocialista országok egyházügyi hivatalaival folytat.”¹⁴⁹ A jelentésből ugyan nem derül ki, de Káldy feltehetőleg az LVSZ soron következő világgyűlése által megválasztandó bizottságok magyar tagjaira tett javaslatot. Ez ugyanis olyan kérdés volt, amelyet a szocialista egyházpolitika irányítói államközi szinten is egyeztettek, hogy a blokk országai kellő súllyal és megfelelő arányban képviseltethessék magukat az egyházi világszervezetekben. Ez a példa is jól mutatja, hogy a korszak egyházvezetőinek – lehettek bár politikailag mégoly

lojálisak és megbízhatók – rendkívül kicsi volt a mozgásterük saját egyházuk életének és különösen nemzetközi kapcsolatainak az irányításában.

Az LVSZ tevékenysége ebben az időszakban nagy részben az 1970-re Porto Alegrebe tervezett világgyűlés előkészítése volt. Mivel a braziliai helyszínnel politikai problémák adódtak, új helyszínt kellett keresni a rendezvény számára. Ezt az ügyet mind az ÁEH, mind a hírszerzés élénk figyelemmel kísérte, így értelemszerűen a rezidentúra is szerzett információkat erről.

A rezidentúra egyik tisztje nem az ÁEH, hanem a Külügyminisztérium fedése alatt dolgozott „Budai” fedőnéven. Feladata a Külügyminisztériumon keresztül beszerezhető, egyházpolitikai vonatkozású információk összegyűjtése volt. Jelentéseivel ritkán találkozunk a rezidentúra evangélikus vonatkozású anyagában. 1969. október 10-i, „Vági elvtársnak” írt jelentésében¹⁵⁰ arról az értesülésről számol be, hogy a braziliai politikai feszültségek miatt az LVSZ-ben felvetődött, hogy Porto Alegre helyett máshol tartsák meg az 1970-re tervezett világgyűlést. A jelentés az okok között említi, hogy „nem szeretnék a világ haladó közvéleménye előtt a reakciós brazil kormány támogatásának látszatát kelteni”,¹⁵¹ továbbá „félnek felelősséget vállalni a gyűlés, illetve annak résztvevői ellen irányuló ellenséges akciókért”.¹⁵² Az értesülés szerint az amerikai egyházak a helyszín módosítása, míg a nyugatnémet és természetesen a brazil egyház is az eredeti helyszín mellett foglal állást. Helyszínmódosítás esetén a gyűlés egy évvel későbbre halasztása is felmerült. „A világgyűlés megrendezése szempontjából szóba jöhető városok között Budapest is szerepel”¹⁵³ – zárja jelentését „Budai”. A helyzet végül úgy alakult, hogy az LVSZ V. világgyűlését Evianban tartották meg 1970-ben. Tehát a helyszínt módosították, de az egyéves halasztásra nem volt szükség.

Ami a budapesti megrendezés lehetőségét illeti, ekkor még nem volt komoly szándék erre. Ugyanakkor ismeretes, hogy tizennégy évvel később a VII. világgyűlést valóban itt rendezték. Fontos megemlíteni, hogy míg 1970-ben a budapesti megrendezés még valóban nem volt komoly terv, de eredetileg valóban szocialista országban akarták megrendezni az LVSZ V. világgyűlését. Vajta Vilmos foglalta össze egy cikkben az eviani világgyűlés előzményeit; írása 1971 januárjában jelent meg az *Útitárs* című emigráns egyházi lapban.¹⁵⁴ A cikkből kiderül, hogy még Porto Alegre kiválasztása előtt az volt az eredeti terv, hogy az NDK-ban, Weimarban tartanák meg a világgyűlést. Ezt a tervet a keletnémet kormány ellenállása hiúsította meg.

Összegzés

Tanulmányomban többször utaltam már arra, hogy a „Világosság” rezidentúra nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Működése nem volt kellően eredményes. Lényegében az ÁEH pozícióinak felhasználásával sem láthatott és avatkozhatott bele jobban a magyar hírszerzés az egyházi világszervezetek

ügyeibe, mint enélkül, a hálózati személyeken keresztül. Az ÁEH pozícióját leginkább a Magyarországra látogató külföldi egyházi személyek (például Paul Hansen) esetében tudták felhasználni, hiszen itt volt valódi szerepe az úgynevezett „sötét hírszerzésnek”. Láthattuk, hogy a hazai információforrások szinte mind olyan egyházvezetők, lelkészek, akik másféle, hálózati vagy társadalmi kapcsolatban is álltak az állambiztonság valamelyik szervével.

Az, hogy a rezidentúra nem az elvárásoknak megfelelően működött, már abból a jelentésből is kiderül, amelyben Rózsa Sándor rendőr hadnagy értékeli a rezidentúra 1969. december 1. és 1970. május 31. között végzett információs tevékenységét.¹⁵⁵ Különös, hogy a jelentés a fejléc tanúsága szerint a BM III/I-6-os osztályán készült, holott a rezidentúra felettes szerve a III/I-4-es osztály volt, bár sok anyagot továbbítottak a III/I-6-os osztálynak is. Az értékelés csupán a III/I-6-os osztályhoz eljutott jelentések alapján készült, és nem öleli fel a szerv teljes tevékenységét. Mégis figyelemre méltó, mert az iratanyag ismeretében állíthatjuk, hogy Rózsa Sándor megállapításai nemcsak a 6-os osztály számára végzett anyaggyűjtésre vonatkoznak. Mindenesetre az értékelés elmarasztalja a rezidentúra hírszerző tevékenységének hatékonyságát.

„A felterjesztett információk legtöbbje csak saját tájékozódásunkat segítette elő. Jellemük a fedőszervben [ÁEH] keletkező vagy oda beérkező hivatalos anyagokkal megegyező, s tartalmi vonatkozásban sem haladták meg azokat. Így is az ismereteink bővítésére esetenként hasznos információkat tartalmaztak pl.: a keresztény [itt sic!] békekonferencia moszkvai ülésével kapcsolatos anyagok. (Természetesen ezeket az anyagokat sem használtuk fel felső-, párt-, állami szervek, illetve társszervek tájékoztatására.)

A felterjesztett jelentések egy része teljes terjedelmében a fedőszervben keletkezett hivatalos anyagokat tartalmazta.

A IV. [a Vatikánra vonatkozó] témakör konkrét hírigényének legtöbbjét a rezidentúra nem teljesítette; elsősorban református és protestáns egyházakkal foglalkozó anyagokat terjesztettek fel, noha a hírigények a Vatikánnal kapcsolatos értesülések fontosságát emelik ki, és a többi egyházakat [sic!] csak vatikáni relációban említik.”¹⁵⁶

A számadatok szerint „A rezidentúra a fenti időszakban összesen 24 jelentést terjesztett fel a 6. vonalnak.”¹⁵⁷ A 24 jelentésből 5 db-ot „szignalizációhoz”, 8 db-ot anyaggyűjtéshez, 6-ot ismeretek bővítéséhez tudtak felhasználni, 5 anyagot pedig egyáltalán nem használtak fel. A 24 jelentésből 17-et a hírszerző tisztek készítettek, 7 db pedig „Aldebrői” fn. ügynöktől, azaz Tóth Károly református lelkésztől származott.

A rezidentúra néhány éven belüli megszűnésének okairól nincsenek konkrét adataink. Az iratanyag ismeretében azonban megállapítható, hogy az idézett értékelés megállapításai nemcsak az adott időszakban a 6-os osztály számára továbbított anyagokra, hanem a rezidentúra egész munkásságára jellemző. Vagyis a jelek szerint az ÁEH-ba telepített szttisztek nem tud-

ták megfelelően felhasználni fedőszervi pozíciójukat annak érdekében, hogy a hírszerzés számára valódi többletet, más úton nem megszerezhető információkat nyújtsanak. Amint arra az irattípusok bemutatásakor utaltam, az iratok jelentős része csupán az ÁEH iratainak másolata, amelyhez az állambiztonság más úton is hozzájuthatott. Szintén viszonylag jelentős számú a rezidentúra tisztjei által írt jelentés, de sok esetben ezek is csak a szokásos ÁEH-ügymenet útján szerzett, állambiztonsági szempontból különösebb jelentőséggel nem bíró értesülésekről tudósítanak.

A rezidentúra kevésbé eredményes működésének hátterében az is állhatott, hogy a többi belső rezidentúrához hasonlóan a „Világosság” hatáskörét is óvatosságból korlátozták. „Míg a külföldi rezidentúrák önállóan értékelték és »dolgoztak fel« személyeket, sőt beszerzéseket is végrehajthattak, és az ügynökökkel tarthatták a kapcsolatot, addig a belső rezidentúrák mindent nem tehettek.”¹⁵⁸ Az idézett önkritikus megállapítások Komornik Vilmos III/I-es csoportfőnök-helyettestől származnak, egy 1970. februárjában tartott értekezletről. A jelek szerint azonban – a fent idézettekkel ellentétben – az ügynökök tartására nem vonatkozott teljes tilalom. Igaz ugyan, hogy a kapcsolattartás módját és részleteit nem sikerült a kutatásnak tisztázni, de a rezidentúra ügyrendje és éves munkatervei az egyes ügynök központtól való átvételét és tartását egyértelműen a rezidentúra hírszerző munkájának egyik módjaként jelöli meg.

Jól látható, hogy a rezidentúra működésének egyetlen területen volt igazán jelentős szerepe: elősegítette a hazánkba látogató külföldi egyházi személyekkel, a világszervezetek tisztségviselőivel való kapcsolatépítést, kapcsolattartást és az ennek segítségével folytatott „sötét hírszerzést”. Evangélikus vonatkozásban ezt leginkább Paul Hansen példáján láthattuk.

JEGYZETEK

¹ Irányelvek az Állami Egyházügyi Hivatal püspökségi és megyei megbízottainak feladataihoz és működéséhez. Kelt: 1951. november 24. MOL-XIX-A-21-a-359/1951. Idézi Köbel Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak, politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között.* Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005. 65. o. [A továbbiakban: Köbel 2005]

² Az állambiztonsági iratokban gyakran találkozunk az egyházakkal összefüggésben a *bomlasztás* kifejezéssel, amely az egyházi élet zavarását, akadályozását és az egyházakon belüli elmentések szándékos szítását jelentette.

³ Az *Állambiztonsági értelmező kéziszótár* (összeáll. Gergely Attila, BM Könyvkiadó, Budapest, 1980) definíciója szerint: rezidentúra (lat.): állambiztonsági tisztekből vagy a hálózat tagjaiból álló, meghatározott állambiztonsági – operatív – feladatok ellátására felkészített, konspirált szervezeti forma. Vezetője a rezidens. Jellege szerint lehet: belföldi, külföldi, legális és illegális. Funkcióját tekintve lehet: fő-, irány-, cél- és kiegészítő.

⁴ Szabó Csaba – Soós Viktor Attila: *„Világosság”. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen.* Új Ember Kiadó, Lénárd Ödön Alapítvány, Budapest, 2006. [A továbbiakban: Szabó–Soós 2006] A „Világosság” rezidentúra iratanyaga az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) 3.2.6. 8-70/76 számon található. Ez a jelzet valójában négy dossziét takar, melyeket a fenti jelzet után római számmal jelölünk. Bizonyos dossziék

több részről állnak. A dosszién belüli rész számát a római szám után, ponttal elválasztva arab számmal jelöljük.

⁵ Szt-tiszt: szigorúan titkos állományú rendőrtiszt. Olyan tiszt, aki az állambiztonság megbízásából valamilyen civil munkahelyen, például államigazgatási szervnél (jelen esetben az ÁEH-ban) dolgozik, eközben azonban – civil munkatársai tudtán kívül – hivatásos, tiszti rangú állambiztonsági alkalmazott, és civil munkakörét (fedőfoglalkozás, fedőmunkahely vagy fedőszerv) kihasználva az állambiztonság számára információt szerez, illetve más feladatokat lát el (például bomlasztási vagy dezinformációs tevékenység).

⁶ Ismerünk ellenpéldát, amikor egy ügynök, akit eredetileg a belső elhárítás szervezett be, évekkal később átkerült a hírszerzéshez, mert erre a feladatra alkalmasabbnak találták.

⁷ 1951. évi I. tv. 1.§ (1.) bekezdés

⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 130. o.

⁹ Az ÁEH működéséről részletesen lásd Köbel 2005

¹⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 130–149. o.

¹¹ ÁBTL 3.2.6. 8-69. 44–56. o.

¹² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 133. o.

¹³ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 134. o.

¹⁴ Az 1957. évi 22. törvényerejű rendelet az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról. Ennek értelmében a protestáns egyházak esetében hozzájárulás kellett a püspökök, kerületi és országos felügyelők (református főgondnokok), a teológiai akadémiák dékánjainak és professzorainak kinevezéséhez és intézményen belüli, például tanszékek közötti áthelyezéséhez vagy felmentéséhez. A gyakorlatban azonban az ÁEH más személyi kérdésekbe is beavatkozott. Nemegyszer „javasolta” például gyülekezeti lelkészek áthelyezését. A szabályzat idézett megfogalmazása voltaképpen burkolt elismerése is annak, hogy az állam a hivatalon keresztül a jogszabályban meghatározott tisztségek betöltésén túl más személyi kérdésekbe is beleszólhat.

¹⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 134. o.

¹⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 134. o.

¹⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 134. o. Nyelvi hibák az eredetiben.

¹⁸ Ez a burkolt kifejezés valójában a cenzúra lehetőségét biztosította az ÁEH számára.

¹⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 135. o.

²⁰ Vö. Köbel 2005, 83–84. o.

²¹ ÁBTL 3.2.6. 8-69. 44–56. o.

²² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 136. o.

²³ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 137. o.

²⁴ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 137. o.

²⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 138. o.

²⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 3. 138. o.

²⁷ Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-A-21-e 19.; 20.; 21. d. Állami Egyházügyi Hivatal Tematikus Iratok, Egyházügyi Hivatalok Nemzetközi értekezletei.

²⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I. 1. 60–63. o.

²⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 3. 109–116. o.

³⁰ A szervezet sokszor saját maguk is illegálisnak nevezik tevékenységüket vagy bizonyos módszereiket.

³¹ A fejezetben sorolt esetek általános voltát több dosszié igazolja. Ezért itt nem adunk meg konkrét példákat és jelzeteket.

³² A törvényszerűen kifejezés itt szó szerint is érthető, hiszen az állam számára a jogszabályok is lehetőséget biztosítottak az egyházak ellenőrzésére, sőt az életükbe való beavatkozásra. Ezeket a jogi kereteket leginkább az állam és a különböző felekezetek között 1948-ban, illetve a katolikus egyházzal 1951-ben létrejött egyezmények, az 1957/22. tvr., valamint az ÁEH létrehozásáról és működéséről szóló rendeletek, továbbá a hivatal szervezeti és ügyrendi szabályzata biztosította. Igaz, ez utóbbi nem volt nyilvános.

³³ Vö. Szabó–Soós 2006, 38. o.

³⁴ Orosz József életrajzát részletesebben lásd Szabó–Soós 2006, 38–39. o.

³⁵ Vö. Szabó–Soós 2006, 39. o.

- ³⁶ Dr. Pozsonyi László életrajzát részletesebben lásd Szabó–Soós 2006, 42–43. o.
- ³⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-69. 166–174. o. L. még Szabó–Soós 2006, 162. o.
- ³⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 92–96. o.
- ³⁹ „Szamosi” dosszié: ÁBTL 3.1.2. M-32404 (6 kötetben).
- ⁴⁰ „Borókai” III/I-es dossziéja: ÁBTL 3.2.3. Mt-1586/1.
- ⁴¹ „Pécsi” munkadosszié: ÁBTL 3.1.2. M-32401 (5 kötetben).
- ⁴² „Szamosi” munkadosszié: ÁBTL 3.1.2. M-32404 (6 kötetben).
- ⁴³ Az 1970. évi munkaterv (ÁBTL 3.2.6. 8-69. 166–174. o.) katolikus vonalon „Kerkai” és „Ecsédi”, protestáns vonalon „Aldebrői” és „Borókai” fedőneveket említ.
- ⁴⁴ ÁBTL 3.2.6. 8-69. 171. o.
- ⁴⁵ ÁBTL 3.2.3. Mt-1586/1.
- ⁴⁶ Pröhle Károly III/III-as „Pozsonyi” fn. munkadossziéját lezáró tartólistai értékelés tesz említést az átvételről. ÁBTL 3.1.2. M-32399 219. o.
- ⁴⁷ ÁBTL 3.2.3 Mt-1586/1 179–181. o.
- ⁴⁸ ÁBTL 3.2.3 Mt-1586/1 10. o.
- ⁴⁹ K-lakás = konspirált lakás, azaz a BM tulajdonában lévő, elsősorban a hálózati személyekkel való találkozásra használt, az ehhez szükséges eszközökkel felszerelt lakás. A rezidentúra esetében a rendelkezésükre álló „fk” fn. K-lakásban tartották az értekezleteket és az ügynöki találkozókát, itt írhatták meg a tisztek jelentéseiket. (Vö. a rezidentúra ügyrendje: ÁBTL 3.2.6. 8-69. 44–59. o.)
- ⁵⁰ Nem tudjuk, hogy Pröhle kapott-e frógépet. Annyi bizonyos, hogy továbbra is saját maga írta jelentéseit frógéppel.
- ⁵¹ ÁBTL 3.2.3 Mt-1586/1 10. o.
- ⁵² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/III. 2. 279. o.
- ⁵³ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/III. 2. 279. o.
- ⁵⁴ A tanulmány előreláthatólag sorozatunk teológiai tanárokról szóló részében jelenik majd meg.
- ⁵⁵ Ottlyk Ernő teológiai tanárnak, püspököknek hatkötetes ügynöki munkadossziéje (ÁBTL 3.1.2. M-32404) maradt fenn „Szamosi” fedőnéven az 1958 és 1967 közötti évekből. Ennek alapján önálló tanulmány készül, mely sorozatunk következő, egyházvezetőkéről szóló részében lát majd napvilágot.
- ⁵⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/III. 2. 270. o.
- ⁵⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/III. 2. 270. o.
- ⁵⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/III. 2. 271. o.
- ⁵⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76 IV. 93–95. o.
- ⁶⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76 IV. 93., 94., 95. o. egyaránt ez a szöveg olvasható.
- ⁶¹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76 IV. 94. és 96. o.
- ⁶² MOL-XIX-A-21-c-80/1/1958, 80/2/1963. Idézi: Köbel, 2005. 106. o.
- ⁶³ TH O-13652/1-b Idézi Köbel 2005, 106. o. (A könyvben a dokumentum akkori Történeti Hivatal – TH – jelzete szerepel. A TH jogutódja az ÁBTL.)
- ⁶⁴ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.1. 60–63. o.
- ⁶⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.1. 60. o.
- ⁶⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.1. 61. o.
- ⁶⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.1. 61. o.
- ⁶⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.1. 61. o.
- ⁶⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.1. 61. o.
- ⁷⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.1. 62. o.
- ⁷¹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 115. o.
- ⁷² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 115. o.
- ⁷³ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 40–45. o.
- ⁷⁴ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 44. o.
- ⁷⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.2. 130–131. o.
- ⁷⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.2. 130. o.
- ⁷⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.2. 130. o.
- ⁷⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 40–45. o.

- ⁷⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.2. 131. o.
- ⁸⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 40–45. o.
- ⁸¹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 41. o.
- ⁸² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 41. o.
- ⁸³ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 41. o.
- ⁸⁴ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 41. o.
- ⁸⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 41. o.
- ⁸⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 42. o.
- ⁸⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 42. o.
- ⁸⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.3. 42. o.
- ⁸⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 51–71. o.
- ⁹⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 126–131. o.
- ⁹¹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 132–133. o.
- ⁹² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 132–133. o.
- ⁹³ A pápa genfi látogatásáról, illetve annak előzményeiről lásd többek között az alábbi jelentéseket: ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.1. 157–158. o.; ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.2. 126–127. o.
- ⁹⁴ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.2. 126. o.
- ⁹⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/I.2. 126. o.
- ⁹⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 131. o.
- ⁹⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 123–125. o.
- ⁹⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 123. o.
- ⁹⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 123. o.
- ¹⁰⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 124. o.
- ¹⁰¹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 124. o.
- ¹⁰² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 124. o.
- ¹⁰³ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 124. o.
- ¹⁰⁴ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 124. o.
- ¹⁰⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II.3. 124. o.
- ¹⁰⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 115–119. o.
- ¹⁰⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 115. o.
- ¹⁰⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 115. o.
- ¹⁰⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 115. o.
- ¹¹⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 3. 51–71. o.
- ¹¹¹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 1. 40–42. o.
- ¹¹² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 1. 41. o.
- ¹¹³ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 1. 41. o.
- ¹¹⁴ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 1. 42. o.
- ¹¹⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 1. 42. o.
- ¹¹⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 115–119. o.
- ¹¹⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 116. o.
- ¹¹⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 116. o.
- ¹¹⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 117. o.
- ¹²⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 118. o.
- ¹²¹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/IV. 117. o.
- ¹²² Terray László cikkében azonosítás nélkül említi „Ford” fn. ügynököt (Terray László: Prehúdium „Budapest 1984”-hez. *Keresztény Igazság*, új folyam, 82. sz., 2009. nyár, 30–38. o.) Mirák Katalin kutatásai alapján az ÁBTL E–VI. jelzetű dossziésorozatában az ügynököknek számos jelentése található meg. A szövegösszefüggések és egyéb utalások alapján „Ford” fn. ügynök Paul Hansennal azonosítható.
- ¹²³ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 2. 66–70. o.
- ¹²⁴ Az ÁEH Protestáns Főosztályának vezetője.
- ¹²⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 2. 66. o.
- ¹²⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 3. 144. o. Nyelvhelyességi, gépelési hibák az eredetiben.
- ¹²⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 3. 143–144. o.
- ¹²⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 2. 68–69. o. Nyelvhelyességi, gépelési hibák az eredetiben.

- ¹²⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 2. 69–70. o. Nyelvhelyességi, gépelési hibák az eredetiben.
- ¹³⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 2. 70. o. Nyelvhelyességi, gépelési hibák az eredetiben.
- ¹³¹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 3. 145–148. o.
- ¹³² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 3. 145. o.
- ¹³³ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 3. 146. o.
- ¹³⁴ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 3. 146. o.
- ¹³⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 134–135. o.
- ¹³⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 134. o.
- ¹³⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 134. o.
- ¹³⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 135. o.
- ¹³⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 135. o.
- ¹⁴⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 135. o.
- ¹⁴¹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 135. o.
- ¹⁴² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 136–138. o.
- ¹⁴³ Vajta Vilmos emigráns lelkész, az LVSZ Ökumenikus Kutatóintézetének igazgatóját a magyar hírszerzés kiszemelte ügynöknek. A beszerzésére azonban végül nem került sor. Az állambiztonság „*Thomas Blackbird*” fedőnéven tartotta nyilván Vajtát. A beszerzés előkészítésére önálló dossziét is nyitottak ezzel a fedőnévvel. Ennek anyagát egy későbbi tanulmányban ismertetjük. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a „*Thomas Blackbird*” fedőnév a rezidentúra irataiban is előfordul. A rezidentúra 1969-es munkatervében olvashatjuk, hogy a rezidentúra „segítséget nyújt a központnak »WOODWORTH A« és »ANDERSON LANCELOT«, valamint »THOMAS BLACKBIRD« fn. jelöltjei magyarországi behívásához”. (ÁBTL 3.2.6. 8-69. 39. o.)
- ¹⁴⁴ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 136. o.
- ¹⁴⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 136. o.
- ¹⁴⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II 2. 137. o.
- ¹⁴⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 2. 137–138. o.
- ¹⁴⁸ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/III. 2. 207. o.
- ¹⁴⁹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/III. 2. 207. o.
- ¹⁵⁰ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 1. 138–139. o.
- ¹⁵¹ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 1. 138. o.
- ¹⁵² ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 1. 138. o.
- ¹⁵³ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/II. 1. 138. o.
- ¹⁵⁴ Vö. Vajta Vilmos: Elküldelek Téged a Fáraóhoz. *Útitárs*, 1971/1. sz. 3. o. Köszönöm dr. Börcz Enikőnek, hogy felhívta a figyelmet a cikkekre, és rendelkezésemre bocsátotta.
- ¹⁵⁵ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/III. 2. 437–438. o. (Az oldalszám az ÁBTL-ben elérhető kutatói példányon szereplő nyomtatott oldalszámot jelzi, mely 8-70/76/III. dosszié első és második része oldalainak folyamatos oldalszámozásából adódik. Az eredeti, kézzel írt oldalszám nem olvasható.)
- ¹⁵⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/III. 2. 437–438. o.
- ¹⁵⁷ ÁBTL 3.2.6. 8-70/76/III. 2. 437–438. o.
- ¹⁵⁸ ÁBTL 11.4. 522/80-3/1970–1979. 59. alapján Szabó–Soós 2006, 36. o.

Mellékletek

Összeállította: MIRÁK KATALIN

A Magyarországi Evangélikus Egyház Elnökségének nyilatkozata

Budapest, 2005. március 3.

Evangélikus Élet, 2005. március 31.

A Magyarországi Evangélikus Egyház országos elnöksége sajnálattal értesült az „ügynöklista” – ismeretlen személy általi – jogszerűtlen közzétételéről. A közelmúlt fájdalmas történelméhez hozzátartozik sokak megfélemlítése és zsarolása, amelynek ismerete nélkül alig érthetőek azok a döntések, amelyek a BM különleges ügyosztályához kötött tevékenységhez vezettek. A névsor jelenlegi közlése egyházellenes indulatkeltésre is alkalmas.

Ugyanakkor kérjük: Isten bocsássa meg az elkövetett vétkek sokaságát, és megkövetjük azokat, akik egyházi ügynökök tevékenysége miatt szenvedtek.

Az MEE országos elnöksége javasolja, hogy az MEE országos közgyűlése hozzon létre egy 3–5 tagú bizottságot, amely hivatott az ügynökmúlthoz gyűjtött evangélikus egyházi személyek iratainak feldolgozására és az erről szóló jelentés elkészítésére. A bizottság munkájába egy történész, egy levéltáros és egy jogász, szükség esetén egyéb szakértő bevonását kell biztosítani. A javaslat feltételezi az ügynökiratok teljes körű hozzáférhetőségét.

Az irgalmas Isten tegye késszé szívünket a tisztánlátásra, a bűnbánatra és a megbocsátásra.

Budapest, 2005. március 3.

*A Magyarországi Evangélikus Egyház
országos elnöksége*

Közügyűlési és zsinati határozatok

2005–2009

5/2005. (V. 20.) országos közgyűlési határozat tényfeltáró bizottság létrehozásáról¹

A Magyarországi Evangélikus Egyház országos közgyűlése az egyházi szolgálatról és egyházkormányzásról a magasabb egyházkormányzati szinteken szóló 1997. évi IV. törvény 115.§ e) pontja alapján az ügynökkérdéssel foglalkozó tényfeltáró bizottságot hoz létre. A bizottság tagjai: dr. Balás István, Győri Gábor, dr. Kertész Botond és ifj. Zászkaliczky Pálné.

5/2007. (III. 23.) zsinati határozat a tényfeltáró bizottság működési rendjéről²

A Magyarországi Evangélikus Egyház zsinata az egyház szervezetéről és igazgatásáról szóló 2005. évi IV. törvény 104.§ (5) bekezdés a) pontja alapján – utalva tényfeltáró bizottság létrehozásáról szóló 5/2005. (V. 20.) országos közgyűlési határozatra – a tényfeltáró bizottság működési rendjének szabályzatát jóváhagyja. A bizottság tagjaként dr. Balás Istvánt, Csepregi Andrást, Kertész Botondot és Zászkaliczkyné Mirák Katalint megerősíti. A bizottság legközelebbi jelentését úgy készíti el, hogy az a zsinat következő ülésén előterjeszthető legyen. A bizottság 2012 nyarán az addigi munkáját lezáró jelentést készíti.

A tényfeltáró bizottság működésének rendje³

1. A tényfeltáró bizottságot (a továbbiakban: bizottság) a Magyarországi Evangélikus Egyház (a továbbiakban: egyház) országos közgyűlése 2005. május 20-i ülésén hozta létre. Működését – az országos elnökségen keresztül – a zsinat felügyeli.

A bizottság munkamódszere

2. A kutatás tárgya: az egyház helyzete, szerepe, lehetőségei és korlátai az adott korszakban; a témához szükséges egyháztörténeti, politikatörténeti,

Közügyűlési és zsinati határozatok

jogtörténeti, teológiai és az állambiztonsági szervek szervezettörténeti háttere; az egyház egyes szervei, intézményei, illetve az egyházi személyek viszonya az állambiztonsági szervekhez.

3. A bizottság vizsgálja és feltárja a kommunista diktatúra erőszakszervezeteinek, elsősorban az állambiztonsági (államvédelmi) szolgálatoknak az egyház lelkészi és világi tagjaival tartott kapcsolatát az 1945–1990 közötti időszakban. A bizottság vizsgálja az egyes személyek úgynevezett hálózati kapcsolatát, felkutatja a hozzáférhető dokumentumokat, feltárja az abban szereplő adatokat, elemzi a hálózati tevékenység jellegét. Az egyes személyekkel kapcsolatban a szaklevéltártól ügynökazonosítást kér.

4. A tagok egyenrangúak; a bizottság képviseletére esetenként jelölnek ki egy tagot. A bizottság a munka megosztását belső munkatervben rögzíti.

5. A bizottság tagjai konzultációs kapcsolatokat tartanak fenn más egyházak kutatóival.

6. A bizottság szakmai munkacsoportként működik jogász, lelkész, levéltáros, történész részvételével. A bizottság a kutatás hatékonysága érdekében – az országos elnökség egyetértésével kiválasztott – titoktartást vállaló külső munkatársat is felkérhet egy-egy részfeladat (például interjúzás) elvégzésére, aki a végzett munkáról a bizottságnak beszámol.

7. A bizottság a feltárást elsősorban a történettudomány módszereivel végzi. A levéltári források felkutatását igyekszik a legszélesebb körben végezni, a hozzáférhető dokumentumokat teljes egészében megismerni.

8. A bizottság a kutatás eredményéről tájékoztatja az érintett személyt (elhunyt esetén legközelebbi hozzátartozóját). A lelkipásztori beszélgetést a bizottság lelkész tagja végzi.

9. A bizottság a kutatási eredményeket időszaki kiadványban (például füzet sorozat) publikálja, amely nyomtatásban, valamint interneten is elérhető módon jelenik meg.

A bizottság kapcsolata az egyház testületeivel

10. A bizottság – igény szerint – az országos elnökséget tájékoztatja a munka menetéről.

11. A bizottság évente összefoglaló jelentést készít. Ebben ismerteti a feldolgozott dokumentumanyagot, az előző jelentés óta azonosított ügynököket és működésük leglényegesebb paramétereit; kitér a bizottság publikációira s tagjainak a témával kapcsolatos rendezvényeken (előadások, konferenciák) való részvételére.

12. A bizottság éves jelentését az országos presbitérium terjeszti a zsinat elé.

A bizottság működésének kiadásai

13. A bizottság működésével összefüggő személyi és dologi kiadásokat (kutatók és külső munkatárs díjazása; fénymásolás, kiadványok beszerzése, irodai technikai eszközök, útiköltség-térítés, publikációk kiadásai stb.) az egyház önálló költségvetési címen fedezi.

Budapest, 2007. március 23.

21/2009. (V. 16.) zsinati határozat jelentés elfogadásáról⁴

A Magyarországi Evangélikus Egyház Zsinata az egyház szervezetéről és igazgatásáról szóló 2005. évi IV. törvény 104.§ (5) bekezdés b) pontja alapján a tényfeltáró bizottság 2008. évi jelentését elfogadja, támogatja – a bizottság által megfelelőnek tartott módon – a publikáció mielőbbi megindítását, melynek a menetrendjét a zsinat a következő ülésén tárgyalja. Támogatja továbbá, hogy a bizottság külső szakértő lektorokat kérjen fel.

22/2009. (XI. 27.) zsinati határozat a tényfeltáró bizottság munkájáról⁵

A Magyarországi Evangélikus Egyház Zsinata az egyház szervezetéről és igazgatásáról szóló 2005. évi IV. törvény 104.§ (5) bekezdés b) pontja alapján a tényfeltáró bizottság jelentését a 2009. évben folytatott tevékenységéről elfogadja.

A zsinat a füzet sorozat első füzetének (bevezető kötet) előterjesztett tartalmával egyetért azzal, hogy azt megjelentetése előtt végső döntéshozatalra a zsinat elé kell terjeszteni.

A zsinat a füzet sorozat előterjesztett tervét tudomásul veszi, és felkéri a tényfeltáró bizottságot a további füzetek, így 2010-ben további egy füzet elkészítésére és zsinat elé terjesztésére.

JEGYZETEK

¹ *Evangélikus Közlöny*, 2005. június 30. 7. évf. 1. sz. 11. o.

² *Evangélikus Közlöny*, 2007. április 10. 9. évf. 1. sz. 15. o.

³ *Evangélikus Közlöny*, 2007. április 10. 9. évf. 1. sz. 17. o.

⁴ *Evangélikus Közlöny*, 2009. június 9. 11. évf. 2. sz. 11. o.

⁵ *Evangélikus Közlöny*, 2009. december 10. 11. évf. 3. sz. 2. o.

A tényfeltáró bizottság beszámolóí, előterjesztései, éves jelentései

2006–2010

IFJ. ZÁSZKALICZKY PÁLNÉ, DR. BALÁS ISTVÁN, DR. KERTÉSZ BOTOND

A tényfeltáró bizottság 2005/2006-i zsinati jelentése

Budapest, 2006. május 19.

I. A tényfeltáró bizottság eddigi munkájáról

1. A Magyarországi Evangélikus Egyház országos közgyűlése 2005. május 20-i ülésén ügynökkérdéssel foglalkozó tényfeltáró bizottságot (a továbbiakban: bizottság) állított fel. Tagjai: dr. Balás István (jogász), Győri Gábor (lelkész), dr. Kertész Botond (történész, levéltáros), ifj. Zászkaliczky Pálné (történész). Győri Gábor lemondása (2005. IX.) óta a bizottság tanácsadóként dr. Csepregi András (lelkész) eseti segítségét vette igénybe.

A bizottság 2005. június közepén tartott alakuló ülésén megállapította, hogy az 5/2005. sz. határozatban megfogalmazottak megalapozott teljesítéséhez elengedhetetlen az állam(biztonság) és az evangélikus egyház kapcsolatának az 1945–1990 közötti időszakra vonatkozó teljes feltárása s a nagyobb összefüggések vizsgálata. A végcél a tisztánlátás és nem az ítéletkezés, ezért a történettudomány módszereivel folyó kutatómunka eredményeinek értékelésénél fontos szerepet kap a jogtörténet és a sajátos egyházi/teológiai szempont is.

A bizottság az egyes intézményekbe kutatási kérelmet adott be, s ezek teljesítéséig igyekezett megismerni a témához kapcsolódó eddig megjelent terjedelmes – egyházi és nem egyházi – szakirodalmat. A legújabb publikációkat (folyóiratok, könyvek, napi híradások az interneten és a nyomtatott sajtóban stb.) a bizottság tagjai figyelemmel kísérik. A bizottság elkezdte a még élők témára vonatkozó személyes emlékeinek összegyűjtését is, interjúkészítés formájában. A beszélgetésekről hangfelvétel készült. Mivel a bizottság tagjai munkájukat főfoglalkozásuk mellett, a családjuktól elvonat „szabadidejükben” végzik, és leterheltségük önmagában a levéltári kutatások végzésével is igen nagy, a számos utazással (is) járó interjúkészítésben a jövőben esetenként külső megbízottak segítségét is igénybe fogják venni.

A bizottság tagjai 2005. december 8-án előadást tartottak az *EBBE Igazság*

és *kiengesztelődés* című sorozatán, melynek anyagát az EBBE a napokban jelentette meg.

2. A bizottság tagjai a tényleges kutatást az engedélyek birtokában 2006. februárban kezdhették meg, és jelenleg több intézményben – a Magyar Országos Levéltárban (MOL), a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) – párhuzamosan végzik, de a közeljövőben a kutatást ki kell terjeszteni a megyei levéltárakban őrzött iratanyagokra is. A bizottság szükségesnek tartja a kutatási eredmények összevetését a saját levéltárainkban (EOL, gyülekezeti levéltárak) fellelhető iratokkal, illetve az evangélikus egyházi sajtóban megjelent egykori híradásokkal.

A volt állambiztonsági szervek iratai között található különböző *dossziék* (például beszerzési, munka-, lakás-, objektum-, csoport-, vizsgálati, kutató-, figyelő-, rezidentúradossziék stb.), *nyilvántartási kartonok* és az iktatókönyv funkcióját ellátó *naplók* az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában lelhetők fel. Az evangélikus vonatkozású iratanyag mennyisége eddigi becsléseink alapján akár *több tízezer oldalnyi* is lehet. A bizottság ezek módszeres tanulmányozásával kezdte meg érdemi munkáját. Az iratfeltárás menetét azonban alapvetően behatárolja, hogy az összes iratmennyiség mekkora része válik a folyamatos levéltári feldolgozás után kutathatóvá, illetve milyen levéltári segédletek segítik a hatalmas anyagban való eligazodást.

3. A bizottság az általa kutatott dokumentumokról hivatalos fénymásolatot készített, amelyet a feldolgozás és a publikálás után az Evangélikus Országos Levéltárban (EOL) helyez el. A bizottság tervezi, hogy rendszeresen megjelenő kiadványában egy-egy rövidebb (két-három hónapos) kutatási időszak eredményeiről folyamatosan tájékoztatja az egyházi közvéleményt.

4. A bizottság a hiteles információk nyilvánosságra hozatala előtt lehetővé teszi, hogy az élő érintett elmondhassa saját álláspontját, érveit.

II. Az egyes személyek ügynökmúltjának vizsgálata

A bizottság az eddigi kutatási eredmények száraz tényeit az alábbiakban ismerteti, a részletes elemző tanulmány(oka)t várhatóan ez év folyamán jelenteti meg.

A bizottság az egyes egyházi személyek ügynökmúltjának vizsgálatakor az alábbi szempontokat tartja szem előtt:

1. Az állambiztonság szervei az egyházakat ideológiai ellenségnek tekintették, ezért tisztjei személyesen vagy megbízottaik (titkos ügynökeik stb.) révén ellenőrizték a lelkész tevékenységét. Emlékeztet, hogy a vizsgált kor-

A tényfeltáró bizottság beszámolóí, előterjesztései, éves jelentései (2006–2010)

szakban a lelkészi működés automatikus velejárójaként az ÁEH valamint az állambiztonság tisztjei mindvégig ún. „hivatalos kapcsolatot” tartottak fent az egyházi – elsősorban vezető – személyekkel, melynek alapján a lelkészt időnként váratlanul felkeresték vagy magukhoz rendelték.

2. Az állambiztonság tisztjei a hivatalos kapcsolatok mellett megkíséreltek egyes kiszemelt egyházi személyekkel *titkos ügynöki kapcsolatot* is létrehozni. A „célszemélyt” előzetesen részletesen elemezték, keresték „gyenge” pontjait, vizsgálták zsarolhatóságát és fenyegethetőségét, majd személyre szabott – de típuselemeket is tartalmazó – beszerzési tervet készítettek. A célszemély beszerzése ezek után eredményesen vagy eredménytelenül zárult. A beszerzett személytől írásban és/vagy szóban jelentéseket kértek.

3. Az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról stb. szóló 2003. évi III. törvény 1. § (2) bek. 5. pontja szerint ügynöki *hálózati személy* az, aki a belügyi szervek számára „*titokban*, fedéssel és *fedőnévvel jelentést* adott, vagy ilyen jellegű beszerzési nyilatkozatot írt alá, vagy ilyen tevékenységért előnyben részesült.”

4. A bizottság előtt eddig a következő, vélhetően az evangélikus egyházhoz kapcsolható ügynökfedőnevek váltak ismertté: „*Balatoni*”, „*Baráth (Tibor)*”, „*Békési (Károly)*”, „*Borókai*”, „*Deák*”, „*Egresi*”, „*Gabriella*”, „*Gellérthegyi*”, „*Gyula*”, „*Gyulavári*”, „*Hegedűs József*”, „*Horváth Lajos*”, „*Idegenvezető*”, „*Ihász*”, „*Karcsi*”, „*Károlyi*”, „*Kemény Zsigmond*”, „*Komáromi*”, „*Kovács*”, „*Kovács (János)*”, „*Lacroix*”, „*Mátrai*”, „*Mátrai Lóránt*”, „*Mecseki*”, „*Miska*”, „*Nagy György*”, „*Nagy Henrik*”, „*Papp (István)*”, „*Pécsi*”, „*Péter*”, „*Pozsonyi*”, „*Róza*”, „*Rudas (Gábor)*”, „*Szabó Vilmos*”, „*Szabolcsi Sándor*”, „*Szamosi (László)*”, „*Szárszói*”, „*Szentpéteri*”, „*Székely (Mihály)*”, „*Tamás*”, „*Tanuló*”, „*Tóvárosi*”, „*Veres*”, „*Veszprémi*”, „*Virág*”, „*Zentai*”, „*Zentai Károly*”, „*Zombori Elek*”, „*Zuglói*”.

5. A bizottság jelenleg e közel ötven személy hálózati azonosítását végzi. A bizottság az ÁBTL-ben a fedőnevek alapján kutatásra kikért, *eddig* kézhez kapott és *mostanáig* átvizsgált iratok alapján megállapítja, hogy a következő evangélikus egyházi személyek ügynöki tevékenysége levéltári dokumentumokkal kétséget kizáróan alátámasztható és bizonyítható. (A neveket a beszerzés időpontja szerinti sorrendben közöljük.)

a) VÁRADY LAJOS (1911–1971) lelkész, esperes: 1957. januártól „*Papp István*” fedőnéven ügynök 1971-ig (haláláig). M-32400 számú munkadossziéja hat kötetben kb. 1800 oldalnyi iratot tartalmaz. Jelentéseiben az evangélikus egyház belső ügyeiről (elsősorban személyi kérdésekről), de az egyházi élet szinte minden területéről beszámol (például lelkészértekezletek, esperesválasztás, sajtóügyek, lelkésztársak, külföldiek magyarországi látogatása stb.). Folyamatosan jelentést adott az őt felkereső vagy általa felkeresett lelké-

szekkel, az egyház nem lelkész tagjaival, idegenekkel folytatott beszélgetéseiről, lelkészek egymás között zárt körben folytatott magánbeszélgetéseiről, s jellemzéseket írt lelkésztársairól.

b) KÁLDY ZOLTÁN (1919–1987) lelkész, 1958–1987 között püspök: 1958-ban néhány hónappal a püspökké választása előtt vállalta az ügynöki feladatot, s ekkortól „Pécsi” fedőnevű ügynök. M–32401 számú *munkadossziéja* négy kötetben tartalmazza jelentéseit. Ezekben több ízben is részletesen ismerteti püspökként tervezett és végrehajtott személyi intézkedéseit, az Ordass Lajos mellett kitartók lemondatását vagy áthelyezését, beszámol az öt felkereső lelkészekkel folytatott beszélgetésekről, jellemzést ad lelkészekről, több hangulatjelentést ír, s többször beszámol az MEE Déli Egyházkerületének belső életéről, illetve nagyszámú külföldi útjairól, az ottani négy szemközti beszélgetéseiről stb.

c) OTTLYK ERNŐ (1918–1995) lelkész, teológiai tanár, 1967–1982 között püspök: 1958. szeptembertől az állambiztonsági szervet folyamatosan tájékoztató úgynevezett társadalmi kapcsolat, majd decembertől „Szamosi (László)” fedőnéven ügynök. M–32404 számú *munkadossziéjának* 6 kötete körülbelül 1800 oldalnyi iratot tartalmaz. Jelentései átfogják az evangélikus egyház működésének szinte minden területét: személyi kérdések (lelkészek, teológiai tanári kar), lelkészképzés, sajtóügyek, nemzetközi kapcsolatok stb.

d) NAGY GYULA (1918–), lelkész, teológiai tanár, 1982–1990 között püspök: 1967-től „Gyulavári” fedőnéven ügynökjelölt, majd „Egresi” fedőnéven ügynök. M–41832 számú *munkadossziéja* három kötetben körülbelül 1050 oldalnyi iratot tartalmaz. Jelentéseiben az evangélikus egyház belügyein kívül elsősorban külföldi útjairól és a külföldi egyházi szervezetekkel (EVT, EEK, LVSZ) kapcsolatos tevékenységéről, illetve a külföldön élő magyar evangélikus lelkészekről számol be.

A dokumentumok alapján megállapítható, hogy az ügynöki tevékenység szinte minden személy esetében eltérő indíttatású és más-más jellegű volt. Eltérő a jelentések gyakorisága, azok témái, állambiztonsági operatív szempontból értékes volta, mások sorsát befolyásoló jellege stb. Az egyes ügynöki pályaképekről készülő értékelő tanulmányok feladata e markáns különbségek felmutatása.

III. Határozati javaslat

A bizottság kezdeményezi, hogy az országos közgyűlés

a) Csepregi Andrást a bizottság lelkész tagjának válassza meg;

b) rendelje el, hogy minden egyházi választás előtt a bizottsággal is közölni kell a jelöltek névsorát azzal, hogy ha a jelölt ügynökkérdésbeli érintettsége a kutatás során felmerült, ezt a bizottság vele közölje, illetve a választásra jogosult fórum előtt jelezze.

A tényfeltáró bizottság beszámoló, előterjesztései, éves jelentései (2006–2010)

DR. KERTÉSZ BOTOND

Beszámoló a tényfeltáró bizottság tagjaként végzett munkáról (2006. szeptember – 2007. október)

Gödöllő, 2007. november 12.

Levéltári kutatás

A bizottság tagjaként elsősorban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában folytattam kutatómunkát. A Várady Lajos volt budavári lelkész, esperes által írott jelentéseket olvastam el. A hat kutatható dossziéból három feldolgozásával végeztem. Munkám végén tanulmány formájában fogom elkészíteni jelentésemet a zsinat számára Várady Lajos hálózati munkájának bemutatásával és elemzésével. Remélem, hogy e tanulmány a zsinat következő ülészakára készül.

Tanácskozások, konferenciák

Pannonhalmán találkoztunk a Lénárd Ödön Alapítvány tagjaival, akik Várszegi Asztrik főapát vezetésével a mi bizottságunkhoz hasonló munkát végeznek a katolikus egyházban. Az elmúlt év szeptemberében a tübingiai tartományi egyház tanácskozásán vettem részt, ahol az egyházi ügynökökkel foglalkozó bizottság zárójelentését mutatták be. (Az alkalomról az *Evangélikus Életben* is beszámoltam.) Három esetben volt alkalmam beszámolni egyházi rendezvényeken a bizottság munkájáról, a felmerülő kérdésekről. A Budapesti Hegyvidéken lezajlott alkalomról a gyülekezet újságja is beszámolt. Hittudományi egyetemünkön Korányi András meghívására a 20. századi egyháztörténettel foglalkozó szeminárium egyik meghívott előadójaként beszéltem a bizottság munkájáról teológushallgatóknak. Jó volna, ha ezek az alkalmak gyakoribbak lehetnének, akár a zsinat tagjaival is jók lennének ilyen nem hivatalos beszélgetések. Tapasztalatom szerint egyházunknak a múltjával való szembenézéséhez ezek a beszélgetések járulhatnak hozzá a leghasznosabban.

„Önképzés”

Mivel eddig a 19. század egyháztörténetével foglalkoztam, ezért pótolnom kellett a kérdéssel foglalkozó szakirodalom megismerését. A témában megjelent legfontosabb műveket (Kahler Frigyes, Tomka Miklós, Lénárd Ödön) elolvastam, és figyelemmel követem a folyamatosan megjelenő publikációkat. Néhány kutatóval személyes kapcsolatot alakítottam ki, akikkel az együttműködés kölcsönösen előnyös. Különösen fontos a reformátusokkal

foglalkozó kutatókkal való kapcsolat, hiszen az ügynökjelentések gyakran átlépték a felekezeti határokat. Bizakodásra ad okot, hogy a kutatók és publikációk száma folyamatosan gyarapszik, és ezek között egyre több szakmailag és etikailag is példaértékű lehet számunkra.

MIRÁK KATALIN

Beszámoló a tényfeltáró bizottság tagjaként végzett munkáról (2006. szeptember – 2007. október)

Gödöllő, 2007. november 12.

Az adott időszakban végzett munkámról a bizottság működési rendjében meghatározott szempontok szerint számolok be.¹

I. Levéltári kutatás

I/1. MUNKADOSSZIÉK

A 2006. évi jelentésben név szerint megnevezettek közül dr. Nagy Gyula és dr. Ottlyk Ernő egykori hálózati tevékenységének további részletes vizsgálatát folytatom.² Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (a továbbiakban ÁBTL) található és általam részben már feldolgozott munkadossziék mellett gyűjtöm a *rájuk vonatkozó* (például más ügynököktől származó) jelentéseket, illetve az Evangélikus Országos Levéltár anyagából azokat az iratokat, amelyek a hálózati munkával egy időben végzett *egyházi szolgálatok* dokumentumai (például egyházkerületi iktatott iratok, a teológiai akadémia iratai, az evangélikus sajtóban róluk vagy tőlük megjelent írások stb.).

2007. szeptemberben a jelenleg megismert 4 db „Szamosi”-munkadossziéből egy kötetet feldolgozásra, jegyzetelésre és mutatók készítésére átadtam Ittész Ádám megbízott külső munkatártnak. (Mind a 6 „Szamosi”-dosszié kutatható, vagyis nem titkosított, nem zárolt, de még nincs mind kutatásra előkészítve.)³

I/2. OBJEKTUMDOSSZIÉK

Az állambiztonsági szervek a bizalmas nyomozás során különböző fajtájú ügynevezett operatív dossziékat nyitottak. (A nyitásuk alapján ezek lehetnek személyi, csoport-, körözési, objektumdossziék vagy rendkívüli események dossziéi.) Lezárásuk után a dossziék a központi nyilvántartóba kerültek, ahol irattározták és egységesen „O” számmal (jellel és irattári számmal) látták el őket. (Kivéve a vizsgálati anyagokat, azok „V” számot kaptak.)

Az objektum- (vonali-) dossziét olyan objektumról (vonalról) nyitották és vezették, amelyről megállapították, hogy állambiztonsági szempontból há-

A tényfeltáró bizottság beszámoló, előterjesztései, éves jelentései (2006–2010)

lózati operatív ellenőrzése szükséges. Ebbe a kategóriába tartoztak a protestáns egyházak is mint a rendszerre veszélyes, reakciós, ellenséges tevékenység végzői.

A református és az evangélikus egyházi élet egyes területeinek megfigyelésére, ellenőrzésére és irányítására is nyitottak O-dossziékat, a hosszabb megfigyelési időszak alatt ezekből többkötetes dossziésorozatok lettek. Az objektumdosszié a mi kutatásunk számára azért fontos iratfajta, mert rávilágít arra, hogy III/III. (belső reakció- és szabotázselhárító) csoportfőnökség, illetve annak osztályai az egyházakban kiket, mely területeket, milyen céllal, milyen szempontok alapján, milyen eszközökkel és milyen egyházi ügynöki hálózat felhasználásával figyelt meg. Ezek az iratok elsősorban az állambiztonsági szempontokat tükrözik, hiszen a hálózati személyek az operatív tiszt (ügynevezett tartótiszt) kérése és feladatmeghatározása alapján adtak szóbeli információt vagy készítettek írásbeli jelentést.

Az O-dosszién belül nem történt operatív *feldolgozó* munka, hanem az ellenségesnek minősített tevékenység, objektum (például „az evangélikus egyházi reakció”) elhárításával kapcsolatos dokumentációkat gyűjtötték össze benne. (Archív „O” számon akkor irattározták, ha megszűnt az objektum, vagy az iratanyagra operatív szempontból már nem volt szükség.) A dosszié témája (az ügy) maga is fedőnevet kapott (például „*Hittevők*”), és más iratokban is e fedőnéven említették. E dossziék jelentőségét a kutatók számára épp e gyűjteményes jellegük adja meg. Például az evangélikus egyházzal szülő dossziékban egyrészt az egyházi ügynökök által készített és egy adott időszakból való jelentéseket, információkat gyűjtötték egybe. E „gyűjteményekben” több olyan ügynök jelentései is megtalálhatóak, akinek külön munkadossziéja nem került a levéltár őrzésébe, megsemmisítették, vagy a jelentéseket nem archiválták. A jelentéseken belüli tartalmi összefüggések, dátumok, események alapján azonban a legtöbb esetben az ügynök személye is nagy bizonyossággal megállapítható. Az ügynöki jelentéseket az előírás szerint több példányban készítették, és párhuzamosan több helyre is iktatták. (Az eredetiről általában legalább egy hivatalos, letisztázott, szöveghű gépelt másolat készült.) Ha volt O-dosszié, egy példányt az ügynök munkadossziéjában kívül ott is elhelyezhettek.

Az O-dossziékba a hálózati jelentéseken kívül az egyházakra vonatkozó egyéb iratokat (munkaterv, összefoglalók, a hálózati munka éves értékelése stb.) is gyűjtötték, amelyeket a BM hivatásos állománya állított össze. A személyekre vagy az evangélikus közegyházi helyzetre vonatkozó tényeket, megállapításokat, következtetéseket egyházi szempontból természetesen forráskritikával és óvatos fenntartással kell kezelni. Mivel ezek a hivatásos állománytól származó dokumentációk nem csupán egyes ügyekkel és személyekkel foglalkoznak, hanem a hálózati munkát nagyobb összefüggésekben látatják, több evangélikus hálózati személy fedőneve (de csak fedőneve!) és esetleg foglalkoztatási területe ezekből vált számomra ismertté.

Az O-dossziék nemcsak az egyes egyházi személyek eddig egyáltalán nem ismert (vagy nem közismert) szerepéről adnak új információkat, hanem a pártállam egyházpolitikájához igazodó állambiztonsági célkitűzések és módszerek jobb megismeréséhez is. Így sajátos szempontú, de nélkülözhetetlen forrásai a korszak összegző egyháztörténeti bemutatásának is.

Az általam eddig megismert, részben feldolgozott, illetve a hálózati azonosításhoz felhasznált O-dossziék:

– *A budapesti Evangélikus Teológiai Akadémia területén jelentkező ellenséges tevékenység felderítése.* ÁBTL 3.1.5. O–20023, 1986–1988. Névsorok, cím- és névtár, tervezetek, tanrend, szabályrendeletek, egyházi rendezvények operatív biztosítása, jelentések.

– *Evangélikus egyházi reakció.* ÁBTL 3.1.5 O–13599/1, 2. kötet, 1957–1969. Az evangélikus egyházra vonatkozó, evangélikus lelkészekről származó ügynöki jelentések. 1950-ben Herman István államvédelmi nyomozó főhadnagy felettéseinek „az Evangélikus Egyetemes Egyházban működő ellenséges elemek felderítésére és a rájuk vonatkozó terhelő adatok összegyűjtésére” objektumdosszié nyitását javasolta. A fenti címmel 1958-ban egy II. kötetet is nyitottak. 1965-ben az eredményesebb ellenőrzés érdekében az egyház kerületenkénti operatív felosztását (!) határozták el. Az addigi kétkötetes objektumdosszié címét „Északi Ev. Egyházkerület” és „Déli Ev. Egyházkerület” címre változtatták. 1969-ben, miután megállapították, hogy „a jelenlegi operatív helyzetet és követelményeket nem tükrözi a fenti elnevezés és az objektumdossziék jelenlegi rendszere sem”, az addigi két kötetet irattárba helyezték, és az „Evangélikus egyházi reakció területén folyó ellenséges tevékenység ellenőrzése” címmel III. kötetet nyitottak. Ebbe átvezették az operatív nyilvántartásban szereplő személyeket (azaz a hálózatban addig szereplő ügynököket) is. A harmadik dosszié nem áll a kutatók rendelkezésére, mert nincs az ÁBTL kezelésében.

– *„Evangélisták” – A Lutheránus Világszövetség.* ÁBTL 3.2.5 O–8-555/4. kötet. A III/I. hírszerző csoportfőnökség 3. osztálya által kezelt dossziét a borítón szereplő rovatok szerint 1984. októberben nyitották meg és 1993. március 25-én zárták le.⁴ 1977–1987 közötti jelentéseket, összefoglalókat, feljegyzéseket tartalmaz. Például: az 1980-as madridi kongregáció előkészítő anyagai; az értekezletre összeállított LVSZ-memorandum teljes szövegének szó szerinti magyar fordítása; az LVSZ genfi központjának szervezeti felépítése, belső működése, a munkatársak jellemzése; a genfi rezidentúra éves beszámoló jelentései (1981–84, 1988) és a kötelékében dolgozó hálózati személyek éves munkájának értékelése; az LVSZ budapesti nagygyűlésének előkészítésével és az LVSZ-elnökválasztással kapcsolatos iratok; a Déli Evangélikus Egyházkerületben 1987-ben történt személyi változások; információs jelentések Szépfalusi Istvánról.

– *„Hittevők”.* ÁBTL 3.1.5. O–13523. 1 kötet, 1969–1970. A dosszié az egy éven át tartó bizalmas nyomozás során keletkezett iratokat tartalmazza,

amelyet az „ágostonista szektás mozgalommal”, a mozgalom vezetőivel (Ágoston Sándor, Bonnyai Sándor), illetve a körük csoportosuló lelkészekkel és világiakkal szemben folytattak. A megfigyelést országosan kiterjesztették, ezért a központi BM III/III. csoportfőnökség mellett négy érintett megye III/III/1. alosztályától származó anyagok is megtalálhatóak itt. Az ügyben legalább tíz – mára azonosított – egyházi ügynököt dolgoztattak. Iratfajták: a hivatásos állománytól származó jelentések, összefoglalók, intézkedési tervek, illetve egyházi ügynököktől származó jelentések.

– *„Hitvallók” („Király Lajos”).* ÁBTL 3.1.5 O–12049, 1961–1963. és ÁBTL 3.1.5 O–12049/1, 1960–1961. Király Lajos miskolci evangélikus presbiter, felügyelő és csoportja, illetve Kutas Kálmán és az általa létrehozott ügynevezett „illegális fordítói munkaközösség” állambiztonsági megfigyelésének iratai: környezettanulmány, jelentések, lehallgatott telefonbeszélgetések lejegyzett szövege. Az iratanyagok egy tizenegy kötetes dossziésorozat darabjai.

– *Keken András.* ÁBTL 3.1.5. O–9482, 1952–1956. A dosszié tartalma: összefoglalók Keken András Deák téri evangélikus lelkésztől (1947–48); az ÁVO-nak küldött 1948. június 4-i feljelentés Keken András ellen, hat „egyházukat szerető egyházfi” aláírásával; Keken András levelezésének másolatai; Keken András és Kendeh György 1950. március–áprilisi államvédelmi kihallgatásáról készült feljegyzések (jegyzőkönyvek); Rajnai Sándor államvédelmi százados és Takács Imre államvédelmi hadnagy Keken Andrásra vonatkozó 1951-es szervezési javaslata; Keken András volt evangélikus lelkésztől szóló ügynöki jelentések (1952–53); 1956. október 9-i javaslat személyi dossziéja lezárására.⁵

– *Külföldi protestáns szervezetek leplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése.* ÁBTL 3.1.5 O–13603, 1963–? A dosszié megnyitását azzal indokolták, hogy a különböző egyházi jellegű külföldi szervezetek – Egyházak Világtanácsa (EVT), Lutheránus Világszövetség (LVSZ), Református Világszövetség, protestáns jellegű külföldi szekták nemzetközi szervei, misziós szervezetek – ellenséges tevékenységet fejtenek ki a szocialista tábor országai, így Magyarország ellen. Ugyanezt teszik bizonyos emigráns társaságok, operatív szempontból jelentős külföldi személyek, illetve azok magyarországi kapcsolatai is, ezért e tevékenység operatív elhárítása szükséges. A dossziében ügynöki jelentések mellett összefoglaló iratok is találhatóak. Például: *Együttműködési terv a Protestáns Világszervezet tevékenységének operatív átfogására* (Budapest, 1963. június 28.). Ebben a meghatározott feladatoknál a határidő és a felelős tiszt pontos megjelölése mellett fedőnévvel felsorolják az ügyben foglalkoztatott egyházi ügynököket is. Feladatuk folyamatosan figyelemmel kísérni a protestáns világszervezetek, segélyszervezetek belső – elsősorban magyar vonatkozású – munkáját, a Magyarországra beutazó külföldi és a kint élő magyar egyházi emberek, illetve a (holland, belga, svájci, angol) követségi tagok és a velük kapcsolatban álló egyházi és világi személyek tevékenységét. Külön pont rendelkezik arról, hogy a III/III.

csoportfőnökség operatív feldolgozó munkát indít Szépfalusi István magyar származású bécsi evangélikus lelkész korábbi magyarországi tevékenységére és jelenlegi kapcsolatainak megállapítására.

– *Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.* ÁBTL 3.1.5 O–13586 és O–13586/1–8. kötet, 1957–1983. A protestáns – ezen belül evangélikus – egyházi reakció állambiztonsági elhárítására vonatkozó iratok, túlnyomórészt a hivatásos állománytól származó anyagok, például összefoglaló jelentések, munkatervek, jelentések.

Nem O-dosszié, de az egyházak megfigyelésének összefüggő rendszerét és a jelentések „egyházak közötti” felhasználási módját jól példázza például a „Tóth Péter” fedőnevű református ügynök iratanyaga (ÁBTL 3.1.2 M–25802, 1960–63 és M–25802/1, 1963–1966.). A munkadossziében számos evangélikus vonatkozású jelentés, információ található például a fóti evangélikus tsz-tagokról. Az ügynök feladatul kapta id. Zászkaliczky Pál fóti evangélikus lelkész, esperes és rajta keresztül az úgynevezett Ordass-vonal megfigyelését is. A tartótiszt értékelése szerint a jelentéseket felhasználták a „Hitvallók” fedőnevű ügy feldolgozásához is.

Az evangélikus egyházi élet ellenőrzésének további fontos dokumentumai találhatók a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztály (ÁVO) iratai között. Például: *Politikai hangulatjelentések 1948. február és 1948. október hónapok.* Hajdú, Bihar, Szabolcs és Szatmár vármegye területéről összegyűjtött hangulatjelentések, különös figyelemmel Nyíregyházán és a tanyabokrokban folyó missziós munkára, konferenciákra, Túróczy Zoltán püspök evangélikációs szolgálataira, igehirdetéseire, Kapi Béla püspök lemondására és a tiszai kerületben megkezdődött püspökválasztásra, annak személyi összefüggéseire. Lásd ÁBTL 1.2., 1. doboz, *Politikai hangulatjelentések.*

I/3. HÁTTÉRANYAGOK AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI MUNKÁHOZ

A munkaanyagokat a belügyi hivatásos állomány tagjai készítették saját belső használatra, mert „a szocializmus jelenlegi szakasza megköveteli, hogy az operatív tisztek magasabb politikai és szakmai képzettséggel rendelkezzenek”.⁶ Az állambiztonsági szervek folyamatos, több évtizedes működése során keletkezett ilyen jellegű iratokat (szabályzatok, működési rendek, tanulmányok, állambiztonsági tankönyvek, belső nyilvántartások) a szaklevéltár folyamatosan feldolgozza és kutathatóvá teszi. Szisztematikus megismerésük a sokszor csak esetlegesen előkerülő hálózati (ügynök-) iratok mellett lényeges kutatói feladat, mert e háttéranyagok megismerése nélkülözhetetlen a konkrét, egyedi esetekre vonatkozó dokumentumok értékeléséhez is. A kétféle dokumentumtípus egymással való összevetése különösen fontos.

I/3.1. Állambiztonsági tanulmányok

– *A klerikális reakció tevékenysége 1957-ben.* Készült: 1958. január 8. (Aláírás nélkül.) Lásd ÁBTL 3.1.9. V–150392/4, 43–48. o. BM II/5. osztály. Az összefoglaló külön tárgyalja a római katolikus egyházban és a protestáns egyházakban az „egyházi reakció sikeres előretörését az ellenforradalom utáni időkből”. Az evangélikus egyházban kiemeli Ordass Lajos és Túróczy Zoltán püspök, valamint az általuk kulcspozíciókba (vissza)helyezett „reakciós papok” magatartását. A fenti egyházi reakciós erők irányítóinak az EVT-t, az IVSZ-t és a nyugati egyházi vezetőket nevezi, akik szoros kapcsolatban állnak az USA kormányával, és együtt imperialista politikát folytatnak a magyarországi protestáns egyházakon keresztül is. Megemlíti, hogy a protestáns egyházak az ifjúság megnyerésére nagy erőket mozgatnak meg. Országos szinten evangélikizációkat tartanak, ahol „különböző egyházi előadások keretében fertőzik az ifjúságot”.

– *Az egyházpolitikai helyzet alakulása az ellenforradalomtól napjainkig.* Készült: 1957. december 9. (Aláírás nélkül.) Lásd ÁBTL 3.1.9. V–150392/4, 49–67. o. BM II/5. osztály. Az evangélikus egyházról szóló fejezet ismerteti az EVT Központi Bizottságának a Galyatetőn 1956. augusztusban folytatott tárgyalásait. Ezeket az evangélikus egyházban októberben végbement ellenforradalmi változások közvetlen előzményének tekinti. Részletesen leírja (információforrás megjelölése nélkül) a Vető Lajos és Dezséry László püspököt ért fegyveres fenyegetést, kiemeli Ordass püspök és Keken András ebben játszott vezető és irányító (!) szerepét. Az ellenforradalom alatt visszaszerzett pozíciók kapcsán név szerint említi Wiczán Dezsőt, aki a forradalom alatt „halállistát” készített volna a kollaboráló lelkészekről. Zászkaliczky Pált, aki az ellenforradalom után lett püspökhelyettes, az evangélikus egyház egyik legreakciósabb tagjának nevezi. Tárgyalja a haladó papok ellenforradalom utáni nehéz helyzetét, idézi Ordassnak a minneapolis-i világgyűlésen elhangzott beszédeit, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) és a haladó papok közötti mostani „rendkívül ellenséges viszonyt” (!), majd az ÁEH-ban november 12-én megkezdett, de kudarcba fulladt tárgyalásokat. Összegző megállapítása szerint az egy év alatt kialakult helyzet „az evangélikus egyházban is évekre menően visszavetette az egyházpolitika során elért eredményeket.”

– Muzslai József rendőrnyomozó őrnagy – Szélpál Ottó rendőrnyomozó őrnagy: *Az ügynökséggel való kapcsolattartás megszervezése, a konspiratív és találkozási lakások felhasználása.* (Ideiglenes tananyag) Budapest, 1957. A BM Tanulmányi és Módszertani Osztály kiadványa. Lásd ÁBTL 4.1. A–3086. A tanulmány összefoglalja és példákkal illusztrálja a hálózati operatív munka két fontos területével kapcsolatos gyakorlati, módszertani eljárásokat. (például a találkozók gyakorisága, megszervezése, helyszínei; a kapcsolattartás titkossága, formái, jelentősége; a konspirált és találkozási lakások kiválasztása, használata, nyilvántartása.)

– Simon József: *A hálózati munka egyes tapasztalatai a klerikális államel-
lenes összeesküvésekben*. Budapest, 1964. A BM Tanulmányi és Kiképzési Cso-
portfőnökség tanulmányai 19/1969. Lásd ÁBTL 4.1. A–3016/19. A tanulmány
előbb összefoglalja a népi demokratikus rendszer számára veszélyesnek te-
kintett „klerikális ellenséges tevékenység” általános jellemzőit, főbb legális
(például ifjúsági munka, hittanóra, bibliaóra, énekkar, öregdiákok klubja
stb.) és illegális területeit. Majd tárgyalja a katolikus egyházon belül megfi-
gyelt, „Fekete hollók” fedőnéven kezelt összeesküvés ügy személyeit, részt-
vevőit és módszereit. Bemutatja az ügy felszámolása céljával az összeesküvés
(cisztercita) vezetői mellé beszervezett és foglalkoztatott ügynökök egyedi
történetét. A szerző általános állambiztonsági módszertani tanulságokat von
le az ügynökjelöltekkel tartott kapcsolatról, a terhelő adatok alapján, foko-
zatos módszerrel végrehajtott beszervezésekről. A „Fekete hollók” fedőnevű
ügyben példával illusztrálja a már előzőleg beszervezett ügynök vagy a „pár-
huzamos” ügynök úgynevezett bevezetését, és tárgyalja az áruló ügynök át-
szervezésének esetét is. Egyik összegző megállapítása szerint „az összeeskü-
vés felszámolásában döntő szerepe volt a hálózati munkának. Az ellenséges
körből kiválasztott és beszervezett személyek foglalkoztatása meggyorsította a
feldolgozó munkát.”⁷

– Az állambiztonsági szervek hálózati munkájának alapelvei. Budapest,
1972. december 20. (Aláírás nélkül.) Lásd ÁBTL 4.1. A–2024. A tanulmány
összefoglalóan közli az 1972-ben (újra)fogalmazott alapelveket: a hálózat
mint az állambiztonsági szervek fő eszköze; a hálózati személyek minősíté-
se, operatív lehetőségei és kívánatos személyi tulajdonságai; a beszervezés
lépései; a hálózati személy vezetése, nevelése, ellenőrzése, a kapcsolattartás
megszervezése, a hálózati személy átadása, minősítése, munkája értékelése,
pihentetése, kizárása, jogi helyzete. A tanulmány támpontot ad a kutatás so-
rán előkerülő különböző hálózati jelentések elemzéséhez, értékeléséhez. Az
eddig megismert jelentések – az állambiztonsági szervek szigorú bürokrati-
kus működése alapján – általában az itt is megfogalmazott előírások szerint
készültek. A kötelező érvényű alapelvek és az egyes dossziékban folyó tény-
leges ügykezelés közti eltérések, hiányosságok azonban arra utalnak, hogy
az elvek pontos vagy felületes betartása alapvetően a tártótiszt vagy felette-
se(i) személyétől (alaposságától, rendszerességétől) függött. Ezért is külö-
nösen fontos a személyes beszélgetés az érintettekkel, amelyben lehetőség
van az alapelvek, illetve a valóságban történtek részleteinek összevetésére.

I/3.2. A hivatásos személyi állományra vonatkozó dokumentumok

– A BM III. Főcsoportfőnökség (az állambiztonsági szervek) titkos és szigorúan
titkos állományú beosztottainak iratai. Lásd ÁBTL 2.8.2. Az iratanyag a hivatá-
sos állomány személyzeti, munkaügyi és pénzügyi iratait tartalmazza, ame-
lyeket a szaklevéltár 2003–2006 között vett át az információs hivataltól.

– A III/III. csoportfőnökség titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak

A tényfeltáró bizottság beszámolóit, előterjesztéseit, éves jelentéseit (2006–2010)

iratait lásd ÁBTL 2.8.2.3. A fenti iratok kutatásához az ÁBTL előírása szerint az
érvényben lévő kutatási kérelem kiterjesztését kellett kérvényeznem. Kérelme-
met a levéltári kutatási kuratórium 2007. április 6-i ülésén engedélyezte.

A feltárás szempontjából fontos az állambiztonsági szervet a hálózat felé
képviselő úgynevezett tartótisztek iratainak megismerése is. Ők végezték a
beszervezést, majd a foglalkoztatás során (sokszor hosszú évekig, több évtize-
den keresztül!) közvetlen, személyes kapcsolatban álltak az (egyházi) hálózati
személyekkel. Személyük, hivatali pályafutásuk, végzett munkájuk, mód-
szereik ismeretében a hálózati személy működése is jobban megérthető.

– Baji László r. őrgy. személyi iratai. ÁBTL 2.8.2.1. BM Kp.-i Fogyték⁸ 0155.
1 db gyűjtődosszié, amely a szolgálati ideje alatt keletkezett, rá vonatkozó
iratokat tartalmazza (1957–1965). Például: Baji László rendőrnnyomozó szá-
zados eskütételi jegyzőkönyv (1957. július 1.); önéletrajz (1959); csoportve-
zetői előléptetésével kapcsolatos javaslat (1957. október); végzett munkáját
értékelő minősítési lapok (1958, 1960); nyugállományba helyezése ügyé-
ben 1962-ben készült javaslat; tartalékos tiszti adatlap (1965); szolgálati
adatlap (kiállítva: 1957, folyamatos bejegyzések 1987-ig).

I/3.3. A 6-os kartonok

Az államvédelmi szervek operatív nyilvántartási rendszerének két alapvető
része volt: kartonok és dossziék. Ezeknek mára számos típusa ismert. Például
az 1–10-ig számozott, ezeken belül /a, /b, /c, /d jelű kartonok vagy az egyes
szervezeti egységek által kezelt különböző dossziéfajták, például munka-
dosszié (M), vizsgálati dosszié (V), a beszervezési dosszié (B), a III/I. (hír-
szerző) csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt bizonyos dossziék, például
Bt-, Mt-, rezidentúra-, csoportdossziék, a találkozások lebonyolításának szín-
helyeül használt úgynevezett T- és K-lakások dokumentációi (lakásdosszié).

A bizottság alapvetően a fenti két iratfajtát kutatja a szaklevéltárban, és az
eddigi eredmények is ezekből a dokumentumtípusokból származnak. A ku-
tatás eredményessége azonban függ az iratok általános (levéltári) feldolgo-
zottsági szintjétől is.⁹

A kutató a személynév (valódi név) és/vagy a feltételezett fedőnév alap-
ján hálózati azonosítást kérhet a levéltártól. Az ÁBTL a kérelem alapján el-
lenőrzi, hogy a nyilvántartásban szerepel-e a jelzett név, azaz készült-e róla
úgynevezett 6-os karton. Az állambiztonsági szerv ezt a kartont a beszer-
vezettekről állította ki, illetve azokról is, akiknek megíúsult a beszervezése.¹⁰
Tartalmazza a hálózati személy személyes adatait és a beszervezésére, fog-
lalkoztatására vonatkozó legfontosabb információkat.

A kutatás során előkerülő 6-os karton mint a hálózati tevékenység egyik
alapdokumentuma több problémát is felvet. Bár önmagában nem bizonyító
erejű dokumentum, mégis mindenképpen utal az állambiztonsági szervek
által kezdeményezett és fenntartott *valamilyen szintű* kapcsolatra. A karton
megléte és bejegyzései azt mutatják, hogy az állambiztonság felvette a kap-

csolatot a nevezettel, és nyilvántartásába vette. A hálózati személy működésének megismerését azonban jelentősen megnehezíti, ha a 6-os karton az *egyetlen* levéltári irat az adott személlyel kapcsolatban. Kizárólag a 6-os karton alapján ugyanis nem lehet feltárni a *ténylegesen* végzett hálózati munka részleteit, a B- és/vagy M-dossziék pedig számos személy esetében hiányoznak. Így az ügynöki tevékenység elemzése és helytálló értékelése is igen nehéz. Ebben az esetben különösen nagy segítséget jelenthet, és számos támpontot adhat, ha a nyilvántartott személy vállalja a beszélgetést a bizottsággal.

A bizottság 2006. évi beszámolójában közel 50 fedőnevet tett közzé.¹¹ A dokumentumokból azóta újabb 11 fedőnév került elő. Az ezekhez tartozó (evangélikus) személyek számát azonban egyelőre nem tudjuk pontosan meghatározni. A bizonytalanságnak több oka is van: az azonosítások során például már több esetben kiderült, hogy az adott fedőnév alatt mégsem evangélikus, hanem más egyházhoz (például református vagy evangéliumi pünkösdi közösség) tartozó személyt tartottak nyilván. Több evangélikus lelkész az állambiztonsági nyilvántartásban két, sőt három különböző fedőnéven is szerepel. (Attól függően, hogy például ügynökjelöltként vagy már beszervezett ügynökként tartották nyilván, vagy egyes időszakokban éppen melyik BM-csoportfőnökség foglalkoztatta. E fedőnévváltozásokat az ismert jelentések, illetve munkadossziék több személy esetében alátámasztják.)

A 2006 óta megismert fedőnevek alapján több mint 50 hálózati azonosítási kérelmet adtam be az ÁBTL-ben, és eddig 20 db 6-os karton fénymásolatát kaptam kézhez. A kartonokon nyilvántartottak mindegyike evangélikus egyházi személy.

A kartonok alapján különböző hálózati esetek különböztethetők meg:

- Csak 6-os kartonja van, így személye azonosítható. A kartonon azonban nem szerepel irattározott (archivált) anyag jelzete, és az ÁBTL-ben sincs kutatható B- vagy M-dossziéja. Hálózati jelentései azonban egyéb állambiztonsági iratanyagokból előkerültek és előkerülhetnek: „*Gellérthegyi*”, „*Nagy Henrik*”, „*Deák*”, „*Kovács István*”, „*Tóvárosi István*”, „*Veszprémi*”, „*Komáromi Lajos*”, „*Zentai*”, „*Tárnoki*”.

- 6-os kartonja és írásos jelentései is vannak. A jelentések, illetve az ügynöki munka egyéb dokumentumai B- és/vagy M-dossziében, illetve tematikus gyűjteményes dossziékban találhatók: „*Barát Tibor*”, illetve „*Lacroix*” (ugyanaz), „*Egresi*”, „*Károlyi*”, „*Kovács György*”, „*Rudas Gábor*”, illetve „*Gál Lajos*”, illetve „*Newton Gordon*” (ugyanaz), „*Szamosi (László)*”, „*Tamás*”, „*Zentai Károly*”, „*Zuglói*”.

- Az egykori M-dossziékat és B-dossziét (ismeretlen időpontban) megsemmisítették: „*Békési Károly*”, „*Kassai Tibor*”.

- További kategóriát jelentenek azok, akik az ÁBTL visszajelzése szerint ugyan nem szerepelnek a nyilvántartásban, azaz 6-os kartonjuk nem került elő, írásos jelentéseik viszont többkötetes M-dossziéjukból vagy O-dossziék-

A tényfeltáró bizottság beszámoló, előterjesztései, éves jelentései (2006–2010)

ból ismertek: „*Soproni*”, illetve „*Pozsonyi*”, illetve „*Borókai*” (ugyanaz), „*Papp István*”, „*Pécsi*”, „*Virág*”.

Egy 6-os karton nem egyházi evangélikus személy hálózati nyilvántartására vonatkozik: „*Irma néni*”.

Két 6-os karton nem evangélikus egyházi személyre vonatkozik: „*Horváth Lajos*”, „*Szabolcsi Sándor*”.

A fenti adatok a 2007. októberi kutatási állapotot tükrözik.

II. Interjúk

Az újabb fedőnevek feltárása, azonosítása, illetve a meglévő iratok feldolgozása mellett az érintettek egy részét személyesen is felkerestem, és interjút készítettem velük. E többirányú munkát párhuzamosan folytatam, mert a valós ügynöki tevékenység bemutatásához mindhárom terület ismeretét alapvetően fontosnak tartom. Az interjúról – az interjúalany előzetes hozzájárulásával – hangfelvételt és/vagy írásos feljegyzést készíték.

A bizottság a történetek lehető legteljesebb megismerésére törekszik, ezért a levéltári dokumentumok felkutatásán és megismerésén túl más forrást is felhasznál.¹² Igyekszik összegyűjteni a korszakra és a témára vonatkozó személyes élményeket, emlékeket, tapasztalatokat, így beszélgetésre kéri az iratok alapján érintettnek bizonyuló személyeket. (Ez történhet bizottsági megkeresés útján vagy önként jelentkezőként is. Eddig mindkét esetre több példa akadt.) Az interjú során az előkerült iratok helytálló értelmezéséhez szükséges információk, a szervezési kísérlet „története”, résztvevői, részletei, eredményessége/eredménytelensége kerül megbeszélésre. A bizottság fontosnak tartja az érintett megszólaláshoz való jogát, erre a későbbi publikációkban lehetőséget is biztosít: az interjú lejegyzett változatát vagy az érintett később hozzáfűzött megjegyzéseit az összefoglaló értékelő írásban megjelenteti.

2006. június – 2007. október között három személy kereste meg a bizottságot, és kért beszélgetési lehetőséget. Több alkalommal is találkoztam velük, az alkalmakat írásban és/vagy hangfelvételen rögzítettem. Az érintettek beszámoltak szervezésük történetéről, az állambiztonságiak által irányított kapcsolat részleteiről, úgynevezett foglalkoztatásukról. További egy személy jelezte, hogy beszélni kíván a bizottsággal, súlyos betegsége miatt azonban az interjúra egyelőre nem kerülhetett sor.

Két személyt az ÁBTL-ben előkerült iratok alapján kerestem meg, és kértem tőlük interjút. A beszélgetések során nemcsak szervezésük és foglalkoztatásuk részleteit mondták el őszintén és nyíltan, hanem a fennmaradt munkadossziékban található iratok hátterét is közösen elemeztük.

Egy személy a bizottság felkérésére részletesen beszámolt a vele kapcsolatos, végül sikertelen állambiztonsági szervezési kísérletről.

Bár az állambiztonság belső nyilvántartási rendszere egységes kategóriák

alapján kezelte a nyilvántartottakat, a bizottság fontosnak tart minden személyes esetet egyediségében is megvizsgálni. Azaz a hálózati azonosításon és a beszerzés tényén túl részletesen vizsgálja, hogy hálózati személyként valójában mit tett, milyen jellegű jelentéseket adott, továbbá milyen családi, egyházi háttér, motivációk, anyagi és karrierbeli előnyök, az elnyomó rendszer által az ideológiai ellenség képviselőjével szemben alkalmazott fenyegetés, kényszer, erőszak, a sok esetben „amatőr” és „naiv” egyházi személlyel szemben alkalmazott rutinos állambiztonsági módszerek stb. határozták meg tevékenységét. Az egyes ügynöktörténetekben jól láthatóak az állambiztonsági elvek és tipikus módszerek is. Az általános vonások feltárása a rendszer működési mechanizmusa megismerésének a szempontjából fontosak. Végül szükséges és tanulságos lehet az egyházi tapasztalat mérlegét megvonni: mindezek hogyan határozták meg, módosították, befolyásolták, deformálták a korszakban az evangélikus egyház létét, működését, teológiáját, tagjai életét stb.

Az iratok és a beszélgetések alapján jól érzékelhető, hogy minden „ügynök eset” más és más volt még akkor is, ha a velük kapcsolatos állambiztonsági módszereket és technikákat a szerv alapelvei szerint nagyjából egységeseknek és azonosnak tekinthetjük. A hálózati személy is különböző indíttatásból vállalta az együttműködést.

A beszerzettek szinte mindegyike szólt akkori *félelmeiről*. Ez lehetett az állambiztonság lehetséges módszereivel szembeni félelem (például fizikai erőszak, börtönbüntetés), de saját életének kritikus eseményein alapuló (például korábbi rendőrségi ügy) vagy családtagjaival kapcsolatos érzelmi zavarok eredménye is. Az interjúk szerint az esetek többségében elsősorban erre a nyomásra mondtak végül igent az együttműködésre.

Az állambiztonsági elvárások, feladatok a legtöbb esetben személyre szabottak voltak, a lelkesítő működés helye, a betöltött funkció, a hatáskör, a „hírszerző lehetőség” szerint. Volt, akit főleg általános hangulatjelentésre kértek, mástól személyek, munkatársak jellemzését vagy ügyek elemzését is elvárták. Különbség volt a találkozások, a jelentésadás, információkérés gyakoriságát illetően. Volt, aki többnyire írásban jelentett, mástól soha nem is kértek ilyet. Néhány esetben nyoma maradt annak (például nyugta, számla, átvételi elismervény), hogy az ügynök munkájáért anyagi juttatást kapott (utazási költség térítés, ajándék, jutalom címén). A különbségek mellett egyháztörténeti szempontból különösen érdekesek az alapvetően egyházellenes egyházpolitikát megvalósító elnyomó belügyi szervek mindenkire egységesen alkalmazott technikái.

III. Tanácskozások, konferenciák, szakmai rendezvények

– A tényfeltáró bizottság és a Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány kuratóriumának első találkozója – Pannonhalma, 2006. június 22.

– Szakmai találkozó Tímár Ágnes diakonissza nővérrel (Kismaros) és Szabó Gyula plébánossal (Mezőörs) – Győr, 2006. július 17.

– A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány konferenciája *Magyar Katolikus Egyház – 1956* címmel – Budapest, 2006. november 6.

IV. Publikációk

Mirák Katalin: Az egyházi közelmúlt feldolgozásának gyakorlati kérdései (Előadás az EBBE konferenciáján, Budapest, 2005. december 8.) In: Fabiny Tibor, ifj. (szerk.): *Igazság és kiengesztelődés. Az egyházi közelmúlt feldolgozásának teológiai, történeti, etikai és gyakorlati kérdései*. Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület, Budapest, 2006. 89–102. o.

Ifj. Zászkaliczky Pálné Mirák Katalin: Az „ügynöklista” nem új – és az igazság? *Evangélikus Élet*, 2006. június 25. 10. o.

Menyes Gyula: Megkérdeztük... Mirák Katalin történészt, az MEE Tényfeltáró Bizottságának tagját: Hol tart és milyen visszhangra talált a közelmúltat vizsgáló tényfeltáró bizottság munkája? *Dunántúli Harangszó*, 2006. augusztus. 8. o.

Mirák Katalin: A feldarabolt gyertya és a lángja. *Evangélikus Élet*, 2006. november 19. 4. o.

Sebfeltárás – a gyógyulás reményében (Ittész Szilvia interjúja). *Evangélikus Élet*, 2006. december 10. 6. o.

V. Kiadások

A bizottság a fent említett iratokról részben vagy teljes terjedelemben hivatalos fénymásolatot készített. Ezek a feldolgozás ideje alatt a bizottsági tagok használatában találhatók. A feldolgozás és publikálás után az Evangélikus Országos Levéltárba kerülnek.¹³

JEGYZETEK

¹ A bizottság éves jelentésében „ismerteti a feldolgozott dokumentumanyagot, az előző jelentés óta azonosított ügynököket és működésük leglényegesebb paramétereit; kitér a bizottság publikációira s tagjainak a témával kapcsolatos rendezvényeken (előadások, konferenciák) való részvételére.” Lásd: A Tényfeltáró Bizottság működésének rendje. 11. pont. *Evangélikus Közlöny*, 2007/1. sz. 17. o.

² *Jelentés a tényfeltáró bizottság 2005/2006-ban végzett munkájáról*. II/5.a–d. pont, 2006. május 19.

³ Az ÁBTL a „Szamosi” fedőnevű ügynöktől 6 db M-dossziét őriz, l. ÁBTL 3.1.2. M–32404, M–

32404/1–5. 2007 óta az összes kötet szaklevéltári előkészítése megtörtént. (Mirák Katalin 2010. márciusi kiegészítése)

⁴ Ez a dossziétípus nem azonos az eddig említett és az ÁBTL 3.1.5. állagába tartozó „O”-dossziékkal! Az „O–8”-as jelzettel irattározott operatív dossziékban a III/I. (hírszerzés) számára fontos objektumokban folyó ellenséges tevékenység felderítése, valamint különböző – ugyan-csak a hírszerzés számára fontos – témakörök feldolgozása közben készített dokumentumok találhatóak. O–8-as jelzetű például a Vatikánra vonatkozó hírszerzési anyag is. Lásd ÁBTL 3.2.5. „Nérók” – Vatikáni államtitkárság.

A III/I. 3. osztály feladatköre: hírszerzés az NSZK ellen. Lásd: Gyarmati György (szerk.): *Tre-zor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Budapest, 1999. 84. o.

⁵ Keken Andrásról lásd még: ÁBTL 3.1.9 V–60607. *Keken András és társa* című vizsgálati dosszié, 1950. Tartalma: Keken András és Kendeh György 1950. március–áprilisi kihallgatásáról készült iratok (ügynevezett feljegyzések); az ÁVH-központ 1950. október 12-i utasítása Keken András és Kendeh György internálásának megszüntetéséről.

⁶ Simon József rendőrszázados: *A hálózati munka egyes tapasztalatai a klerikális államellenes összeesküvésekben*. (Tanulmányok 19.) Budapest, 1964. A BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnöksége kiadványa, ÁBTL 4.1. A–3016/19, 3. o.

⁷ Uo. 6. o.

⁸ BM Központi Fogyték: Az állambiztonsági szervek hivatásos állományú tagjainak dossziéhoz hasonló személyi gyűjtője, amely magában foglalja az adott személy önéletrajzát, a róla szóló környezettanulmányt és a szolgálati ideje során keletkezett iratokat (például személyi adatlap, eskütételi jegyzőkönyv, minősítések, kinevezéséről és szolgálati viszonyának megszüntetéséről szóló előterjesztések, határozatok).

⁹ 2007 második felében a korábbinál nagyobb iratmennyiség vált kutathatóvá. A referens közlése szerint azonban 2007-ben nem érkezett a levéltárba újabb iratanyag, csupán a már korábban is bent lévő anyagokat dolgozzák fel folyamatosan, ez okozhatja az érzékelhető „növekedést”.

¹⁰ Vö. 0012/1972. (VII. 31.) sz. szigorúan titkos BM-nápiparancs.

¹¹ Lásd *Jelentés a tényfeltáró bizottság 2005/2006-ban végzett munkájáról* II/4. pont, 2006. május 19.

¹² A bizottság a kutatást jelenleg az ÁBTL-ben folytatja. A tudományos kutatói engedéllyel rendelkező kutatók – így a bizottság tagjai is – csak a kutatási területükhöz kapcsolódó iratokat kapják meg.

¹³ Lásd *Jelentés a tényfeltáró bizottság 2005/2006-ban végzett munkájáról* 3. pont, 2006. május 19.

DR. KERTÉSZ BOTOND

A tényfeltáró bizottság zsinati előterjesztése (2007. november – 2008. április)

Budapest, 2008. április 29.

Terjedelmes és tartalmában sem könnyű jelentést tesz le a zsinat mostani ülésszaka elé a tényfeltáró bizottság. Négy hosszabb tanulmányt készített Mirák Katalin, Ittész Ádám és Kertész Botond, valamint egy listát állított össze Mirák Katalin.

A tényfeltáró bizottság beszámoló, előterjesztései, éves jelentései (2006–2010)

A tanulmányokról

Világi és egyházi sajtóban is gyakran jelenik meg az igen pejoratív „ügynök-vadász” kifejezés, akár a tényfeltáró bizottság munkájára is vonatkoztatva. Az elkészült tanulmányok éppen azt a célt szolgálják, hogy egyes személyek titkosszolgálati tevékenységét részletesebben bemutassuk és mélyebben elemezzük. Két évvel ezelőtti jelentésünkben neveztünk meg négy lelkészt, aki az akkori adataink szerint bizonyíthatóan dolgozott az állambiztonságnak. Közülük kettőről, Ottlyk Ernőről és Várady Lajosról készített Ittész Ádám és Kertész Botond részletes, elemző tanulmányt. Kósa László és Blázy Lajos titkosszolgálati tevékenységét Mirák Katalin mutatja be részletesen. Hogy miért éppen róluk készült bővebb elemzés, azt a tanulmányok közös bevezetőjében olvashatják. A tanulmányírás egyéni műfaj, ezért vállaltuk mindannyian a nevünkkel is az elkészült munkákat. Ittész Ádám nem megválasztott tagja a bizottságnak, azonban a zsinat által elfogadott működési rendje szerint bíztuk meg konkrét kutatási feladattal, Ottlyk Ernő állambiztonsági kapcsolatainak elemzésével.

Ezek a hosszabb elemzések jelentik a tényfeltáró bizottság munkájának valódi értelmét. Ezek által tudjuk valójában bemutatni, hogy minden „ügynöki életút” más és más. Ezért a jövőben is tervezzük hasonló, bővebb elemző tanulmányok elkészítését és a zsinat elé terjesztését.

A listáról

Két évvel ezelőtti jelentésünkben neveztünk meg utoljára konkrét személyeket, akik egyházunkból érintettek voltak az állambiztonsággal való együttműködésben. Akkor sok kritika érte a bizottságot, hogy miért csak négy nevet hozott nyilvánosságra. A kritikát megszívólva ezúttal megneveztük az összes olyan evangélikus lelkészt és egyházi személyt, akiről a kutatás során kiderült állambiztonsági érintettsége. Ezek közül a nevek közül az utóbbi két évben már több nyilvánosságra került a médián keresztül. A Mirák Katalin által összeállított lista konkrét levéltári forrásokon, hiteles adatokon alapul, és közli, hogy milyen források állnak jelenleg rendelkezésre az adott személlyel kapcsolatban.¹ A bizottság kialakult munkamenete alapján Mirák Katalin foglalkozik a hálózati személyek azonosításával, míg az iratok mélyebb elemzésében Ittész Ádám és Kertész Botond is részt vesz. A most megnevezettek titkosszolgálati kapcsolatainak alapos elemzését és bemutatását is tervezzük a jövőben.

Tudjuk, hogy amit az asztalra tettünk, nem könnyű olvasmány, nagyon nehéz és fájdalmas tényekkel kell szembesülnünk. Kérjük a zsinatot, saját eszközeivel is segítse elő, hogy ezeknek az ismereteknek a feldolgozása ne a széthúzást, a vádaskodást, hanem a megtisztulást szolgálja evangélikus egyházunkban.

JEGYZET

¹ A *Hálózati azonosítások* című névsor, amely a 2005. őszi és 2008. tavasz között végzett kutatási adatokat összegezte, 31 nevet tartalmazott. A zsinat úgy határozott, hogy a listát belső, tájékoztató munkaanyagnak tekinti, és csak a kutatás legvégén, a bizottság 2012-es zárójelentésében hozza nyilvánosságra. Az azonosítás újabb eredményeit az összeállító folyamatosan beterjeszti a zsinat soron következő üléseire. (Mirák Katalin 2010. márciusi kiegészítése)

MIRÁK KATALIN

A tényfeltáró bizottság zsinati előterjesztése (2008. november – 2009. május)

Budapest, 2009. május 15.

A bizottság a fenti időszakban is a zsinat megbízásából és az 5/2007. (III. 23.) zsinati határozatban rögzített *működési rend* szerint folytatta munkáját. Az eltelt közel fél év alatt mindenekelőtt újabb három tanulmány készült el, s ezeket a bizottság a zsinat 2009. május 15-i ülése elé terjeszti.

Az esettanulmányok dr. Hafenschner Károly, dr. Nagy Gyula és dr. Pröhle Károly életének és szolgálatának azt a részét kísérik meg feltárni, amely az egyes levéltári dokumentumok, illetve az érintettek személyes elbeszélése alapján az egykori állami szervekkel (a BM III. Főcsoportfőnökség egyes egységei, Állami Egyházügyi Hivatal) kapcsolatba hozhatóak. A tanulmányok a jelenleg fellelhető állami és egyházi levéltári iratok, illetve az érintettekkel vagy hozzátartozóikkal hosszabb időszakon át folytatott beszélgetések alapján készültek.

A feltárt esetek az egyéni életek és az evangélikus egyház diktatúra alatti életének kérdései mellett azokat a problémákat is reprezentálják, amelyekkel a bizottságnak az irat- és tényfeltáró munka során folyamatosan szembesülnie kell. Míg egyes személyekre vonatkozóan bőséges vagy legalábbis elegendő állambiztonsági iratanyag áll rendelkezésünkre, addig másoknál egy-két előkerült dokumentum alapján kell tanulmányt készíteni. (A zsinat legutóbb az elsőként vizsgálandók körét az élő érintettekkel és a jelenlegi egyházvezetés tagjaival rokonsági kapcsolatban állókban határozta meg.)

Míg néhány esetben a részletek többnyire dokumentálhatóak, az irathianyos ügyek feltárása nagy nehézséget jelent, s kérdésessé válhat, hogy egyáltalán lehetséges-e az egykori kapcsolat korrekt, minden szempontból igazolható és támadhatatlan feltárása. Az egyháztörténeti események megismerése azonban egyházi közérdek, s ezek körébe tartozik az egykori állambiztonsági szervnek az egyházi személyekkel fenntartott kapcsolata is. Az erre vonatkozó kutatási eredmény közreadása így akkor sem mellőzhető, ha az esetleg sérti az érintett személyek jó hírnévhez, becsülethez fűződő sze-

A tényfeltáró bizottság beszámolóí, előterjesztései, éves jelentései (2006–2010)

mélyiségi jogát. Ezzel kapcsolatban a bizottság két szakmai álláspont szintézisére törekszik:

a) A bizottság történész tagjai szerint a kényes és pontosan nem megválaszolható kérdések óvatos felvetése minden aggály ellenére elkerülhetetlen, mert ezek közelebb vihetnek mind az egyes esetek, mind az egyházi közelmúlt máig ismeretlen részének realitás megközelítéséhez és megértéséhez.

b) A bizottság jogász tagja szerint még a látszatát is el kell kerülni annak, hogy tényekkel alá nem támasztott feltételezés mint a jó hírnevet burkoltan sértő állítás publikálásra kerüljön. Mivel a bizottság megállapításainak egyházi jogi következményei nincsenek, ezért következtetéseinek vagy feltételezéseinek felülbírálatára az egyházon belül nincs jogi lehetőség. Amennyiben világi bíróság marasztalná el egy tanulmány szerzőjét, az a közvélemény szemében a tényfeltáró bizottság munkájának hitelét is leronthatná.

Ebben a helyzetben a tanulmányírók az irathianyos esetek problémájával szembesülve véleményük megfogalmazása során a legjobb szándékkal igyekeznek tartózkodni a tényekkel alá nem támasztható állítások sugalmazásától, és hangsúlyozzák, hogy munkájuk nem jelenti, de nem is jelentheti az érintett személy teljes életpályájának minősítését.

A dokumentumok fent jelzett hiányát a mostani tanulmányok készítése során is jelentős módon segítették az érintettek személyes szóbeli megnyilatkozásai. A bizottság tagjaival folytatott beszélgetések során számos részlet tisztázódott, de előfordult, hogy az egykori kapcsolat valós létezése is csak e megnyilatkozások alapján nyerhetett bizonyítást.

A bizottság véleménye szerint az eddig előkerült iratanyag mind mennyiségében, mind jellegénél fogva lehetőséget ad arra, hogy az állambiztonság és az evangélikus egyház 1945–1990 közötti kapcsolatának jellegzetességeiről mára bizonyos átfogó képet kaphassunk. (E képet a további kutatások természetesen tovább fogják árnyalni, pontosítani.) A szakmai munkacsoport szándéka szerint ezért a közeljövőben megkezdődhet a négyéves kutatási időszak részeredményeinek publikálása. (A bizottság ugyanakkor tarthatatlannak érzi, hogy az évek óta folyó kutatómunka konkrét eredményei néhány általános informatív közlésen túl egyházunkban eddig semmiféle nyilvánosságot nem kaptak. Ezért feltétlenül indokoltnak tartja a publikálás megkezdését, és célszerűnek tartaná, ha a tanulmányok megjelenésének előkészítésével párhuzamosan az egyházi közvélemény tájékoztatása is megkezdődne az egyházi sajtóban.)

A bizottság alapállása változatlanul az, hogy a publikálásnak a teljes egyházi nyilvánosság előtt kell történnie. Ennek módját kétféle formában is elképzelhetőnek tartja. A zsinat elé eddig beterjesztett esettanulmányok és az azok jobb megértését, értelmezését segítő bevezető, kiegészítő írások (például az 1945–90 közötti időszak teológiai, jogi, egyháztörténeti összefüggései, az állambiztonsági szervek felépítése, működése, hivatásos állománya stb.)

gyűjteményes *kötet* vagy *füzetsorozat* formájában kerülnének az egyházi közvélemény elé. A kötet terve az utóbbi hónapokban már több világi sajtóhírben vagy más (református) egyházbeli fórumon hangot kapott. Az országos presbitérium pedig 55/2009. (IV. 23.) sz. határozatában támogatja a „zsinat által elfogadott jelentésekben meghatározott munkaanyag” könyv formájában történő megjelenését.

A füzet sorozat terve nem új, hiszen a bizottságnak a zsinat által már két éve jóváhagyott működési rendjében is szerepel: „A bizottság a kutatási eredményeket időszaki kiadványban (pl. füzet sorozat) publikálja, amely nyomtatásban, valamint interneten is elérhető módon jelenik meg.”¹ A sorozatban, a könyv szerkezetéhez hasonlóan a bevezető, általános témájú tanulmányok után, egy-egy füzetben kerülne sor – kronologikus vagy tematikus rendben – az esettanulmányok közlésére.

A bizottság mindkét megoldást elfogadhatónak tartja. Szakmai megfontolásból azonban indokoltabbnak látja a különböző súlyú és jellegű esetek egyelőre egyenkénti közlését. Továbbá a bizottsághoz fennállása óta számos olyan visszajelzés érkezik, amely szerint kívánatos lenne a munka folyamatosságát szélesebb egyházi körben is nyomon követni. Ennek az igénynek is inkább egy rugalmasabban szerkeszthető füzet sorozat felelne meg. Végül egy kötet – műfaji sajátosságai következtében – óhatatlanul egyfajta lezárását, cezúráját jelezné egy olyan folyamatos munkának, amely a tervek szerint leghamarabb 2012-ben fejeződik be. Mindezek miatt, de a tanulmányok kapcsán felmerülő lelkiismereti kérdéseket is figyelembe véve, az országos presbitérium áprilisi határozata óta a bizottság a korábbi elképzeléseit módosította, és *füzetsorozat* indítást javasolja az egyházi közvélemény széles körű tájékoztatására.

A bizottság mostani jelentésében közli a *Hálózati azonosítások* című összeállítás folytatását is. A névsort a kutatás eredményeitől függően folyamatosan bővíti, és éves jelentése részeként, belső használatra a jövőben is rendszeresen beterjeszti a zsinati ülésekre.

A bizottság a zsinat bölcs döntéshozatalában bízva kéri ezen időszakban végzett munkája tudomásulvételét és elfogadását.

JEGYZET

¹ Lásd A tényfeltáró bizottság működésének rendje, 9. pont. *Evangélikus Közlöny*, 2007. április 10. 9. évf. 1. sz. 17. o.

MIRÁK KATALIN

Beszámoló jelentés a tényfeltáró bizottság munkájáról (2009. május–november)

Budapest, 2009. november 27.

Tisztelt Zsinat!

A testület 2009. május 16-i ülésén elfogadta a tényfeltáró bizottság 2008. évi jelentését. Határozatban támogatta „– a bizottság által megfelelőnek tartott módon – a publikáció mielőbbi megindítását” is. A publikálás menetrendjének megtárgyalását a következő zsinati ülés elé utalta.¹

Ezek alapján a bizottság 2009. augusztus végére elkészítette az általa javasolt füzet sorozattal kapcsolatos elképzeléseit. Két vázlat tervezetet készített, amelyet szeptember 7-én az országos elnökséggel megtárgyalt. A tervezeteket az országos elnökség jóváhagyta, és a zsinat elé vitte. Mivel a zsinat október elején mégsem ült össze, a vázlatok zsinati megtárgyalása és jóváhagyása jelen ülés feladata.

A bizottság azonban megdöbbenéssel és értetlenül áll a következő történés előtt. A zsinati iroda a többi zsinati anyaggal együtt a két bizottsági tervezetet is megküldte a tagoknak. A bizottság azonban – közvetve – csak nemrég értesült arról, hogy a zárt ülésre szánt és neveket is tartalmazó összeállítás a zsinaténál jóval szélesebb nyilvánosságot jelentő *Zsinet* levelezőlistára is felkerült. (E témáról Ittzés Ádám bizottsági tag hozzászólással készült.)

1. Füzet sorozat

A *Füzet 1. Bevezető kötet* című vázlat a füzet sorozat első darabjának részletes tartalomjegyzéke. Az 1. kötet általános, bevezető jellegű írásokat tartalmaz. Ezek reménységünk szerint megfelelő támpontokat adnak, és valódi, hasznos segítséget nyújtanak a későbbi füzetekben közlésre kerülő egyes tanulmányok jobb megértéséhez. A név szerinti esetek, köztük a zsinatnak 2008. május óta folyamatosan benyújtott tanulmányok a sorozat további részeiben kapnak helyet. A sorozat tagolását, tematikus csoportosítását a *Tervezet – A tényfeltáró bizottság füzet sorozatának kötetei* című vázlat részletezi.

A bizottság tagjai mostanra elkészítették az 1. füzetbe szánt tanulmányok egy részét is. Az írások jelenleg különböző szakmai lektorálások alatt állnak. Mivel a szerzők a kéziratokat egyelőre nem tekintik lezártnak, azok előzetesen nem kerültek kiküldésre. A kinyomtatott példányokat az ülés ideje alatt tájékoztatásra és betekintésre az érdeklődők természetesen kézhez kapják.

A bizottság az 1. füzet megjelenését 2010. április–májusra tervezi. Az időzítés összefügg azzal, hogy ekkor *Egyházzüldözők* címmel nagyszabású konferenciát rendeznek Budapesten. A konferenciát a történelmi egyházak tör-

ténész kutatóiból és az állambiztonsági levéltár egyes szakembereiből alakult munkacsoport tervezte meg és szervezi. (A munkacsoportnak Ittész Ádám és Mirák Katalin is tagja.) A megrendezésben az ígéretek szerint mindhárom történelmi egyház segítséget ad, erkölcsi támogatása mellett részarányosan a finanszírozást is vállalja. A másfél napos konferencia keretében előbb egész napos előadássorozat lesz az állambiztonsági téma legkülönbözőbb összefüggéseiről és részterületeiről, majd a közös kiállítás megnyitójára kerül sor. E programsorozat része lesz a bizottság első kötetének megjelenése és bemutatása is. A rendezvényre jeles külföldi szaktekintélyek részvétele is várható.

2. Hálózati azonosítási kérelmek

2009. május–november között az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában 10 fedőnév és 13 valódi név hálózati azonosítását kértem ki. A szaklevéltár egyetlen eset kivételével azt jelezte, hogy a megadott nevek és fedőnevek nem szerepelnek a hálózati nyilvántartásban, illetve nem azonosíthatók.

[...]

3. Saját munka

Az adott időszakban a tanulmányírás mellett nemcsak az egyedi ügyökéseket levéltári dokumentumait kutattam, hanem az ún. Magyar (Testvéri) Község állambiztonsági megfigyelése dokumentumait is. A Magyar Községnek több evangélikus lelkész és nem lelkész tagja is volt. A titkosszolgálati iratok alapján dokumentálható, hogy az 1940-es évek végén különböző mértékben ők is áldozataivá váltak a Magyar Község elleni nagyszabású állambiztonsági fellépésnek. Az országos letartóztatási hullámban evangélikus személyeket is letartóztattak, valószínűleg beszervezési kísérletek is történtek. Ez utóbbi kísérletek végeredményéről azonban eddig nem került elő irat.

A Magyar Községgel kapcsolatos rendkívül terjedelmes levéltári iratanyag (több mint 70 dossziéről van szó!) kutatását folyamatosan végzem. Elkezdtem az egykori érintettek még élő hozzátartozóinak a személyes felkeresését és meghallgatását is.

Tisztelettel kérem a zsinatot a negyedéves bizottsági jelentés elfogadására.

JEGYZET

¹ 21/2009. (V. 16.) zsinati határozat a tényfeltáró bizottság jelentésének elfogadásáról. *Evangélikus Közlöny*, 2009. június 9. 11. évf. 2. sz. 11. o.

MIRÁK KATALIN

A tényfeltáró bizottság zsinati jelentése (2009. november – 2010. február)

Budapest, 2010. február 21.

A tényfeltáró bizottság elkészült az ügyöknéval kapcsolatos füzet sorozat bevezető kötetének anyagával. Az 1. füzet tartalomjegyzékét és a kötetbeli tanulmányokat tisztelettel beterjeszti a zsinat 2010. február 26-i ülése elé.

A bizottság kéri az előterjesztett munkaanyag tudomásul vételét és a tervezett kiadvány megjelentetésének biztosítását, különös tekintettel a 2010. május első hetében Budapesten a történelmi egyházak szervezésében megrendezendő nagyszabású egyháztörténelmi konferenciára, amelyen a bizottság tervei szerint az evangélikus kötetet is bemutatják.

Függelék

Fogalomtár

*A belügyi iratokban leggyakrabban
előforduló állambiztonsági kifejezések,
rövidítések korabeli jelentése¹*

beszervezés: Titkos, tervszerű állambiztonsági munkafolyamat, amelynek során az operatív tiszt a rendelkezésére álló, ellenőrzött adatok, körülmények birtokában eléri a szervezési jelöltnél, hogy az vállalja a szervezetszerű, titkos együttműködést.

beszervezési dosszié (B-dosszié): A hálózati személyre vonatkozó anyagok (fényképes kérdőív, adatlap, önéletrajz, környezettanulmány, szervezési nyilatkozat, jelentés a szervezés lefolytatásáról, kiképzési terv, jelentés a kapcsolattartási módszerekről stb.) összegyűjtésére szolgáló dosszié.

Bt-dosszié: A Belügyminisztérium III/I. (Hírszerzés) Csoportfőnöksége által kezelt szervezési dosszié.

elhárítás: Állambiztonsági operatív munka, amelynek célja a tényleges vagy potenciális ellenség tevékenységének akadályozása, megszüntetése, felszámolása. Az elhárítás az iránya szerint lehet külső és belső.

fedőnév (fn.): Az állambiztonsági szolgálat operatív munkatársának, a hálózat tagjának kilétét leplező vagy jelölő elnevezés.

figyelőztetés: Megfigyelés. Azokról a személyekről, akiket szervezés céljából vagy egyéb operatív célból feldolgozás alá vontak, illetve mindazokról, akiket külföldre helyeztek, ott ösztöndíjat kaptak, vagy hat hónapnál hosszabb ideig vállaltak munkát stb. A figyelőztetés ideje mind kül-, mind belföldi személy esetében egy év volt.

hálózat: Az állambiztonsági szervek titkos segítőtársainak összessége.

hálózati jelentés: A szervezetszerű, titkos együttműködésben álló hálózati személy által adott információ írásban rögzített formája. (Az egy példányban, fedőnévvel ellátott és egyes szám 3. személyben megírt jelentésben nem lehetett utalás a forrás kilétére. Külön rögzítették a tényanyagot és külön a hálózati személy észrevételét, javaslatát. Értékelés után a kapcsolattartó operatív tiszt záradékolta az intézkedések, a megjegyzések és a javaslatok feltüntetésével.)

hálózati személy: A hálózat tagja.

informátor: Információt adó, tájékoztatást nyújtó személy.

- K-lakás:** Konspirált lakás. Az állambiztonsági szerv, illetve fedőszerve által fenntartott és üzemeltetett lakás, amely az ügynök és az operatív tiszt(ek) találkozóhelyéül szolgált.
- konspiráció:** Összeesküvés. A titkosszolgálati szervek működésének rendszere és módszere tevékenységük titokban tartásához. Az eszközök és a módszerek hatásossága titkosságuktól függ.
- lakásdosszié:** T-, illetve K-lakásokra vonatkozó anyagok gyűjteménye.
- Mt-dosszié:** A Belügyminisztérium III/I. (Hírszerzés) Csoportfőnöksége által kezelt munkadosszié.
- munkadosszié (M-dosszié):** A hálózati személy jelentéseinek gyűjtésére, hálózati munkájának irányítására és ellenőrzésére nyitott dosszié.
- objektumdosszié (vonaldosszié):** Olyan meghatározott objektumokra (üzemek, hivatalok, közintézmények, külképviseletek stb.), illetve témára (ügynevezett vonalra) nyitott dosszié, amely állambiztonsági szempontból operatív ellenőrzést igényelt.
- operatív nyilvántartás:** Adattároló és -szolgáltató nyilvántartási rendszer az elkövetett bűncselekményekről, illetve az állambiztonsági szempontból jelentős tényekről és körülményekről, a hálózatról.
- operatív tiszt (tartótiszt):** Az állambiztonsági szervek hivatásos állományú beosztottja, akinek feladata a hálózati munka szervezése, az ügynök(ök) irányítása, ellenőrzése.
- rezidens:** Ügyvivő. Az állambiztonsági hálózat olyan titkos munkatársa, aki az operatív tiszt útmutatása szerint a hálózati személyek három-hat fős csoportját vezeti, operatív feladataik végrehajtását irányítja, nevelését végzi.
- rezidentúra:** Állambiztonsági tisztekből és/vagy a hálózat tagjaiból álló, meghatározott állambiztonsági operatív feladatok ellátására felkészített, konspirált szervezeti forma. Vezetője a rezidens. Jellege szerint lehet: bel- földi, külföldi, legális és illegális. Funkciója szerint lehet: fő-, irány-, cél- és kiegészítő rezidentúra.
- rezidentúradosszié:** A rezidentúrán folyó elhárítási munka dokumentumait (jelentések, összefoglalók, munkaterv stb.) tartalmazó dosszié.
- „sötét” hírszerzés:** A hírszerző vagy ügynök olyan beszélgetés során szerez meg értékes adatokat, értesüléseket, amelynek során a partner nem tudja, hogy kivel áll szemben, sem azt, hogy éppen jelentős hírszerzői feladatot látott ki. Nem ismeri beszélgetőtársa „sötét” szándékát. A beszélgetést a hírszerző vagy az ügynök tervezi meg és készíti elő.
- szt-tiszt:** Az állambiztonsági szervek szigorúan titkos állományú beosztottja.
- társadalmi kapcsolat:** Hálózaton kívüli olyan személy, aki elhelyezkedésénél, lehetőségénél és alkalmasságánál fogva képes az állambiztonságot érintő kérdésekben rész- vagy kiegészítő információkat szolgáltatni az adott területen jelentkező egyes jelenségekről, eseményekről, személyekről. (Ezt a fajta együttműködést az állambiztonsági szerv a belső szabá-

- lyozások szerint csak hazafias meggyőződésű, a szocializmushoz hű állampolgárokkal, az önkéntesség elve alapján alakíthatta ki.)
- T-lakás:** Találkozási lakás. Az állambiztonsági szervek által használt, de nem általuk fenntartott lakás, amely az ügynök és az operatív tiszt(ek) találkozóhelyéül szolgált.
- tmb.:** Titkos megbízott. Az állambiztonsági hálózatnak az a tagja, aki elvi meggyőződésből vett részt a titkos együttműködésben.
- tmt.:** Titkos munkatárs. Az állambiztonsági szervek hálózatának legmegbízhatóbb tagja, aki elvi meggyőződésből, a rendszer iránti elkötelezettségéből eredően kezdeményezően vett részt a titkos együttműködésben. A legbonyolultabb hálózati feladatok elvégzésére alkalmazták.
- ügynök:** Az a hálózati személy, aki az állambiztonsági szerv birtokában lévő terhelő vagy kompromittáló adatok hatására, illetve anyagi érdekeltség fejében vett részt a titkos együttműködésben.

A források alapján összeállította: Mirák Katalin

JEGYZET

¹ Források: ÁBTL 4. 1. A-3036 *Állambiztonsági értelmező kéziszótár*. BM Könyvkiadó [1980]; A Történeti Hivatal irataiban leggyakrabban előforduló állambiztonsági rövidítések, kódok feloldása. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 299–301. o.; Sz. Kovács Éva: A magyar emigráció kutatásának lehetőségei a Történeti Levéltárban. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2004. 195. o.; *Tájékoztató a leggyakrabban előforduló állambiztonsági szakkifejezésekről, rövidítésekről és kódokról*. (Levéltári kutatási segédanyag, kéziratban)

Névmutató

A, Á

Ács Antal Kajetán 189
 Ádám László 188
 Ágoston Sándor 287
 Ágotha Tivadar 189
 Alpár Gejza 167
 Alszászi Károly 191
 András Imre 161
 Antall József 51, 81
 Antall Péter 81
 Appel, André 253, 262, 263, 264
 Arany János 30
 Arató László 191
 Aszalós János 191

B

Bach, Alexander 94
 Bácsi Sándor 167
 Bacsó Péter 15
 Badalik Bertalan 112, 119
 Baji László 124, 291
 Balás Béla 129
 Balás István 22, 78, 79, 83, 276, 279
 Balikó Zoltán 167
 Bálint József 192
 Bálint László 193
 Bárány Gyula 193
 Baranyai Tamás 166
 Barlay Szabolcs 191
 Bártfay Gusztáv 111
 Bartha Tibor 249, 253

Beckman, Paul 207
 Bejczy Gyula 189
 Benczúr László 81, 189
 Benelli, Giovanni 254
 Bereczky Albert 187
 Bergyajev, Nyikolaj 98
 Bernardin, Palos 191
 Besier, Gerhad 216
 Bibó István 15, 29, 30, 45
 Blake, Eugene Carson 253, 254, 255
 Blázy Árpád 83
 Blázy Lajos 297
 Bodrog Miklós 167, 189
 Bohár László 33, 45, 46
 Bohus Imre 140
 Bolla Árpád 167
 Bonhoeffer, Dietrich 29, 33, 208
 Bonnyai Sándor 287
 Boross Péter 81
 Botta István 117, 125, 167
 Bottoni, Stefano 85
 Böjtös Sándor 167
 Bölcsvölgyi Zoltán 191
 Böröcz Enikő 272
 Böröcz Sándor 167
 Braecklein, Ingo 211
 Brandt, Willy 217
 Buchalla Ödön 167
 Budaker Oszkár 167
 Bukovszky László 85

Névmutató

Bulányi György 157, 158, 159, 185, 188
 Burány Géza 186
 Bús Balázs 162

C, Cs

Casaroli, Agostino 254
 Ceaușescu, Nicolae 92
 Centgráf Károly 167
 Churchill, Winston 187
 Csaba Gyula 167
 Csákó Gyula 167
 Csávossy Elemér 113
 Csengődy Lajos 167
 Csengődy László 167
 Csepregi András 276, 279, 282
 Csepregi Béla 117, 167
 Csepregi Zoltán 83
 Cseresnyés Sándor 186
 Csicsely Éva 167
 Csontos Ferenc 189

D

Danhauser László 97, 117, 123, 125, 167, 170, 171, 190, 193
 Dániel Tibor 188
 Danyikó Béla 186
 Dedinszky Gyula, id. 111, 167
 Dedinszky Gyula, ifj. 167
 Dedinszky Tamás 167
 Deli Ernő 167
 Demeter Ervin 81
 Dezséry László 111, 115, 117, 119, 121, 124, 188, 189, 289
 Dibelius, Otto 212
 Dobosi Ferenc 189
 Dóka Zoltán 32, 125, 167
 Dombi József 192
 Drenyovszky János 167
 Dulcz Pál 167

E

Emődi László 191, 192

Endrey Mihály 190
 Engelhardt, Klaus 218
 Engelsviken, Tormod 80
 Erdőssy Béla 187

F

Fáber Oszkár 105
 Fabiny Tamás 81
 Fabiny Tibor 117, 166, 191, 193
 Fabiny Tibor, ifj. 60, 84
 Falcke, Heino 202
 Faragó László 189
 Farkas Imre Jozafát 105
 Ferdinánd István 112, 167
 Ferenczy Zoltán, ifj. 167
 Fodor Gábor 81
 Földes György 246
 Földesi József 155
 Frenkl Róbert 50, 52, 58, 78, 81, 83, 84, 90, 164, 166, 193
 Friedrich Lajos 117
 Frock, Gottfried 211, 214
 Füstös Antal 189, 190
 Fűzy Sándor 189

G, Gy

Galát György 125
 Gálszécsy András 87
 Gáncs Péter 81
 Gauck, Joachim 215
 Gellért Kis Gábor 178
 Genscher, Hans Dietrich 217
 Gienké, Horst 210
 Girard, René 31, 45
 Gorbacsov, Mihail 93, 155, 161
 Görgey Artúr 32
 Görög Tibor, ifj. 255, 258
 Göttche Ervin 117
 Grnák Károly 190, 255, 259, 260, 262, 263
 Gromiko, Andrej 155
 Groó Gyula 123
 Grósz Károly 92

Grósz József 112, 116
 Grünvalszky Károly 117, 121, 124,
 187, 189
 Gulyás Lajos 122
 Gyarmati György 87
 Gyekiczky János 167
 Gyökössi Endre 129
 Győri Gábor 83, 276, 279
 Győri Imre 157

H

Hafenscher Károly 50, 257, 263,
 264, 298
 Hafenscher Károly, ifj. 81
 Hagyó József 191, 192
 Hahót Ferenc 191
 Hajnal László 167
 Halász Ervin 189
 Halász Piusz 191
 Hammer, Detlev 212, 215
 Hamvas Endre 112
 Hansen, Paul 256, 257, 258, 259,
 260, 261, 262, 263, 265, 267,
 268, 271
 Harmati Béla 81, 84, 161, 164,
 165, 166, 168, 192, 193, 259,
 263, 264
 Havas Géza 191
 Hayward, Victor 256
 Heller Ágnes 44
 Heltai György 186
 Herényi István 168
 Herman István 286
 Hermann, Johann 41
 Hidas János 81
 Hidvégi Ervin 189
 Hitler, Adolf 207
 Honecker, Erich 92, 206, 211
 Horváth Ferenc 189
 Horváth János 118, 123
 Horváth József 86
 Horváth Kálmán 189
 Horváth Mihály 189

Horváth Sándor 247
 Hromadka, Josef 248, 249, 250
 Hrotkó Géza 191
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 116
 Husz Róbert 166

I

Ikvay László 187, 191
 Illanicz György 168
 Ispánky Béla 187
 Ittész Ádám 83, 296, 297
 Ittész János 55, 58, 81, 168
 Iványi Tibor 159

J

Jánossy Lajos 168
 Jávor Pál 125
 Joób Olivér 168
 Joób Olivér, ifj. 168
 Józsa Márton 117

K

Kádár János 30, 128, 157, 197
 Kahler Frigyes 187, 283
 Kajos János 117
 Kalácska Béla 166, 193
 Káldy Zoltán 32, 123, 124, 125,
 139, 140, 141, 161, 171, 172, 189,
 190, 204, 241, 243, 253, 257,
 258, 259, 263, 264, 265, 282
 Kálmán András 186
 Kálmán Sándor 189
 Kálvin (Jean) 40
 Kapi Béla 164, 168, 288
 Káposzta Lajos 193
 Karner Károly 112, 122, 123, 168
 Kassai József 189
 Katona István 142
 Katona Nándor 192
 Keglevich István 191, 192
 Keken András 54, 82, 111, 117, 168,
 188, 189, 221, 287, 289, 296
 Keken Andrásné 82

Kende Péter 88
 Kendeh György, id. 111, 117, 125,
 168, 188, 287, 296
 Kenedi János 48, 61, 69, 70, 79, 87
 Kennedy, Robert 141
 Kerkai György 189
 Kertész Botond 58, 83, 276, 279,
 296, 297
 Kertész Tivadar 189
 Keszeli Tamás 85
 Keveházi László 44, 82
 Király Lajos 168, 287
 Királyfalvi Miklós 108
 Kiss János 188
 Kiss Jenő 168
 Kiss Miklós 167
 Koblinger László 189, 190
 Kohl, Helmut 186
 Kollár Ferenc 189
 Komjáthy Lajos 125, 168
 Komornik Vilmos 268
 Kondor Katalin 178
 Konkoly Elemér 109
 Korányi András 283
 Koren Emil 189, 190, 257
 Kósa László 297
 Kósa Pál 168
 Kossuth Lajos 32
 Kovács Géza 117
 Kovács Jenő 112
 Kozák Dániel [K. Dániel] 78, 79,
 180, 182
 Kölley György 189, 191
 König, Friedrich 117, 262, 263
 Kriszten Ferenc Raffael 112
 Kun-Kaiser József 164, 168
 Kutas Kálmán 168, 287

L

Laborczy Zoltán 117
 Labossa Lajos 193
 Laki Tibor 168
 László Gábor 191

Lázár Andor 108
 Lázár György 155
 Lénárd Ödön 108, 154, 157, 191,
 192, 283
 Lenin, Vlagyimir Iljics 98
 Lipták András 193
 Lotz Antal 191
 Lotz, Gerhard 212
 Lukács László Pelbárt 105
 Lupták Gyula 117, 168
 Luthár Jenő 166, 193
 Luther Márton 21, 30, 40, 159
 Luzsénszky Alfonz 189

M

Maaz, Hans Joachim 218
 Madarász István 193
 Madocsai Miklós 168, 189
 Mády Zoltán 110, 168
 Maizière, Lothar de 215
 Major Kálmán 189
 Majsai Tamás 59, 60, 81, 84, 181,
 185
 Mansfeld Péter 189
 Marcsek János 168
 Mária Terézia 104
 Marschall László 186
 Martin Luther King 141
 Martinovics Ignác 94
 Marx, Karl 98
 Matheovits Ferenc 192
 Mécs Imre 45
 Menyhárt István 168
 Mesterházy Ernő 168
 Metternich, Klemens Wenzel
 Lothar von 94
 Mezei József 168
 Mezgar Lajos 189
 Mielke, Erich 206, 212
 Mihályfi Ernő 121
 Miklós Antal 189
 Miklós Imre 118, 161, 233, 255, 263
 Mikosch, Hans 227

Mindszenty József 110, 112
 Mirák Katalin (ifj. Zászkaliczky
 Pálné) 34, 44, 83, 271, 276,
 279, 296, 297

Mócsy Imre 192

Mód Péter 186

Morlin Imre 192

Murányi György 111, 168

Muzslai József 289

N

Nagy Ferenc 104

Nagy Gyula 81, 84, 112, 122, 190,
 243, 258, 264, 282, 284, 298

Nagy Imre 191

Nagy Imre (miniszterelnök) 15,
 142, 162

Nagy Lajos 193

Nagybocskai Vilmos 168

Nau, Stefan 202

Németh János 189

Németh Lajos 187

Németh László 189, 190

Németh Miklós 51

Németi József 191

O

Okolicsányi Pál 193

Olofsson Placid 105

Ondra, Jaroslav 250

Orbán György 190

Ordass Barna 168

Ordass Lajos 50, 97, 108, 109, 111,
 117, 118, 119, 121, 123, 124, 125,
 139, 165, 166, 168, 170, 186, 187,
 188, 189, 213, 259, 261, 262,
 282, 289

Orosz József 226, 234, 239, 252,
 259, 260, 262, 263

Ortutay Gyula 111

Oszkó Gyula 186

Ottlyk Ernő 81, 112, 117, 123,
 141, 192, 241, 246, 247, 259,
 260, 264, 270, 282, 284, 297

P

VI. Pál pápa 155, 157, 253

Palánkay Tibor 189

Pálffy György 186

Pálffy Miklós 112, 122, 124, 133,
 250, 264, 265

Pallagi Ferenc 162

Pálos Antal 189

Pálvölgyi József 187

Pap László 119

Pécsy László 112

Persak, Krzysztof 85

Péter Gábor 71

Pétery József 112, 188

Petruch Antal 189

Pozsonyi László 226, 233, 239,
 243, 250, 263, 270

Prantner József 233, 248

Pröhle Gergely 78, 79, 81

Pröhle Károly 122, 123, 133, 240,
 241, 242, 243, 244, 245, 264,
 270, 298

Pröhle Károlyné 244

Pröhle Péter 245

Purgly Emil 168

R

Radvánszky Albert 109, 164, 168,
 213

Raffay Sándor 168

Rainer M. János 87

Rajk László 104, 111, 116

Rajk Lászlóné 186

Rajnai Sándor 287

Rákosi Mátyás 105, 107, 109, 115,
 117, 187, 196

Rásó Lajos 109

Ravasz László 108, 119

Rédly Elemér 191

Reményik Sándor 24

Reök Iván 111

Reuss András 82

Révai József 104

Révész Imre 187

Rezessy Zoltán 168

Richter Károly Regalát 105

Rohály Mihály 168

Rónay György 20, 42

Rosdy Pál 191

Roszík Mihály 188

Rózsa Elemér 192

Rózsa Sándor 267

Rózsavölgyi László 191, 192

Rőzse István, id. 109, 168

Rőzse István, ifj. 168

Ruttkey Levente 81

Ruzicska László 168

S, Sz

Sághy Jenő 168

Sándor István 188

Schilling, Walter 209, 213

Schiotz, Frederik 256, 257, 259,
 260, 261, 262

Scholz László 21, 125, 168

Schönherr, Albrecht 201

Schulek Tibor 168

Schultze, Harald 209, 210, 214

Schwager, Raymund 31

Schwarz-Eeggenhofer Artur 129

Sgrajá, Franz 216

Shvoy Lajos 112, 188, 189

Sigmond Ernő 191

Simó Mátyás 188

Simon József 290

Smidéliusz Ernő 117

Solymár János 168

Sólyom Jenő 112, 122, 123, 168,
 190

Somogyi Sándor 142, 192

Soós Viktor Attila 230

Stahl, Rainer 227

Stolpe, Manfred 216, 217

Stolte István 186

Süle Géza 189

Szabó Csaba 87, 230, 239

Szabó Gyula 295

Szabó Imre 119, 190

Szabó József (jezsuita) 192

Szabó József 108, 115, 117, 168,
 187, 189

Szabó Kornél 108

Szabó Vilmos 168

Szebenyi Endre 186

Szebik Imre 49, 78, 79, 81, 84, 90,
 165, 181, 193

Székács Sámuel 168

Szélpál Ottó 289

Szemerei Zoltán 81

Szendi József 189

Szente Imre 189

Szentei Ferenc 187

Szépfalusi István 168, 286, 288

Szigeti Imre 122

Szűj Gábor 168

Szimonidesz Lajos 33, 45, 46

Szirmai Tibor 166, 193

Szita István 168

Szitáné Bérczy Margit 168

Szitkey Károly 188

Sztálin, Joszif Visszarionovics 98,
 115, 116, 196

Sztehlo Gábor 33, 34, 221

Szviridov, Vlagyimir Petrovics 104

T

Tabódy István 189, 191

Táborszky László 168, 193

Takács Dánielné Kováczházi
 Zelma 125

Takács Imre 287

Takács János 142

Takács József 168

Takács Sándor 192

Tamás János 189

Tarcza József Aurél 112
 Temple, William 251
 Terray László 80, 168
 Thiry István 192
 Tímár Ágnes 295
 Tomcsányi V. Pál 109
 Tomka Miklós 185, 283
 Tompa Nándor 191
 Tóth Attila 162
 Tóth István 189
 Tóth Károly 267
 Tóth-Szöllős Mihály, id. 168
 Tóth-Szöllős Mihály, ifj. 161
 Tőkés Ottó 186
 Török Gábor 166, 193
 Trajtlér Gábor 188
 Trimmer Elek 189
 Túróczy Zoltán 80, 101, 108, 109,
 110, 112, 115, 117, 118, 119, 121,
 123, 168, 187, 188, 189, 213, 288,
 289
 Tüll Alajos 112, 188

U

Ulbricht, Walter 212
 Ungváry Krisztián 88
 Urbán Sándor 168

V

Váczy Jenő 189, 192
 Vág József 105
 Vajk Gyula 189
 Vajta Vilmos 264, 265, 266, 272
 Válint János 123, 168, 190
 Vámos József 123
 Várady Lajos 80, 82, 190, 257, 283,
 297
 Varga László 85, 87
 Vargha Sándor 109, 110, 111, 164,
 168

Várnagy Antal 191
 Várszegi Asztrik 283
 Veöreös Imre 117, 158, 168
 Veperdi Zoltán 165, 166
 Veress János Géza 112
 Vető Lajos 109, 110, 115, 117, 119,
 121, 122, 123, 141, 171, 188,
 189, 190, 204, 289
 Vezér Ferenc 112
 Vladár Gábor 168, 213
 Volf, Miroslav 37
 Vollnhals, Clemens 209

W

Weissmahr Béla 112
 Weiszer Elek 168
 Weltler János 81
 Weltler Jenő 168
 Werner Alajos 191, 192
 Wiczian Dezső 112, 117, 122, 123,
 168, 289
 Wiegand, Joachim 205
 Wink, Walter 45
 Wissert Hooft, Willem 251

Z, Zs

Zachar Imre Róbert 105
 Zadravec István 101
 Zászkaliczky Pál, id. 111, 117, 125,
 139, 140, 168, 192, 288, 289
 Zászkaliczky Pál, ifj. 168
 Zászkaliczky Péter 82, 168
 Zay László 81
 Zoltai Gyula 123
 Zulauf Henrik 168
 Zsedényi Béla 168
 Zsiga Kerubin András 112
 Zsigmondy Árpád 168

Fedőnevek**A**

„Aldebrői” 267, 270
 „Anderson Lancelot” 272

B

„Balatoni” 281
 „Barát Tibor” 281, 292
 „Békési Károly” 281, 292
 „Borókai” 240, 241, 242, 243, 245,
 270, 281, 293
 „Budai” 266

D

„Deák” 281, 292

E

„Ecsédi” 270
 „Egresi” 281, 282, 292

F

„Ford” 271

G, Gy

„Gabriella” 281
 „Gál Lajos” 292
 „Gellérthegyi” 281, 292
 „Gyula” 281
 „Gyulavári” 281, 282

H

„Hegedűs József” 281
 „Horváth Lajos” 281, 293

I

„Idegenvezető” 281
 „Ihász” 281
 „Irma néni” 293

K

„Karcsi” 80, 281
 „Karin” 208

„Károlyi” 281, 292
 „Kassai Tibor” 292
 „Kemény Zsigmond” 281
 „Kerkai” 270
 „Komáromi Lajos” 281, 292
 „Kovács” 281
 „Kovács (János)” 281
 „Kovács György” 292
 „Kovács István” 292

L

„Lacroix” 281, 292

M

„Magas” 80
 „Mátrai Lóránt” 281
 „Mátrai” 281
 „Mecseki” 281
 „Miska” 80, 281

N

„Nagy György” 281
 „Nagy Henrik” 281, 292
 „Newton Gordon” 292

P

„Papp István” 80, 124, 189, 190,
 193, 281, 293
 „Pécsi” 190, 227, 241, 281, 282, 293
 „Pozsonyi” 242, 270, 281, 293

R

„Róza” 281
 „Rudas Gábor” 281, 292

S, Sz

„Soproni” 242, 293
 „Szabó Vilmos” 281
 „Szabolcsi Sándor” 281, 293
 „Szamosi (László)” 240, 241, 246,
 247, 270, 284, 281, 282, 292, 295
 „Szárszói” 281
 „Székely (Mihály)” 281

„Szentpéteri” 281

T

„Tamás” 281, 292

„Tanuló” 281

„Tárnoki” 292

„Thomas Blackbird” 272

„Tóth Péter” 288

„Tóvárosi István” 281, 292

V, W

„Vági” 234, 239, 241, 256, 257,
258, 259, 260, 262, 263, 266

„Verebes” 80

„Veres” 80, 281

„Vértesi” 233, 239, 241, 243, 245,
246, 247, 250, 253, 254, 255,
256, 263, 264, 265

„Veszprémi” 281, 292

„Virág” 82, 221, 281, 293

„Woodworth A” 272

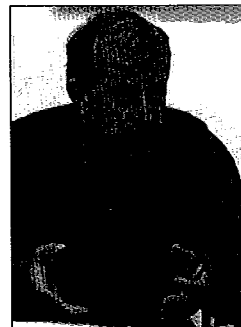
Z

„Zentai Károly” 281, 292

„Zombori Elek” 281

„Zuglói” 281, 292

A kötet szerzői

DR. BALÁS ISTVÁN 1975-től ügyvéd. 1989-ben a politikai rendszerváltozást előkészítő Háromoldalú Tárgyalások résztvevője. 1990–1994 között országgyűlési képviselő. 2000-től a Wesley János Lelkész-képző Főiskola docense. 2006-tól az MEE Országos Bíróságának tagja. 1992-től a Fóti Evangélikus Kántorképző Mandák Kórusának karnagya. Érdeklődési területe a magyar történelem, a családkutatás, a jogi oktatás és a kórusmuzsika.

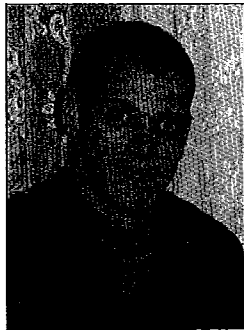
DR. CSEPREGI ANDRÁS 1987-től a györkönyi, 1992-től a kelenföldi gyülekezetben végez lelkési szolgálatot. 1989/90 őszi félévében posztgraduális tanulmányokat folytat az Egyházak Világtanácsa Ökumenikus Intézetében, majd 1996-tól három tanéven keresztül a Durhami Egyetem PhD-hallgatója. Az itt elkészített disszertációját 2002-ben védte meg.

1999-től tanít az Evangélikus Hittudományi Egyetem Nyíregyházi Hittanárképző Tagozatán, 2005-ben docensi kinevezést kapott. Kutatói érdeklődése Bibó István és Dietrich Bonhoeffer életművére, a keresztyén erőszakmentesség lehetőségeire, a vallás és a demokrácia kapcsolatára terjed ki.

1988-ban a Mevisz első elnökségének tagja, 1991-ben az újraalakult Magyarországi Luther Szövetség első lelkési elnöke. 1994–2000 között az Északi Evangélikus Egyházkerület Bíróságának lelkési elnöke, 2000–2006 között a lelkészképesítő bizottság tagja, 2006 májusától a tényfeltáró bizottság lelkész tagja.

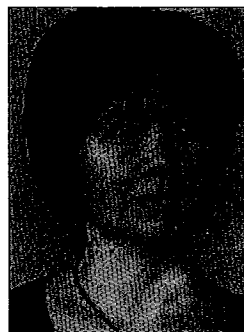
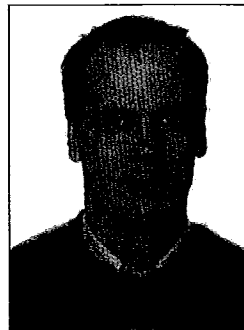
2006 júliusától az Oktatási és Kulturális Minisztériumban az Egyházi Kapcsolatok Titkárságát vezeti.

ITTÉSZ ÁDÁM 1977-ben született Kecskeméten. Történeti végzettsége mellett evangélikus hittanári és informatikus könyvtárosi diplomával is rendelkezik. Dolgozott iskolai könyvtárosként és történelemtanárként. Jelenleg főállásban a kecskeméti Katona József Könyvtár Helyismereti Gyűjteményében dolgozik. Korábban kutatta szülővárosa 16–17. századi történetét. Egyháztörténetben pedig a Raffay-féle liturgiai reform előzményeivel, hátterével foglalkozott, feldolgozva az akkori liturgiai bizottság levéltári anyagát. A tényfeltáró bizottság munkájában 2007 óta vesz részt.

KERTÉSZ BOTOND történelem és levéltár szakon végzett az ELTE-n, majd hittantanár szakon az Evangélikus Hittudományi Egyetemen. Az ELTE Történettudományi Doktori Iskoláján 2003-ban kapott PhD fokozatot. Dolgozott az Evangélikus Országos Levéltárban, jelenleg az Evangélikus Országos Múzeum tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyarországi evangélikusság 19–20. századi története. A tényfeltáró bizottság munkájában a kezdetektől fogva részt vesz.

MIRÁK KATALIN történelem–magyar szakon végzett az ELTE-n. Négy gyereke születése előtt az Evangélikus Országos Levéltárban dolgozott. Az MEE Tényfeltáró Bizottságának alapításától kezdve tagja.

Fő kutatási területe a magyarországi evangélikus egyház 1945 utáni története, korábbi munkáiban a század első felének evangélikus egyháztörténetével is foglalkozott. Szerkesztője a *Nem voltam egyedül* című interjúköteteknek, sajtó alá rendezte Kapi Béla emlékiratait, és összeállította a püspök emlékkönyvét, egyik szerzője a Túróczy-emlékkötetnek.

A Rákoskeresztúri Evangélikus Egyházközség presbitere és kántora.

A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Közgyűlése 2005. májusában állította fel az úgynevezettügynökkérdés vizsgálatára az MEE Tényfeltárási Bizottságot. Ennek a több szempontból is úttörő lépésnek közvetlen oka az volt, hogy az év elején az interneten megjelent egy 249 nevet – közöttük evangélikus nevet is – tartalmazóügynöklista. Feltétlenül szükségesé vált a bizottság felállítása, hogy ezt az egyházunk számára oly fájdalmas ügyet ne engedjük át, ne szolgáltassuk ki a sokszor nem is titkoltan egyházzellenes zandékkal megszólalóknak. A bizottság megalakulása után haladéktalanul elkezdte a munkát, amelyről évente beszámol egyházunk zsinata előtt. Kezdetről fogva gyertyelmű volt, hogy a bizottság kutatási eredményei nemcsak egy szűkebb körre, vezető grémiumra, hanem egyházunk teljes nyilvánosságára tartoznak. A munka most jutott abba fázisba, hogy az eddigi eredmények publikálása elkezdődhet. Így lép most a nyilvánosság elé a tényfeltárási bizottság a sorozatindító, a tényfeltárási kutatás körülményeit, összefüggéseit bemutató és a vele kapcsolatos alapvető elvi kérdéseket tárgyaló kötettel.

2100 Ft

ISBN 978-963-9979-08-6

9 789639 979086

Háló

DOKUMENTUMOK
ÉS TANULMÁNYOK

BEVEZETÉS

2010

Háló

DOKUMENTUMOK
ÉS TANULMÁNYOK
A MAGYARORSZÁGI
EVANGÉLIKUS EGYHÁZ
ÉS AZ ÁLLAMBIZTONSÁG
KAPCSOLATÁRÓL

1945–1990

BEVEZETÉS

